

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

**НАВЧАННЯ
БЕЗ МЕЖ**

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк,
Ольга Сирцова, Акім Галімов

Історія України

Профільний рівень

11

НАВЧАЛЬНІ ФІЛЬМИ

Вступ

rnk.com.ua/109543

«Причини ядерної кризи.
Карибський конфлікт»

Розділ I. Україна в повоєнний період

rnk.com.ua/109544

«Українці у Другій світовій війні»

rnk.com.ua/109547

«Феномен УПА»

rnk.com.ua/109546

«Що зробили з родичами УПА»

rnk.com.ua/109548

«За що знищили О. Довженка»

rnk.com.ua/109545

«Чому у Львові не говорять
російською»

rnk.com.ua/109549

«Як і чому Москва полювала
на євреїв»

Розділ II. Україна в умовах десталінізації

rnk.com.ua/109550

«Історія, яку приховують в Росії:
хто і як відновлював Крим»

rnk.com.ua/109551

«Секретна операція
Кремля проти українців»

rnk.com.ua/109552

«Чому В. Путін боїться
В. Чорновола і М. Плахотнюка»

Розділ III. Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік

rnk.com.ua/109553

«Як нищили С. Параджанова за
“Тіні забутих предків”»

rnk.com.ua/109555

«Реальна історія депортації
кримських татар»

rnk.com.ua/109554

«Каральна психіатрія»

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк,
Ольга Сирцова, Акім Галімов

Історія України

Профільний рівень

Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

rnk.com.ua/106272

Інтерактивний
електронний додаток
до підручника

Київ • Харків
Видавництво «Ранок»
2024

УДК 94(477)''1945/2024''(075.3)
I-90

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 19.04.2024 №551)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

I-90 **Історія України** (профільний рівень) : підруч. для 11 кл.
закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк,
О. М. Сирцова, А. А. Галімов. — Х. : Вид-во «Ранок», 2024. — 320 с. : іл.

ISBN 978-617-09-9319-9

УДК 94(477)''1945/2024''(075.3)

Інтерактивний
електронний додаток
до підручника
доступний за QR-кодом
або покликанням
rnk.com.ua/106272

**ЗРОБЛЕНО
В УКРАЇНІ**

ISBN 978-617-09-9319-9

© Гісем О. В., Мартинюк О. О.,
Сирцова О. М., Галімов А. А., 2024
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2024

Шановні одинадцятикласники та одинадцятикласниці!

Цього року ви завершуєте вивчення курсу історії України, що охоплює події від повоєнного періоду до сьогодення. Ключові теми послідовно розкрито в шести розділах підручника, кожен із яких складається з параграфів.

Працюючи з параграфом, звертайте увагу на виділені слова й дати та намагайтеся запам'ятати хронологію подій, імена історичних осіб, нові поняття і терміни. На початку параграфа ознайомтеся з основною навчальною метою та виконайте завдання на повторення. Це допоможе вам пригадати вже відомий матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

До тем підібрано історичні джерела: уривки з документів і творів, фотографії, плакати тощо. Вони унаочнять події та сприятимуть їх кращому розумінню. Історичні карти дадуть змогу сформуванню уявлення про те, де відбувалися події та які зміни вони спричинили. Схеми й таблиці покажуть зв'язки між частинами певного історичного явища, пояснять його особливості. Після параграфа наведено запитання і завдання, які допоможуть осмислити вивчений матеріал та закріпити практичні навички. А після кожного розділу слід виконати завдання на узагальнення.

Підручник містить **інтерактивний електронний додаток**. Перейшовши за QR-кодами (коротким покликанням) наприкінці розділів, ви знайдете розробки практичних занять і тестові завдання для підготовки до тематичного контролю.

Авторський колектив

РУБРИКИ ПІДРУЧНИКА

- **Навчальна мета** — стислий виклад навчальної мети
 - **Пригадайте** — запитання і завдання на повторення
 - **Зверніть увагу** — важлива інформація за темою
 - **Цікаві факти** — додаткова інформація за темою
 - **Історичні персоналії** — інформація про видатних історичних діячів і діячок
 - **Працюємо із джерелом** — фрагменти історичних джерел
 - **Словник** — пояснення нових термінів і понять
 - **Навчальний фільм** — цікаві тематичні відеороліки
 - ? **Колективна, групова, парна робота в класі** — розвиток навичок колективної, групової та парної роботи
 - **Сформулюйте судження про** — провідні думки з теми, над якими слід поміркувати
 - **Працюємо з хронологією** — перелік дат, які треба запам'ятати
 - **Запитання і завдання** — перевірка засвоєння матеріалу
- ➡ Знаємо
↔ Пояснюємо і застосовуємо
💬 Аналізуємо і творимо

Та хоч би й крила мені солов'їні,
І воля своя, —
Я б не лишила тебе в самотині,
Країно моя!

Леся Українка

§ 1. Повторення. Вступ

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109198

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

актуалізувати знання про події першого періоду Новітньої історії України та визначити основні події і тенденції розвитку України й світу в 1945 р. — на початку XXI ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть хронологічні межі першого періоду Новітньої історії України. **2.** Які історичні події відбулися впродовж 1914—1945 рр.? Складіть перелік доленосних для світу та України подій. Поясніть, чому ви вибрали саме їх. **3.** Поясніть, у чому полягала сутність українського питання напередодні Першої світової війни. Як це вплинуло на долю українських земель? **4.** Із якими подіями пов'язане здобуття Україною незалежності в 1918 р.? Чому тоді не вдалося її зберегти? **5.** Наведіть аргументи на користь твердження, що створення УСРР було одним із результатів більшовицької реімперіалізації. **6.** Доведіть, що Голодомор 1932—1933 рр. був геноцидом українського народу. **7.** Охарактеризуйте основні наслідки Другої світової війни для України.

? Парна робота в класі*. Обговоріть і спростуйте або наведіть аргументи на користь думки, що людство не засвоїло уроків історії 1914—1945 рр. і тому змушене пройти їх знову.

Тоталітарна імперія — різновид антидемократичної держави, у якій влада здійснює повний (тотальний) контроль над усіма сферами розвитку суспільства та життя людини.

1 ДРУГИЙ ПЕРІОД НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Історію України, як ви вже знаєте, поділяють на історичні періоди — етапи її політичного, соціально-економічного і культурного розвитку. Цього навчального року ви продовжите вивчення Новітньої історії України.

Підручник, який ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися про події, процеси і явища другого періоду Новітньої історії України: дисидентський правозахисний рух, «шістдесятництво», наполегливу працю українського народу в різних галузях господарства, розвиток української культури, відновлення незалежності України та її роль у руйнуванні комуністичної **тоталітарної імперії** Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), становлення і розвиток України як незалежної держави, боротьбу за європейське майбутнє України й шлях до незворотної перемоги в протистоянні російській агресії.

На початку другого періоду Новітньої історії більшу частину українських етнічних земель було об'єднано в межах Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), яка належала до складу СРСР. Тоталітарна імперія, керуючись своїми геополітичними прагненнями, дозволила УРСР вийти на міжнародну арену. Це дало змогу Україні стати однією з країн — засновників **Організації Об'єднаних Націй (ООН)**, долучившись, хоч на той час і формально, до світової спільноти. Проте водночас українству доводилося переживати нові трагедії, зумовлені діями тоталітарного режиму: чергову хвилю репресій, масовий штучний голод 1946—1947 рр., боротьбу радянських окупантів із проявами українського національного руху, **депортації** населення, **російщення**, нищення Української греко-католицької церкви тощо.

У період хрущовської «відлиги» режим у СРСР позбувся масових репресій, свавілля каральних органів тощо. Було виправдано чимало незаконно засуджених людей. Уряд держави спробував покращити розвиток економіки та соціальної сфери. У суспільстві ширилися надії на краще життя, які влада підживлювала обіцянками впродовж найближчих 20 років побудувати комунізм.

* Тут і далі результати обговорення завдань пари або малі групи презентують у класі.

СТРУКТУРА ДРУГОГО ПЕРІОДУ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1945 р. — початок XXI ст.)
(за навчальною програмою історії України для 11 класу)

Хронологічні межі	Назва
1945 р. — перша половина 1950-х рр.	Україна в перші повоєнні роки
Друга половина 1950 — середина 1960-х рр.	Україна в умовах десталінізації
Друга половина 1960-х рр. — 1985 р.	Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)
1985—1991 рр.	Відновлення державної незалежності України, її роль у розпаді СРСР
1991—2013 рр.	Становлення і розвиток України як незалежної держави
2013 р. — сьогодні	Європейський вибір України. Агресія Росії проти України

На тлі цих процесів відбулося нове піднесення української культури завдяки діяльності «шістдесятників». Антиімперський національно-визвольний рух набув нових форм. Його учасники відмовилися від збройних форм боротьби й зосередилися на критиці радянської системи та моральному опорі.

У період загострення системної кризи СРСР перед УРСР, як й іншими республіками в його складі, виникло багато економічних і соціальних проблем. Стрімко наростало технологічне відставання від демократичних країн Заходу. Щоб приховати проблеми, режим посилював ідеологічний тиск на суспільство, який в Україні призвів до тотального російщення і фактичного нищення української ідентичності. Відкритий опір системі чинили українські дисиденти, які зазнавали репресій і покарань за свою діяльність. Криза режиму завершилася розпадом СРСР як імперського утворення і появою нових незалежних держав.

Для української спільноти визначною подією стало 24 серпня 1991 р. — день проголошення незалежності України. Відтоді триває становлення нової України. Було сформовано нову законодавчу базу і державні інституції. Відбувалася трансформація суспільства, з'являлися нові партії, політичні сили та громадські організації. Виклики часу визначали політичний курс України. Необхідним став процес затвердження верховенства закону в усіх сферах життя та забезпечення непорушності прав людини згідно з європейськими стандартами. У незалежній Україні склалася сприятлива ситуація для активізації процесів, пов'язаних із розвитком української політичної громадянської нації.

Організація Об'єднаних Націй

(ООН) — міжнародна організація, створена для підтримання миру й безпеки у світі та розвитку співробітництва між державами.

Депортація — примусове виселення з місць постійного проживання особи, групи осіб або народу.

Російщення — державна політика Російської імперії, а потім СРСР щодо підпорядкованих їй (йому) неросійських народів для забезпечення їхньої лояльності та асиміляції.

Дисидент (у перекладі з латинської мови — «незгодний») — за часів СРСР особа, яка відкрито піддавала сумніву й критикувала офіційну комуністичну ідеологію та політику.

Політична громадянська нація — спільнота, до якої належать громадяни різного етнічного походження, що разом реалізують колективні національні інтереси, прагнення через спільні політичні цінності (демократія, верховенство права, рівність перед законом), інституції (державні органи, релігійні організації, ЗМІ) та різноманітні структури самоорганізації (політичні партії, профспілки, громадські організації).

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

Зі звернення головного командира УПА Тараса Чупринки (Р. Шухевича) до бійців і командирів у зв'язку із закінченням Другої світової війни (травень 1945 р.)

Українські повстанці! У світі ще не заіснував мир. Революційні рухи поневолених народів та протиріччя між західними державами і СРСР зростають. Рoste в усьому світі свідомість, що несе із собою ідея «диктатури пролетаріату», оголошена з Кремля. У боротьбі проти нього ви сьогодні не самі! Завзяті серби, хорвати ведуть бої проти московського ставленика Тіто, болгари також піднімаються проти кривавого терору, принесеного «союзним» СРСР. Гори Семигорода залюднилися тими румунами, що не піддалися Росії. Навіть маленька Словаччина веде партизанку проти наїзника. Польські патріоти саботажима й збройною боротьбою відповідають на вимагання Сталіна їх поневолити. Ряди

борців проти східного сатрапа ростуть. Це вже створює сприятливі умови для нашої дальшої боротьби і наближає момент розвалу СРСР.

Дотримати зброю в руках до тієї хвилини і стати на чолі воюючих проти Сталіна має — ваше священне завдання. Вірю, що виконаєте його з честю і фанатизмом, як виконували всі дотеперішні завдання. Новими методами боротьби, пристосованими до нової обстановки, дайте відповідь ворогові на його наступ. З незламною вірою вперед, до перемоги!

Хай живе Українська самостійна соборна держава! Вічна хвала тим, що полягли в боротьбі з наїзником! Слава Україні!

? **Парна робота в класі.** Обговоріть і з'ясуйте зміст завдань, які командир УПА вважав найважливішими для українського національно-визвольного руху після завершення Другої світової війни.

Важливу роль у визначенні Україною свого місця у світі відіграв її європейський вибір. Більшість європейських держав підтримує це прагнення.

Важким випробуванням стала збройна агресія Росії проти України. Проте у світі і в самій Україні переконані в неминучості її перемоги в цій боротьбі.

? **Групова робота в класі.** За допомогою методу «Інсерт» обговоріть і визначте, якими були особливості другого періоду Новітньої історії України.

▶ НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110078
Перегляньте відеоролик «Причини ядерної кризи. Карибський конфлікт» і виконайте завдання до нього.

? Складіть перелік основних тенденцій розвитку світу в цей період.

2 ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ СВІТОВОГО РОЗВИТКУ ДРУГОГО ПЕРІОДУ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ. У світовій історії від 1945 р. до початку ХХІ ст. було багато важливих подій і явищ. У провідних країнах у цей час розпочався перехід від індустріального до **пост-індустріального (інформаційного) суспільства**.

У політичній сфері повоєнного облаштування світу постала біполярна (двополюсна) модель. Розгорнули протистояння США та СРСР. Світ увійшов у період «холодної війни».

У внутрішньополітичному житті країн Заходу головними стали подальший розвиток демократичних традицій і становлення «держави добробуту». У країнах Центрально-Східної Європи під тиском СРСР насаджували комуністичні тоталітарні режими з директивно-плановою економікою. Ця модель розвитку

Постіндустріальне (інформаційне) суспільство — суспільство, в економіці якого переважає інноваційний напрям розвитку (постійне технічне вдосконалення) із високопродуктивною промисловістю, пріоритетністю сфер інформаційного обміну та надання різноманітних послуг населенню.

виявилася неефективною. Поступове загострення кризи комуністичних режимів призвело до їхнього краху наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр.

Важливою подією повоєнної історії стало покарання осіб, які в роки Другої світової війни вчинили **війнні злочини та злочини проти людства**. Після завершення війни за рішеннями Нюрнберзького (1945—1946 рр.) та Токійського (1946—1948 рр.) процесів війнних злочинців Німеччини та Японії було засуджено.

Характерними особливостями світового розвитку в другому періоді Новітньої історії стали розгортання **науково-технічної революції (НТР)**, дедалі більша глобалізація світу та загострення **глобальних проблем людства**.

З НАСЕЛЕННЯ І ТЕРИТОРІЯ УРСР. Людські втрати України за роки Другої світової війни становили 16,7 % населення. Лише наприкінці 1950-х рр. удалося досягти довоєнних показників кількості населення. Відповідно до перепису 1959 р. в УРСР проживало 41,9 млн осіб, що було на 1 % більше, ніж у 1939 р. При цьому темпи зростання кількості населення суттєво відрізнялися за регіонами. У Києві кількість жителів збільшилася майже на 30 %, на сході — більш ніж на 17 %, у південних областях — на 4 %. У західних областях вона зменшилася на 12 %.

Середня тривалість життя населення в УРСР порівняно з довоєнним періодом поступово зростала. У 1950 р. вона становила 61 рік для чоловіків і 69 років для жінок. На початок 1960-х рр. середня тривалість життя чоловіків і жінок досягла 71,5 року, що відповідало тогочасному рівню демократичних країн Заходу.

Під час Другої світової війни чимало українців із різних причин опинилися за кордоном і, побоюючись репресій радянської влади, залишилися там. Проте упродовж трьох десятиліть після закінчення війни на теренах України спостерігався поступовий міграційний приріст населення.

УРСР мала один із найвищих у складі СРСР показників рівня урбанізації населення. Станом на 1959 р. міське населення становило понад 45 % від його загальної кількості. На початок 1960-х рр. кількість міського населення республіки вперше перевищила показники кількості сільського. Це свідчило про те, що навіть за несприятливих умов панування комуністичного режиму Україна досягла рівня розвитку індустріально-аграрних держав.

«Держава добробуту» — різновид соціальної держави; термін, яким узагальнено характеризують політику держави щодо розвитку соціальних програм для забезпечення добробуту громадян.

Воєнний злочин — свідоме грубе порушення законів і звичаїв війни.

Злочини проти людства — злочини, що спричиняють деградацію людської особистості (за визначенням у пояснювальній записці до Римського статуту Міжнародного кримінального суду). До них належать масові вбивства та знищення людей, тортури, політичне, расове або релігійне переслідування тощо.

Науково-технічна революція (НТР) — якісний стрибок у розвитку продуктивних сил, перебудова технічних основ матеріального виробництва на базі перетворення науки на провідний чинник виробництва, за результатами якого відбувається перетворення індустріального суспільства на постіндустріальне.

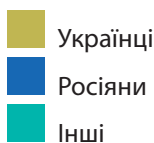
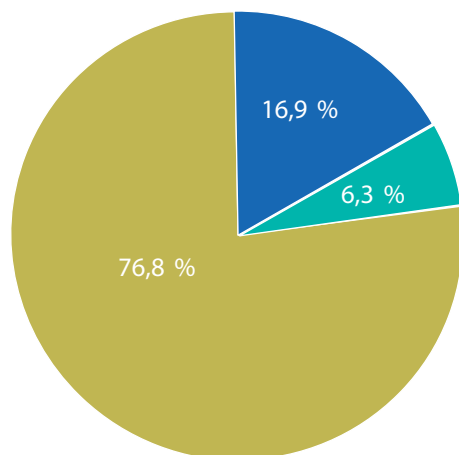
Глобальні проблеми людства — комплекс проблем і ситуацій, що зачіпають життєві інтереси всього населення світу, для подолання яких необхідні колективні зусилля світової громадськості (екологічні проблеми, гонка озброєнь, епідемії тощо).

? Яких змін зазнали склад населення і територія України в повоєнний період?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

За даними перепису 1959 р., найбільшим містом України з населенням 1,1 млн осіб був Київ. Йому дещо поступалися Харків, Сталіно (зараз Донецьк), Одеса, Дніпропетровськ (зараз Дніпро). За національним складом у 1959 р. українці становили понад 76 % населення. Найбільшою національною меншиною залишалися росіяни (майже 17 % населення). Через політику СРСР їхня частка зростала.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УРСР (за переписом 1959 р.)

? Яким був національний склад населення УРСР у 1959 р.?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

■ особливості курсу історії України від 1945 р. до сьогодення.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1945 р. — сьогодення — другий період Новітньої історії України.

Площа території УРСР після війни становила 576,6 тис. км². Лінію західного кордону республіки у складі СРСР було визначено угодами з Польщею, Чехословаччиною та Румунією, що узаконили домовленості диктатора Йосипа Сталіна з лідерами США та Великої Британії (про їхній зміст ви дізнаєтеся в § 2). Після приєднання до УРСР у 1954 р. Криму територія України залишається незмінною.

? **Колективна робота в класі.** За допомогою методу «Уявний мікрофон» обговоріть, яких змін зазнали склад населення і територія України в повоєнний період.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

➡ **1.** Які події вважають початком другого етапу Новітньої історії? **2.** Яку назву має суспільство, в економіці якого переважає інноваційний напрям розвитку і є високою частка населення, зайнятого у сфері послуг? **3.** Назвіть основні етапи другого періоду Новітньої історії України.

↔ **4.** До складу яких держав належали українські землі на початку першого й другого періодів Новітньої історії? Покажіть їх на карті атласу та зробіть висновок щодо змін, які відбулися. **5.** Виділіть ключові слова, які характеризують основні тенденції світового розвитку 1945 р. — XXI ст. Презентуйте результати роботи у вигляді «хмари слів».

💬 **6.** Запропонуйте показники для порівняння складу населення українських земель напередодні Другої світової війни та в 1960-х рр. Складіть таблицю та зробіть висновок щодо змін, які відбулися. **7.** Складіть ментальну карту «Структура та основні події другого періоду Новітньої історії України». **8.** Сформулюйте три проблемні питання, які ви хотіли б вирішити протягом вивчення другого етапу Новітньої історії України. **9. Парна робота в класі.** За допомогою методу «Удвох» інсценуйте діалог про те, як суспільно-політичні зміни позначаються на свідомості та повсякденні людей. **10. Групова робота в класі.** Створіть вірш-сенкан до одного з понять: «тоталітарна імперія», «політична громадянська нація», «постіндустріальне (інформаційне) суспільство». **11.** Розробіть навчальний проєкт за темою (на вибір): «Причини та негативні наслідки поразки в боротьбі за українську державність у першій половині XX ст.», «Друга світова війна в історичній пам'яті українців та інших європейців: спільне й відмінне». Результати роботи подайте у вигляді презентації, структурно-логічної схеми або виступу в стилі TED.

§ 2. Установлення кордонів УРСР із сусідніми державами та її зовнішньополітична діяльність

1 УСТАНОВЛЕННЯ КОРДОНІВ УРСР ІЗ СУСІДНИМИ ДЕРЖАВАМИ.

Друга світова війна спричинила значні територіальні зміни України. Питання про західний кордон СРСР, а відповідно й України стало на завершальному етапі Другої світової війни в Європі. Це обговорювали під час Тегеранської (1943 р.), Ялтинської (Кримської) (1945 р.) та Потсдамської (1945 р.) конференцій лідерів антигітлерівської коаліції.

Остаточна повоєнна територія УРСР сформувалася в процесі узгодження питань між УРСР, СРСР з Польщею, Чехословаччиною і Румунією. Було юридично закріплено землі, які увійшли до складу УРСР протягом 1939—1945 рр.

Особливо складним було врегулювання територіальних питань із Польщею та Чехословаччиною. На цей процес, зокрема, суттєво вплинуло прагнення СРСР поширити вплив у Центрально-Східній Європі.

Першим кроком на шляху до визначення нового кордону з Польщею стала Люблінська угода 1944 р. між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення. Відповідно до неї частину українських етнічних земель — Підляшшя, Холмщину, Надсяння і Лемківщину, де проживало майже 800 тис. українців, передали Польщі. У такий спосіб сталінське керівництво намагалося підтримати комуністичний польський уряд і зменшити негативне ставлення польської громадськості до СРСР через його агресію в 1939 р.

Крім того, угода передбачала так званий «обмін населенням»: українці переселялися на територію УРСР, а поляки — на територію майбутньої Польщі. Переселення мало відбутися добровільно. Проте пізніше воно стало примусовим і набуло характеру депортацій.

Особливістю цієї угоди було те, що її підписували представники УРСР, а не СРСР, як в інших подібних випадках. У такий спосіб імперський уряд подавав ці події як спільне бажання двох народів, а сам залишався осторонь і в разі виникнення конфліктів міг заявити, що не причетний до цього.

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109199

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

з'ясувати особливості визначення державних кордонів і зовнішньої політики УРСР у складі СРСР.

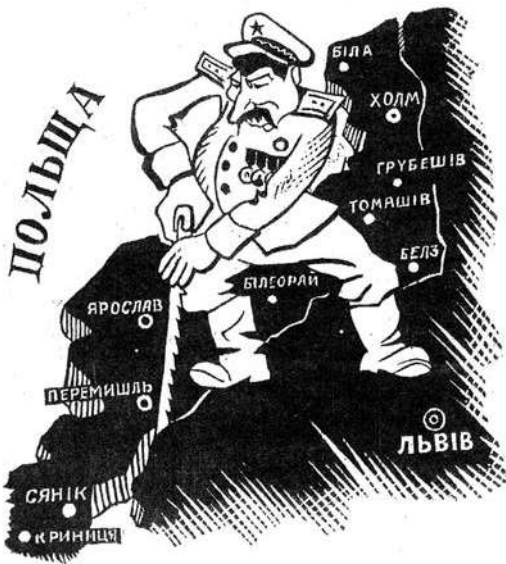
ПРИГАДАЙТЕ

1. Як змінилася територія УРСР у перший період Другої світової війни? Із якими подіями це було пов'язане? 2. Назвіть особливості політики влади Польщі на українських землях напередодні війни. 3. У чому полягала політика радянзації західних областей УРСР у 1939—1940 рр.? 4. Дайте визначення поняття «лінія Керзона». 5. Як вирішували українське питання на Ялтинській (Кримській) і Потсдамській конференціях? 6. Із курсу економічної та соціальної географії пригадайте, чим різняться поняття «країна», «держава», «залежна територія».

? Охарактеризуйте передумови та зміст системи договорів, які визначили кордони УРСР із сусідніми державами. Які проблеми вдалося вирішити? Спрогнозуйте, які нові суперечності було закладено.

«Обмін населенням» — взаємне переселення на територію іншої держави представників певних груп населення відповідно до міждержавних домовленостей.

СТАЛІН ВИРІВНЮЄ...

Карикатура на формування західного кордону УРСР. Й. Сталін відрізає частину українських земель Польщі

? Що спонукало Й. Сталіна до таких дій?

Примусові переселення затягнулися до березня 1947 р., а не до 1 лютого 1945 р., як передбачалося. Опір чинило як польське, так і українське населення. За офіційними даними, до Польщі до жовтня 1946 р. було переселено 812 688 поляків, а до УРСР до березня 1947 р. — 472 635 українців.

Територіальне розмежування між тоталітарним СРСР і Польщею було закріплене Договором про радянсько-польський державний кордон 1945 р. Відповідно до цього документа кордон установлювали за «лінією Керзона» з відхиленням на схід на 5—8 км, а на окремих ділянках — на 17 км.

Процес українсько-польських територіальних домовленостей завершився в 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками. До Львівської області відійшли землі в районі міста Кристинопіль (згодом перейменували на Червоноград; зараз Шептицький), а до Польщі — території навколо міста Нижні Устрики Дрогобицької області (перейменували на Устрики-Долішні).

На завершальному етапі Другої світової війни, коли радянські війська наблизилися до кордонів Чехословаччини, постало питання про подальшу долю Закарпатської України. У радянсько-чехословацьких переговорах з емігрантським урядом Едварда Бенеша та Договорі про дружбу, взаємодопомогу і повоєнне співробітництво між Чехословаччиною та СРСР 1943 р. було зазначено, що Закарпатська Україна має залишатися у складі Чехословаччини.

У травні 1944 р. в Лондоні між СРСР і Чехословаччиною було підписано угоду про відносини між чехословацькою владою і радянськими військами на зайнятій ними території. Угода передбачала, що головкомандувач радянських військ матиме владу лише в межах зон ведення воєнних дій, а рештою території управлятиме чехословацька адміністрація. Проте після вступу радянських військ на територію Закарпатської України ситуація змінилася. СРСР почав розглядати цей регіон як важливий стратегічний плацдарм для посилення свого впливу в Центральній-Східній Європі.

Для формального узаконення радянської окупації Закарпаття в листопаді 1944 р. в місті Мукачеве за підтримки СРСР було скликано так званий 3-їзд Народних комітетів краю, місцевих органів влади, де переважали комуністи. На ньому були присутні представники політичних органів радянської армії. 3-їзд ухвалив Маніфест про приєднання краю до

Територія Закарпаття. 1945 р. (за договором із Чехословаччиною ці землі було передано СРСР)

УКРАЇНА В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945—1953 рр.)

Територія УРСР у травні 1945 р.	Промислові об'єкти, відновлені або реконструйовані в 1946—1950 рр.
Межа української етнічної території на заході	вугледобувні
Зміни території УРСР відповідно до міжнародних угод	газодобувні
Території, передані Польщі за радянсько-польським договором	гірничодобувні
Територія, приєднана до СРСР за договором із Чехословаччиною	металургійні
Територія, остаточно передана УРСР за договором із Румунією	машинобудівні та металообробні
Територіальний обмін у прикордонних районах Польщі та УРСР 15 лютого 1951 р.	виробництва будівельних матеріалів
Західний кордон СРСР у 1953 р.	деревообробні
Територія Херсонської області, утвореної в 1944 р.	легкої промисловості
Столиці та кордони союзних республік у складі СРСР	Електростанції
Центри та межі областей УРСР	теплові
Назви областей, що не збігаються з назвами їхніх центрів	гідро

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

Із телеграми посланника на Закарпатті екзильного уряду Ф. Немеца президенту ЧСР Е. Бенешу

Рух на Закарпатській Україні за відокремлення від республіки (ЧСР) і приєднання до Радянського Союзу в теперішній його фазі треба визнати за рух народний і масовий.

? Яку оцінку дав спеціальний посланник подіям на Закарпатті? Що дало йому підстави для такого висновку?

? 1. Яких змін зазнали територія та адміністративно-територіальний устрій УРСР у перші повоєнні роки? 2. Які промислові об'єкти відновили або реструктурували в цей період у регіоні, де ви живете?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Урегулювання територіальних питань СРСР мало для України певне значення:

- було юридично закріплено повоєнні кордони республіки;
- збільшилася територія УРСР;
- відбулися демографічні зміни у складі її населення;
- до республіки приєднали деякі українські етнічні землі, але частина них усе одно залишалася за її межами.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У повоєнний період в УРСР запровадили нову державну символіку — герб, прапор і гімн. Вони, як і раніше, не відповідали українським національним традиціям, а відображали символіку комуністичного режиму. Червоний прапор із написом «УРСР» замінили двоколірним: верхня частина, що становила дві третини ширини полотна, була червоною, а нижня мала світло-блакитний (лазурний) колір. У верхньому лівому куті прапора містилося зображення серпа й молота, а над ним — п'ятикутної зірки. Деяких змін зазнав і герб УРСР.

? Наведіть аргументи на підтвердження думки, що операція «Вісла» була етнічною чисткою.

інших українських земель у складі УРСР, обрав Народну раду як законодавчий орган влади Закарпатської України й сформував уряд. Досить швидко тут з'явилися нові органи радянської влади: суд, прокуратура, силові структури, органи управління на місцях тощо.

Дії СРСР на Закарпатті викликали занепокоєння з боку уряду Чехословаччини. Міністр закордонних справ ЧСР Ян Масарик відверто заявив, що Закарпаття не буде віддано СРСР, бо «Росію не можна пускати в Європу». Проте Й. Сталін змусив керівництво Чехословаччини визнати приєднання Закарпаття до СРСР.

У червні 1945 р. договір між Чехословаччиною і СРСР юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачевому. У 1946 р. з'явилося рішення про утворення у складі УРСР Закарпатської області.

Для імперського режиму приєднання краю стало проявом політики збільшення підвладної йому території. Для української громади регіону це стало подією, завдяки якій вони возз'єдналися з іншими українськими землями у складі УРСР.

За радянсько-румунським договором 1947 р. до УРСР відходили Північна Буковина, Хотинщина, Ізмаїльщина. Тобто внаслідок загарбань тоталітарної імперії були юридично закріплені кордони, встановлені в червні 1940 р. Згодом ці кордони затвердила угода 1961 р.

Острів Зміїний офіційно увійшов до складу УРСР 23 травня 1948 р. згідно з дипломатичним протоколом, підписаним між СРСР та Румунією.

? **Групова робота в класі.** Обговоріть, які питання вдалося вирішити завдяки системі договорів з узгодження кордонів УРСР і які суперечності це спричинило. Складіть структурно-логічну схему.

2 ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА». Хоча «обмін населенням» між УРСР і Польщею, що розпочався в 1944 р., було завершено в 1947 р., чимало українців продовжували жити на українських етнічних землях Посяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя, які узагальнено називали Закерзонням. Польща вирішила «остаточно розв'язати українське питання» (саме таке завдання зафіксували міністри громадської безпеки та національної оборони Польщі у спільному проекті навесні 1947 р.): полонізувати ці землі

Виселення українського селянства. 1947 р. Напис на хаті:
«Прощай, рідна хатко, прощай, рідне село Мушинка, прощай, сільська молодіж, прощайте всі»

? Про яке ставлення до подій, пов'язаних зі здійсненням операції «Вісла», свідчить напис на хаті?

й остаточно приборкати Українську повстанську армію (УПА), яка фактично контролювала їх. Польська влада за погодженням із радянським та чехословацьким керівництвом провела депортаційну **операцію «Вісла»**, що за своїм змістом була скоріше **етнічною чисткою**.

Операція «Вісла» передбачала переселення частини українського населення Посяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя на захід і північ Польщі, на так звані «повернуті землі» (землі, які відійшли до Польщі від Німеччини). Під час її здійснення близько 30 тис. польських солдатів та офіцерів, спираючись на підтримку радянських і чехословацьких військ, які блокували кордони, оточили формування УПА і в запеклих боях знищили або захопили багатьох українських воїнів (655 осіб загинули, 1466 осіб було заарештовано). Під загрозою покарань на нові землі переселили 140 575 осіб українського й мішаного українсько-польського населення. Тих, хто намагався уникнути переселення або повертався додому, забирали в концентраційний табір на околицях польського міста Явожно (там утримували близько 3800 осіб).

Операція «Вісла» — військово-адміністративна операція, здійснена в 1947 р. внаслідок узгоджених дій керівництва Польщі, СРСР і Чехословаччини, що полягала в депортації українців із їхніх етнічних земель до західних і північних польських земель, що до 1945 р. належали Німеччині.

Етнічна чистка — політика, спрямована на насильницьке вигнання з певної території осіб іншої етнічної групи. Етнічна чистка може відбуватися в різних формах: масове переселення етнічних груп, примус до еміграції, депортація, геноцид.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Приводом до реалізації операції «Вісла» була загибель 28 березня 1947 р. в сутичці із загоном УПА (командир на псевдонім Хрін) віцеміністра національної оборони Польщі генерал-полковника Кароля Сверчевського, який перебував в інспекційній поїзді з військами, що мали здійснити депортацію українців. К. Сверчевський народився у Варшаві, із 1915 р. жив у Росії. Там він вступив до ВКП(б) та Червоної армії. Під час Другої світової війни К. Сверчевський командував створеними в СРСР 1-ю та 2-ю арміями Війська Польського. Він брав участь у Берлінській операції. Через місяць після смерті генерала К. Сверчевського шість дивізій Війська Польського оточили українські села, що ще залишилися на Лемківщині, у Надсянні, Холмщині та Підляшші. Тим часом частини радянської і чехословацької армії заблокували східний та південний кордони Польщі. Операція тривала три місяці.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

У лютому 2007 р. Президент Польщі Лех Качинський і Президент України Віктор Ющенко в спільній заяві засудили операцію «Вісла».

ЦІКАВІ ФАКТИ

Уперше делегація УРСР в ООН заявила про себе, виступивши ініціатором розгляду питання щодо намагання Нідерландів та Великої Британії відновити своє колоніальне панування в Індонезії. Проте аж до розвалу СРСР українська делегація не мала самостійності в діях. Зовнішнім проявом несамоствореності української місії в ООН було її розташування на одному з поверхів представництва СРСР в ООН у Нью-Йорку.

У роки «холодної війни» українській дипломатії було виділено, як тоді вважали, нейтральну ділянку дипломатичної роботи: соціальні та гуманітарні питання, що зараз є провідними. Так, Україна стала автором ініціативи з проведення року співробітництва медиків світу, боротьби з неписьменністю та підготовки кадрів для індустріалізації країн, що розвиваються.

Уперше в ООН українська мова пролунала в 1960 р. під час виступу Першого секретаря ЦК Комуністичної партії України Миколи Підгорного.

? У чому проявилися обмеженість та обумовленість стратегічними інтересами союзного центру зовнішньої політики УРСР?

Унаслідок депортацій раніше заселені українцями землі на території Польщі влада почала колонізувати. Загони УПА, які втратили підтримку місцевого українського населення, більше не могли вести боротьбу на цих територіях. Командувач УПА Роман Шухевич (псевдоніми Тарас Чупринка, Тур) видав наказ про припинення боротьби в Закерзонні.

Частина загонів УПА перемістилася на територію УРСР і продовжила там боротьбу з комуністичним режимом. Близько 300 воїнів УПА через Угорщину, Польщу, Чехословаччину перейшли до Західної Німеччини. Ці рейди донесли до світової громадськості відомості про боротьбу українства проти комуністичного режиму.

Операція «Вісла» стала злочином комуністичних режимів Польщі та СРСР проти українського населення краю. У 1990 р. сенат Республіки Польща засудив операцію «Вісла». **5 квітня 2007 р.** Віктор Ющенко підписав Указ № 274 «Про заходи до 60-х роковин операції “Вісла”», де примусове переселення етнічних українців названо страшними подіями в історії України. 22 квітня 2017 р. в Україні вперше на державному рівні вшанували День пам’яті жертв операції «Вісла».

3 УКРАЇНА — СПІВЗАСНОВНИК ООН. ЗОВНІШНЬО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРСР. Наприкінці Другої світової війни влада тоталітарної імперії, дотримуючись своїх інтересів, змінила можливості зовнішньополітичної діяльності підпорядкованих їй республік. Україна знову повернулася на міжнародну арену. Проте, перебуваючи у складі СРСР, вона не могла здійснювати самостійну зовнішню політику у своїх інтересах.

У березні 1944 р., реалізуючи рішення Й. Сталіна, Верховна Рада УРСР прийняла закон про утворення Народного комісаріату закордонних справ УРСР. Його першим керівником став письменник Олександр Корнійчук, а пізніше Дмитро Мануїльський. Також з’явився Народний комісаріат оборони УРСР, який у 1944—1945 рр. очолював Василь Герасименко. Реально він керував лише військами Київського військового округу, який очолював за сумісництвом. Цим кроком сталінське керівництво мало на меті збільшити кількість своїх представників в ООН, домовленості про створення якої з’явилися наприкінці війни.

У серпні 1944 р. на конференції в Думбартон-Оксі (США) під час обговорення проекту майбутньої ООН

Українська делегація на установчій конференції ООН у Сан-Франциско (США). 1945 р.

Делегація УРСР на Паризькій мирній конференції (Франція). 1946 р.

радянський представник вніс пропозицію вважати всі республіки СРСР членами-засновниками організації. Хоча пропозиція була відхилена, сталінське керівництво не полишало цієї ідеї. На Ялтинській (Кримській) конференції в лютому 1945 р. США й Велика Британія зобов'язалися підтримати пропозицію радянського уряду щодо прийняття України та Білорусі у члени ООН.

На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1946 р. УРСР було обрано до складу Економічної і Соціальної ради, а в **1948—1949 рр.** — непостійним членом Ради Безпеки ООН. Її представників запросили до багатьох структур організації, у тому числі до Міжнародного суду. УРСР підтримала прохання про вступ до ООН Цейлону (тепер Шрі-Ланка) та Лаосу, її представник відіграв важливу роль у прийнятті рішення про поділ Палестини на єврейську та арабську частини й створення держави Ізраїль.

Представники УРСР брали участь у Паризькій мирній конференції 1946 р., у лютому 1947 р. підписали мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією. Українська

ЦІКАВІ ФАКТИ

Статус України як держави-члена ООН полегшив повоєнну відбудову. Однією з перших тимчасових структур ООН у 1945 р. стала Адміністрація ООН із надання допомоги та відновлення (UNRRA). Її завданням було надати допомогу країнам, чия економіка була зруйнована війною. Із 18 грудня 1945 р. до 30 червня 1948 р. в Києві працювало офіційне представництво UNRRA. Завдяки діяльності цієї організації Україна отримала продовольчої допомоги на суму 189,3 млн дол.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Мета відновлення зовнішньополітичної діяльності України:

- активізувати боротьбу СРСР за голоси та вплив в ООН;
- посилити вплив СРСР на світову політику;
- сформувати у світової спільноти уявлення про реальне існування Української держави;
- використати УРСР як засіб здійснення радянської зовнішньої політики;
- нейтралізувати національно-визвольний рух за відродження самостійності України;
- розколоти українську діаспору в країнах Заходу.

Американські кадети піднімають прапор УРСР над резиденцією ООН. Сан-Франциско. 1945 р.

делегатія також узяла активну участь у роботі Дунайської конференції 1948 р., яка вирішувала питання режиму торговельного судноплавства на Дунаї.

Під час «холодної війни» УРСР увійшла до складу Всесвітньої ради миру.

Незважаючи на активну зовнішньополітичну діяльність, УРСР не виходила за межі політики, яку диктувало радянське керівництво. Таким чином, вихід УРСР на міжнародну арену залишався обмеженим та був обумовлений стратегічними інтересами союзного центру.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Договори з якими державами встановлювали кордони УРСР у повоєнний період? **2.** Коли відбулася операція «Вісла»? У чому полягала її сутність? **3.** Із якою метою в 1944 р. було створено Народний комісаріат закордонних справ УРСР?

 4. Покажіть на карті (с. 11) зміни адміністративно-територіального устрою УРСР у повоєнний період.

5. Визначте події, які відбувалися в країнах Заходу в період повоєнного встановлення кордонів УРСР із сусідніми державами. **6.** Поясніть, чому Люблінська угода була підписана урядом УРСР, а не СРСР. **7.** Наведіть приклади на підтвердження думки, що «обмін населенням», проведений відповідно до Люблінської угоди, набув примусового характеру. **8.** Опишіть методи, які уряд Польщі використовував для «остаточного вирішення українського питання» в межах операція «Вісла». Із чим це було пов'язане? **9.** Наведіть декілька фактів, що розкривають роль УРСР у діяльності міжнародних організацій у повоєнний період. Поясніть свій вибір.

 10. Дослідіть, які передумови сприяли тому, що УРСР стала однією з країн-засновників ООН, та опишіть цей процес. Результати роботи презентуйте у вигляді тез до виступу на конференції у стилі TED. **11. Групова робота в класі.** У 1990 р. сенат Республіки Польща засудив операцію «Вісла», 2019 р. в Україні був оголошений Роком пам'яті депортованих українців із Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини в 1944—1951 рр. Обговоріть і висловіть власну думку, чому українська й польська влада надали таку оцінку операції «Вісла». Визначте її передумови й наслідки.

СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

■ особливості визначення території тогочасної України та її зовнішньополітичної діяльності як УРСР у складі тоталітарної радянської імперії.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1944—1951 рр. — процес повоєнного встановлення кордонів УРСР із сусідніми державами.

1947 р. — операція «Вісла».

1948—1949 рр. — УРСР стала постійним членом Ради Безпеки ООН.

§ 3. Внутрішньополітична та економічна ситуація в УРСР

1 УМОВИ ПОЧАТКУ ВІДБУДОВИ. У міру відсування фронту на захід на теренах України відновлювалася радянська влада та притаманна їй система управління і господарства. Загальні збитки, завдані її економіці, у 5 разів перевищували суму, витрачену на нове будівництво в 1920—1941 рр. Сільське господарство в 1945 р. дало лише третину довоєнного врожаю.

Значними були й демографічні втрати. Через них у республіці різко скоротився обсяг трудових ресурсів. Близько 10 млн осіб залишилися без житла.

До кінця 1945 р. загалом відновили 44 % довоєнних потужностей машинобудівної і 30 % — легкої промисловості, увели в дію 123 великі та 506 дрібних шахт Донбасу. Частково було відбудовано житловий фонд, розпочали роботу більшість шкіл, закладів вищої освіти, медичних установ.

Відновили діяльність органи радянської влади. Для цього були проведені вибори до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР і місцевих органів влади. Ліквідували органи надзвичайного управління, які діяли у воєнний час. Змінилася система управління промисловістю та сільським господарством. У 1946 р. Раду народних комісарів перейменували на Раду міністрів УРСР. На підприємствах та в установах повернули 8-годинний робочий день, відпустки, скасували понаднормову неоплачувану працю. Зменшувалися витрати на оборонні потреби.

Процеси **відбудови** ускладнювалися репресивними кампаніями комуністичного режиму. У цей період переслідувань зазнали представники військових, компартійних чиновників, лікарів, творча інтелігенція, селянство. Проводили й кампанію проти єврейства. Раніше звільнених осіб, що вже відбули покарання, відправляли в заслання як «небезпечних своїми антирадянськими зв'язками і ворожою діяльністю». За офіційними даними, у СРСР у цей

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Особливості сталінського режиму в 1945—1953 рр.:

- зміцнення особистого авторитету Й. Сталіна;
- подальша централізація державного управління, розширення державного апарату;
- репресії проти військовополонених та інших осіб;
- посилення ідеологічного тиску.

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109200

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

визначити особливості відбудови промисловості та сільського господарства УРСР у перші повоєнні роки; розкрити проблему переміщених осіб і біженців з України, процес репатріації.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Покажіть на карті атласу регіони УРСР, у яких у 1930-ті рр. було найбільше індустріальних новобудов.
2. Укажіть причини, особливості й наслідки Голодомору 1932—1933 рр. в УРСР
3. Назвіть характерні риси життя й побуту населення України в 1930-х рр.
4. Якими були наслідки Другої світової війни для промисловості та сільського господарства УРСР?
5. Із якими словами у вас асоціюється термін «відбудова»? У яких країнах світу, коли і як її здійснювали?

- ? Охарактеризуйте соціально-економічні та політичні умови відбудови господарства в повоєнні роки.

Відбудова — термін, застосований керівництвом СРСР для визначення заходів його політики з відновлення зруйнованого господарства.

🎬 НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110079

Перегляньте відеоролик «Українці у Другій світовій війні» і виконайте завдання до нього.

період у засланні перебували понад 52 тис. осіб. У 1952 р. велику групу «інженерів-шкідників» металургійного комбінату в місті Сталіно, більшість яких становили євреї, заарештували й за вироком суду розстріляли. У наступних параграфах ви дізнаєтеся про репресії тоталітарної влади в західних областях УРСР та переслідування діячів культури.

? Опишіть результати відбудови промисловості й сільського господарства. Завдяки яким джерелам і ресурсам вдалося цього досягти?

Командно-адміністративна система — спосіб організації суспільних відносин, характерний для радянської системи управління. Ознаки: суворий централізм господарського життя на базі державної власності, використання позаекономічних ідеологічних методів управління та панування партійно-державної бюрократії за відсутності свободи й демократії.

Екстенсивний шлях розвитку — спосіб збільшення обсягів виробництва продукції завдяки залученню більших ресурсів без якісних змін в організації виробництва.

2 ВІДБУДОВА ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ В УКРАЇНІ. Відбудовчі процеси в УРСР розпочалися одразу після завершення бойових дій і відновлення комуністичного режиму. Ситуацію суттєво ускладнювало те, що з евакуації на схід СРСР повернули лише 15 % підприємств. Відшкодування із загальносоюзного бюджету за втрачене майно республіка не отримала.

Відповідно до засад радянської **командно-адміністративної економіки** для здійснення відбудови прийняли п'ятирічний план на 1946—1950 рр. Він передбачав продовження політики індустріалізації, започаткованої наприкінці 1920-х рр., але на перше місце висували задоволення військових потреб СРСР для протистояння з країнами демократичного Заходу.

Відбудова господарства УРСР, як і СРСР загалом, передбачала розвиток економіки **екстенсивним шляхом**. При цьому відновлювалися довоєнні потужності, оновлення яких майже не відбувалося.

Відбудова в Україні мала такі особливості:

- масштаби відбудовчих робіт були більшими, ніж у будь-якій країні Європи, через масштаби втрат і руйнувань;
- доводилося покладатися лише на власні сили та ресурси союзного центру, а не на зовнішню підтримку («холодна війна» унеможливила будь-яку фінансову та технічну допомогу країн Заходу, перш за все США);
- основну увагу приділяли розвитку важкої промисловості та енергетики (80 % капіталовкладень), нехтуючи розвитком легкої промисловості, соціальної сфери та сільського господарства (на сільське господарство виділяли лише 6,5 % капіталовкладень);
- економіку УРСР відбудовували не як самостійний і самодостатній комплекс, а як частину союзної економічної системи. Крім того, унаслідок розвитку нових промислових центрів СРСР за Уралом та в Казахстані частка України в 1945 р. в загальносоюзному виробництві знизилася порівняно з довоєнним періодом із 18 до 7 %;
- повсюдно посилювалися командно-адміністративні методи управління, що давали змогу режиму мобілі-

Загальний вигляд відбудованої шахти Дзержинська (зараз Торецьк). 1946 р.

Відбудова центральної частини Полтави. 1946 р.

? Яку інформацію про здійснення відбудови Полтави можна отримати за ілюстрацією?

зовувати й зосереджувати значні матеріальні та людські ресурси для відновлення господарства;

- значну роль комуністичний режим відводив ідеологічній обробці, що проявлялося в масштабних мобілізаційно-пропагандистських заходах: соціалістичних змаганнях, рухах передовиків і новаторів тощо;

- відбудову ускладнив спричинений політикою тоталітарної імперії масовий штучний голод 1946—1947 рр.;

- гостро відчувалася нестача робочої сили, особливо кваліфікованої, сучасного обладнання і технологій. Скорочення кваліфікованої робочої сили намагалися подолати, залучаючи до праці жінок і підлітків. У 1947 р. лише у вугільній і металургійній промисловості жінки становили 35 % від загальної кількості робітництва;

- використання праці людей, примусово мобілізованих на промислові об'єкти, військовополонених, в'язнів виправно-трудових таборів.

Результати відбудови виявилися неоднозначними. З одного боку, було відновлено промисловість УРСР. Обсяг виробленої продукції в 1946—1950 рр. збільшився в 4,4 разу та перевищив рівень 1940 р. на 15 % (проте обсяг виробництва легкої промисловості в 1950 р. зменшився порівняно з довоєнним станом на 20 %). З іншого боку, ціна відбудови для людей через жорсткі методи її проведення виявилася високою, добробут не зріс. При цьому було відновлено неефективну імперську економіку СРСР.

Особливо тяжким залишалось становище селянства. Воно отримувало мізерну заробітну плату, сплачувало великі податки за присадибні ділянки,

ЦІКАВІ ФАКТИ

На зустрічі з виборцями сталінського округу Москви 9 лютого 1946 р. Й. Сталін у своїй промові виділив чотири основні позиції економічного розвитку СРСР: метал — для виробництва озброєння і обладнання підприємств; паливо — для підтримання роботи заводів, фабрик, транспорту; бавовна — для виробництва обмундирування; хліб — для забезпечення армії продовольством.

? Поміркуйте, як мала відбуватися відбудова згідно з таким курсом.

Німецькі військовополонені на відбудовчих роботах. 1940-ві рр.

Жінки розвантажують хліб. 1946 р.

? Чим можна пояснити велику частку жінок на фізично важких роботах?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Для відбудови СРСР використовували репарації, отримані від Німеччини та її союзників (у розмірі 22,6 млрд дол., із яких на відбудову України було спрямовано від 10 до 30 %). Було залучено частину ресурсів, награваних і вивезених до СРСР із держав Центрально-Східної Європи (за оцінками експертів, загалом на суму приблизно 12 млрд дол.). Крім того, для відбудови використовували працю військовополонених німців, угорців, румунів.

У роки відбудови в західних областях УРСР активно розбудовували нафтогазову галузь. Були введені в дію газові промисли на Дашавському й Опарському родовищах. У жовтні 1948 р. завершили будівництво газопроводу «Дашава—Київ». На 1950 р. УРСР давала чверть загальносоюзного видобутку природного газу.

Також СРСР активно залучав вивезених із Німеччини та інших держав Центрально-Східної Європи інженерно-технічних робітників. Загалом ці ресурси перевищували масштаби допомоги державам Європи за «планом Маршалла».

? Які факти свідчать про те, що масовий штучний голод 1946—1947 рр. став навмисним злочином влади тоталітарної імперії проти українців?

не мало паспортів, а відповідно й можливості вільно пересуватися. Для покращення праці колгоспників сталінське керівництво застосовувало примус та репресивні методи. Так, у 1948 р. з'явився указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Після цього з республіки виселили близько 12 тис. членів колгоспів.

Ситуацію в сільському господарстві ускладнювали занедбаність земель за роки війни й відсутність придатної для роботи техніки та навіть найпростіших землеробських знарядь, тягла. У плуг доводилося впрягати корів, а подекуди його тягнули й самі колгоспниці, ставши основною м'язовою силою повоєнного села.

Незважаючи на вимоги влади й зусилля селянства, у сільському господарстві УРСР до кінця п'ятирічки так і не вдалося досягти показників довоєнного розвитку. Так, у 1950 р. валовий збір зернових становив лише 85 % від довоєнного рівня.

? **Колективна робота в класі.** За допомогою методу «Синтез думок» у складі малих груп обговоріть умови, у яких відбувалася відбудова.

З **МАСОВИЙ ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1946—1947 рр., ЙОГО ПРИЧИНИ, МАСШТАБИ Й НАСЛІДКИ.** У повоєнний час у сільському господарстві склалося вкрай несприятливе становище. Для його покращення необ-

хідні були докорінні зміни в державній політиці щодо сільського господарства. Однак комуністичний режим не збирався проводити будь-які зміни, села для нього залишалися лише одним із джерел ресурсів для відбудови промисловості. Під тиском союзного керівництва уряд УРСР планував у 1946 р. збільшити посівні площі, урожайність і хлібозаготівлю.

Однак навесні-влітку 1946 р. 16 областей республіки охопила посуха. Озимі та ярові посіви загинули. Урожайність зернових склала 2—3 ц/га (для порівняння: у 1940 р. вона становила 14,6 ц/га, у 1944 р. — 10,8 ц/га). Посуха загострила проблему кормів для худоби, почався її падіж. Влада дозволила здавати худобу на забій понад планові норми. Це призвело до того, що в деяких областях план здачі м'яса було перевиконано вдвічі. У результаті тваринництво республіки зазнало величезних збитків. Керівники деяких областей наполегливо зверталися до уряду з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівлі, які в липні 1946 р. були збільшені з 340 до 360 млн пудів. Відповіддю тоталітарного режиму на це стали репресивні заходи. До сіл виїхали компартійні чиновники й представники силових структур. Тільки за перші місяці 1947 р. до кримінальної відповідальності притягли 1,5 тис. голів колгоспів, а 6 тис. комуністів отримали дисциплінарні стягнення за невиконання вказівок партії.

Селяни тікали від голодної смерті в інші райони (наприклад, до західних областей України), у міста. Щоб уникнути знелюднення сіл, спеціальні каральні органи відшукували й повертали втікачів. І все одно зерна вдалося зібрати лише 60 % від запланованого, хоча було вилучено навіть насінневий фонд. Разом із цим у 1946—1947 рр. СРСР для створення свого позитивного образу експортував до Центрально-Східної та Західної Європи 2,5 млн т зерна.

У 1946—1947 рр. в Україні почався голод. Керівництво УРСР на чолі з Микитою Хрущовим намагалося зменшити масштаби катастрофи шляхом залучення ресурсів західних областей. М. Хрущов звернувся по допомогу до союзного керівництва, але Й. Сталін заявив: «Ти м'якотілий! Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони хочуть, щоб ми витратили наші державні запаси».

У березні 1947 р. М. Хрущова змінив Лазар Каганович. Проте для проведення посівної кампанії для УРСР виділили як позику 35 млн пудів насіння.

Голод 1946—1947 рр. — масовий штучний голод, організований керівництвом Комуністичної партії та урядом СРСР; масова загибель людей від голоду на території УРСР, спричинена зумисними діями сталінського режиму (надмірне вилучення хлібних запасів), наслідками розрухи сільського господарства від тривалих бойових дій, посухою.

Листівка ОУН. «Сталін “визволяє” Україну від хліба, вугілля, заліза, нафти...». 1950-ті рр.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

За неповними даними, від масового штучного голоду 1946—1947 рр. у містах і селах УРСР померло понад 1 млн осіб. Це були люди різних національностей: українці, росіяни, євреї, болгар, гагаузи та інші. Проте представники української експертної спільноти з питань Голодомору наголошують, що «переважна кількість убитих голодом — українці й перш за все селяни».

? Які зміни відбулися в демографічній ситуації, рівні життя та побуті українського населення в цей період?

ГУЛАГ (ГУТАБ) — Головне управління виправно-трудоових таборів, трудових поселень і місць утримання, що діяло в СРСР у 1934—1956 рр.

4 ЗМІНИ В ДЕМОГРАФІЧНІЙ СИТУАЦІЇ. РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ. На демографічну ситуацію в цей період в Україні впливали втрати у війні, міграція населення, входження до складу УРСР західних областей України, масовий штучний голод 1946—1947 рр., відбудова господарства.

За роки Другої світової війни понад 3—4 млн громадян республіки загинуло на фронтах або в полоні та понад 5 млн осіб — на територіях, зайнятих німецькою армією. До демографічних втрат дослідники також зараховують 2,4 млн ненароджених через війну. До цього варто додати понад 2,5 млн осіб, вивезених на роботи до Німеччини, із яких значна частина з різних причин не повернулася (зокрема, через страх опинитися в таборі ГУЛАГу).

Завершення війни дало поштовх значним міграційним процесам. Близько 2,2 млн осіб, демобілізованих з лав радянської армії, стали до мирної праці. Поверталися до рідних домівок ті, кого було вивезено під час евакуації на схід, хто перебував на примусових роботах або в полоні за межами України. На демографічній ситуації позначилися депортації населення (виселення кримських татар, німців, поляків, угорців та інших) і репресії. Також за розпорядженням союзної влади до УРСР прибули спеціалісти й партійні діячі з інших республік СРСР для участі у відбудові господарства й радянзації західних областей.

Розвиток промисловості прискорила урбанізація. Унаслідок цих процесів населення республіки в 1951 р. становило 37,2 млн осіб, що було на 4,1 млн менше, ніж у довоєнному 1940 р. Значно змінився й етнічний склад населення УРСР. Зменшилася кількість єврейської, польської, німецької та інших національних меншин, натомість збільшилася частка росіян.

Через війну й повоєнну розруху значно знизився рівень життя населення. Не вистачало продовольства й найнеобхідніших речей. Гостро постали проблеми житла, безпритульних дітей, злочинності тощо. Проте на їх вирішення за планом четвертої п'ятирічки комуністичний режим виділяв недостатньо ресурсів.

У грудні 1947 р. уряд СРСР із метою пропаганди прийняв постанову про скасування карток на продо-

Зразок продовольчої картки робітника. 1947 р.

Радянський пропагандистський плакат. 1950-ті рр.

вольчі й промислові товари та перехід до продажу цих товарів у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами. Разом із цим було проведено **грошову реформу**, що мала на меті впорядкувати фінансову систему в повоєнний період.

Здійснені режимом заходи мали суперечливі наслідки. Так, скасування карткової системи свідчило про певну стабілізацію економіки. Однак після 1947 р. заробітна плата більшості населення, що зросла лише в 1,5 разу порівняно з довоєнним рівнем, суттєво відставала від нових державних цін, які майже втричі перевищували довоєнний рівень. Спостерігалася така ситуація: на полицях магазинів були товари, але люди не мали змоги їх купити.

Не поліпшила життєвий рівень населення і грошова реформа. Обсяг грошової маси, що перебувала в обігу, почав відповідати потребам господарства, але втратили гроші люди, які заощадили певні суми. За вкладами в ощадних касах у розмірі до 3 тис. руб. обмін грошових знаків здійснювали у співвідношенні 1 : 1, за вкладами від 3 до 10 тис. руб. заощадження зменшувалися на третину, а понад 10 тис. руб. — на дві третини.

Особливо боляче реформа вдарила по селянству, яке знову було ошукане режимом. За відсутності ощадних кас у селах обмін готівкових грошей, які населення зберігало вдома, здійснювали у співвідношенні 1 : 10. Отже, заходи влади лише відклали вирішення складних соціальних проблем.

? **Колективна робота в класі.** За допомогою методу «Плакат думок» графічно зафіксуйте думки й погляди щодо змін у демографічній сфері, рівні життя та побуті українського населення.

Радянський пропагандистський малюнок, який мав показати поліпшення рівня життя. Написи на малюнку: «Із 1 квітня 1953 р. ціни знижено», «Ціни на всі продукти знижено». 1950-ті рр.

? 1. Чому після Другої світової війни гостро постало питання біженців та переміщених осіб? 2. Із якою метою Й. Сталін наполягав на примусовій репатріації радянських громадян? 3. Як розгортання «холодної війни» між СРСР та США вплинуло на процес репатріації?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Переміщені особи та біженці — саме так було визначено відповідні категорії осіб у документах ООН.

Переміщені особи — особи, які заходами нацистського режиму були вислані з країн свого попереднього місця проживання через расові, релігійні й політичні причини або вивезені з метою використання їх як дешевої робочої сили.

Біженці — особи, які залишили країни свого попереднього місця проживання через дії нацистського або інших режимів.

DP-табори — тимчасові табори для переміщених осіб.

Репатріація — повернення на батьківщину з поновленням громадянських прав військовополонених і цивільних осіб, які під час війни опинилися в інших державах і перебували там тривалий час.

5 ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ З УКРАЇНИ. РЕПАТРІАЦІЯ. НЕПОВЕРНЕНЦІ. 1940-ві рр. стали «**ерою переміщених осіб**». Друга світова війна дала поштовх масштабній міграції. Її центром стали землі Німеччини, на яких опинилося до 10 млн осіб, що залишили свої домівки через різні обставини (із них 5 млн осіб — вихідці із СРСР). Це були **біженці**, військовополонені, остарбайтери (вивезені на примусові роботи), в'язні нацистських таборів. Одну з найбільших етнічних груп становили українці (приблизно 2,5 млн осіб).

Після закінчення війни всі вимушені мігранти опинилися в спеціально облаштованих союзниками СРСР на території Німеччини та Австрії таборах. До цих осіб застосовували англійський термін Displaced persons (DP), тобто переміщені особи. Відповідно й місця їхнього тимчасового притулку називали **DP-таборами**. Таких таборів налічувалося близько 80.

На Ялтинській (Кримській) та Потсдамській конференціях Й. Сталін домігся рішення про обов'язкову **репатріацію** радянських громадян до СРСР і громадян Центрально-Східної Європи до їхніх країн. Таке бажання було продиктоване двома причинами: повернути на батьківщину робочу силу і покарати тих, хто зі зброєю в руках боровся проти радянської влади.

Проте радянськими громадянами не вважали осіб, які до 1 вересня 1939 р. проживали в державах Балтії (Естонія, Литва, Латвія), Польщі (зокрема, у західних областях України та Білорусі), Румунії (Бессарабії, Північній Буковині) (500—700 тис. осіб). Їх насильно не повертали. Видачі СРСР уникли бійці дивізії СС «Галичина». Із понад 10 тис. бійців радянськими громадянами були лише 112 осіб.

Життям переміщених осіб на території розгромленого Третього рейху розпоряджалася створена в 1943 р. країнами — учасниками антигітлерівської коаліції Адміністрація ООН із надання допомоги та відновлення (UNRRA), що діяла до 1947 р. Метою її діяльності була різнобічна допомога переміщеним особам і повернення їх на батьківщину. Однак фактично все контролювали окупаційні адміністрації.

Радянська влада намагалася вплинути на своїх громадян, що опинилися в західних DP-таборах, бажаючи повернути якнайбільше людей. Уже з жовтня 1944 р. в СРСР запрацювала спеціальна репатріаційна комісія.

Радянська пропагандистська фотографія. Напис на табличці: «Пункт збору радянських громадян для відправлення на батьківщину». 1940-ві рр.

? Свідченням якого процесу була ця фотографія?

Радянський пропагандистський плакат. 1940-ві рр.

? **Колективна робота в класі.** Поміркуйте, обговоріть і з'ясуйте, чи відповідав дійсності зміст плаката.

На переселенців здійснювали всебічний тиск. Із ними проводили особисті зустрічі й бесіди, демонстрували в таборах пропагандистські фільми. Масовими накладками видавали пропагандистські брошури і плакати.

Усі репатріанти, які поверталися до СРСР, проходили через спецприймальники, яких на території України та Білорусі було створено близько 100 (кожен був розрахований на 10 тис. осіб). Людей ре-

Радянський плакат. Напис на плакаті: «Звільнені радянські люди! Вас визволено від гноблення фашистської неволі — повертайтеся швидше на батьківщину!». 1940-ві рр.

Звільнені в'язні нацистських концтаборів (загалом було звільнено 400 тис. осіб). 1940-ві рр.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Від обов'язкової репатріації радянське керівництво звільнило дві категорії осіб, які до 22 червня 1941 р. були громадянами СРСР:

- 1) бессарабці й буковинці, які оформили румунське громадянство (понад 4 тис. осіб);
- 2) жінки, що одружилися з іноземцями й мали від них дітей (майже 30 тис. осіб).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

У березні 1945 р., ще до закінчення Другої світової війни, у таборі Пеггев в Австрії перебувало 40 тис. українців, переважно жінки й діти. Більшість чоловіків воювали проти радянської армії або югославських партизанів і здалися британській владі в надії, що їх не передадуть СРСР. Проте британська влада вирішила відправити їх до СРСР. Українці збунтувалися, унаслідок чого проти них застосували зброю. Кількох осіб було вбито, інші наклали на себе руки. Їхні сім'ї погнали в радянську зону окупації, але деякі жінки з дітьми дорогою у відчай стрибали в річку з мосту. Більшість репатріантів, які потрапили до СРСР, розстріляли.

Радянський плакат. Напис на плакаті: «Вітаю, батьківщино-мати!». 1940-ві рр.

тільки перевіряли співробітники органів внутрішніх справ. У першу чергу вишукували тих, хто «завинив перед своєю радянською батьківщиною».

Після перевірки 58 % репатрійованих радянських громадян одразу відправляли по домівках (близько 2,5 млн осіб). Ті, хто підлягав призову, були мобілізовані до армії (понад 800 тис. осіб). Частина призовників відправили в робітничі батальйони Народного комісаріату оборони. Фактично це була примусова праця. Людей переважно використовували для відновлення шахт Донбасу (близько 600 тис. осіб). Понад 270 тис. осіб потрапили до ГУЛАГу (6,5 %). У країнах Заходу залишилися близько 250 тис. українців.

Із 1947 р. в умовах «холодної війни» колишні союзники СРСР уже не допомагали Москві повернути радянських громадян на батьківщину, а переселяли переміщених осіб і біженців до країн, які готові були їх прийняти. Цьому активно сприяли організації української діаспори з різних держав Заходу.

Період репатріації фактично завершився в першій половині 1946 р. Після цього вона вже не мала масового характеру. До 1 липня 1952 р. було репатрійовано 4,3 млн радянських громадян. Проте багато людей через страх репресій залишилися за кордоном, ставши **неповерненцями**.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які хронологічні межі охоплює період відбудови? Чому він мав таку назву?
2. Якою була динаміка численних змін кількості політичних в'язнів-українців у таборах ГУЛАГу? Чому?
3. У які роки відбувся третій масовий штучний голод в Україні?
4. Чому в повоєнні роки пришвидшився процес урбанізації?
5. У чому проявився екстенсивний шлях розвитку економіки в повоєнний період?
6. Покажіть на карті атласу регіони УРСР, які найбільше постраждали від масового штучного голоду 1946—1947 рр.
7. Наведіть факти, які підтверджують штучний характер масового голоду 1946—1947 рр.
8. Яку роль у здійсненні відбудови промисловості відіграло використання примусової праці?
9. Поясніть, чому під час відбудови основну увагу приділяли розвитку важкої промисловості та енергетики.
10. Визначте чинники, які зумовили проведення примусової репатріації переміщених з УРСР осіб у повоєнний період.

Радянські репатріанти в очікуванні повернення до СРСР. 1940-ві рр.

Дороги біженців. 1940-ві рр.

11. Визначте соціально-економічні, демографічні, політичні умови, у яких розпочалася повоєнна відбудова. Результати роботи подайте у вигляді ментальної карти. **12.** Доведіть, що економіку УРСР відбудовували не як самостійний комплекс, а як частину економічної системи СРСР. **13.** Визначте показники для порівняння та складіть таблицю «Терори голодом в Україні». **14.** Дослідіть, як змінилася демографічна ситуація в Україні в повоєнні роки. Результати роботи презентуйте у вигляді інфографіки. **15.** Напишіть лист про повсякденне життя до подруги (друга) від імені 17-річної дівчини (хлопця), яка (який) жила (жив) у вашому населеному пункті в 1940-х рр. **16. Парна робота в класі.** Уявіть себе журналістами київської газети, яким доручили зробити репортаж про робітників, що працюють на відбудові металургійного заводу. Розробіть перелік запитань, які б ви не наважилися поставити. Чому? **17. Групова робота в класі.** Обговоріть і висловіть спільну думку, якою була ціна відбудови для людини й суспільства. **18.** За додатковими джерелами підготуйте презентацію за темою «Історія рідного краю в контексті загальноукраїнських подій повоєнного періоду». **19.** Зберіть інформацію з відкритих джерел і створіть історичну довідку про долю двох-трьох українців, які пройшли нацистські концтабори. **20.** За додатковими джерелами підготуйте презентацію за темою «Життя репатріантів у DP-таборах». **21.** Розпочніть підготовку навчальних проєктів до уроку узагальнення за темами (на вибір): «Доля репатріантів у повоєнній Україні»; «Батьківщина кличе!»: діяльність радянських органів репатріації серед переміщених осіб з України в Західній Європі (1947—1953 рр.)».

СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

■ негативний характер впливу тоталітарного імперського гноблення на соціально-економічну ситуацію в тогочасній Україні.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1946—1947 рр. — масовий штучний голод в УРСР.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1946—1947 рр. в американській зоні окупації в таборах активно проводили перевірки з метою позбавлення допомоги осіб, які співпрацювали з нацистами. «Люди хвилювалися за найменшого натяку на перевірку. Позбутися такого статусу [переміщеної особи] означало втратити й те маленьке право на життя, отримане завдяки сильним світу цього», — писав у своїх спогадах «Планета Ді-Пі» український письменник Улас Самчук, який пройшов через такий табір. Урешті-решт він опинився в Канаді.

§ 4. Політика радянзації («советізації») та репресії західних областей УРСР

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109201

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати й визначити особливості політики радянзації в західних областях України в повоєнні роки.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які зміни адміністративно-територіального устрою УРСР відбулися в перший період Другої світової війни та повоєнний період? 2. Дайте визначення поняття «радянзація». Якими методами вона здійснювалась у 1939—1941 рр.? 3. Коли та за яких умов було створено УПА? 4. Укажіть особливості й основні події українського визвольного руху в роки Другої світової війни.

? Визначте та опишіть методи відновлення тоталітарного імперського режиму СРСР в Україні.

Операція «Захід» — депортація населення західних областей УРСР (за винятком Закарпаття), здійснена 21 жовтня (подекуди тривала до 26 жовтня) 1947 р. з метою послаблення українського визвольного руху.

▶ НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110080
Перегляньте відеоролик «Чому у Львові не говорять російською» і виконайте завдання до нього.

1 НАСАДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ. МАСОВІ ДЕПОРТАЦІЇ 1944—1947 рр. ОПЕРАЦІЯ «ЗАХІД». У період 1939—1941 рр. у західних областях України тоталітарний режим ще не встиг зміцнитися. Тому після війни партійно-державному керівництву довелося по-новому поширювати порядки, що діяли на інших територіях СРСР. Цей процес дістав назву «радянзація» («советізація»). Її складовими були колективізація, індустріалізація, так звана «культурна революція» та масові репресії проти тих, хто становив небезпеку для комуністичної влади.

Населення чинило опір радянзації, пам'ятаючи про її перший досвід. Тому для впровадження радянського тоталітарного способу життя до західних областей УРСР спрямували значні політичні й воєнні сили. До середини 1946 р. сюди прибуло 86 тис. фахівців, які переважно були російськомовними. Компартійна влада не довіряла місцевим комуністичним діячам, тому їх призначали на другорядні посади. Так, наприкінці 1946 р. в західній частині України з 15 120 керівних посад в обласних комітетах (обкомах) партії працівники з-поміж місцевого населення становили лише 1832 особи (12 %).

Поряд із компартійними осередками нова влада формувала тимчасові, а потім постійні місцеві органи влади у формі рад.

Згідно з документами, протягом 1944—1946 рр. із семи західних областей УРСР до північно-східних регіонів СРСР депортували 17 729 сімей, або 36 609 осіб. Відсутність житла, предметів першої потреби, ліків і продовольства стала справжньою катастрофою для перших депортованих осіб. Їх підселяли в будинки місцевого населення без його згоди.

Здійснюючи масові депортації в 1944—1946 рр., тоталітарна влада намагалася унеможливити опір порядкам, які запроваджувала. Депортації стали ще одним злочином СРСР проти українського та інших народів.

10 вересня 1947 р. Рада міністрів СРСР ухвалила указ «Про виселення із західних областей УРСР до Карагандинської, Архангельської, Вологодської, Кемеровської, Кіровської, Молотовської, Свердлов-

ДЕМОГРАФІЧНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ. РЕПРЕСІЇ ТА ДЕПОРТАЦІЇ

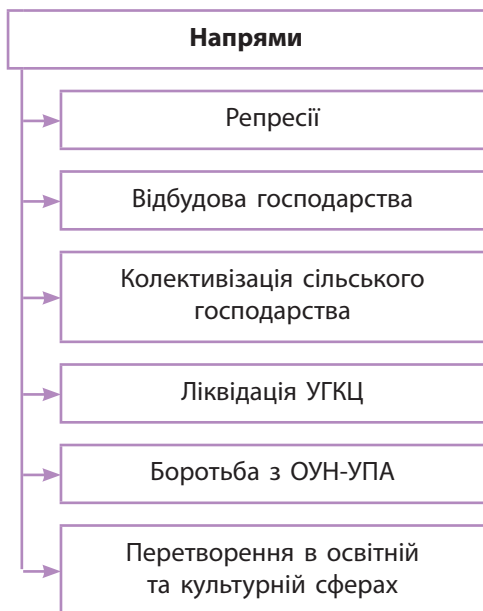
? **1.** Покажіть райони здійснення комуністичним режимом акцій депортації в тогочасній Україні. Назвіть роки цих подій. **2.** Із якого регіону радянська влада депортувала найбільшу кількість людей?

ської, Тюменської, Челябінської та Читинської областей членів родин «оунівців» та активних бандитів, заарештованих і вбитих у боях». Уночі **21 жовтня 1947 р.** розпочалася операція «Захід». Протягом доби було насильно виселено 76 192 особи, серед яких 22 174 дітини. До 26 жовтня кількість депортованих членів родин воїнів УПА зросла до 77 791 особи. Переселенців із західної частини

ЦІКАВІ ФАКТИ

21 жовтня 2017 р. виповнилося 70 років від масової депортації населення західних областей УРСР до Сибіру. Цього дня в Україні вшановували пам'ять жертв цієї трагедії.

РАДЯНІЗАЦІЯ

ДЕПОРТАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ

Роки	Кількість сімей	Кількість населення
1944	4724	12 762
1945	7393	17 497
1946	2612	6350
1947	26 612	76 586
1948	2623	8274
1949	6489	21 672
Усього	50 453	143 141

? Проаналізуйте наведені статистичні дані. Поміркуйте, з якою метою проводили депортацію населення західних областей УРСР.

? Яку роль у ліквідації УГКЦ відіграв собор, що заявив про скасування Берестейської унії 1596 р.?

Похорон митрополита Андрея Шептицького. Львів. 1944 р.

України відправляли залізницею в непристосованих товарних вагонах на примусові роботи до Сибіру. Сотні людей дорогою померли.

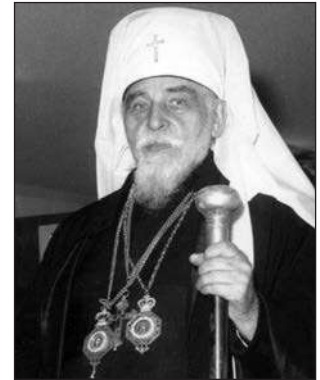
2 ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УРСР. Один із перших ударів радянська влада завдала по Українській греко-католицькій церкві (УГКЦ), яка мала величезний вплив на населення західних областей УРСР та виступала нахненником національно-визвольної боротьби.

До встановлення радянської влади УГКЦ об'єднувала понад 5 млн вірян. Смерть митрополита Андрея Шептицького 1 листопада 1944 р. стала сигналом до початку кампанії проти УГКЦ. Комуністичний режим почав звинувачувати греко-католиків у співробітництві з нацистським режимом. Наступник Андрея Шептицького **Йосип Сліпий**, намагаючись знайти спільну мову з комуністичною владою, відрядив до Москви делегацію. Під час зустрічі представників влади ознайомили із життям церкви й зверненням Йосипа Сліпого «До духовенства і вірян», де містилися заклики до УПА «повернутися з неправильного шляху». Члени делегації передали 100 тис. руб. у фонд Червоного Хреста на оборону країни. Проте це не зупинило намірів влади знищити церкву.

Не бажаючи вступати у відкритий конфлікт з УГКЦ під час війни, представники радянської влади спочатку пообіцяли греко-католикам надати

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Йосип Сліпий походив із Галичини. Після закінчення школи він вивчав теологію у Львові, а з осені 1912 р. — в Інсбруку (Австрія), де здобув у 1918 р. ступінь доктора богослов'я. Молодий священник був висвячений митрополитом Андреем Шептицьким. У 1922 р. Йосип Сліпий став професором догматики духовної семінарії у Львові, а згодом її ректором. Під його керівництвом семінарія була розбудована в Греко-католицьку богословську академію. У 1939 р. Йосипа Сліпого призначили наступником на митрополичому престолі. У роки німецької окупації (1941—1944 рр.) Йосип Сліпий відродив духовну семінарію, а також діяльність Богословського наукового товариства. Після повернення радянської влади він був заарештований і засуджений на вісім років примусових робіт. Згодом Йосипа Сліпого засуджували ще тричі, але звільнили в 1963 р. за наполяганням Папи Римського і світової громадськості. Він прибув до Рима та відновив тут колишню Львівську духовну академію (Український католицький університет), монастир Студитів, діяльність Українського богословського товариства, видання часопису «Богословіє». У 1965 р. Йосипа Сліпого обрали кардиналом і Патріархом УГКЦ. Він помер у 1984 р., був перепохований у Львові.

Йосип Сліпий.
1960—1970-ті рр.

можливість вільно відправляти богослужіння. Проте в березні 1945 р. з'явилася детальна інструкція щодо ліквідації УГКЦ. Відповідно до неї у квітні 1945 р. каральні органи комуністичного режиму заарештували єпископат УГКЦ на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим. Усім їм запропонували «добровільно» воз'єднатися з Російською православною церквою (РПЦ).

Далі каральні органи радянської влади розпочали арешти провідних діячів УГКЦ та заслання їх до Сибіру. За короткий час було закрито церковні освітні установи, розгромлено митрополію та єпархіальні управління, а також заарештовано близько 2 тис. священників, ченців і черниць.

У 1946 р. в Києві відбувся закритий судовий процес проти греко-католицьких ієрархів на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим. У цей самий час у Львові скликали неканонічний собор (тобто такий, що не є законним за церковною традицією). На ньому було заявлено про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив із Римом і підпорядкування греко-католиків РПЦ. УГКЦ після цього перейшла в підпілля. Ініціатора й організатора Собору священника Гавриїла Костельника згодом застрелили у Львові.

Для УГКЦ розпочався **катакомбний період** її існування (1946—1989 рр.).

Схожим чином відбувалися події і на Закарпатті. Так, 15 священників Мукачівської єпархії вислали до Сибіру, трьох убили,

Скульптурне зображення Йосипа Шептицького на будинку у Львові. 2009 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Ліквідація УГКЦ була частиною процесу радянзації західних областей УРСР. Цим заходом комуністичний режим намагався знищити греко-католицьку церкву як духовну опору українського національно-визвольного руху.

Антирадянський малюнок, виданий підпільною друкарнею на заході України. Художник Н. Хасевич. 1949 р.

? Поясніть зміст зображення. Як плакат мав сприяти поширенню антирадянських настроїв серед населення України?

Теодор Ромжа.
1940-ві рр.

а 36 осіб утекли за кордон. На Мукачівського єпископа Теодора Ромжу в 1947 р. вчинили невдалий замах, а пізніше, як стверджував у спогадах один із працівників Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), його отруїли в лікарні. Зрештою всі греко-католицькі церкви було закрито, а 50 священників засуджено. У серпні 1949 р. брехливо проголосили добровільне возз'єднання Мукачівської єпархії з РПЦ.

? **Колективна робота в класі.** За допомогою методу «Фішбоун» у складі робочих пар або малих груп проаналізуйте, як відбувалося відновлення радянського тоталітарного режиму в західних областях УРСР та якою була доля УГКЦ в цей період.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Згідно з листом Першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову, написаним 24 вересня 1949 р. головою Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР Г. Карповим, за час із березня 1946 до серпня 1949 р. до РПЦ перейшли «3001 уніатська парафіяльна церква, 1242 священники, 463 диякони і 1018 псаломників у Закарпатській, Дрогобицькій, Львівській і Станіславській областях».

? Охарактеризуйте методи колективізації, індустріалізації і «культурної революції», які застосовувала влада СРСР.

З **ЗДІЙСНЕННЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ, ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ ТА «КУЛЬТУРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ».** Із метою координації дій під час проведення радянізації західних областей створили спеціальні посади заступника голови уряду УРСР, заступників міністрів. У ЦК КП(б)У утворили спеціальний відділ у справах західних областей. До кінця 1945 р. тут відновили діяльність 1700 промислових підприємств і 500 промислових артілей.

Процес відбудови й подальшого розвитку промисловості на заході України відбувався набагато складніше, ніж на сході. Це було зумовлене низкою причин:

- одночасність насильницького здійснення процесів відбудови, індустріалізації, колективізації і «культурної революції» прискореними темпами;
- відсутність достатнього економічного потенціалу СРСР для перетворень у регіоні, у якому лише 4 % населення працювало в промисловості;

- нестача місцевих спеціалістів інженерно-управлінської ланки;
- несприйняття населенням соціальних перетворень влади, спротив радянзації.

Індустріалізація передбачала підпорядкування західних областей України інтересам промислового комплексу СРСР; оновлення промисловості на засадах, відповідних уявленням керівництва СРСР; використання місцевих природних ресурсів в інтересах союзного центру; зміну соціальної структури населення відповідно до тоталітарної моделі розвитку.

Проте найбільший опір населення чинило колективізації. У західних областях УРСР вона мала кілька цілей:

- установити тотальний контроль держави над селянством;
- увідповіднити розвиток сільського господарства західноукраїнських земель із центральними і східними регіонами УРСР;
- зламати приватновласницький спосіб мислення місцевого населення;
- позбавити підтримки населення збройний рух опору радянській владі.

Колективізація здійснювалася притаманними тоталітарній системі методами, що були відпрацьовані владою під час насильницької колективізації 1930-х рр.: це шантаж, залякування, провокації, заслання тощо. Спочатку удару завдали по заможних господарствах (вони становили 4,8 % від загальної кількості господарств і володіли 13,7 % земель). Їм збільшили на 50 % норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції, скоротили нормативні терміни здачі, скасували пільги. Усіх, хто чинив опір або не виконував завдання, висилали до Сибіру, Казахстану та інших віддалених районів СРСР на **спецпоселення**. Загалом на спецпоселення відправили понад 200 тис. осіб.

У результаті цих заходів кількість колгоспів у західних областях УРСР зростає зі 145 у 1945 р. до 7200 у 1950 р. (до них належало 93 % селянських господарств). Для прискорення колективізації впроваджували широку мережу машинно-тракторних станцій (МТС). Із метою посилення впливу комуністичного режиму в селах при МТС формували спеціальні політвідділи. На 1950 р. процес колективізації в регіоні загалом завершили.

Потрібні владі СРСР перетворення було здійснено в промисловості. Відбулися запровадження командно-

Довідка спецпоселенця, видана замість паспорта. 1955 р.

Спецпоселення — місце примусового утримання окремих категорій населення та представників народів, які радянська влада вважала політично небезпечними або ворожими. В основі режиму спецпоселення було насильницьке переселення з місць проживання до спеціально визначених місцевостей із подальшою забороною залишати їх під загрозою кримінального покарання та обмеження в громадянських правах.

Машиніст молотильного агрегату Грядівської МТС. Львівська область. 1945 р.

Працівники колгоспу імені Жданова в селі Болотня Перемишлянського району Львівської області. 1950-ті рр.

Колгоспна бригада в селі Малі Ланки Львівської області. 1950-ті рр.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Порівняно з індустріалізацією 1930-х рр. цей процес у західних областях УРСР мав певні особливості:

- високі темпи промислового розвитку: у 1940 р. кількість підприємств західних областей становила 4,7 % від загальної кількості підприємств УРСР, а в 1949 р. — уже 12,6 %;
- деякі зміни в традиційних галузях виробництва — лісовій і нафтодобувній. Їхню продукцію почали переробляти на місці, а не вивозити за межі краю у вигляді сировини;
- виникли нові галузі: металообробна, машинобудівна, приладобудівна, електролампова, інструментальна, хімічна; були реконструйовані й розширені деревообробна, харчова, нафтодобувна, гірнична;
- після визнання важливості розвитку західних областей УРСР влада почала відправляти туди обладнання, що вивозили з Німеччини за репараціями;
- індустріалізація успадкувала традиційні ознаки тоталітарної імперської системи: нерівномірність у розвитку важкої і легкої промисловості на користь першої, домінування кількісних показників над якісними, незавершеність технологічного циклу в межах певного регіону.

адміністративних методів управління, суцільне примусове одержавлення промисловості та підпорядкування її розвитку інтересам союзного центру.

Загалом у цей період в західній частині України виникло 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств.

Важливою частиною радянської стала «культурна революція», під час якої в краї було запроваджено загальносоюзну систему освіти. До західних областей УРСР на постійну роботу направили близько 44 тис. учителів (переважно російськомовних), надіслали мільйони підручників і методичних посібників, насичених комуністичною пропагандою. На вчителів покладали завдання ідеологічної обробки української молоді й поширення комуністичних ідей. Виникла нова мережа професійно-технічної освіти. Відбувалася надмірна ідеологізація освіти, покликана виховати населення в комуністичному дусі й знищити українську національну самосвідомість. Значних масштабів набули репресії проти інтелігенції — місцевих освітян, працівників бібліотек, музеїв, культурних товариств тощо. У закладах вищої освіти прихильники комуністичного режиму читали лекції російською мовою.

Для створення позитивного образу нової влади запровадили безплатне медичне обслуговування. До західних областей УРСР направили сотні медичних працівників з інших регіонів.

Процес насильницької радянської західної частини України переважно було завершено наприкінці 1950-х рр.

4 УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У ЗАХІДНІЙ ЧАСТИНІ УКРАЇНИ В 1944 — 1950-х рр.

Вступ радянських військ на територію, контрольовану УПА, і заходи з відновлення (насадження) радянської влади змінили характер боротьби українського національно-визвольного руху. Захищаючись від наступу радянського тоталітарного режиму, населення вдавалося до різних методів боротьби — від саботажу до збройного опору.

Боротьбу проти радянзації розпочали Організація українських націоналістів (ОУН) та Українська повстанська армія (УПА). Політичною структурою УПА була Українська головна визвольна рада (УГВР), яка керувала національно-визвольним рухом на українських землях. Її очолював Кирило Осмак. До складу УГВР входили Р. Шухевич, В. Кук, М. Лебідь, Ю. Липа та інші. На кінець 1944 — початок 1945 р. УПА налічувала 35 тис. активних осіб, хоча радянські каральні органи у звітах указували в декілька разів більшу кількість.

В ОУН та УПА як відносно самостійна структура діяла так звана «жіноча мережа».

Після завершення бойових дій у Європі проти УПА направили регулярні частини радянської армії. Величезні райони на Волині та в передгір'ях Карпат були блоковані, щоб не дати збройному опору і підпіллю зірвати перші повоєнні вибори до радянських органів влади. Усіх, хто був пов'язаний з УПА та ОУН, знищували або відправляли до Сибіру. Ці події увійшли в історію як «Велика блокада». Вона тривала з 1945 р. і до весни 1946 р.

Унаслідок цих дій в УПА залишилося менше половини особового складу. Зазнавши значних втрат, підрозділи УПА здійснювали рейди, щоб увійти до Західної Німеччини та Австрії. Це мало великий інформаційний розголос у світі. Вдалося прорвати сталінську інформаційну блокаду щодо подій в Україні. Загони УПА, що залишилися в Україні, розділилися на невеликі групи та здійснювали напади на активістів радянської влади, знищували колгоспне майно, МТС та інші об'єкти. Головною метою цих нападів було завадити утвердженню радянської влади. Пропаганда, жорстокість і підступність каральних органів (створювали спеціальні загони, які чинили насильство над місцевим населенням під виглядом УПА), а також зміни, пов'язані з розгортанням колективізації, унеможливили продовження широкого опору УПА та ОУН тоталітарному імперському режиму.

? Поясніть, завдяки чому український національно-визвольний рух зміг тривалий час протистояти наступу тоталітарного режиму.

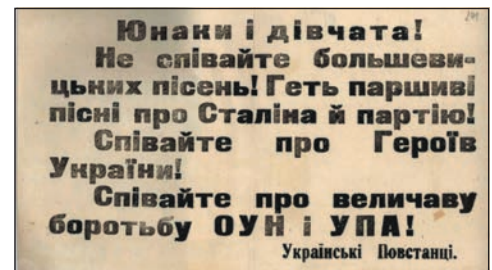
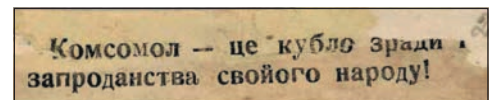
«Велика блокада» — каральна акція влади СРСР у західних областях УРСР з 1945 до весни 1946 р., під час якої війська блокували райони дій УПА з метою не допустити зриву перших повоєнних виборів до радянських органів влади українським збройним опором.

🎬 НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110081

Перегляньте відеоролик «Феномен УПА» і виконайте завдання до нього.

Звернення ОУН і УПА. 1940-ві рр.

? Із якою метою ОУН і УПА зверталися до молоді з такими закликами?

ЗАХІДНІ ОБЛАСТІ УРСР У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

ЦІКАВІ ФАКТИ

? Простежте за картою перебіг бойових дій УПА.

Представник місцевої радянської влади в західних областях УРСР у 1940-х рр. зазначав: «Ми маємо велику кількість “жіночих мереж”. Відомо, що в селах із 1000 жителів є 50—60 членів ОУН, і значною часткою є жінки. У деяких селах вони керують підпільною роботою».

«Жіноча мережа», як правило, була не військовою частиною, а організаційною, допоміжною силою. Усі жінки, які долучалися до діяльності в ОУН та УПА, проходили освітньо-ідеологічний вишкіл, вивчали історію України, знайомилися з ідеологією та програмою ОУН. Жінки у складі ОУН та УПА працювали лікарками, медсестрами, санітарками, друкарками, пропагандистками, зв'язковими, розвідницями, були учасницями відділів УПА та навіть командували ротами.

Основною медичною структурою був Український Червоний Хрест, який до 1947 р. очолювала Катерина Зарицька (псевдонім Монета). У підпільних друкарнях, що розміщувалися у важкодоступних місцях, працюючи в умовах нестачі кисню та світла, місяцями не виходячи назовні, жінки видавали підпільну літературу, пресу та відозви. Довіреними особами Р. Шухевича була група жінок-зв'язкових на чолі з К. Зарицькою, які виконували його доручення. До групи належали Галина Дидик (Анна), Дарія Гусяк (Нуся), Ольга Ільків (Роксоляна). Нарівні із чоловіками брали участь у багатомісячних рейдах Ярослава Бульбан, Уляна Погінець, Параскевія Процак та багато інших жінок.

Катерина Зарицька. 1941 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Після завершення Другої світової війни рух ОУН не припинився та продовжував свою діяльність в еміграції. Обидва лідери його фракцій — Степан Бандера та Андрій Мельник — опинилися в західній зоні окупації Німеччини. ОУН(М), «мельниківці», підпорядковувала еміграційну Українську Національну Раду, а ОУН(Р), або ОУН(Б), «революційна» («бандерівська»), заявляла, що не претендує на керівництво українським політичним життям за кордоном. Остання, як і раніше, здійснювала активний опір радянським і польським комуністичним режимам у західній частині України та на Закарпатті. Із початком «холодної війни» «бандерівцями» («революціонерами») активно цікавилися розвідки демократичних західних держав — США та Великої Британії. Суперництво між «мельниківцями» та «бандерівцями» тривало приблизно до 1980 р. На цей час «мельниківська» фракція занепала через ідеологічне розходження її ідеалів із західними ліберально-демократичними цінностями, а «бандерівська» продовжувала діяльність.

Роман Шухевич.
1940-ві рр.

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Василь Кук — генерал-хорунжий УПА (псевдоніми Василь Коваль, Юрко Леміш, Ле, Медвідь). В. Кук був членом ОУН із 1921 р., навесні 1941 р. організував та очолив Центральний штаб похідних груп ОУН. У червні 1941 р. Львівська провідна похідна група (близько 20 осіб) влаштувала у Львові Народні Збори, на яких було проголошено Акт відновлення Української держави. У 1941 р. В. Кук очолив діяльність ОУН, навесні 1941 р. став командувачем УПА-Південь, у квітні 1941 р. керував найбільшим боєм УПА під Гурбами. Із 1941 р. В. Кук був заступником Р. Шухевича на всіх його посадах, командувачем УПА з 1951 р. У 1951 р. після арешту В. Кук провів у радянських в'язницях і таборах шість років, не дочекавшись суду. У 1961 р. під тиском радянських спецслужб він засудив засади й методи боротьби ОУН та УПА. В. Кук працював в Інституті історії УРСР, останні роки проживав у Києві.

Василь Кук. 1940-ві рр.

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Ярослав Стецько — активний діяч ОУН(Б), ідеолог і провідник українського націоналізму. Із 1946 р. й до кінця життя він очолював Антибільшовицький блок народів, борючись за знищення СРСР. У 1968 р. Я. Стецько став Головою провладу революційної ОУН(Б). Він був автором праць «Українська визвольна концепція», «Сила — головний аргумент проти Росії» та інших. Відповідно до Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.» Я. Стецько належить до цього переліку.

Ярослав Стецько.
1936 р.

У березні 1950 р. на конспіративній квартирі під Львовом у бою з підрозділами радянських спецслужб загинув командир УПА і Голова провладу ОУН Р. Шухевич. Його наступник В. Кук уже не міг координувати дії розрізнених загонів. У 1954 р. його заарештували. Деякі загони ще продовжували боротьбу до 1960 р. Зрештою український національно-визвольний рух був повністю придушений радянськими каральними органами. Щонайменше 100 тис. членів ОУН та УПА і прихильних до них осіб загинули, а понад 170 тис. було засуджено й відправлено до місць ув'язнення та примусової праці. Загалом із західних областей УРСР із 6 млн населення було репресовано майже 500 тис. осіб.

? За додатковими джерелами складіть характеристику діяльності Я. Стецька.

Листівка УПА. Гравюра. Художник Н. Хасевич. 1940-ві рр.

? Поясніть зміст зображення та підпису на ньому.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Першим у незалежній Україні дослідженням українського національно-визвольного руху в період Другої світової війни стала праця українського історика зі Львова Юрія Киричука «Історія УПА» 1991 р. На підставі дослідження великої кількості джерел у ній уперше було проаналізовано боротьбу УПА під час війни та після її завершення.

? Висловіть думку, чому в'язні-українці під час повстань у таборах ГУЛАГу висували політичні вимоги.

ЦІКАВІ ФАКТИ

21—25 квітня 1944 р. в урочищі Гурби на межі Рівненщини і Тернопільщини (у Кременецьких лісах) стався найбільший бій групи УПА-Північ «Богун» та УПА-Південь «Холодний Яр» з підрозділами НКВС (Кременецька військова операція, згідно з документами НКВС). Приводом для проведення операції було важке поранення 29 лютого 1944 р. в засідці УПА командувача 1-го Українського фронту Миколи Ватутіна. За деякими даними, це було вигідно Й. Сталіну, що прагнув позбутися популярного радянського генерала, який здолав Дніпро й вигнав німецькі війська з Києва (М. Ватутін невдовзі помер). У Кременецьких лісах розташовувалися значні бази УПА з підготовки бійців. Загальна кількість вояків УПА разом з місцевими жителями наближалася до 5 тис. осіб, а протистояли їм близько 30 тис. осіб. Крім того, підрозділи НКВС мали 15 танків, бронепоезди та авіацію. Вони взяли в кільце підрозділи УПА, але так і не змогли їх здолати. Зрештою загони УПА вирвалися з оточення. Село Гурби підрозділи НКВС спалили, а населення вивезли. Кількість загиблих українців у цьому бою дотепер точно не встановлена. Згідно з підрахунками української сторони, УПА втратила до 100 повстанців, близько 300 осіб було поранено. Війська НКВС зазнали більших втрат (приблизно 900 осіб було вбито і стільки ж поранено).

5 УКРАЇНЦІ В ПОВСТАННЯХ У ТАБОРАХ ГУЛАГУ. У повоєнний період кількість політичних в'язнів-українців, більшість яких становили представники національно-визвольного руху, у таборах ГУЛАГу зросла у 2,4 рази та досягла 20 % від загальної кількості ув'язнених.

За даними українських дослідників, у 1946—1956 рр. у таборах ГУЛАГу відбулося 47 повстань, у яких українці брали найактивнішу участь. Крім вимог полегшити режим утримання, повстанці висували політичні вимоги: перегляд справ в'язнів, звільнення невинно засуджених, припинення репресій і ліквідація системи концтаборів для політв'язнів. У вересні 1949 — лютому 1950 р. в таборі № 1 поряд із містом Інта (Росія) діяв підпільний комітет із підготовки повстання. Більшість його членів становили в'язні українського походження. Проте в лютому 1950 р. через зраду підготовку повстання було припинено. Українські підпільні повстанські структури діяли в «Озерлагу» (місто Тайшет) та «Речлагу» (місто Воркута). Підготовлені українцями-в'язнями повстання відбулися в містах Печора (1948 р.), Салехард (1950 р.) та Екібастуз (1951 р.). Ці та інші повстання режим жорстоко придушив, але вони сприяли занепаду системи ГУЛАГу та послабленню комуністичного режиму.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Коли та з якою метою радянська влада провела операцію «Захід»? **2.** Які методи використовувала влада для здійснення радянзації західних областей УРСР? **3.** Де та з якою метою були створені спецпоселення? **4.** Під якою назвою відома каральна акція радянської влади в західній частині України від 1945 до весни 1946 р., коли війська блокували райони дій УПА? **5.** Хто після загибелі Р. Шухевича став командувачем УПА? **6.** Коли та між ким відбувся бій під Гурбами? Яким був його результат? **7.** Які функції виконувала «жіноча мережа» в національно-визвольному русі?

 8. Покажіть на карті (с. 36) місця осередків ОУН і збройного опору УПА на теренах України. **9.** Скільки років пам'яті операції «Захід» у західній частині України вшановують у рік вашого навчання в 11 класі? **10.** Поясніть, якими були мотиви тривалого опору УПА та націоналістичного підпілля в різних регіонах УРСР. **11.** Чому радянська влада ліквідувала УГКЦ? Якою була доля її очільника?

 12. Визначте та охарактеризуйте передумови й наслідки депортацій українців із західних областей УРСР і південно-східних областей Польщі. **13.** За допомогою методу «Кола Венна» здійсніть порівняльний аналіз операцій «Вісла» та «Захід». Визначте, що було в них спільного, а чим вони відрізнялися. **14.** Охарактеризуйте наслідки радянзації західних областей УРСР та боротьби ОУН і УПА. **15. Парна робота в класі.** Складіть порівняльну таблицю впровадження сталінської моделі соціалізму в західних областях України в другій половині 1940-х рр. та Наддніпрянщині в 1930-х рр.

Складові радянзації	Особливості впровадження	
	Західні області України	Наддніпрянська Україна
Індустріалізація		
Колективізація		
«Культурна революція»		

16. Створіть структурно-логічну схему та покажіть, як змінився український визвольний рух у ХХ ст. **17.** За додатковими джерелами складіть історичні портрети Йосипа Сліпого та Романа Шухевича.

СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

■ характер політики, яку здійснювала влада СРСР у західних областях УРСР у цей період.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1945—1946 рр. — «Велика блокада» підрозділів УПА в західних областях України.

1946 р. — ліквідація УГКЦ.

1947 р. — операція «Захід» у західних областях України.

НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110101

Перегляньте відеоролик «Що зробили з родичами УПА» і виконайте завдання до нього.

В'язні ГУЛАГу. Норильськ. 1954 р.

§ 5. Культура України в повоєнний період

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109202

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

визначити особливості розвитку культури, науки, освіти в повоєнній Україні.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що означає поняття «розстріляне відродження»? Назвіть його відомих представників. 2. Як відбувався розвиток освіти України в довоєнний період? 3. Назвіть здобутки тогочасної української науки та її представників. 4. Опишіть українське повсякдення в 1920—1930-х рр. 5. Що вам відомо за іншими навчальними предметами про здобутки культури України в перші повоєнні роки?

? Як і під впливом чого змінилося світосприйняття українців у повоєнний період?

«Буржуазний націоналізм» — термін, який використовували в СРСР щодо національно свідомих представників пригноблених радянських республік та інших держав.

Космополітизм — у радянському розумінні: ідеологія, яка проповідує байдуже ставлення до свого народу, батьківщини, відмову від національних традицій і культур, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет; у сучасному розумінні: ідеологія, яка надає першість загальнолюдським цінностям над національними.

1 ІСТОРИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ. Культурне життя України в повоєнні роки зіткнулося з труднощами. Розвиток культури, як і раніше, фінансувався за залишковим принципом і перебував під жорстким ідеологічним тиском. Перемога СРСР у війні посилила розвиток у суспільстві суперечливих процесів: з одного боку, зміцнення тоталітарного режиму, з іншого — зростання суспільної свідомості народу.

У роки війни мільйони українців за різних обставин потрапили за кордон. Вони не могли не помітити різниці між рівнем життя в СРСР і Європі.

Крім того, війна продемонструвала аморальність та антигуманність тоталітарного режиму (як нацистського, так і комуністичного). Усе це вплинуло на світосприйняття людей. Український народ сподівався на поліпшення рівня життя і встановлення справедливого демократичного ладу (так само як й інші пригноблені народи СРСР). Проте сталінський тоталітарний режим прагнув зберегти панівне становище, тому посилював контроль над суспільством, особливо в галузі ідеології.

Прояви національної самосвідомості, критичний підхід до будь-яких явищ суспільного життя, відхилення від компартійних пропагандистських настанов із боку діячів культури влада часто розцінювала як прояв українського **«буржуазного націоналізму»**, **космополітизму**, антирадянську діяльність. В умовах радянської імперії це загрожувало людині моральним або фізичним знищенням.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

За часів перебування при владі в СРСР Й. Сталіна з'явилася радянська ідеологічна інтерпретація перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. Відповідно до неї саме СРСР заплатив високу ціну та одноосібно здобув перемогу. Участь союзників СРСР у війні подавали як другорядну обставину, що не мала вирішального значення. Таке тлумачення суттєво відрізнялося від бачення цих подій на Заході. Там вважали, що перемогу над нацизмом здобули спільними зусиллями антигітлерівської коаліції. При цьому західні країни беззаперечно визнавали, що найбільших втрат у війні зазнав СРСР.

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ в 1940—1950-х рр.

Відбудова закладів освіти, науки і культури	«Культурна революція» на західноукраїнських землях	Ідеологічний наступ. «Ждановщина»
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Відновлення зруйнованих і будівництво нових закладів освіти для ідеологічного впливу на населення. ▪ Створення мережі культурно-мистецьких установ для поширення тоталітарної радянської ідеології 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Примусова ліквідація неписьменності серед дорослого населення. ▪ Насаджування комуністичної тоталітарної ідеології. ▪ Створення освітніх установ для поширення комуністичної пропаганди 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Боротьба проти українського національно-визвольного руху як прояву «буржуазного націоналізму». ▪ Репресивно-тоталітарна кампанія боротьби з «космополітизмом і низькопоклонством перед Заходом» у літературі та мистецтві. ▪ «Лисенківщина» в галузі біології як наступ тоталітаризму на наукову інтелігенцію

? **Парна робота в класі.** Які з наведених процесів розвитку культури мали найбільш негативні наслідки й чому? Поверніться до цього завдання після розгляду матеріалу параграфа та доповніть таблицю. Порівняйте попередні й остаточні результати його виконання.

2 **ВІДНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ.** Після повернення на терени України радянської влади розпочалося відновлення зруйнованих під час війни шкіл, закладів культури, наукових установ. Набув поширення рух за відбудову зруйнованих і спорудження нових шкільних приміщень зусиллями самого населення. Часто влада користувалася народною ініціативою для виконання завдань відбудови. У 1944—1945 рр. в УРСР відбудували й побудували 1669 шкіл. Станом на 1950 р. довоєнну мережу шкіл майже відновили, але цього було недостатньо. У середині 1950-х рр. 16 тис. шкіл (33,2 % від їхньої загальної кількості), у яких навчалося 1,67 млн дітей, змушені були організувати заняття у дві, а подекуди навіть у три зміни. Значна кількість цих закладів, особливо в сільській місцевості, розташовувалися в не пристосованих для навчання приміщеннях.

Повоєнного життя потребувало освічених спеціалістів, тож запровадили вечірні школи для дорослих (навчання після роботи). Навчальний процес у них був перенасичений комуністичною пропагандою, якість навчання була низькою. З'явилися також різноманітні навчальні курси для дорослих і професійні заочні школи.

У 1953 р. відбувся перехід до обов'язкової семирічної освіти. Це створило додаткові труднощі через відсутність необхідної бази (не вистачало приміщень, учителів, навчальних посібників, підручників тощо).

? Яких змін зазнала освіта України в повоєнний період?

Перший урок у 1-А класі Київської жіночої середньої школи № 33 1 вересня 1949 р. У 1943—1954 рр. було роздільне навчання хлопців і дівчат

Школярка виконує домашню роботу. 1950-ті рр.

Студенти-фронтовики на лекції в університеті.
1940-ві рр.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

У повоєнні роки розпочався процес скорочення компартійною владою шкіл з українською мовою викладання. Так, протягом 1948—1954 рр. їхня кількість зменшилася, а кількість шкіл із російською мовою навчання збільшилася в 1,5 разу. Станом на 1953 р. в школах з українською мовою навчання налічувалося 1,4 млн, а в російськомовних і мішаних — 3,9 млн дітей. Школи національних меншин (польські, угорські, румунські тощо) переводили на російську мову.

Олександр Палладін.
1950—1960-ті рр.

Як і в довоєнні роки, тоталітарний режим прагнув перетворити школу на знаряддя контролю над учнівською молоддю. Для цього активізували роботу піонерські й комсомольські організації. Прищеплення відданості Й. Сталіну та нав'язування тоталітарної ідеології стали найважливішими завданнями школи.

Протягом четвертої п'ятирічки загалом було відновлено систему вищої освіти. Унаслідок проведеної після війни примусової реорганізації кількість закладів вищої освіти в УРСР зменшилася порівняно з довоєнним періодом, а кількість студентства зростає з 99 до 325 тис. осіб (на 1956 р.). Викладання в більшості закладів вищої освіти здійснювалося російською мовою та супроводжувалося вихованням у дусі відданості утопічним ідеалам комунізму.

? **Колективна робота в класі.** За допомогою методу «Коло ідей» проаналізуйте умови розвитку культури в Україні та зміни, яких зазнала освіта в повоєнний період.

З РОЗВИТОК НАУКИ. У повоєнні роки відновили роботу науково-дослідні установи України. В умовах розгортання «холодної війни» насамперед їх задіявали для розбудови та вдосконалення **військово-промислового комплексу СРСР**. Якщо в 1945 р. в республіці налічувалося 267 науково-дослідних установ, то в 1950 р. — уже 462, зокрема понад 30 академічних інститутів. Зміцнювалася, хоча й повільно, їхня матеріально-технічна база. Кількість науковців в Україні в 1950 р. досягла 22,3 тис. осіб. Головною науковою установою України залишалася

Академія наук УРСР, яку після смерті академіка Олександра Богомольця в 1946 р. очолив академік Олександр Палладін.

Вчені мали демонструвати відданість панівній ідеології та особисто Й. Сталіну. Однак при цьому чимало з них досягли значних успіхів у дослідженнях у галузях фундаментальних наук, наблизивши їх до потреб господарства.

Продовжував плідно працювати видатний лікар-офтальмолог академік Володимир Філатов.

Під керівництвом Сергія Лебедева в Києві в 1948—1951 рр. створили першу в Європі аналогову обчислювальну машину.

За короткий час завдяки новій автоматичній технології зварювання спорудили газопровід «Дашава—Київ». Значним технічним досягненням стала побудова в 1953 р. найбільшого на той час у світі суцільнозварного моста через Дніпро завдовжки понад 1,5 км (міст імені Б. Патона в Києві).

Проте майже всі визначні досягнення науки і техніки були зроблені в галузях, що стосувалися військового або суміжного з ним виробництва.

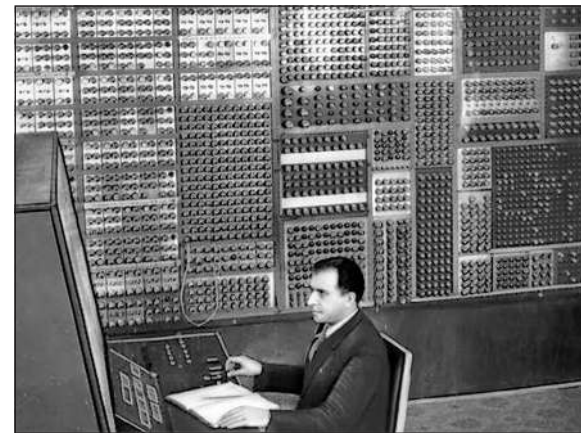
Значної шкоди розвитку науки (особливо генетики) завдала «лисенківщина» — явище в СРСР, яке характеризувалося засиллям у науці людей споживачького нахилу і поширенням комуністичної ідеології. Президент Всесоюзної академії сільськогосподарських наук Трохим Лисенко оголосив ген «міфічною частинкою», а своє бачення питань спадковості, мінливості, видоутворення назвав «мічурінським ученням» (за ім'ям російського селекціонера Івана Мічуріна). Підтриманий Й. Сталіним, він

Учні початкових класів дорогою до школи. Хутір Очеретувате Запорізької області. Початок 1950-х рр.

? **1. Парна робота в класі.** Обговоріть і з'ясуйте, яку інформацію про життя школярів сільської місцевості початку 1950-х рр. можна отримати за ілюстрацією. Висловіть припущення про умови навчання школярів у повоєнні роки. **2.** Запитайте рідних і знайомих старшого покоління про умови їхнього навчання в школі. Із якими труднощами вони стикалися? Як це відбивалося на навчанні? Результат роботи презентуйте класу на наступному уроці.

Військово-промисловий комплекс — сукупність підприємств та організацій країни, які виготовляють озброєння і військову техніку для потреб власних збройних сил та на експорт.

«Лисенківщина» — політична кампанія в СРСР, пов'язана із запереченням генетики як науки, переслідуванням учених-генетиків і тимчасовою забороною відповідних досліджень.

МЕОМ (мала електронна обчислювальна машина) — перша в СРСР і Європі електронна аналогова обчислювальна машина. 1950 р.

? Яку інформацію про вигляд МЕОМ надає ілюстрація?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Генетика в СРСР зазнала розгрому в серпні 1948 р. на сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені Леніна, що стала тріумфом «лісенківщини». У доповіді Т. Лисенка «Про стан справ у біологічній науці», яку схвалив Й. Сталін, генетику подали як науку ідеалістичну, далеку від потреб й інтересів держави та народу, шкідливу для суспільства. Спроби вчених виступити на її захист успіху не

мали. Влада реорганізувала академічні відділення біологічних наук, ліквідувала генетичні лабораторії, закрила кафедри генетики в закладах вищої освіти. Упродовж двох місяців звільнили з роботи 115 осіб, зокрема дев'ять професорів. Також було змінено навчальні програми з біології, з яких прибрали низку курсів. З осені 1948 р. припинили викладати генетику, із бібліотек вилучали відповідні книги.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Дослідження зоряного неба в тогочасній Україні зазнавало російщення. Так, замість українських народних назв сузір'їв вживали грецькі й латинські назви в перекладі російською мовою: Божа дорога — Галактика, Пасіка — Кассіопея, Косарі — Пояс Оріона, Стожари — Скупчення Плеяди, Дівчина з відрами — Орел, Криниця — Дельфін, Чепіги — Голова Тельця тощо.

▶ НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110082
Перегляньте відеоролик «За що знищили О. Довженка» і виконайте завдання до нього.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1949 р. Т. Яблонська написала свою найвідомішу чотириметрову картину «Хліб». На її створення художницю надихнули досягнення села Летава Кам'янець-Подільської області у зборі зернових. Т. Яблонську вразило, що 717 із 765 працездатних осіб там становили жінки.

пообіцяв за короткий час виробити величезну кількість сільськогосподарської продукції за допомогою власної методики виведення нових видів рослин і порід худоби.

Свою позицію Т. Лисенко аргументував не науковими фактами, а ідеологічними тоталітарними висловами, запозиченими з «Короткого курсу історії ВКП(б)» Й. Сталіна. Унаслідок переслідувань генетиків у 1947—1948 рр. репресій зазнали вчені-біологи Д. Третьяков, М. Гришко, І. Шмальгаузен, І. Поляков, Л. Делоне. Це на багато років загальмувало розвиток біологічної науки та спричинило її відставання від країн Заходу. Генетику як науку відродили в СРСР лише в 1964 р.

4 РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА. У 1940—1950-х рр. з'явилося чимало творів, що залишили помітний слід у художній культурі українського народу.

Популярність у повоєнні роки здобула творчість Олесея Гончара, автора трилогії «Прапороносці», повісті «Земля гуде». Плідно творили в цей період прозаїки Василь Козаченко, Юрій Яновський, письменник і кінорежисер Олександр Довженко, гуморист Остап Вишня, поети Максим Рильський, Павло Тичина, Володимир Сосюра, Андрій Малишко, Леонід Первомайський, художники Михайло Дерегус, Олексій Шовкуненко, Тетяна Яблонська, композитори Костянтин Данькевич, Борис Лятошинський, Юлій Мейтус. На театральних сценах виступали Амвросій Бучма, Борис Гмиря, Наталія Ужвій та Гнат Юра.

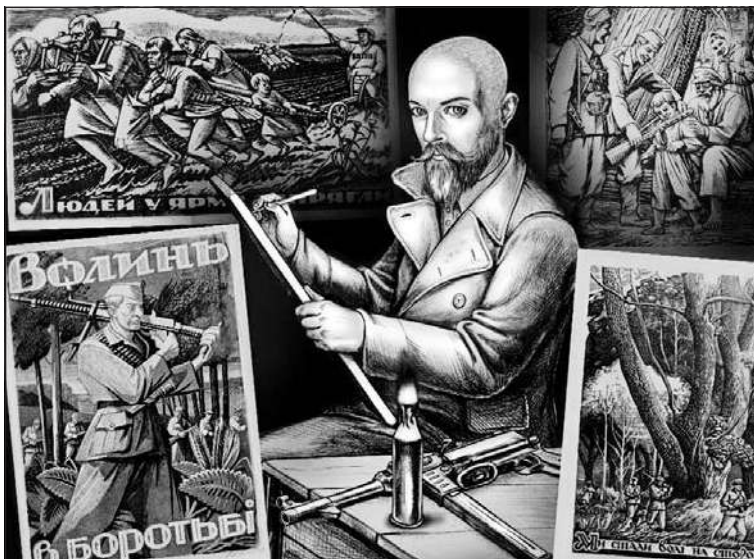
В УРСР відновлювали діяльність заклади культури й виникали нові. У 1949 р. у Києві було відкрито державний музей Т. Шевченка, творчий доробок якого використовувала у своїй пропаганді компартійна влада. У 1951 р. у столиці республіки з'явився перший в УРСР телевізійний центр, а наступного року розпочав роботу планетарій.

Хліб. Художниця Т. Яблонська. 1949 р.

На цей несприятливий для української культури період припав творчий злет української майстрині народного декоративного живопису, представниці наївного мистецтва Катерини Білокур. Її твори регулярно демонстрували на виставках у Полтаві, Києві та інших містах. У 1954 р. на Міжнародній виставці в Парижі картини художниці «Цар-Колос», «Берізка» і «Колгоспне поле» увійшли до експозиції радянського мистецтва.

Розвиток українського кінематографу в перші повоєнні роки, як і раніше, був підпорядкований потребам радянської пропаганди й принципам соціалістичного реалізму. Тогочасні фільми («Подвиг

Графік Ніл Хасевич (автопортрет) і його тематичні роботи

Хата в Богданівці. Художниця К. Білокур. 1955 р.

? За додатковими джерелами складіть опис картин Т. Яблонської або К. Білокур (на вибір).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Тогочасний відомий за межами України український художник Ніл Хасевич як член ОУН та Української головної визвольної ради поєднував свою творчість з активною участю в українському національно-визвольному русі. Його граюри із зображенням епізодів героїчної боротьби УПА потрапляли до делегатів Генеральної Асамблеї ООН, іноземних дипломатів. Художник мав інвалідність, перебував у підпіллі, переховуючись від радянських каральних органів. Він писав: «Я не можу битися зброєю, але б'юся різцем і долотом. Я, каліка, б'юся в той час, коли багато сильних і здорових людей у світі навіть не вірять, що така боротьба взагалі можлива... Я хочу, щоб світ знав, що визвольна боротьба триває, що українці б'ються...». У 1952 р. Н. Хасевич загинув під час бою з угрупованням органів безпеки СРСР.

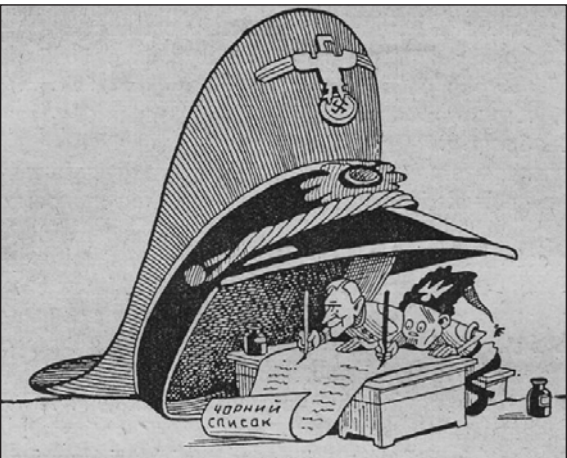
ЦІКАВІ ФАКТИ

Іспанський художник Пабло Пікассо високо оцінював творчість української художниці К. Білокур. Побачивши її роботи, він сказав: «Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї весь світ».

? У чому полягав вплив «ждановщини» на культурне життя тогочасної України?

«Культ особи» — перебільшення заслуг людини, яка посідає найвище місце в суспільній, релігійній або політичній ієрархії та відіграє роль її лідера.

«Ждановщина» — радянська політика в культурно-ідеологічній сфері, основи якої сформулював компартійний діяч А. Жданов у 1946 р.

Карикатура: так радянська пропаганда зображувала українських «буржуазних націоналістів». Художник В. Григор'єв. Кінець 1940-х рр.

? Що, на вашу думку, прагнула передати карикатура? Чому саме це намагалася нав'язати радянська пропаганда суспільству?

розвідника», «Тарас Шевченко» тощо), уславлені майстерною грою українських акторів М. Романова, А. Бучми, Д. Мілютенка та інших, знецінювалися відвертою комуністичною пропагандою.

5 «ЖДАНОВЩИНА» НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ. У повоєнний період пропаганда намагалася поєднати комуністичну ідеологію з ідеєю виняткової ролі російського народу у світовій історії. На кожний винахід західного вченого радянські пропагандисти знаходили росіянина, який начебто висловив цю думку раніше, кожному видатному західному автору або державному діячу протиставляли російських тощо.

Нове ідеологічне підґрунтя сталінського режиму мало особливо негативні наслідки для українства. У 1950 р. Й. Сталін заявив, що російська, українська й білоруська мови мають спільне походження від «давньоруської мови». У 1952 р. академік Володимир Мавродін сформулював концепцію «єдиної давньоруської народності».

Ці та інші явища радянської дійсності відображали тоталітарний характер режиму з притаманним йому **«культу особи»** вождя. Його заяви щодо будь-якої сфери життя держави не підлягали обговоренню й критиці.

У суспільно-політичному житті СРСР виникло нове явище — **«ждановщина»**, яке назвали за іменем його ініціатора, компартійного ідеолога Андрія Жданова. Цю доктрину впроваджували в культурному житті СРСР у 1946—1952 рр. Вона полягала в посиленні втручання сталінського тоталітарного режиму у сфері ідеології, науки, літератури, мистецтва з метою встановлення репресивного контролю над духовним розвитком пригнобленого радянським пануванням суспільства. Відповідно до уявлень А. Жданова світ поділявся на «імперіалістичний», очолюваний США, та «демократичний», очолюваний СРСР. Усі радянські митці у своїй творчості мали дотримуватися компартійної лінії, відхилення від якої жорстко переслідували.

У СРСР було розпочато боротьбу з «безідейністю, безпринциповістю, **формалізмом**, космополітизмом і «низькопоклонством перед Заходом», «буржуазним націоналізмом». Протягом 1946—1951 рр. прийняли 12 компартійних рішень з ідеологічних питань. Першими були постанови «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”» (спрямовані проти творчості поетеси А. Ахматової та письменника М. Зощенка), «Про

кінофільм “Велике життя”. Пізніше також з’явилися постанови «Про перекидання і помилки у висвітленні української літератури в “Нарисі історії української літератури”», «Про журнал сатири і гумору “Перець”», «Про журнал “Вітчизна”», «Про репертуар драматичних і інших театрів України» тощо.

Кампанія цькування письменників, митців, учених мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію радянського суспільства від західного світу, протиставити інтелігенцію іншим соціальним верствам, посилити шовіністичні імперські та антисемітські настрої, пришвидшити процес російщення, створити образ «внутрішнього ворога», необхідного тоталітарному режиму.

Початком цькування так званих космополітів стала редакційна стаття «Про одну антипатріотичну

Формалізм — напрям у літературі та мистецтві, який визнає пріоритетність зовнішньої форми над змістом творчості.

«ЖДАНОВЩИНА»

«Ждановщина» — система заходів, спрямованих на відновлення ідеологічного контролю над суспільством

Причини

Послаблення ідеологічного тиску на радянське суспільство в роки Другої світової війни	Зростання патріотичних почуттів національної інтелігенції	Розгортання «холодної війни»
---	---	------------------------------

Мета

Нейтралізація патріотично налаштованої інтелігенції	Культурно-ідеологічна ізоляція країни	Зміцнення тотального контролю над суспільством	Відтворення образу зовнішнього і внутрішнього ворога
---	---------------------------------------	--	--

Результати, наслідки

Гальмування розвитку науки, літератури і мистецтва; обмеження свободи творчості	Фізичне знищення частини інтелігенції; потворні явища в середовищі радянської інтелігенції, її розкол і розмежування	Остаточне протиставлення влади і народу, зникнення патріотичного піднесення років війни, придушення спроб відродження української національної культури	Зникнення поняття мистецької школи в літературі й театрі, перетворення театральної та літературної критики із засобу стимулювання творчого розвитку на засіб утримання митців у межах офіційної ідеології	Посилення відірваності радянських митців від досягнень світової культури, ідеологічне обґрунтування конфронтаційної зовнішньої політики СРСР
---	--	---	---	--

📺 НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110083

Перегляньте відеоролик «Як і чому Москва полювала на євреїв» і виконайте завдання до нього.

Державний антисемітизм — політика дискримінації щодо єврейського населення, яка полягала в обмеженні його політичних і громадянських прав.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Поета Леоніда Первомайського (справжнє ім'я Ілля Гуревич) звинуватили в сіонізмі за фронтовий вірш, у якому йшлося про Сінай, що нібито розташований на Сінайському півострові (зараз Єгипет). Насправді ж у творі було згадане румунське місто Сіная, повз яке проходили радянські війська в роки війни.

? Опишіть досягнення культури тогочасної української діаспори.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Одним із найкращих літературних творів тогочасної української діаспори став роман І. Багряного «Сад Гетсиманський». У ньому автор, який багато років провів у таборах ГУЛАГу, змалював трагізм беззахисної людини й знущання з неї влади в СРСР. В Україні роман вийшов друком у 1990 р. Через рік І. Багряному було посмертно присвоєно Державну премію імені Т. Шевченка.

групу театральних критиків», надрукована в січні 1949 р. у газеті «Правда». Її відлунням в Україні стало навішування ярликів «безрідних космополітів» на місцевих літературних і театральних критиків.

Боротьба з космополітизмом супроводжувалася масовими репресіями проти єврейської інтелігенції. Матеріали справ, сфабрикованих радянськими спецслужбами, свідчили, що її представники начебто намагалися здійснити змову в інтересах світового імперіалізму та сіонізму й відокремити від СРСР Крим. Представників єврейської національності звільняли з освітніх і наукових установ, забороняли друкувати їхні твори, заарештовували тощо.

Апогеєм боротьби з космополітизмом стали вбивство відомого громадського і культурного діяча, лідера радянського єврейства Соломона Міхоелса та розгром Єврейського антифашистського комітету.

Політика влади щодо єврейського населення мала характер прояву **державного антисемітизму**.

На початку 1950-х рр. виникла нова хвиля звинувачень проти української інтелігенції. Цькуванню було піддано не лише письменників, а й композиторів (Б. Лятошинський, К. Данькевич) і науковців. Особливо жорсткої критики компартійної влади зазнав В. Сосюра через вірш «Любіть Україну» (1944 р.), який оголосили «ідейно порочним твором».

6 КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ.

Українська діаспора в цей час також зробила вагомий внесок у розвиток національної культури. Наприкінці 1945 р. у німецькому місті Аугсбург виникла **Українська вільна академія наук**. Своєю головною метою вона вважала об'єднання інтелектуальних сил української діаспори. Із 1949 р. академія працювала в Канаді, а з 1950 р. — у США.

У 1947 р. у Мюнхені (Німеччина) відновило діяльність Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ). Через два роки, у 1949 р., воно розпочало видання багатотомної «Енциклопедії українознавства». В Україні її перевидали лише в роки незалежності.

У науці здобули визнання праці таких науковців, як Дмитро Чижевський, Іван Мірчук, Володимир Кубійович, Мирослав Прокоп, Василь Верига та інші.

У літературі уславилися поет, есеїст, критик і публіцист Євген Маланюк, поет, перекладач, художник, мистецтвознавець Святослав Гординський, письменник Іван Багряний та інші. У музичному мистецтві найвідомішим був композитор Антін Рудницький.

? Навчальний мініпроект. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення з презентацією про культурні здобутки української діаспори.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Хто в 1946 р. очолив Академію наук УРСР? **2.** Коли виникла Українська вільна академія наук? **3.** Яку назву дістали кампанії з переслідування вчених-генетиків у СРСР? **4.** Які реформи були проведені в галузі освіти? **5.** Назвіть відомих українських науковців повоєнної України. Якими були результати їхньої роботи? **6.** Назвіть відомих митців повоєнної УРСР та їхні твори.

7. Наведіть факти, що ілюструють посилення проявів «культу особи» Й. Сталіна в повоєнній УРСР. **8.** З'ясуйте, якими були ідеологічні інтерпретації перемоги над нацизмом. **9.** Поясніть мету та сутність кампанії боротьби проти українських «буржуазних націоналістів» і «безрідних космополітів». **10.** Визначте, які галузі науки набули найбільшого розвитку в повоєнний час. Доведіть свою думку прикладами наукових відкриттів.

11. Доберіть у мережі інтернет приклади карикатур, які публікували в пресі повоєнної УРСР. Проаналізуйте їх і зробіть висновок щодо спрямованості тогочасної державної пропаганди. **12.** Охарактеризуйте особливості розвитку культури в повоєнний період. **13. Колективна робота в класі.** За допомогою методу «Дебати» обговоріть внесок української діаспори в розвиток культури України цього періоду. **14.** Напишіть есе за однією з тем (на вибір): «Боротьба компартійної влади з українським «буржуазним націоналізмом»: переслідування українських митців», «Постать Катерини Білокур у романі В. Яворівського «Автопортрет з уяви»», «Повсякденне життя населення України в повоєнні роки: стратегії виживання». **15.** Складіть вірш-сенкан до одного із запропонованих понять (на вибір): «державний антисемітизм», «ждановщина», «культ особи», «лисенківщина». **16.** Розробіть анкету для опитування людей старшого покоління в межах усного історичного дослідження за темою «Повсякденне життя населення України в повоєнні роки: стратегії виживання» або «Зміни в суспільній свідомості в повоєнні роки». **17.** За додатковими джерелами підготуйте повідомлення-довідку про життя і творчість одного (однієї) з діячів і діячок української науки і культури (на вибір): Олександр Палладін, Сергій Лебедев, Володимир Філатов, Олександр Богомолець, Катерина Білокур, Ніл Хасевич, Тетяна Яблонська.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

■ характерні ознаки розвитку культури України в умовах перебування під гнобленням тоталітарної радянської імперії в повоєнний період.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1945 р. — створення Української вільної академії наук.

1947 р. — відновлення діяльності Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ).

1949 р. — початок видання «Енциклопедії українознавства».

1949 р. — відкриття в Києві Державного музею Т. Шевченка.

1953 р. — спорудження моста імені Б. Патона в Києві.

Меморіальна дошка, присвячена Леоніду Первомайському. Київ. 1974 р.

Узагальнення знань за розділом І. Україна в повоєнний період

Радянський пропагандистський плакат часів відбудови. Напис на плакаті: «Відновимо!»

Пам'ятна монета, присвячена Р. Шухевичу. 2008 р.

Практичне заняття
за розділом І
rnk.com.ua/107025

Тестові завдання
для підготовки до тематичного
контролю за розділом І
rnk.com.ua/107027

І ВАРІАНТ

1. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими для повоєнного періоду історії України. Розташуйте їх у хронологічній послідовності.
2. Які події в цей час відбувалися в країнах Східної і Західної Європи? Створіть таблицю, яка синхронізує події повоєнної історії України та країн Східної та Західної Європи.
3. Запропонуйте перелік історичних термінів, із якими ви ознайомилися протягом вивчення розділу. До одного з термінів створіть «хмару слів». Запропонуйте її для розшифрування однокласникам та однокласницям.
4. За допомогою методу «Кластери» створіть перелік політичних культурних діячів, творців, науковців, які зробили значний внесок у розвиток України повоєнного періоду. Поясніть свій вибір.
5. Покажіть на карті атласу території, які увійшли до складу УРСР у повоєнний період.
6. Висловіть обґрунтовану думку щодо методів і наслідків радянської західних областей УРСР. Яку мету мала влада? Наскільки її вдалося реалізувати?
7. Визначте роль УРСР у створенні ООН. Чому УРСР була серед засновників ООН, у той час як входила до складу радянської імперії?
8. Проаналізуйте спрямованість, джерела та ресурси відбудови промисловості й сільського господарства в повоєнний період.
9. У чому, на вашу думку, полягали суперечності соціально-економічного, культурного, релігійного та повсякденного життя українського населення цієї доби?
10. Оцініть вплив підпорядкованості союзній владі на розвиток тогочасної України.

II ВАРІАНТ

Проведення узагальнення знань за допомогою методів «Кубик Блума» або «Шість капелюхів». Сценарій уроку розробляє вчитель (вчителька) за участі класу.

III ВАРІАНТ

Обговорення результатів роботи учнів та учениць над навчальними проектами до розділу.

УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

РАДЯНИЗАЦІЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

§ 6. УРСР на початку десталінізації

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109203

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати зміни внутрішньополітичного становища в Україні на початковому етапі десталінізації.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть хронологічні межі періоду відбудови.
2. Дайте визначення поняття «культ особи».
3. Наведіть приклади, які свідчать про посилення «культу особи» Й. Сталіна в повоєнні роки.
4. Охарактеризуйте соціально-економічні зміни, які відбулися в Україні в повоєнні роки.
5. Доведіть, що на розвиток тогочасної України мала вплив її підпорядкованість владі СРСР.

? Які зміни відбулися в УРСР на початку десталінізації?

Десталінізація — обмежений і непослідовний процес усунення радянською владою деяких проявів сталінського режиму в СРСР після смерті Й. Сталіна.

Амністія — звільнення особи від покарання та його правових наслідків, а також зняття судимості шляхом перегляду справи.

Реабілітація — заходи з відновлення справедливості та історичної правди тощо для осіб, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності (як за життя, так і після їхньої смерті).

1 ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ В УРСР ПІСЛЯ СМЕРТІ Й. СТАЛІНА. 6 березня 1953 р. в СРСР з'явилася офіційна інформація про смерть Й. Сталіна. Це не означало, що сталінський режим автоматично перестав існувати. Проте з'явилася можливість зробити перші кроки з десталінізації суспільно-політичного життя.

Наприкінці березня 1953 р. керівництво СРСР провело **амністію** щодо осіб, засуджених на термін до п'яти років, а також за господарські, посадові та деякі воєнні злочини. Із радянських в'язниць і концтаборів звільнили 1,2 млн осіб. Удвічі було скорочено термін відбуття покарання особам, засудженим на п'ять років (за винятком тих, хто брав участь у так званій «контрреволюційній діяльності»). Розпочалася поступова **реабілітація** раніше засуджених осіб, і влітку-восени перші з них почали повертатися додому з місць відбування покарання.

У вересні 1955 р. влада оголосила амністію громадянам, засудженим за пособництво або співробітництво з нацистською окупаційною владою в роки війни.

У вересні 1953 р. М. Хрущова обрали Першим секретарем ЦК КПРС. Те, що він раніше працював Першим секретарем ЦК КПУ, сприяло посиленню впливу вихідців з України на загальнодержавні справи.

Одночасно з розгортанням боротьби за владу в Москві відбувалися кадрові зміни в керівництві УРСР.

У червні 1953 р. за звинуваченнями в російщенні вищої школи та дискримінації місцевих кадрів у західній частині України з посади Першого секретаря ЦК КПУ було звільнено Л. Мельникова. На неї вперше призначили українця за національністю О. Кириченка.

У липні—вересні 1953 р. українці посіли й інші вищі посади в республіці. Заступником голови Ради міністрів УРСР став С. Стефанік (син українського письменника В. Стефаніка). Українську республіканську раду професійних спілок очолив К. Москалець. Другим секретарем Львівського обкому КПУ був

УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953 — початок 1960-х рр.)

<p>Зміни адміністративно-територіального поділу УРСР</p> <ul style="list-style-type: none"> Ізmailівська область, об'єднана з Одеською областю (1954 р.) Черкаська область (1954 р.) Кримська область, передана від РРФСР до УРСР (1954 р.) Дрогобицька область, об'єднана зі Львівською областю (1958 р.) Назви обласних центрів, перейменованих разом з областями в 1954—1962 рр. Поділ населення областей УРСР на міське (а) і сільське (б) станом на 1959 р. (тис. осіб) 	<p>Назви та межі адміністративних економічних районів (1957—1962 рр.)</p> <p>1 Районування 1957 р. (назви і межі)</p> <table border="0"> <tr> <td>1 Львівський</td> <td>7 Сталінський</td> </tr> <tr> <td>2 Станіславський</td> <td>8 Ворошиловградський</td> </tr> <tr> <td>3 Вінницький</td> <td>9 Одеський</td> </tr> <tr> <td>4 Київський</td> <td>10 Херсонський</td> </tr> <tr> <td>5 Харківський</td> <td>11 Запорізький</td> </tr> <tr> <td>6 Дніпропетровський</td> <td></td> </tr> </table> <p> Черкаський Полтавський Кримський</p> <p> Районування 1962 р. (назви і території)</p>	1 Львівський	7 Сталінський	2 Станіславський	8 Ворошиловградський	3 Вінницький	9 Одеський	4 Київський	10 Херсонський	5 Харківський	11 Запорізький	6 Дніпропетровський		<p>Промислові підприємства, новозбудовані або перебудовані в 1960-х рр.</p> <ul style="list-style-type: none"> вугледобувні нафтодобувні газодобувні гірничодобувні металургійні машинобудівні та металообробні хімічні теплові Електростанції гідро
1 Львівський	7 Сталінський													
2 Станіславський	8 Ворошиловградський													
3 Вінницький	9 Одеський													
4 Київський	10 Херсонський													
5 Харківський	11 Запорізький													
6 Дніпропетровський														

призначений колишній член репресованої за часів сталінщини Комуністичної партії Західної України В. Дудикевич, а першим заступником голови Ради міністрів УРСР — драматург О. Корнійчук. Також зросла частка українців у республіканських партійних структурах і союзних органах влади. Так, до уряду СРСР увійшли близько десяти міністрів, що раніше працювали в Україні.

- ? 1. Покажіть на карті зміни адміністративно-територіального поділу УРСР у цей період. 2. Покажіть на карті території адміністративних економічних районів у 1957—1962 рр. 3. Які обласні центри та області перейменували в 1954—1962 рр.?

▶ НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110084
Перегляньте відеоролик «Історія, яку приховують в Росії: хто і як відновлював Крим» і виконайте завдання до нього.

? Визначте причини передання Кримської області РРФСР до складу УРСР.

«Відлига» — неофіційна назва періоду в історії СРСР після смерті Й. Сталіна (походить від однойменної повісті І. Еренбурга).

Лібералізація — у широкому розумінні: пом'якшення державного контролю над різними сферами суспільного життя: політикою, економікою, пресою тощо.

? Охарактеризуйте основні перетворення, що відбулися в соціально-економічній сфері в цей час.

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

Указ Президії Верховної Ради СРСР про включення Кримської області до складу УРСР (19 лютого 1954 р.)

Ураховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

? **Парна робота в класі.** Обговоріть і висловіть аргументовану думку щодо наведених причин передання Кримської області УРСР.

2 ВХОДЖЕННЯ КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО СКЛАДУ УРСР. Господарське життя Кримського півострова перебувало в занепаді. Зокрема, це сталося через масові злочинні депортації представників грецького, вірменського та кримськотатарського народів у 1944 р. за неправдивими звинуваченнями у співробітництві з німецькою окупаційною владою.

Переселенці з інших областей РРФСР, не знайомі з особливостями ведення сільського господарства у степових і гірських районах Криму, таємно тікали звідти додому. Керівництво СРСР вирішило передати півострів Україні, щоб перекласти на неї проблеми його подальшого розвитку. У 1954 р. Крим було приєднано до складу УРСР.

? **Колективна робота в класі.** За допомогою методу «Кубик Блума» складіть запитання, що стосуються початку десталінізації та входження Кримської області до складу УРСР.

3 ПЕРЕТВОРЕННЯ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ. У 1954 р. в СРСР вийшла друком повість радянського письменника Іллі Еренбурга **«Відлига»**. Вона дала назву періоду, що настав після смерті Й. Сталіна. Десталінізація не змінювала суті радянського режиму, хоча влада вже не використовувала відверто терористичні методи керівництва, як раніше. Проте цього було достатньо, щоб почалися процеси **лібералізації** суспільного життя.

В економіці особливістю періоду хрущовської «відлиги» стала увага до соціальних потреб населення, які в попередні часи влада ігнорувала. Перші заходи

Радянські пропагандистські плакати. Написи: «Зберемо із цілини багатий урожай», «Цілину підіймемо». 1950-ті рр.

нового керівництва в економічній сфері стосувалися сільського господарства. Зокрема, зросли закупівельні ціни на продукцію сільського господарства (загалом протягом 1953—1958 рр. на товари тваринництва — у 5,5 разу, на картоплю — майже у 8 разів, на зерно — майже в 7 разів). Восени 1953 р. з колгоспів списали борги попередніх років, спричинені невиконанням обов'язкових поставок продукції тваринництва. Для стимулювання праці колгоспникам було дозволено отримувати грошовий аванс у розмірі 25 % від вартості запланованих обсягів продукції. Проте щойно ситуація в селах дещо покращилася, з'явилися обмеження щодо особистих господарств колгоспників. У 1955 р. вдвічі зменшили розміри присадибних ділянок. Це негативно вплинуло на ситуацію із забезпеченням продовольством у країні, оскільки на присадибні ділянки припадала значна частка сільськогосподарської продукції.

У 1954 р. керівництво СРСР намагалося збільшити обсяги виробництва зерна. Для цього відмовилися від вкладання коштів у сільське господарство центральної нечорноземної смуги Росії і України та перейшли до освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу. До Казахстану й на Алтай з України виїхало понад 100 тис. осіб, переважно молодь. У 1956 р. в господарствах Казахстану, Західного Сибіру й Північного Кавказу працювало понад 75 тис. українців.

Разом з переселенцями на нові землі з України перевезли чимало техніки. Тільки в 1955 р. з УРСР на цілину було відправлено близько 11,4 тис. тракторів і 8,5 тис. комбайнів. Програма освоєння цілинних

ЦІКАВІ ФАКТИ

Однією з причин освоєння цілини було влаштування мільйонів людей, які повернулися з таборів ГУЛАГу, але все втратили в роки війни. Проте цю причину не розголошували.

В українському радгоспі. Радянська пропагандистська фотографія. 1950-ті рр.

? Що вказує на те, що це пропагандистська фотографія?

Радянський продовольчий магазин.
1960-ті рр.

? Чи можна вважати цю фотографію пропагандистською? Поясніть свою думку.

Пуск води на Сімферопольському водосховищі. 27 грудня 1955 р.

? Визначте особливості протестів українців, ув'язнених у радянських концтаборах.

і перелогових земель дала змогу збільшити обсяги виробництва зерна в СРСР, але все одно зберегла екстенсивний характер розвитку.

У промисловості нарешті вирішили впроваджувати досягнення НТР, яка в цей час охопила країни Заходу. Разом із цим уперше влада звернула увагу на диспропорції між випуском засобів виробництва (група «А») і товарів народного споживання (група «Б»). У серпні 1953 р. було оприлюднено показники, згідно з якими в 1940—1953 рр. випуск засобів виробництва зріс більш ніж утричі, а предметів споживання — лише на 72 %. Влада обіцяла найближчими роками домогтися достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості.

Проте все одно повністю забезпечити населення споживчими товарами так і не вдалося.

? **Колективна робота в класі.** За допомогою методу «Інсерт» охарактеризуйте основні перетворення, що відбулися в соціально-економічній сфері в цей час.

4 ПРОТЕСТИ УКРАЇНЦІВ, УВ'ЯЗНЕНИХ У РАДЯНСЬКИХ КОНЦТАБОРАХ. У 1954 р. в СРСР було утворено спеціальну комісію, яка вивчала матеріали масових репресій другої половини 1930-х рр. Однак вона працювала дуже повільно, а система виправно-трудових таборів сталінського режиму нікуди не зникла.

В'язні ГУЛАГу часто виступали проти жахливих умов утримання і праці. У 1953 р. розпочалися страйки в таборах Воркути, Норильська, Магадана й інших міст, де було чимало членів ОУН, УПА та «банд-пособників» (так називали осіб, яких звинувачували в їхній підтримці). У травні-червні 1954 р.

в'язні табору в Кенгірі (Казахстан) підняли повстання, у якому взяли участь чимало українців. Повсталі змогли протриматися кілька тижнів. Проте таборове керівництво застосувало проти них танки, багато людей загинули. Цей виступ, як і всі інші, було жорстоко придушено.

У 1956 р. ГУЛАГ ліквідували, а замість нього створили Головне управління виправно-трудова колоній Міністерства внутрішніх справ СРСР.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Укажіть хронологічні межі децентралізації управління економікою УРСР. **2.** Коли Кримська область увійшла до складу УРСР? **3.** Хто ухвалив рішення про передання Кримської області до складу УРСР? **4.** Які зміни в розвитку промисловості й сільського господарства УРСР відбулися в умовах десталінізації?

 5. Визначте ключові слова до змісту понять «відлига», «лібералізація», «реабілітація». **6.** Поясніть, чому Кримську область передали до складу УРСР. **7.** Використовуючи карту як джерело інформації (с. 53), опишіть адміністративно-територіальний устрій УРСР. **8.** Назвіть основні події періоду «відлиги». Покажіть на карті (с. 53) місця, де вони відбулися. **9.** Накресліть інтерактивну лінію часу, розташуйте на ній події, пов'язані з десталінізацією та лібералізацією суспільного життя, модернізацією економіки УРСР.

 10. Зробіть аргументований висновок щодо особливостей політичного та соціально-економічного розвитку УРСР у другій половині 1950 — першій половині 1960-х рр. **11.** Визначте та охарактеризуйте основні суперечності реформування промисловості, сільського господарства та соціальної сфери в Україні в умовах десталінізації. **12. Парна робота в класі.** Обговоріть і висловіть власну думку щодо твердження, що передання Кримської області до складу УРСР перш за все відповідало інтересам союзного центру, який прагнув перекласти на українське керівництво проблеми розвитку півострова. Наведіть аргументи. **13.** Запропонуйте показники для порівняння процесів, що відбувалися в соціально-економічному розвитку тогочасних країн Заходу та України. Складіть таблицю. Зробіть висновки. **14.** Розробіть систему запитань для проведення усного історичного дослідження за темою «“Відлига”: особливості суспільно-політичних настроїв населення України». **15.** За допомогою методу «Сторітелінг» складіть розповідь про те, що спостерігало та як могло сприймати зміни в країні населення Києва на початку десталінізації.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

У **1955 р.** у світі в черговий раз дізналися про становище людей у радянських таборах і життя в УРСР завдяки відкритому листу українських політичних в'язнів до ООН. На початку 1950-х рр. українці становили п'яту частину в'язнів ГУЛАГу (у таборах їх перебувало близько 363,6 тис., у колоніях — 143,6 тис. осіб).

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

■ сутність змін, які відбувалися в Україні на початку десталінізації.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1953—1954 рр. — хвиля страйків і повстань у таборах ГУЛАГу.

1954 р. — входження Кримської області до складу УРСР.

1955 р. — відкритий лист українських політичних в'язнів до ООН.

Поштова марка СРСР. Напис: «Слава підкорювачам цілини!». 1962 р.

? Що, на вашу думку, мали продемонструвати такі зображення як засоби пропаганди радянської дійсності?

§ 7. Суспільно-політичне життя в УРСР

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109204

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати та визначити особливості суспільно-політичного життя УРСР періоду десталінізації.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке десталінізація? У чому вона полягала? 2. Яких утисків із боку влади зазнало населення УРСР у повоєнні роки? 3. Як ви розумієте вислів «реабілітовані історією»?

? Охарактеризуйте роль рішень XX з'їзду КПРС у розгортанні лібералізації в СРСР.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Після XX з'їзду в УРСР, як і в інших республіках СРСР, розгорнули кампанію з демонтажу численних пам'яників Й. Сталіну, закриття присвячених йому музеїв, перейменування названих на його честь населених пунктів, вулиць, установ, підприємств, шкіл, колгоспів тощо. Так, у листопаді 1961 р. Сталінську область було перейменовано на Донецьку, а місто Сталіно — на Донецьк.

? опишіть, як суспільство сприйняло рішення XX з'їзду КПРС. Чому саме так?

1 XX з'їзд КПРС і початок лібералізації. Часткова відмова керівництва СРСР від методів сталінського режиму унаочнювала потребу продовження десталінізації. Важливим кроком на шляху подальшої лібералізації радянського суспільства став XX з'їзд КПРС, що відбувся в лютому 1956 р. На закритому засіданні М. Хрущов виступив із доповіддю «Про «культ особи» і його наслідки». У ній він піддав критиці діяльність Й. Сталіна, звинувативши його в зловживанні владою, порушенні законів, хворобливій підозрілості до соратників тощо.

Комуністична партія в доповіді М. Хрущова стала як сторона, постраждала від сталінських репресій. Було названо імена 23 партійно-радянських діячів, які стали жертвами переслідувань. Про сталінські злочини, не пов'язані з репресіями керівників партії, зокрема Голодомор 1932—1933 рр., що став геноцидом українського народу, не йшлося. Згадали лише про депортації деяких народів СРСР.

Доповідь М. Хрущова на з'їзді не обговорювали. З'їзд обмежився прийняттям короткої постанови. У ній засуджували переважно зовнішні прояви тоталітарного режиму («культ особи») та репресії проти партійних і військових діячів. Хоча це швидше маскувало, ніж викривало сутність сталінського режиму. Політика примусового соціалістичного будівництва, як і раніше, не підлягала критиці. Проте навіть таке обмежене заперечення «сталінського міфу» позитивно вплинуло на суспільну свідомість населення.

2 РОЗГОРТАННЯ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ В УРСР. Доповідь «Про «культ особи» і його наслідки» було видано окремою брошурою, яку зачитували на закритих компартійних зборах. Пізніше з її змістом почали знайомити й на підприємствах, у різних установах тощо.

Подальше розгортання десталінізації в УРСР сприймали неоднозначно. Основна частина партійної бюрократії не була готова розвінчувати «культ особи». Серед незацікавлених у цьому було чимало людей, особисто причетних до сталінських репресій. У багатьох компартійних організаціях України критику «культу особи» сприймали як наклеп на радянську владу. Були спроби припинити викриття злочинів сталінського режиму як шкідливу кампанію,

Засідання XX з'їзду КПРС. Москва. 1956 р.

що загрожує поширенням українського «буржуазного націоналізму». Керівник республіканської партійної організації О. Кириченко надіслав доповідну записку до Москви, де переважали схожі думки. Для пригальмування десталінізації в 1956 р. прийняли постанову «Про подолання “культу особи” і його наслідків». У ній наголошували, що «культ особи» був лише проявом рис характеру Й. Сталіна, а не відображенням вад радянської влади. Компартійне керівництво вочевидь не бажало відмовлятися від моделі тоталітарного режиму.

В УРСР процес десталінізації відбувався повільніше, ніж у союзному центрі. Так, у республіканських періодичних виданнях лише згодом з'явилися критичні матеріали про сталінські часи. Зміст більшості публікацій був дуже поміркованим і містив лише обережну оцінку окремих недоліків. На початку липня 1956 р. на багатьох підприємствах республіки почали зачитувати постанову «Про подолання “культу особи” і його наслідків». У столиці УРСР перший мітинг на підтримку десталінізації відбувся в Київському педагогічному інституті. У Львові ліквідували Сталінський район (приєднали до Ленінського району).

У липні 1956 р. в пресі УРСР з'явилися перші повідомлення про реабілітацію українських письменників — жертв сталінського терору та невинно засуджених як «буржуазних націоналістів»: Василя Еллана-Блакитного, Василя Чумака, Григорія Косинки, Олеся Досвітнього, Мирослава Ірчана, Івана Микитенка та інших. Розпочалася кампанія з реабі-

Британська карикатура на підсумки XX з'їзду КПРС

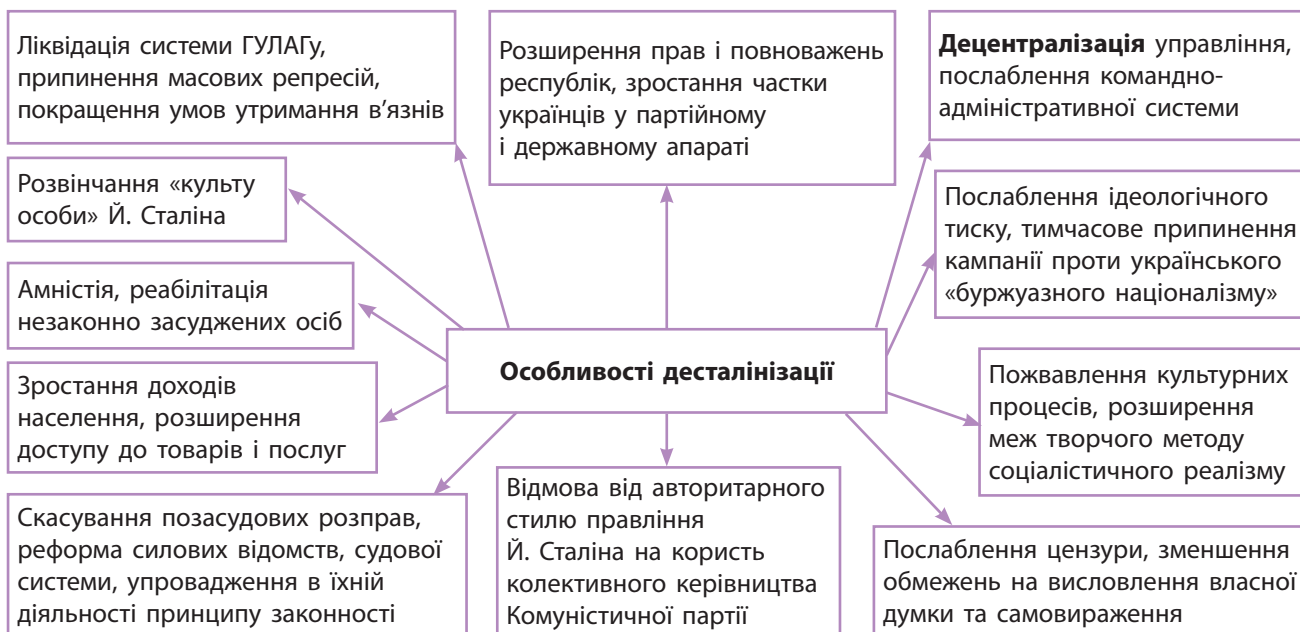
? Визначте головний зміст карикатури.

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

Сучасні українські історики В. Баран та В. Даниленко про розгортання десталінізації

Поступово долалися страхітливі наслідки режиму особистої влади, заснованого на терорі й насильстві. Крок за кроком розвінчувався образ «великого вождя», створений апаратом пропаганди. Але процес десталінізації здійснювався непослідовно, часто підпорядковувався тактичним політичним потребам і розрахункам, що відображало як перехідний характер хрущовського правління, так і суперечливу натуру самого реформатора.

? За допомогою методу «ПРЕС» наведіть аргумент на підтримку або спростування цієї думки.

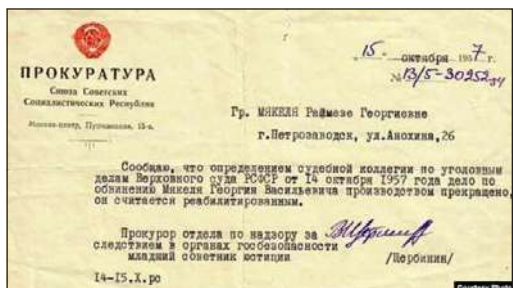
Децентралізація — система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління; скасування або послаблення централізації.

літації таких видатних українських митців, як режисер театру Лесь Курбас, драматург Микола Куліш.

До листопада 1959 р. Комітет державної безпеки (КДБ) і прокуратура УРСР переглянули справи 5481 особи, засуджених у сталінські роки. Із них виправдали майже половину. Реабілітації не підлягали українці, що «співпрацювали з нацистськими окупантами» в роки війни, активні діячі ОУН та УПА, жертви політичних репресій до 1934 р., а також усі засуджені за звинуваченнями в українському «буржуазному націоналізмі». На депортоване під час колективізації селянство, виселене із західних областей УРСР, осіб кримськотатарської, німецької національностей та представників інших етнічних груп реабілітація також не поширювалася.

У результаті реабілітації з 949 тис. політичних в'язнів ГУЛАГу (дані за 1954 р.) станом на весну 1959 р. в радянських концтаборах і колоніях залишилося 11 тис. осіб, засуджених за «контрреволюційні злочини». В Україну до 1957 р. повернулися 65 534 члени ОУН, УПА та особи, звинувачені в їх підтримці. На початку 1960-х рр. М. Хрущов оголосив, що в країні немає політичних в'язнів. Однак саме в цей час розпочався дисидентський рух, і багато людей було заарештовано.

Улітку 1957 р. у владній верхівці сформувалася опозиція, яка спробувала усунути М. Хрущова від влади. Проте ця спроба зазнала невдачі. Компартій-

Довідки про реабілітацію. 1956, 1957 рр.

не керівництво УРСР на чолі з О. Кириченком повністю підтримало М. Хрущова. Як подяку за лояльність О. Кириченка перевели працювати до союзного центру. Компартійну організацію в УРСР очолив **Микола Підгорний**.

? Колективна робота в групі. За допомогою методу «Групове обговорення» визначте роль рішень XX з'їзду КПРС у процесах лібералізації суспільства в СРСР.

З **ЗМІНИ В КЕРІВНИЦТВІ УРСР. ВІДСТАВКА М. ХРУЩОВА.** У 1961 р. М. Хрущов несподівано призначив головою Ради міністрів УРСР представника молодшого покоління партійно-державного керівництва В. Щербицького. Однак він пропрацював на цій посаді трохи більше двох років. У 1963 р. В. Щербицького було переведено до Дніпропетровської області на посаду першого секретаря обкому КПУ.

М. Хрущов часто нехтував чужими думками та вдавався до суперечливих рішень, що негативно впливали на життя людей. Такі дії спричиняли невдоволення серед його оточення. До того ж економічна ситуація в УРСР погіршувалася, значною мірою через ризиковані кроки М. Хрущова.

Останньою краплею для партійної верхівки стала розпочата М. Хрущовим адміністративна реформа. Він скасував райкоми, а обкоми розділив на виробничі й сільськогосподарські; створив ради народного господарства, до яких перейшла частина повноважень **компартійної (партійно-державної) номенклатури**.

У 1963 р. М. Підгорного перевели до Москви. Новим керівником республіканської компартійної організації призначили **Петра Шелеста**.

Скориставшись відсутністю М. Хрущова, який перебував на відпочинку, представники компартійної верхівки в Москві, незадоволені його політикою, виступили проти нього. 14 жовтня 1964 р. М. Хрущова звільнили з посади «у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я». У постанові Президії ЦК КПРС М. Хрущова звинуватили в зосередженні у своїх руках «великої влади», безконтрольності, волюнтаризмі та численних помилках у діяльності.

Усунення М. Хрущова від влади стало в радянській історії випадком мирного передання верховної влади. Першим секретарем ЦК КПРС став Леонід Брежнев, а головою Ради міністрів СРСР — Олексій Косигін.

? Визначте причини та охарактеризуйте зміни, що відбулися в республіканському і союзному компартійному керівництві.

Компартійна (партійно-державна) номенклатура — привілейована верхівка, еліта, відносно закрита соціальна група в країнах із комуністичним і тоталітарним режимами. У науковий обіг цей термін запровадив югославський опозиціонер, критик комуністичного режиму, письменник і дисидент Мілован Джилас.

Карикатура на перебування М. Хрущова при владі. 1960-ті рр.

? Як ви вважаєте, чи справедливе бачення автора карикатури?

Голосування на Пленумі ЦК КПРС
за відставку М. Хрущова. 14 жовтня
1964 р.

? Чому стала можливою відставка
М. Хрущова?

СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

■ обмеженість і непослідовність здійснення лібералізації суспільно-політичного життя тоталітарної імперії та пригноблення нею України в період десталінізації.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1956 р. — початок в СРСР кампанії з викриття «культу особи» Й. Сталіна.

ЦІКАВІ ФАКТИ

На початку 1960-х рр. в УРСР відбулося кілька масових виступів робітництва проти комуністичних порядків на підприємствах Києва, Харкова, Черкас, Краматорська та інших міст. Виступи були нетривалими й припинилися після втручання місцевих органів влади. У 1962 р. в Донецьку та Жданові (зараз Маріуполь) відбулися значні робітничі страйки й маніфестації через різке підвищення цін на м'ясо й молоко. У Ново-черкаську (Росія) це навіть призвело до масштабного повстання, під час якого загинули 24 людини. Наступного року в Одесі робітники відмовилися вантажити масло, яке відправляли як «братерську допомогу» на Кубу. У 1963 р. через страйки й заворушення на тиждень запровадили воєнний стан у Кривому Розі. Загалом у 1961—1964 рр. відбулося 11 великих народних виступів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Коли відбувся XX з'їзд КПРС? 2. Яку назву мав виступ М. Хрущова на закритому засіданні XX з'їзду КПРС? 3. Які групи засуджених українців не підлягали реабілітації? 4. Наведіть приклади реабілітації українських письменників — жертв сталінського терору. 5. У яких містах України в 1960-х рр. відбулися масові виступи робітництва проти комуністичних порядків? 6. Як називається привілейована верхівка, еліта, відносно закрита соціальна група в країнах із комуністичними й тоталітарними режимами?
7. Як різні верстви українського населення сприйняли доповідь «Про «культ особи» та його наслідки»? Поясніть чому. 8. Чому в доповіді «Про «культ особи» та його наслідки» не було визнано та засуджено Голодомор 1932—1933 рр.? 9. Опишіть, як проходив процес десталінізації після XX з'їзду КПРС. 10. Підтвердьте прикладами твердження, що після 1956 р. процеси десталінізації в СРСР поглибилися. 11. Складіть перелік подій, що відбулися в суспільно-політичному житті УРСР після проголошення керівництвом СРСР кампанії з викриття «культу особи» Й. Сталіна. 12. Поясніть, у чому проявилася суперечливість процесу реабілітації жертв політичних репресій.
13. Визначте та обґрунтуйте, у чому полягала обмеженість процесу десталінізації. 14. Висловіть власну думку, чому певні групи засуджених українців не підлягали реабілітації. 15. Створіть дописи про процеси десталінізації в Україні в особистих щоденниках, які могли зробити представник компартійної номенклатури, робітник заводу, реабілітований український письменник (на вибір). 16. Складіть кросворд за темою «Розвиток України в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства». 17. Підготуйте есе за темою «Відлига»: зміни в суспільно-політичних настроях населення УРСР».

§ 8. Розвиток економіки та зміни в соціальній сфері

1 ЗМІНИ В УПРАВЛІННІ ГОСПОДАРСТВОМ. Із квітня 1953 р. у підпорядкування УРСР почали передавати підприємства, якими раніше керував союзний центр. Загалом до 1956 р. до України перейшли близько 10 тис. підприємств, переважно вугільної, металургійної, нафтової, лісової, харчової, м'ясо-молочної, текстильної, легкої промисловості, автомобільного транспорту, зв'язку та промисловості будівельних матеріалів. У 1953—1956 рр. частка республіканської промисловості в СРСР зростає із 30 до 70 %.

У 1954 р. розпочалося скорочення кількості працівників адміністративно-управлінського апарату. Так, протягом 1954—1955 рр. в УРСР кількість працівників міністерств і відомств зменшилася на 61 тис. осіб. У 1957 р. М. Хрущов ініціював перетворення, спрямовані на децентралізацію управління промисловістю. У травні 1957 р. було ліквідовано систему галузевого, вертикального централізованого управління та замість неї створено територіальні **ради народного господарства (раднаргоспи)**.

Раднаргоспи здійснювали територіальне планування, що сприяло розвитку підприємств і управління промисловістю та будівництвом у межах відповідних адміністративних районів. Зі 103 таких районів в СРСР 11 були в Україні: Станіславський, Львівський, Вінницький, Київський, Одеський, Херсонський, Запорізький, Дніпропетровський, Харківський, Сталінський та Ворошиловградський.

Прагнення компартійного керівництва інших областей мати власні раднаргоспи обумовило створення в 1960 р. трьох нових — Кримського, Полтавського та Черкаського. Найбільшими в УРСР були Київський (п'ять областей, 8,5 млн осіб), Харківський (три області, 5,6 млн осіб) та Львівський (чотири області, 4,1 млн осіб) раднаргоспи.

Одночасно зі створенням раднаргоспів в УРСР було ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два із союзно-республіканських перетворили на республіканські. Решту міністерств звільнили від безпосереднього управління підприємствами, відтепер вони виконували нові функції через раднаргоспи. Майже вся промисловість УРСР перейшла в підпорядкування республіканського уряду. Однак і республіканський, і союзний уряд міг скасувати розпорядження раднаргоспів.

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109231

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати особливості розвитку економіки УРСР періоду хрущовської «відлиги» та показати його взаємозв'язок з економічною політикою союзної влади.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Поясніть, як ви розумієте поняття «хрущовська «відлига»». **2.** Опишіть вплив «відлиги» на внутрішньополітичну ситуацію в Україні. **3.** Охарактеризуйте особливості та результати відбудови промисловості й сільського господарства в повоєнний період.

? Охарактеризуйте особливості процесу децентралізації управління промисловістю.

Ради народного господарства

(раднаргоспи) — державні органи територіального планування та управління промисловістю УРСР і СРСР, що функціонували в 1957—1964 рр.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Спроби впровадження децентралізованої системи управління в СРСР вкотре довели, що тоталітарну командно-адміністративну систему неможливо реформувати, її доцільно лише ліквідувати. Звичайно, компартійне керівництво не могло на це піти, і система була відновлена. Тому її чергова криза стала неминучою.

Карикатура на раднаргоспи. Напис: «Раднаргосп». Кінець 1950-х рр.

? Чи усунули раднаргоспи проблеми, заради вирішення яких їх упроваджували?

? Які галузі промислового виробництва найбільше розвивалися в 1950—1960-х рр.?

Будівництво Каховської ГЕС (розпочалося у вересні 1950 р., перший агрегат запрацював у 1956 р.)

У 1960 р. в Україні, Росії та Казахстані утворили центральні раднаргоспи. Наприкінці 1962 р. за рішенням М. Хрущова кількість раднаргоспів в УРСР скоротили до семи. Ці дії компартійно-радянської влади центру викликали невдоволення серед республіканської верхівки.

У березні 1962 р. розпочалося створення виробничих колгоспно-радгоспних управлінь. За територією, кількістю населення та обсягами виробництва зазвичай вони об'єднували три-чотири райони. Відтепер керівництво сільським господарством також здійснювали за територіальним принципом. Однак у реальному житті це спричинило чимало проблем.

У 1963 р. з'явилася нова центральна союзна структура — Вища рада народного господарства. Їй були підпорядковані не лише раднаргоспи, а й усі інші органи управління господарством. Це стало кроком до скасування запровадженої децентралізації.

2 РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ. Загалом у період хрущовської «відлиги» більшість галузей промисловості УРСР демонстрували вищі за середні в СРСР темпи розвитку. Як і раніше, радянська влада послуговувалася людським і природним потенціалом України для розбудови військово-промислового комплексу СРСР. Були споруджені нові теплові й гідроелектростанції — Миронівська, Придніпровська, Сімферопольська, Дніпродзержинська, Каховська, Кременчуцька тощо. Розробляли нові вугільні басейни — Львівсько-Волинський кам'яновугільний і Дніпровський буровугільний. Багато зусиль докладали для модернізації Донбасу. У 1956 р. на роботи в шахти примусово направили 85 тис. юнаків і дівчат із різних областей УРСР. В експлуатацію ввели Шебелинське (Харківська область) і Радченківське (Полтавська область) газові родовища, після чого центр ваги в республіканському газовидобутку перемістився із західної до східної частини України.

Розвивався Криворізький залізорудний басейн, де руду видобували найдешевшим відкритим способом. У 1955 р. тут запрацював найбільший у Європі Південний гірничозбагачувальний комбінат. З'явилися величезні доменні мартенівські печі. Завдяки цьому українська металургія за кількістю виробленої продукції випередила високорозвинені країни світу, хоча поступалася їм за якістю.

Шахта Межирічанська (Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн). 1950-ті рр.

Серійний турбореактивний пасажирський літак Ту-104. 1955 р.

Хімічна промисловість, якій раніше приділяли мало уваги, стрімко розвивалася. У 1959—1963 рр. на її розвиток спрямували в 1,5 рази більше коштів, ніж за попередні роки. Завдяки цьому збудували 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв, зокрема Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський та Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод.

Розвивалася машинобудівна промисловість. У Краматорську і Донецьку виникло виробництво надпотужних видобувних машин для гірничорудної промисловості. У Києві, Сумах, Мелітополі та інших центрах машинобудування налагодили виробництво обладнання для хімічної промисловості. Було оновлено автомобілебудування, радіоелектроніку, виникло виробництво обчислювальної техніки, приладів із застосуванням синтетичних алмазів.

У Ворошиловграді (зараз Луганськ) і Харкові з 1956 р. значно зріс серійний випуск тепловозів. На Харківському авіаційному заводі розпочали серійний випуск швидкісного турбореактивного пасажирського літака Ту-104. Із 1960 р. підприємство перейшло на випуск нового літака Ту-124. Київський

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Чимало зусиль компартійно-радянське керівництво УРСР докладало у відбудову Кримського півострова. Сучасний український вчений академік Петро Вольвач зазначав: «Швидке економічне піднесення всіх галузей виробництва вже в перші десятиліття після передання Криму Україні — найвагоміший доказ вирішального внеску українського народу в повоєнне відродження півострова».

Будівництво газопроводу «Шебелинка—Острог». 1960 р.

? Знайдіть на карті (с. 53) промислові об'єкти, зображені на ілюстраціях.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Наприкінці 1958 р. на Кримському півострові розпочали будівництво найдовшої у світі тролейбусної лінії Сімферополь—Алушта—Ялта. Її першу ділянку Сімферополь—Алушта завдовжки 52 км збудували за 11 місяців. У її створенні брали участь працівники понад 80 підприємств із десяти українських міст.

Отримання зерна за трудові. Радянська пропагандистська фотографія. 1950—1960-ті рр.

? Опишіть вигляд зображених на фотографії селян і селянок.

? Охарактеризуйте зміни, що відбулися в сільському господарстві України.

авіаційний завод розгорнув виробництво турбогвинтового літака Ан-24, який у СРСР найбільше використовували для внутрішніх пасажирських перевезень.

Із другої половини 1950-х рр. активізували діяльність харчова та легка промисловість, які в довоєнні роки в УРСР майже не розвивалися. Важка промисловість, що раніше обслуговувала переважно військово-промисловий комплекс СРСР, почала виробляти більше устаткування для легкої і харчової промисловості. Для оновлення діючих і створення нових підприємств застосовували також техніку, що надходила із країн Центрально-Східної Європи.

Промисловість УРСР і надалі розвивалася в інтересах союзного центру, а не власних потреб. Це стало характерною для тоталітарної імперії формою визиску України та нищення її економічного потенціалу.

? Складіть структурно-логічну схему управління промисловістю в УРСР у період «відлиги».

З РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. Наприкінці 1950-х рр. кількість міського й сільського населення УРСР зрівнялася. Тобто умовно один представник селянства годував одного жителя міста. Проте насправді за радянської колгоспно-радгоспної системи селянство не могло забезпечити міських споживачів достатньою кількістю продуктів. Подолати нестачу продовольства влада спробувала шляхом запровадження надпрограм, зокрема **освоєння цілинних і перелогових земель**. У 1956 р. було отримано найбільший урожай у СРСР. При цьому новоосвоєні регіони дали половину заготовленого державою зерна.

Того самого року було запроваджено грошовий податок із громадян, які тримали худобу в містах і робітничих селищах. Пізніше М. Хрущов запропонував селянству продати власних корів колгоспам, запевняючи, що замість клопоту з худобою можна отримувати молоко за трудові на колгоспній фермі. Однак віддавати корів добровільно селянство не хотіло, і тоді худобу почали вилучати під тиском, як у сталінські часи. Ця кампанія засвідчила, що економічною доцільністю знову знехтували задля ідеологічних настанов. У результаті зменшився обсяг продукції, що надходила в роздрібну торгівлю, а ціни зросли.

Радянський агітаційний плакат. Написи: «Укрупнення дрібних колгоспів — шлях до подальшого розвитку соціалістичного сільського господарства!»: «Посіємо вчасно!», «Зберемо врожай без втрат!», «Виконаємо свої зобов'язання перед батьківщиною!», «За чесну працю винагорода чекає: добробут, слава й пошана!». 1959 р.

? Що було характерне для засобів радянської пропаганди цього періоду?

Деяке збільшення виробництва в сільському господарстві тривало п'ять років. Протягом 1954—1958 рр. збір зерна в УРСР збільшився майже на 20 %, цукрових буряків — у 2 рази, виробництво молока — у 3 рази, м'яса — більш ніж у 2 рази. Однак після 1958 р. криза сільського господарства швидко поглиблювалася. Це було пов'язане з неефективністю радянської колгоспно-радгоспної системи та непродуманими змінами, ініційованими М. Хрущовим. У травні 1958 р. він прийняв рішення про реорганізацію МТС і продаж колгоспам і радгоспам їхньої техніки. Замість них створювали ремонтно-технічні станції (РТС), на які, крім ремонту, поклали також постачання нафтопродуктів, запасних частин, добрив, отрутохімікатів. Ціни поставили пільгові, але вимога викупити техніку, непристосованість умов для її утримання лягли важким тягарем на колгоспи й радгоспи.

Посівна кампанія на цілині. 1950-ті рр.

Радянський агітаційний плакат.
1955 р.

Наприкінці 1959 р. союзна компартійна влада розпочала чергову нерозважливу кампанію з укрупнення колгоспів. Якщо в 1950 р. в УРСР їх налічувалося 19 295, то в 1960 р. залишилося 9634. Тепер один колгосп зазвичай охоплював кілька населених пунктів.

Одночасно із цим під контролем компартійних органів, керованих нереалістичними за радянської системи гаслами ліквідації відмінностей між містом і селом, примусово зміцнювали центральні садиби колгоспів і нищили визнані «неперспективними» села. Крім окремих показових колгоспів, яким штучно створили сприятливі умови, у більшості з них не було власних коштів на будівництво багатоквартирних будинків, водогонів, каналізації, клубів культури тощо.

Ще однією надпрограмою М. Хрущова стала «кукурудзяна епопея», яка мала збільшити виробництво зернових. Так, ще в 1949 р. він на посаді Першого секретаря ЦК КПУ ініціював збільшення посівів кукурудзи в УРСР. Ставши керівником СРСР, він поширив цю практику на всі регіони. Спочатку кукурудза давала добрі врожаї завдяки закордонному насінневому фонду та власному виробництву мінеральних добрив. У 1961 р. в УРСР для посівів кукурудзи виділили 3 млн га кращих земель (20 % від усіх посівних площ). Однак невдовзі надмірне поширення кукурудзи принесло негативні наслідки. Так, засіяні північні землі не вродили, власний насінневий фонд виявився неякісним. Посуха 1963 р. та інші негаразди створили проблему із забезпеченням населення хлібом.

У 1957 р. М. Хрущов пообіцяв за три роки «наздогнати і перегнати Америку з виробництва молока, м'яса та масла на одну особу». А наздогнати промисловість планували за 10—12 років. Ідея ґрунтувалася на статистиці, яка показувала, що рівень добробуту радянських громадян становив близько 60 % від рівня життя громадян США, а темпи економічного зростання СРСР у кілька разів перевищували американські. Проте ці підрахунки виявилися хибними, а гасло, яке ще в 1952 р. висунув Й. Сталін, нездійсненним.

У 1963 р. СРСР почав закуповувати зерно за кордоном. Унаслідок панування неефективної колгоспно-радгоспної системи в сільському господарстві СРСР потрапив у залежність від імпорту хліба, із якої так і не зміг вирватися.

Радянська пропагандистська фотографія. Напис: «Наздоженемо США з виробництва молока і м'яса».
1950-ті рр.

4 ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ. У період десталінізації відбулися деякі перетворення в соціальній політиці. Навесні 1956 р. здійснили перші досить обмежені заходи щодо поліпшення умов праці людей. Тривалість робочого дня в передвихідні й передсвяткові дні скоротили на дві години. Збільшилися відпустки, пов'язані з вагітністю та пологами, із 77 до 112 календарних днів. Робітникам дозволили змінювати місце роботи. Також усунули кримінальну судову відповідальність за самовільне залишення робочого місця та прогул без поважних причин.

Для підлітків віком від 16 до 18 років установили 6-годинний робочий день. Розпочався поступовий (за галузями) перехід від 8-годинного до 7-годинного робочого дня.

У 1958 р. селянство отримало паспорти, завдяки чому могло тепер вільно залишати свій колгосп (радгосп). Щоправда, цей процес затягнувся аж до 1970-х рр.

Змін зазнала пенсійна система. У липні 1956 р. вийшов закон про державні пенсії, за яким було значно збільшено пенсії малооплачуваних категорій населення і обмежено розміри великих пенсій компартійної еліти. Середній розмір пенсій зріс майже вдвічі. Пенсійний вік знизили до 55 років для жінок і 60 років для чоловіків. У липні 1964 р. право на пенсію отримали колгоспники: жінки із 60 років, чоловіки із 65 років. Проте мінімальний розмір пенсій для них установили мізерний — 12 руб. на місяць.

У вересні 1956 р. в середньому на третину підвищили заробітну плату низькооплачуваним робітникам і службовцям. Неоподатковуваний мінімум заробітної плати також збільшився. Для допомоги матерям (і вивільнення їхніх робочих рук для виробництва) створювали школи-інтернати й групи продовженого дня в школах.

Здійснені владою заходи значно обтяжили бюджет СРСР. Щоб виправити ситуацію, на 20 років було відкладено виплати за державними облігаціями внутрішньої позики, які у сталінські часи примушували купувати радянських громадян. Так широкі верстви суспільства знову стали жертвами обману та залишилися ні з чим.

Деякі зміни відбулися у сфері будівництва житла. У липні 1957 р. влада проголосила курс на забезпечення кожної сім'ї окремою безкоштовною квартирою в наступні 10—12 років. Для цього житлове будівництво перейшло на спорудження будинків за

? Доведіть, що зміни в соціальній сфері в період хрущовської «відлиги» якісно змінили рівень життя людей.

Перший телевізор у селі. Село Новиця (Станіславська область). Січень 1959 р.

Заселення до нового будинку. 1950-ті рр.

? Опишіть радянські будинки («хрущовки») за зображенням.

Сторінка газети «Правда» із текстом закону про державні пенсії. Липень 1956 р.

Черга за картоплею на ринку (базарі) у СРСР. 1960-ті рр.

ЦУМ (Центральний універсальний магазин) у Києві. 1960-ті рр.

? Чому грошова реформа СРСР негативно вплинула на довгостроковий розвиток УРСР?

типовими здешевленими проектами, «без надмірностей», швидким індустріальним способом (так званих «хрущовок»). Вони були розраховані на 25 років експлуатації. Стелі в приміщенні були низькими (до 2,5 м), кухні — маленькими. У малих і середніх містах будинки мали два-три поверхи, у великих — чотири-п'ять, ліфтів не передбачалося. У наступні роки в Україні з'явилося понад 3 млн квартир-«хрущовок», але якість цього житла була низькою. Якщо в 1918—1955 рр. в Україні загальна площа житлових будинків становила 62,78 млн м², то в 1956—1964 рр. досягла лише 66,49 млн м². Тобто значного збільшення площ житла так і не відбулося. Житлова проблема гостроти не втратила. Вирішити її за умов панування комуністично-радянської моделі розвитку і в постсталінський час компартійна влада, як і раніше, була не здатна.

Дещо поліпшилося забезпечення населення товарами широкого вжитку. Люди могли купувати взуття, швейні вироби, побутову техніку тощо. У побуті з'явилися пылососи, холодильники, швейні та пральні машини (хоча і в обмеженій кількості). На початку 1960-х рр. підприємства перейшли на п'ятиденний робочий тиждень із двома вихідними днями.

5 ГРОШОВА РЕФОРМА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ. Реформаторські ініціативи М. Хрущова розбалансували фінансову систему СРСР. Для покриття нових витрат у 1961 р. було проведено грошову реформу.

Старі сталінські купюри зразка 1947 р. замінили без обмежень на нові у співвідношенні 1:10. У такому ж співвідношенні були змінені ціни на всі товари, тарифні ставки заробітної плати, пенсії, стипендії та соціальної допомоги, платіжні зобов'язання і договори. Робили це нібито лише «з метою полегшення грошового обігу і надання більшої повноцінності грошам». Проте заявлений курс не відповідав реальній купівельній спроможності нових грошей: насправді вона зросла не в 10 разів, а лише в 4. До реформи рубль «важив» у чистому золоті 0,222168 г, а після неї — 0,987412 г.

Для зовнішньоекономічних операцій курс рубля було завищено у 2,25 разу. Так, обмінний курс 1 дол. замість 40 коп. становив 90 коп. Тепер ті самі торговельні операції на зовнішньому ринку приносили СРСР у 2,25 разу більше прибутків. Переваги отримали галузі економіки, орієнтовані на експорт (сировинні). Однак у стільки ж разів зросла вартість

золота, що призвело до подорожчання певних видів товарів. Тобто відбулася прихована девальвація рубля.

Грошова реформа призвела до різкого подорожчання харчових продуктів. Уперше після 1950 р. ціни на ринках (базарах) знову набагато перевищили магазинні й залишалися такими до краху СРСР.

Отримані продукти завідувачі магазинів найчастіше збували ринковим (базарним) спекулянтам — так за радянських часів називали людей, які перекупували й продавали товар і заробляли на різниці цін. Як наслідок на полицях магазинів залишався неякісний або взагалі непридатний товар, і населення вимушено перейшло на дорожчі базари. Це негативно позначилося на загальному добробуті. Так, у 1960 р. за середньої заробітної плати можна було купити 1 т картоплі, а в 1961 р. — у 4 рази менше.

Особливо важким було становище в регіонах. Якщо у великих містах ситуацію в магазинах хоч якось контролювали, то в менших населених пунктах багато видів продуктів узагалі зникли з державної торгівлі. Їх можна було придбати лише в магазинах кооперативної торгівлі або на базарах.

Не поспішали здавати продукцію державі й колгоспники, адже закупівельні ціни теж змінилися у співвідношенні 1:10, а не 1:4. І більшу частину продукції вивозили на базар. Тоді влада вдалася до укрупнення колгоспів і масового перетворення їх на радгоспи. На відміну від колгоспів, радгоспи були зобов'язані здавати державі всю продукцію. Проте замість очікуваного поліпшення продовольчого постачання такі заходи, навпаки, призвели до продовольчої кризи.

У 1962 р. було вирішено підвищити роздрібні ціни в державній торгівлі, щоб компенсувати вплив продуктів на базари. Однак у відповідь ціни на базарах ще більше зросли. Це навіть спровокувало народні виступи. Лише після 1965 р. базарні й магазинні ціни вдалося трохи вирівняти.

Фактично єдиним позитивним результатом реформи стало збільшення експорту нафти із СРСР. Її видобуток зріс із 19,436 млн т у 1945 р. до 148 млн т у 1960 р. завдяки виявленню великих покладів у Західному Сибіру. Унаслідок грошових маніпуляцій нафту стало вигідно продавати на зовнішніх ринках. Радянське керівництво було впевнене, що отримало невичерпний ресурс нафтодоларів.

Девальвація (від латинської мови: *de* — префікс, що означає рух униз, *valeo* — «маю значення») — офіційне зменшення золотого вмісту грошової одиниці або зниження курсу національної валюти щодо золота, срібла, певної іноземної валюти. За сучасних умов цей термін вживають для ситуацій значного зниження курсу національної валюти щодо «твердих» валют (зазвичай долар США, євро тощо).

1

2

Зовнішній вигляд купюр:

- 1) 10 рублів (карбованців) 1947 р.;
- 2) 1 рубль (карбованець) 1961 р.

— СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

■ розвиток економіки України в 1950—1960-ті рр. і вплив на неї політики СРСР.

— ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ: —

1954—1963 рр. — залучення УРСР до надпрограм СРСР у сільському господарстві.

1957—1964 рр. — запровадження системи раднаргоспів.

Радянська карикатура, що показує недоліки планової системи. 1950-ті рр.

? На яких недоліках радянської планової системи наголошує карикатура?

Радянський агітаційний плакат. Напис на плакаті: «За виробництвом м'яса, молока й масла на одну особу наздоженемо Америку!». 1950-ті рр.

Таким чином, реформа 1961 р. створила передумови залежності СРСР від нафтового експорту та постійну нестачу продовольства, що спричинило посилення корупції у сфері торгівлі й розподілу матеріальних благ.

— ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ —

➡ 1. У якому регіоні УРСР у 1955 р. запрацював найбільший у Європі Південний гірничозбагачувальний комбінат? 2. Коли в Україні розпочалася «кукурудзяна епопея»? 3. Які державні органи територіального планування та управління виникли в Україні в 1957 р.? 4. У якому році колгоспники отримали паспорти? 5. Укажіть хронологічні межі процесу децентралізації управління економікою УРСР.

↔ 6. Визначте ключові слова, що розкривають зміст понять «децентралізація управління», «раднаргосп», «лібералізація», «військово-промисловий комплекс». 7. Назвіть надпрограми М. Хрущова та поясніть, у чому вони полягали. 8. Складіть перелік реформ у соціальній сфері в період хрущовської «відлиги». Результатами яких із них в Україні користуються дотепер? 9. Створіть перелік подій, пов'язаних із десталінізацією та лібералізацією суспільного життя, модернізацією економіки. Установіть їхню послідовність. 10. За додатковими джерелами наведіть приклади, що демонструють соціально-економічну інтеграцію Кримського півострова з Україною. 11. **Парна робота в класі.** За додатковими джерелами поясніть, які зміни відбулися в національному складі населення Кримського півострова протягом 1940—1950-х рр.

💬 12. Установіть та охарактеризуйте основні суперечності реформування промисловості, сільського господарства, соціальної сфери в період хрущовської «відлиги». 13. **Групова робота в класі.** Обговоріть і висловіть думку щодо такого твердження: «Зміни, які відбувалися в економічній сфері в період хрущовської «відлиги», стали спробами покращити радянську модель розвитку, не відмовляючись при цьому від примарної комуністичної перспективи». 14. Доведіть, що розвиток економіки України періоду хрущовської «відлиги» залежав від економічної політики влади СРСР. 15. **Колективна робота в класі.** За допомогою методу «Мозковий штурм» запропонуйте пункти плану для написання статті за темою «Перетворення доби хрущовської «відлиги»». 16. За додатковими джерелами підготуйте презентацію (проект) за темою «Історія рідного краю в контексті загальноукраїнських подій періоду десталінізації».

§ 9. Національно-визвольний рух. «Шістдесятництво»

1 УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ у другій половині 1950-х рр. І БОРОТЬБА ВЛАДИ З НИМ. В Україні продовжував розвиватися національно-визвольний рух. У процесі лібералізації суспільно-політичного життя населення відчуло більше свободи. В УРСР з'явилися люди, які прагнули продовжити демократичні зміни й домогтися незалежності України.

Першим документом, у якому з'явилися головні вимоги українського національно-визвольного руху, став відкритий лист українських політичних в'язнів мордовських концтаборів ГУЛАГу до ООН у 1955 р. У ньому вони висловлювали протест проти дискримінації в СРСР усього українського, привертати увагу світової громадськості до безправного, пригнобленого становища України, наголошували на нагальній необхідності «самовизначення Української соборної держави».

Однією з перших українських національно-визвольних організацій був Український революційний центр (УРЦ), що виник у західних областях України. Його засновником був Євген Дониченко. Зі Львова його учасники надсилали друковані на машинці відозви до закладів освіти, сільрад і колгоспів восьми областей. У них повідомлялося про виникнення УРЦ та його намір боротися проти компартійно-радянської влади. У програмовому маніфесті УРЦ проголошувалися «тридцять принципів свободи», як-от: запровадження демократичної системи, встановлення державних кордонів української нації в межах її етнічних земель, можливість засновувати різні політичні партії, «кожній нації — державність» тощо. УРЦ продовжив боротьбу ОУН та УПА з тоталітарною імперією СРСР.

Попередній етап антикомуністичної національно-визвольної боротьби в УРСР завершився ліквідацією каральними органами осередків опору ОУН та УПА. У 1956 р., за статистикою КДБ УРСР, було ліквідовано останню активну групу УПА (за іншими відомостями, у 1960 р.). У 1958 р. в Станіславі (зараз Івано-Франківськ) працівники радянських органів безпеки викрили Об'єднану партію визволення України, що наслідувала ОУН.

У 1961 р. органи державної безпеки у Львові ліквідували Український національний комітет,

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109232

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати особливості й прояви дисидентського руху та руху «шістдесятників» в Україні в період хрущовської «відлиги».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як відбувалося протистояння радянській владі в Україні в перші повоєнні роки? **2.** Назвіть цілі учасників українського національно-визвольного руху. **3.** Які вимоги висували українські політичні в'язні у відкритому листі до ООН? **4.** Що вам уже відомо про поняття «дисидентський рух»? Які основні ідеї або події з ним пов'язані? **5.** Які чинники, на вашу думку, могли вплинути на зародження дисидентського руху? **6.** Чи знаєте ви про «шістдесятників»? Наведіть факти або інформацію про цей рух.

? Визначте форми прояву українського національно-визвольного руху та способи боротьби влади з ним у другій половині 1950-х рр.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

У 1950-ті рр. спецслужби СРСР за наказом М. Хрущова проводили операції зі знищення керівного складу ОУН за кордоном. Агент Богдан Сташинський у Мюнхені (ФРН) у жовтні 1957 р. вбив одного з керівників ОУН, публіциста Лева Ребета, через два роки — провідника ОУН Степана Бандеру. Секрети вбивства стали відомими лише в 1961 р., коли Б. Сташинський утік із СРСР до Західної Німеччини та здався владі. Злочинець був засуджений та ув'язнений, але за кілька років вийшов на свободу та зник.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953 — середина 1960-х рр.)

Українські національно-визвольні організації другої половини 1950-х рр.	Зародження дисидентського руху (кінець 1950 — початок 1960-х рр.)	«Шістдесятництво»
Український революційний центр (УРЦ)	Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)	Перший клуб творчої молоді «Сучасник» (1960 р.)
Об'єднана партія визволення України	Демократичний союз соціалістів (ДСС)	Клуби творчої молоді
Український національний комітет (УНК)	Український національний фронт (УНФ)	Центр українського «шістдесятництва»
Молодіжна національна організація	Міста УРСР, де переважно діяли українські дисиденти	Протести робітників у 1960—1963 рр.
Союз борців за визволення України	Початок розповсюдження творів антирадянського «самвидаву»	
Реалістичний робітничий гурток демократів	Район, де розвивалася УГКЦ у період підпілля (рух «криптокатоликів», які відвідували православні храми, але дотримувалися греко-католицизму)	

? Визначте місця діяльності організацій українського національно-визвольного руху цього періоду.

діяльність якого також базувалася на антикомуністичній ідеології ОУН. Це була підпільна антирадянська українська патріотична організація, що діяла з 1956 (або 1957) р. на теренах Львівської та Рівненської областей. Вона об'єднувала переважно робітничу молодь підприємств регіону. Окремі її учасники мали досвід підпільної роботи в ОУН або воювали у складі УПА. Того ж року в селі Кулич-Воля на Львівщині утворилася Молодіжна національна організація, що об'єднувала людей, які організаційно та ідеологічно наслідували досвід і засади ОУН та УПА. У місті Шахтарськ Донецької області в середині 1950-х рр. виник антирадянський «Союз борців за визволення України», який дотримувався засад інтегрального націоналізму.

Отже, попри репресії та переслідування радянської влади український національно-визвольний рух розвивався.

2 ЗАРОДЖЕННЯ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ. АНТИРЕЖИМНІ ВИСТУПИ. Наприкінці 1950-х рр. в Україні розпочався новий етап антирадянського опозиційного руху, який згодом назвали **дисидентським**. Він мав відмінну від попередників тактику боротьби з радянським режимом. Користуючись його лібералізацією в період «відлиги», борці за українське національне самовизначення намагалися поєднувати підпільну діяльність із легальними формами роботи.

Питання виникнення дисидентського руху залишається дискусійним. Деякі вчені зараховують до нього підпільні організації середини — другої половини 1950-х рр. Проте здебільшого вважають, що дисидентський рух започаткувала Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), що діяла в західних областях УРСР у **1959—1961 рр.** Її засновниками були молоді юристи Левко Лук'яненко та Іван Кандиба, які створили осередок майбутньої організації на Львівщині.

У 1959 р. Л. Лук'яненко та С. Вірун розробили проект програми УРСС. Уперше в повоєнній історії України йшлося про боротьбу за її вихід зі складу СРСР суто ненасильницькими легальними засобами. Планували вести пропаганду за реалізацію відповідних статей **Конституції** СРСР та УРСР, які передбачали це право. При цьому члени спілки залишалися прибічниками марксистської комуністичної ідеології. Відповідно до програми УРСС новостворена незалежна Українська держава за своїм політичним

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Про масштаби переслідувань і репресії щодо українських борців із тоталітарним режимом свідчать офіційні дані. За оприлюдненою статистикою, у 1954—1959 рр. органами державної безпеки УРСР було ліквідовано «183 націоналістичні й антирадянські угруповання, притягнуто до судової відповідальності за антирадянську діяльність 1879 осіб, піддано різноманітним формам адміністративного переслідування 1300 осіб».

Варто зазначити, що в законодавстві УРСР, як і СРСР загалом, не було тлумачення понять «націоналістичний» та «антирадянський», працівники органів державної безпеки вживали їх за власним розумінням.

? Охарактеризуйте український дисидентський рух на початковому етапі розвитку.

Дисидентський рух в УРСР — рух опору тоталітарному режиму в СРСР, що виник на українських землях у період хрущовської «відлиги».

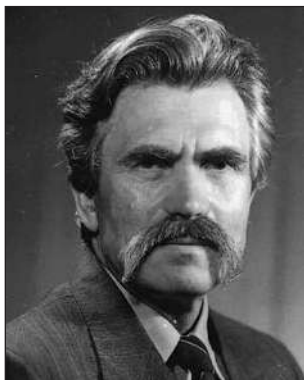
Конституція — політичний нормативно-правовий акт держави, що закріплює основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, права та обов'язки громадян.

НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110085

Перегляньте відеоролик «Секретна операція Кремля проти українців» і виконайте завдання до нього.

Левко Лук'яненко. 1960-ті рр.

Іван Кандиба. 1988 р.

? Яким став внесок в український національно-визвольний рух зображених діячів?

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

Л. Лук'яненко про методи діяльності, обрані УРСС

...Перехід до агітації впливав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її: з історії бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі наступає період суму і розчарування завдовжки в ціле покоління.

? **Парна робота в класі.** Обговоріть і визначте, як автор пояснював доцільність обраних УРСС методів діяльності.

устроєм мала залишатися радянською, а за економічним — соціалістичною. Хоча члени УРСС заявляли, що «справжній марксизм» відмінний від тоталітарної ідеології Комуністичної партії.

У січні 1961 р. учасників УРСС Левка Лук'яненка, Івана Кандибу, Степана Віруна, Олександра Лібовича, Василя Луцьківа, Йосипа Боровницького та Івана Кіпиша заарештували. Л. Лук'яненко зазначав, як він нагадав слідчому, що мета діяльності УРСС відповідає конституційним нормам. Останній відповів на це: «Конституція існує для закордону!». Після чотиримісячного слідства у Львові відбувся судовий процес, де членів УРСС звинуватили у зраді батьківщини. Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, який потім замінили 15 роками ув'язнення.

На початку 1960-х рр. через погіршення соціально-економічної ситуації в СРСР кількість антирежимних виступів збільшилася. Лише за перше півріччя 1961 р. в СРСР виявили 7,7 тис. листівок і листів, виготовлених 25 авторами. Україна стала однією з тих радянських республік, де їх було знайдено найбільше.

На Одещині в першій половині 1960-х рр. діяла підпільна національно-визвольна антирадянська організація «Демократичний союз соціалістів», яку очолював директор школи робітничої молоді Микола Драгош. Її члени надсилали з різних міст СРСР в урядові організації свою програму-відозву. У 1964 р. організацію викрили, а її учасників засудили до різних термінів ув'язнення в таборах.

У 1964 р. в західних областях України виникла підпільна дисидентська організація **Український національний фронт (УНФ)**. До неї входило 150 членів. Розгалужена мережа її осередків також функціонувала в інших регіонах УРСР. Організація мала кілька програмових документів: «Програма», «Статут» і «Тактика». Упродовж декількох років УНФ видавав журнал «Воля і Батьківщина» (загалом вийшло 16 номерів). Члени організації складали присягу та сплачували членські внески. Завдяки конспірації тривалий час її члени уникали викриття органами державної безпеки.

Головною метою УНФ вважав вихід України зі складу СРСР та утворення самостійної держави. Дотримуючись засад українського інтегрального націоналізму, організація намагалася спиратися на представників різних верств суспільства — селянство, робітництво, інтелігенцію. УНФ основною формою

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

У постсталінський період серед депортованого кримськотатарського населення виник національно-визвольний рух. Його лідерами стали компартійні працівники, учасники війни й партизанського руху в Криму (Бекір Османов, Мустафа Селімов, Джеппар Акімов та інші). Вони вимагали повернення на свою історичну батьківщину, створення кримськотатар-

ської автономії, а також компенсації за втрачене внаслідок депортації майно. Рух був масовим, організованим, радикальним. В основі його була необхідність створення національної державності на пантюркістських і панісламістських принципах. Кримськотатарський національно-визвольний рух здобув широке міжнародне визнання.

здобуття незалежності вважав всенародний референдум. До активістів УНФ належали З. Красівський, М. Мелень, Д. Квецько, М. Федів, М. Дяк, І. Могилич та інші.

У 1956—1959 рр. на Донбасі діяла невелика таємна комуністична дисидентська організація **«Реалістичний робітничий гурток демократів»**. Його учасники виступали проти монополії Компартії на владу, за проведення демократичних виборів і наділення селянства землею. Вони поширювали листівки із закликами до здійснення цих змін. Організацію було викрито органами державної безпеки СРСР, а її учасників заарештовано й покарано.

Поява дисидентських організацій свідчила про розвиток українського національно-визвольного руху.

? Заповніть таблицю «Український дисидентський рух».

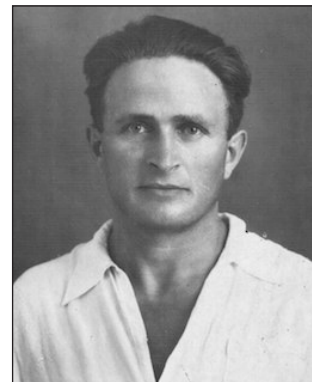
Назва організації	Роки діяльності та місто заснування	Засновники	Ідеї	Форми боротьби

З «ШІСТДЕСЯТНИЦТВО». У постсталінський період під впливом лібералізації суспільного життя серед інтелігенції з'явилася творча молодь, яка прагнула вийти за межі нав'язаного владою соціалістичного реалізму. Відображенням цього став рух **«шістдесятників»**.

Критичне ставлення до радянської тоталітарної дійсності, притаманне «шістдесятникам», формувалося під впливом гуманістичних цінностей західної культури. Із 1958 р. в республіці було відновлено видання журналу «Всесвіт», де українською мовою друкували найкращі зразки тогочасної західної

ЦІКАВІ ФАКТИ

На думку деяких дослідників, Одесу «з повним правом можна назвати південною столицею національно-визвольного руху» цього періоду.

Бекір Османов. 1950-ті рр.

? З'ясуйте, як «шістдесятники» вплинули на становлення української національної свідомості.

«Шістдесятники» — покоління української інтелігенції, яке заявило про себе в другій половині 1950-х рр. на хвилі політичного послаблення в СРСР, відомого як «відлига».

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Характеристика діяльності «шістдесятників»:

- активна громадянська позиція та прагнення свободи творчості;
- критика офіційної ідеології та боротьба за національну самобутність України; захист української мови й культури;
- новаторство в мистецтві та літературі.

«Шістдесятники» мали значний вплив на суспільне життя України, хоча їхня діяльність часто зазнавала утисків із боку влади. Деякі представники «шістдесятників» стали дисидентами.

Алла Горська. Кінець 1940-х рр.

Леся Танюк. Художник А. Горська. Початок 1960-х рр.

- ? За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про участь зображених персоналій у русі «шістдесятників».

літератури. З'явилися раніше недоступні читачам у СРСР твори А. Камю, А. де Сент-Екзюпері, Ф. Кафки, Е. Хемінгуей, Е.-М. Ремарка та інших письменників. Це мало значний вплив на світогляд української молоді, сприяло поширенню розуміння сутності загальнолюдських цінностей на противагу тоталітарній комуністичній ідеології.

«Шістдесятники» не боролися з державним ладом, а виступали за його оновлення шляхом реформ на основі західноєвропейських уявлень про соціалізм. Вони щиро вірили в можливість створення «соціалізму з людським обличчям». Так, вони виступали за визнання пріоритету прав людини, рівність усіх громадян перед законом, верховенство суспільства над державою, подолання відірваності від західної культури, невтручання компартійних ідеологів у творчий процес. Крім цього, для українських «шістдесятників» надзвичайно важливими були проблеми, пов'язані з розвитком національної культури. Вони виступали на захист рідної мови та історії, сприяли поширенню здобутків української літератури й мистецтва. «Шістдесятники» опиралися обмеженням, що накладали на творчість соціалістичний реалізм і панівна в тоталітарній імперії комуністична ідеологія.

Імовірно, у 1960 р. у Києві за сприяння міського комітету комсомолу утворився клуб творчої молоді «Сучасник» із секціями кіно, театру, письменницькою, художньою і музичною. Його очолював Леся Танюк. Досить швидко клуб став популярним серед молодих українських митців. Тут слухали лекції Івана Світличного, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, присвячені проблемам розвитку української літератури. Теми історії та мистецтвознавства України висвітлювали Олена Апанович, Михайло Брайчевський та Григорій Логвин. Чимало прихильників поезії збирали вечори Ліни Костенко, Василя Симоненка та Івана Драча. До членів клубу належали, зокрема, Алла Горська та В'ячеслав Чорновіл. Радянська влада звинувачувала членів клубу в організації українських «націоналістичних зібрань» і всіляко їх переслідувала.

Поступово діяльність клубу здобувала визнання, і він перетворювався на відому громадську організацію. А. Горська, Леся Танюк і В. Симоненко відшукували матеріали про поховання жертв сталінських репресій 1937—1938 рр. у Биківні. Результатом їхньої роботи став меморандум до міської ради з ви-

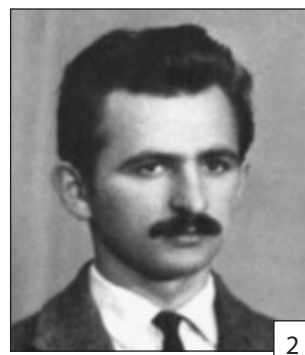

«Шістдесятники» в березовому гаю на околиці Києва. 2 травня 1963 р.

могою встановити там пам'ятник жертвам сталінських репресій.

У 1962 р. аналогічний клуб «Пролісок» виник у Львові. Він став осередком «шістдесятників» західної частини України. До його учасників належали літературознавець Михайло Косів, поет Ігор Калинець, мистецтвознавець Богдан Горинь, його брат психолог Михайло Горинь та інші. На відміну від київського «Сучасника», члени «Проліска» часто порушували гострі питання, що стосувалися національних проблем України, її пригнобленого становища в СРСР і не уникали політизації своєї діяльності. Осередки «шістдесятників» у цей період працювали також в Одесі, Черкасах, Дніпропетровську, Запоріжжі, Луцьку, Івано-Франківську та інших українських містах.

У грудні 1962 і березні 1963 р. відбулися зустрічі М. Хрущова з творчою інтелігенцією країни, на яких він звинуватив її у формалізмі, авангардизмі та бездіяльності. Ці роки вважають завершенням «відлиги» в інтелектуальному житті СРСР. В Україні розпочали кампанію цькування «шістдесятників». Їх піддавали критиці, звільняли з роботи, забороняли друкувати твори тощо.

Брати Горині:
1) Михайло; 2) Богдан.
1960-ті рр.

Найбільше зазнали переслідувань за «формалістичні викрутаси» І. Дзюба, І. Драч, Ліна Костенко, І. Світличний та Є. Сверстюк. Після цього київський клуб творчої молоді «Сучасник», а незабаром аналогічні осередки «шістдесятників» в інших містах влада знищила.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

■ значення дисидентського руху та «шістдесятництва» для українського національно-визвольного руху.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1959—1961 рр. — діяльність Української робітничо-селянської спілки.

1960 р. — заснування київського клубу творчої молоді «Сучасник».

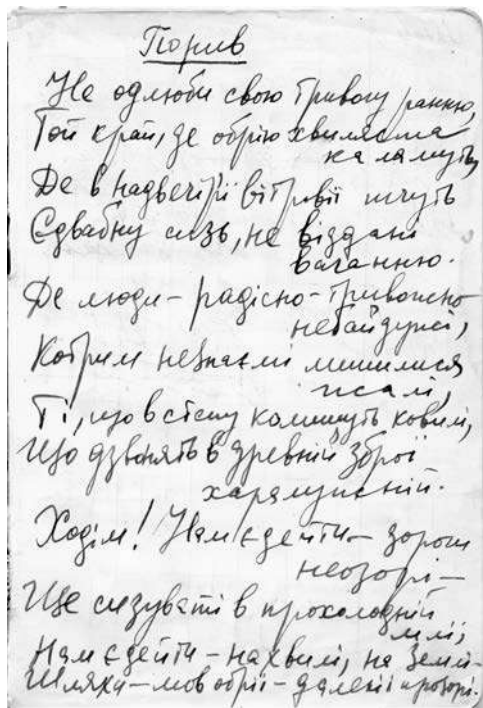
1962 р. — заснування львівського клубу творчої молоді «Пролісок».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка організація започаткувала дисидентський рух в Україні та коли вона діяла? 2. Хто заснував Українську робітничо-селянську спілку (УРСС)? 3. Коли виник Львівський клуб «Пролісок»? 4. Яку назву вживали щодо осіб, які не поділяли офіційні доктрини в тих або інших сферах життя СРСР? 5. Які форми протесту використовували «шістдесятники»? 6. Які основні ідеї та принципи обстоювали «шістдесятники»? Які публікації вони поширювали?

7. Опишіть політичні та соціально-економічні чинники, що сприяли появі дисидентства в Україні. 8. Визначте, яку роль відіграла хрущовська «відлига» у формуванні дисидентських ідей. 9. Наведіть конкретні факти або події, які визначали розвиток дисидентського руху в 1950 — на початку 1960-х рр. 10. Назвіть відомих вам представників дисидентського руху кінця 1950 — початку 1960-х рр. та охарактеризуйте їхній внесок у розвиток руху. 11. Поясніть, чому та за що радянські каральні органи переслідували дисидентів.

12. Наведіть аргументи, які підтверджують або спростовують твердження, що дисидентський рух став новою формою українського національно-визвольного руху. 13. Висловіть думку, чому в період «відлиги» зростає активність творчої інтелігенції. 14. Чи погоджуєтесь ви з думкою, що рух «шістдесятників» виник на хвилі боротьби з проявами сталінізму в суспільному житті? Поясніть чому. 15. **Парна робота в класі.** Обговоріть та сформулюйте твердження за темою «Основні труднощі та ризики, із якими стикалися дисиденти, і їхня реакція на тиск влади». 16. **Колективна робота в класі.** Проведіть дискусію за темою «Чи актуальні ідеї дисидентів у сучасному світі?». 17. Виконайте одне із завдань (на вибір). 1) Підготуйте повідомлення про діяча (діячку) українського дисидентського руху. 2) Складіть довідкову статтю для інтернет-енциклопедії «Вікіпедія» за темою «Роль українських поетів-«шістдесятників» у пробудженні національної свідомості в суспільстві».

Рукопис вірша Василя Стуса «Порив», що увійшов до першої поетичної збірки «Зимові дерева» (надрукована за кордоном). 1959 р.

§ 10. Культура та духовне життя в УРСР

1 ОСВІТА. У грудні 1958 р. було започатковано реформу шкільної освіти у СРСР. Запроваджували обов'язкову 8-річну освіту, 10-річні середні школи перетворювали на 11-річні. Передбачалася також політехнізація освіти, тобто одночасно з отриманням 11-річної освіти учнівство шкіл мало опановувати одну з робітничих професій.

Значного суспільного резонансу в УРСР набуло положення нового закону про обов'язковість вивчення російської мови й факультативне вивчення української мови (за бажанням батьків). Фактично це означало поступове повне зросійщення населення УРСР. Нововведення спричинило значний суспільний резонанс, проти нього виступали представники творчої інтелігенції, але марно. Кількість шкіл з українською мовою навчання в Україні наприкінці 1950 — у 1960-х рр. скоротилася, а кількість російських шкіл відповідно зросла.

Представники різних верств українського суспільства виступили проти російщення освіти в УРСР. У більшості міст півдня та сходу України залишилося по кілька невеликих українських шкіл «для статистики». При цьому на одну російську школу в середньому припадало 524 учні, а на українську — 190.

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

Із листа В. Стуса, який працював учителем у місті Горлівка (Донецька область), до А. Малишка (1962 р.)

...На Донбасі (та й чи тільки) читати українську мову в російській школі — одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити. Одна усна заява батьків — і діти не будуть вивчати мови народу, який виростив цих батьків... Обов'язково — німецьку, французьку, англійську мову, крім рідної...

Іноді видається, що діячі нашої культури роблять даремну справу. Вони співають, коли дерево, на якому вони сидять, ритмічно здригається од сокири... Як можна зрозуміти їхній спокій? Як можна зрозуміти слабосилі зітхання, кволі піклування про долю хутора Надії, слабенькі нарікання, коли мусить бути гнів, і гнів, і гнів!?

? Парна робота в класі. Обговоріть і дайте відповіді на запитання. **1.** Які факти викликали в автора занепокоєння? **2.** У чому він убачав їхню небезпеку для розвитку України?

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109233

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати особливості розвитку культури й духовного життя УРСР у період хрущовської «відлиги».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Наведіть основні характеристики періоду хрущовської «відлиги» в УРСР. **2.** Які події в історії України та світу впливали на культурну і духовну сферу в цей час? **3.** Висловіть припущення, як змінювалися культурні й духовні цінності під впливом політичних реформ та ідей влади М. Хрущова. **4.** Укажіть здобутки культури України періоду хрущовської «відлиги», уже відомі вам за курсами інших навчальних дисциплін.

? З'ясуйте, як вплинула освітня політика компартійної влади в УРСР на розвиток освіти й культури в другій половині 1950-х рр. (зокрема, через упровадження нових законів щодо шкільної освіти, мовного режиму та ідеологічний вплив).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

15 листопада 1946 р. Рада міністрів УРСР запровадила новий український правопис. Його узгодили з російським, щоб «забезпечити єдність із правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо російського». Стилїстика та граматики цього правопису були наближені до російських правил написання та вимови слів. З українського алфавіту вилучили літеру «ґ». Цей правопис проіснував до 2019 р. Незначні зміни було внесено в 1960, 1990 та 1993 рр.

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

Український письменник В. Шумило про розвиток української мови (1956 р.)

На жаль, ще є люди, які нехтують мовою українського народу. Декому з них здається, що українська мова недовговічна. Мине, мовляв, небагато часу, і українська мова зникне, а її замінить мова російська... Це абсолютно ворожі нам, радянським людям, думки. Ніяка мова не повинна витискувати іншу мову. У тому суть і рівноправність націй. Зі зникненням мови зникає, гине і нація.

? Групова робота в класі. 1. Якої думки щодо української мови дотримувався автор? 2. Як можна оцінити позицію автора, урахувавши обмеженість його можливостей для критики в умовах радянської дійсності? 3. За допомогою методу «Барометр» визначте своє ставлення до висловленої думки.

Борис Патон. 1950-ті рр.

? Охарактеризуйте досягнення та виклики української науки під час хрущовської «відлиги». Чи вдалося науці втілити свої досягнення в реальність в умовах тоталітарного режиму?

Під час реформування шкільної освіти прискорився процес перетворення звичайних шкіл на школи-інтернати. У 1956—1957 рр. у республіці було створено 50 таких закладів освіти, а на середину 1960-х рр. їхня кількість збільшилася в 10 разів. Особливо зручним новий тип закладів освіти був для сільської місцевості, оскільки в більшості невеликих сіл діяли лише початкові школи. Варто звернути увагу, що цілодобове перебування в цих закладах дозволяло краще здійснювати ідеологічну обробку молоді. Із 1960 р. почали діяти школи продовженого дня.

Порівняно з 1950-ми рр. у першій половині 1960-х рр. в УРСР у 1,5 разу збільшилася кількість професійних училищ, де готували працівників масових робітничих професій.

Під контролем тоталітарного режиму розвивалася система вищої освіти. У 1958 р. в УРСР у 140 закладах вищої освіти навчалася понад 380 тис. студентів. Часто працівники підприємств здобували вечірню і заочну вищу освіту без відриву від виробництва. Так, у 1950—1958 рр. кількість студентства закладів вищої освіти денної форми навчання зросла у 2 рази, а вечірніх і заочних відділень — у 3—7 разів. За офіційними даними, на початку 1960-х рр. на 10 тис. населення УРСР припадало 129 студентів (більше, ніж у деяких розвинених країнах світу).

2 НАУКА. Поступове усвідомлення союзним керівництвом змін, пов'язаних із розгортанням у світі НТР, певною мірою сприяло розвитку науки. При цьому контроль компартійних органів над науковими установами не слабшав. Хоча бюджетні витрати на наукові дослідження радянська влада збільшила, достатнє фінансування отримували лише установи, що працювали на військово-промисловий комплекс. Щоб мати доступ до інформації про передові розробки й наукові досягнення, радянська влада дозволила вченим виїздити за кордон (але під наглядом спецслужб).

Головними офіційними центрами наукових досліджень залишалися інститути Академії наук УРСР, президентом якої до 1962 р. був біохімік О. Палладін. У 1962 р. її очолив Б. Патон.

Доба хрущовської «відлиги» стала досить успішним періодом у розвитку української науки. У цей час у республіці виникло декілька нових наукових центрів: Українська сільськогосподарська академія,

Академія будівництва й архітектури тощо. Було відкрито й чимало нових установ, що мали розвивати важливі для потреб військово-промислового комплексу напрями. У 1957 р. у складі Академії наук УРСР розпочав роботу Обчислювальний центр, який очолив математик Віктор Глушков. Українські інженери та вчені створили цифрову машину «Київ» (1960 р.), першу в СРСР напівпровідникову керуючу електронно-обчислювальну машину широкого призначення «Дніпро» (1961 р.), електронно-обчислювальні машини «Промінь» (1962 р.), «МІР» (1964 р.) тощо. У 1962 р. Обчислювальний центр було перейменовано на Інститут кібернетики Академії наук УРСР.

У 1961 р. в Науково-дослідному конструкторсько-технологічному інституті синтетичних надтвердих матеріалів Академії наук УРСР виготовили перші штучні алмази. Насамперед з військовою тематикою був пов'язаний розвиток найстарішої наукової установи — Інституту механіки Академії наук УРСР. Його вчені працювали над проблемами гасіння вібрацій в елементах міжконтинентальних ракет, створили теорію конструктивної міцності пластмас, що також застосовували передусім у ракетній техніці. Фізико-технічний інститут у Харкові працював над програмою розвитку атомної енергетики, якою керував Ігор Курчатов.

У 1955 р. в республіці відкрили Інститут проблем матеріалознавства, де розробляли технології порошкової металургії. Вчені Інституту металофізики створили жароміцні сплави на основі титану для реактивної техніки. У 1958 р. виник Інститут проблем лиття, що розробляв новітні технології для чорної металургії. Вагомі досягнення мав Інститут електрозварювання імені Є. Патона, який із 1953 р. очолював його син Б. Патон. Розроблені вченими Інституту технології електрошлакового зварювання та зварювання під флюсом дозволили СРСР вийти на перше місце у світі за цією технологією.

Здобутки радянського ракетобудівництва були пов'язані з діяльністю інженера-конструктора авіакосмічної техніки Михайла Янгеля, який у 1954—1971 рр. очолював Конструкторське бюро «Південне» у Дніпропетровську. Під його керівництвом було створено радянські стратегічні бойові ракети.

Деяких успіхів досягла в цей період українська медицина. У середині 1950-х рр. під керівництвом кардіохірурга Миколи Амосова було розпочато

Електронно-обчислювальна машина «МІР-1». 1964 р.

Штучні алмази

Ювілейна монета з нагоди 50-річчя Конструкторського бюро «Південне». 2004 р.

? За додатковими джерелами дізнайтеся про здобутки в діяльності Конструкторського бюро «Південне» у цей період.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

За доби хрущовської «відлиги» партійні органи, як і раніше, уважно стежили за тематикою публікацій, щоб не допустити жодної критики політики компартійного режиму, а також згадок заборонених тем і прізвищ. Інколи українським вченим удавалося долати ці перешкоди. Так, у лютому 1963 р. у Києві відбулася наукова конференція з питань культури української мови, у якій взяли участь понад 800 осіб. На ній пролунала критика мовної ситуації в УРСР. Доповідачі викривали принизливе становище української мови в республіці, наголошували на необхідності усунення обмежень для її застосування в державному житті тощо.

? Поясніть, як політика соціалістичного реалізму та тоталітарного режиму вплинула на розвиток української літератури в 1950—1960-х рр.

«Проміння землі» — перша збірка молодої поетеси Ліни Костенко. 1957 р.

розробку та впровадження нових методів лікування хвороб серця.

У 1956 р. уродженець Житомира Сергій Корольов став генеральним конструктором, а через два роки очолив ракетну програму СРСР. Під його керівництвом, зокрема, запустили першу міжконтинентальну балістичну ракету, перший штучний супутник Землі, здійснили перший політ та вихід людини в космос. С. Корольов започаткував практичну космонавтику.

Лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР сприяла деякому поживавленню суспільних наук. Історики отримали доступ до окремих заборонених раніше архівних матеріалів радянської доби. Із 1957 р. в республіці почали видавати журнали академічних установ: «Радянське право», «Український історичний журнал», «Економіка радянської України», «Народна творчість та етнографія». Вийшла друком Українська радянська енциклопедія в 16 томах.

З ЛІТЕРАТУРА. Поштовхом до поживавлення літературного життя стала поява в червні 1955 р. в «Літературній газеті» статті «Мистецтво живопису і сучасність» О. Довженка, який першим закликав митців «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». У 1959 р. О. Довженко отримав (посмертно) від компартійної влади премію в галузі літератури за досить далекий від принципів соціалістичного реалізму кіносценарій «Поема про море».

У цей період В. Сосюра написав автобіографічну повість «Третя рота», поеми «Розстріляне безсмертя» і «Мазепа». Проте видати їх в умовах тоталітарного режиму він не зміг. Серед відомих авторів 1950—1960-х рр. були М. Стельмах (романи «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль»), Г. Тютюнник (роман «Вир»), Олесь Гончар (роман «Тронка»), Леонід Первомайський (роман «Дикий мед» і збірка новел «Материн солодкий хліб»).

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1950-ті рр. розпочалося творче життя української поетеси Ліни Костенко. Три її перші збірки поезій — «Проміння землі», «Вітрила» та «Мандрівки серця» — продемонстрували здатність авторки поєднувати в поетичних рядках філософські роздуми, оригінальні думки й художнє слово. Проте після завершення «відлиги» твори Ліни Костенко тривалий час не видавали, хоча вона продовжувала плідно працювати.

Відзнаки лауреатів Шевченківської премії в різні часи (від 1962 р. до наших днів)

Під час «відлиги» до української літератури прийшла талановита молодь «шістдесятників»: Р. Іваничук, Є. Гуцало, М. Вінграновський, Д. Павличко, В. Шевчук, І. Драч, В. Коротич, М. Руденко, Б. Олійник, І. Чендей, В. Симоненко, Ліна Костенко, Р. Лубківський та інші.

У період лібералізації тоталітарного режиму до літературного життя повернулися українські письменники, які змогли вижити в ГУЛАГу: Б. Антоненко-Давидович, І. Багмут, М. Гаско, Н. Забіла, О. Ковінька, З. Тулуб, Г. Хоткевич та інші.

? **Колективна робота в класі.** За допомогою методу «Кубик Блума» запропонуйте систему запитань до теми «Освіта, наука і література УРСР 1950—1960-х рр.».

4 МИСТЕЦТВО. Деякі зміни на краще відбулися і в мистецькому житті України. У травні 1958 р. з'явилося компартійне рішення, яким визнавали безпідставними звинувачення в ідейних помилках у період «ждановщини» автора опери «Велика дружба» В. Мураделі, українських композиторів К. Данькевича (опера «Богдан Хмельницький») і Г. Жуковського (опера «Від щирого серця»). Водночас комуністичні ідеологи наголошували на необхідності продовжувати «боротися проти вдаваного “новаторства”, зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва».

Відомими українськими композиторами цього періоду також були С. Людкевич, Б. Лятошинський, брати Г. і П. Майбороди, Ю. Мейтус, Л. Ревуцький, А. Штогаренко та інші.

П. Тичина, О. Гончар і П. Майборода (зліва направо) під час вручення їм Шевченківської премії. 1962 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Знаковою подією в культурному житті тогочасної України стало запровадження в **1962 р.** щорічної Шевченківської премії — державної нагороди за визначні досягнення в літературі, журналістиці, мистецтві та архітектурі. Першими Диплом і Почесний знак лауреата (вікарбуваний із золота) здобули Павло Тичина й Олесь Гончар у галузі літератури, Платон Майборода в галузі музики. Премію присуджують митцям дотепер.

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Із рухом «шістдесятників» у цей період була пов'язана творчість талановитої художниці **Тетяни Яблонської**. На протигагу соціалістичному реалізму, що фактично ставав натуралізмом, вона створювала образи за давніми традиціями українського народного живопису (картини «Фольклорна сюїта», «Травень» тощо). Разом із В. Зарецьким та іншими художниками-«шістдесятниками» Т. Яблонська стала засновницею фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві. Він розвивався і в наступні роки, незважаючи на перешкоди радянської влади.

Ескіз вітража «Шевченко. Мати»
у Київському державному університеті.
Художники А. Горська, О. Заливаха,
Л. Семикіна, Г. Севрук, Г. Зубченко.
1964 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1964 р. А. Горська, О. Заливаха, Л. Семикіна, Г. Севрук, Г. Зубченко з нагоди відзначення 150-річчя від дня народження Т. Шевченка створили вітраж із зображенням молодого поета й розмістили його у вестибюлі Київського державного університету. Однією рукою поет пригортав скривджену жінку, яка символізувала Україну, а другу простягав угору, тримаючи в ній книгу. Композицію супроводжували слова Т. Шевченка: *«...Возвеличу малих отих рабів німих, я на сторожі коло них поставлю слово»*. І зображення, і цитата, на думку компартійних чиновників, були ідеологічно небезпечними для влади. На їхню вимогу вітраж довелося знищити.

Абстракціонізм — напрям у мистецтві, прибічники якого відмовилися від наближеного до дійсності зображення форм у живописі та скульптурі.

Успішно працювали композитори-пісенники О. Білаш, А. Філіпенко та І. Шамо. У жанрі оперети здобули визнання О. Сандлер, А. Кос-Анатольський, Я. Цегляр. Новаторською була авангардна музика композиторів-«шістдесятників» Л. Грабовського, В. Годзяцького, В. Сильвестрова і В. Загоруєва.

У цей період відбулися зміни у ставленні населення республіки до українського радянського мистецтва театру й кіно. Кількість відвідувачів театрів постійно зростала і в 1965 р. досягла 15,5 млн осіб. Визнаними майстрами тогочасної театральної сцени в Україні були А. Бучма, Н. Ужвій, Г. Юра, К. Хохлов, В. Добровольський, М. Крушельницький та інші. Однак загалом театр, на відміну від кіно, не був масовим мистецтвом. Кількість кіноглядачів в Україні більш ніж у 40 разів перевищувала відвідувачів театрів і в 1958 р. досягла 656 млн осіб. В УРСР працювали три кіностудії — у Києві, Одесі та Ялті, там створювали 15—20 кінофільмів на рік. Популярною була також продукція Української студії хронікально-документальних фільмів і Київської студії науково-документальних фільмів. В українському кінематографі з'явилися нові імена: Сергій Параджанов, Юрій Ілленко, Леонід Осика. Так, кінорежисер С. Параджанов створив фільми «Наталія Ужвій», «Золоті руки», «Думка», «Перший хлопець», «Українська рапсодія», «Квітка на камені». Міжнародне визнання здобула його екранізація в 1964 р.

Прообраз мозаїчного панно «Боривітер» А. Горської, створеного на початку 1960-х рр. для ресторану «Україна» в Маріуполі. Мозаїку було знищено у 2022 р. внаслідок широкомасштабного вторгнення Росії в Україну

повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», яка отримала 16 призів на міжнародних кінофестивалях.

Скарбницю українського образотворчого мистецтва в цей час поповнили своїми творами Т. Яблонська, М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, В. Бородай. Плідно працювали в жанрі декоративно-ужиткового мистецтва народні майстрині К. Білокур, М. Примаченко, Г. Василяцук. Нові шляхи в мистецтві шукали художники-«шістдесятники» О. Заливаха, А. Горська, В. Кушнір, В. Зарецький.

Однак компартійно-радянське керівництво ретельно стежило за дотриманням митцями усталених принципів соціалістичного реалізму. Твори, що викликали в них підозру в схильності до так званого українського «буржуазного націоналізму», забороняли. Організовувалися кампанії засудження «проявів формалізму та абстракціонізму» в мистецтві.

В умовах лібералізації суспільного життя новими творами збагатили культуру українські скульптори. У 1964 р. у Львові було споруджено пам'ятник І. Франку. З'явилися нові твори майстрів станкової скульптури — Г. Петрашевича («Дитина моя»), М. Рябініна і В. Сколоздри («Олекса Довбуш»).

Олекса Довбуш. Скульптори М. Рябінін і В. Сколоздра. 1951 р.

? Визначте, як вплинув період хрущовської «відлиги» на розвиток фізкультури та спорту в Україні в 1950—1960-х рр.

«Динамо» (Київ) зі своїм першим кубком СРСР. 1954 р.

Український піонер № 6.
Художник В. Курилик. 1971 р.

5 РОЗВИТОК СПОРТУ. Доба «відлиги» сприяла розвитку фізкультури та спорту. Розпочалася активна кампанія, спрямована на поширення здорового способу життя. На території лише Полтавської області налічувалося 44 стадіони, 369 футбольних, 272 баскетбольних та 2150 волейбольних майданчиків. У спортивних змаганнях на території області щорічно брали участь близько 400 тис. осіб.

Успіхи радянських спортсменів на змаганнях різного рівня використовували як рекламу радянського режиму. У цей період чемпіонами і призерами Олімпійських ігор стали кілька українців: легкоатлет Л. Бартенев, стрілець В. Романенко, плавець Г. Прокопенко.

Успішно розвивався футбол. У 1954 р. футбольний клуб «Динамо» (Київ) уперше завоював Кубок СРСР із футболу. У 1961 р. Кубок СРСР здобув футбольний клуб «Шахтар» (Сталіно). Цього року «Динамо» (Київ) стало чемпіоном СРСР із футболу.

Проте керівництво СРСР докладало зусиль насамперед до розвитку перспективних видів спорту, які могли дати дивовижні результати, а інші залишалися занедбаними.

6 КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ в 1953—1964 рр. У цей період продовжувала розвиватися культура української діаспори.

У 1954 р. у Нью-Йорку (США) відкрили об'єднання українських письменників в еміграції «Слово». Серед його засновників були Василь Барка, Іван Багряний, Тодось Осьмачка, Улас Самчук та інші.

Знайомству англomовного світу з українською поезією сприяла перекладацька діяльність Костянтина Андрусичина та Вотсона Кірконела. У 1963 р. вони видали англійською мовою збірку «Українські поети 1189—1962 рр.», яка охоплювала період від «Слова о полку Ігоревім» до сучасності. Наступного року завдяки їхнім зусиллям було видано «Кобзар» Т. Шевченка англійською мовою.

У Торонто (Канада) у 1956 р. виникла Українська спілка образотворчого мистецтва. За її сприяння через два роки в тому ж місті було відкрито українську мистецьку галерею «Ми і світ», де представили понад 200 картин митців-українців Європи й Канади.

Відомий у світі український живописець з Канади Василь Курилик написав понад 7 тис. картин. У серії «Український піонер» митець відтворив історію українських канадців. Будівлю канадського

парламенту прикрашають виконані ним чотири панно, які символізують творчу працю українських поселенців, їхній внесок у суспільне й культурне життя Канади.

Світове визнання здобув й український скульптор із Канади Леонід Молодожанін (псевдонім Лео Мол). У 1961 р. було встановлено створений ним пам'ятник Т. Шевченку в місті Вінніпег (Канада), а через три роки — у Вашингтоні (США). Раніше, до виїзду в еміграцію в 1941 р., він допомагав скульптору М. Манізеру в роботі над пам'ятником Т. Шевченку в Києві.

У науковому доробку української діаспори чільне місце посідала «Енциклопедія українознавства». Із 1954 р. у ній оглядові статті змінилися словниковими. З'явилася її англійська версія. Це зробило історію української спільноти доступною широкому загалу й науковцям країн Заходу. Серед істориків української діаспори чільне місце посідала Наталія Полонська-Василенко, яка в 1955 р. видала «Історію Української академії наук». Історик Олександр Оглоблін переїхав до США, де в 1954 р. до річниці Переяславської угоди 1654 р. видав низку праць, присвячених аналізу цієї події. У 1959 р. було надруковано його збірку нарисів про видатних українців минулого («Люди старої України»). Через рік дослідник видав у США працю «Гетьман Іван Мазепа та його доба».

7 ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА. АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ.

Через обмежену лібералізацію комуністичного режиму в УРСР в умовах «відлиги» відбулися деякі зміни в церковному житті. З осені 1955 р. до західних областей почали повертатися репресовані компартійною владою греко-католицькі священники. Віряни мріяли відновити традиційну для регіону греко-католицьку церкву. Однак Рада у справах Російської православної церкви при союзному уряді в цьому їм категорично відмовила. У 1957 р. греко-католицьких єпископів Олександра Хіру та Миколу Муранію, що повернулися із заслання до Закарпаття, спочатку заарештували, а потім вислали за межі України.

Особливо пильно органи державної безпеки стежили за тими, хто контактував із греко-католицьким митрополитом Йосипом Сліпим, якого було засуджено до примусового поселення на території Росії. Навіть після спливу терміну його покарання радянська влада не давала діячу повернутися до України. Органи

? Визначте культурні здобутки тогочасної української діаспори.

Пам'ятник Тарасу Шевченку в місті Вінніпег (Канада). Скульптор Лео Мол. 1961 р.

? Опишіть зображений пам'ятник.

? Поясніть, як релігійна політика вплинула на відносини між церквою та державою і яким чином влада спрямовувала населення до атеїзму.

Українська мистецька галерея
«Ми і світ» у Торонто (Канада)

державної безпеки СРСР вважали, що він таємно керував процесом відновлення греко-католицької церкви. Лише в 1963 р. за клопотанням Папи Римського Йосип Сліпий зміг залишити поселення. Радянське керівництво змусило його виїхати за кордон і заборонило повертатися до України. До самої смерті в 1984 р. Йосип Сліпий жив у Ватикані.

У листопаді 1958 р. М. Хрущов заявив про зміну компартійної політики щодо релігії та церкви через те, що вони начебто «заважали побудові комунізму». У пресі розгорнули чергову кампанію проти релігії та церкви під гаслом «змінити боротьбу проти ворожої ідеології». Церковні громади звинувачували в порушенні радянської законності й підриві економіки СРСР (ішлося про утримання вірян від робіт у дні великих релігійних свят). У межах запроваджених «обмежувальних заходів» примусово закривали монастирі, церкви, костели, синагоги, молитовні будинки тощо. Загалом протягом 1957—1964 рр. майже половину церковних громад в УРСР позбавили храмів, припинили свою діяльність дві третини монастирів.

Водночас М. Хрущов зробив нову заяву, що будь-які витрати на реставраційні роботи в давніх культурних спорудах є марним використанням народних коштів. У 1961 р. провели «уточнення списку пам'ятників архітектури», за результатами якого з обліку зняли 740 пам'ятників архітектури минулих століть, більшість із яких мали культове походження.

Попри зусилля радянської влади антирелігійна кампанія, примусове насадження атеїзму не знайшли широкої підтримки населення.

Атеїзм — світогляд, для якого характерна відсутність віри в існування богів або будь-яких надприродних істот, що можуть впливати на розвиток світу та життя людей.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Який кінорежисер створив фільм «Тіні забутих предків»? **2.** У чому полягала сутність імперської політики російщення? **3.** Які наукові напрями набули найбільшого розвитку в період хрущовської «відлиги»? **4.** Який художник став засновником фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві? **5.** Як називається напрям у літературі та мистецтві, що визнає пріоритетність зовнішньої форми над змістом творчості? **6.** Як називається напрям у мистецтві, прибічники якого відмовилися від наближеного до дійсності зображення форм у живописі та скульптурі? **7.** Назвіть досягнення українських спортсменів цього періоду.

8. Поясніть, як російщення освіти позначилося на кількості українських шкіл і їхній популярності. **9.** Як обов'язковість вивчення російської мови в школах вплинула на суспільство? **10.** Покажіть на карті атласу центри розвитку тогочасної культури України та поясніть, із яким напрямом вони пов'язані. **11. Завдання з хронології.** 1) Складіть перелік подій зі всесвітньої історії, які відбулися в рік запровадження в Україні Шевченківської премії. 2) З'ясуйте імена лауреатів Шевченківської премії, які отримали її в незалежній Україні у два-три останні роки. **12.** Опишіть теми та проблеми, які порушували в українській літературі того часу. **13.** Наведіть історичні факти, які демонструють зв'язок між розвитком культури, освіти, науки та внутрішньополітичними процесами в Україні.

14. За допомогою методу «Фішбоун» розкрийте тему «Причини, прояви, наслідки політики російщення українського суспільства». **15.** Доведіть, що ідеологічні обмеження впливали на розвиток культури. **16.** Охарактеризуйте політику тоталітарного комуністичного режиму щодо церковного життя. **17. Парна робота в класі.** Складіть таблицю «Розвиток культури і духовного життя УРСР в період “відлиги”». Чи можна стверджувати, що відбулося культурне і духовне відродження?

Галузь культури	Досягнення, діячі	Вплив на розвиток тоталітарного комуністичного режиму

18. Колективна робота в класі. Проведіть дискусію за запитанням «Чи можна назвати період хрущовської “відлиги” “золотим віком” української культури?». **19.** Підготуйте повідомлення про одного з представників науки України цього періоду (на вибір): Борис Патон, Віктор Глушков, Михайло Янгель, Сергій Корольов.

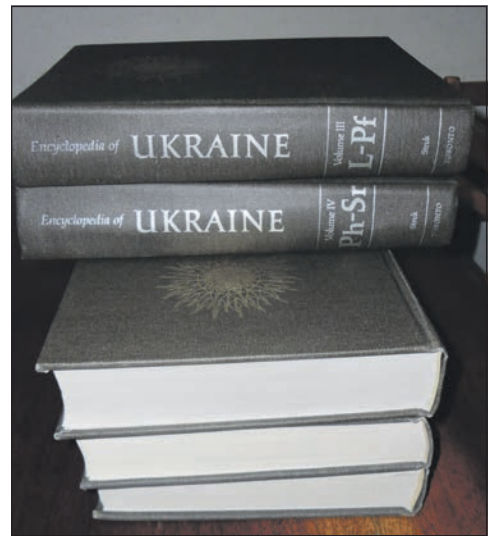
СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- розвиток культури й духовного життя УРСР у постсталінський період обмеженої лібералізації в умовах перебування у складі комуністичної тоталітарної імперії;
- культурні здобутки української діаспори 1950 — початку 1960-х рр.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1954 р. — створення в США об'єднання українських письменників в еміграції «Слово».

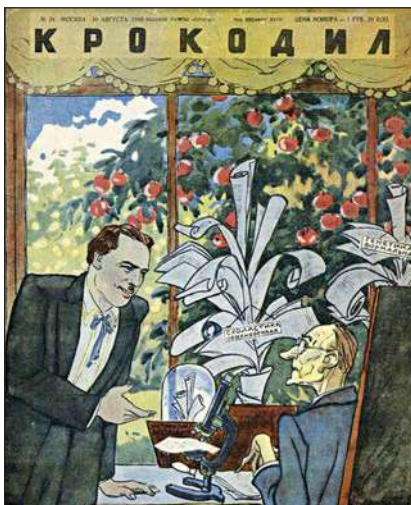
1962 р. — заснування Шевченківської премії за досягнення в літературі, журналістиці, мистецтві та архітектурі.

Англійська версія «Енциклопедії українознавства»

- ? Коли розпочалося видання «Енциклопедії українознавства»?

Узагальнення знань за розділом II. Україна в умовах десталінізації

Радянська карикатура, яка засуджує генетиків. 1950-ті рр.

Поштова марка СРСР. Напис: «Слава підкорювачам цілини!». 1962 р.

Практичне заняття
за розділом II
rnk.com.ua/107028

Тестові завдання
для підготовки
до тематичного
контролю за розділом II
rnk.com.ua/107030

I ВАРІАНТ

1. Складіть перелік подій з історії України 1953—1964 рр., які ви вважаєте найважливішими. Аргументуйте свій вибір.
2. Поясніть значення термінів і понять: «культ особи», «відлига», лібералізація, реабілітація, «шістдесятники», раднаргоспи, децентралізація, російщення, формалізм, абстракціонізм.
3. Назвіть імена тогочасних видатних українських діячів і діячок. У чому ви вважаєте їхній внесок в історію України?
4. Визначте наслідки процесу лібералізації тоталітарного комуністичного режиму для українського суспільства.
5. За додатковими джерелами ознайомтеся з думками різних дослідників щодо процесів лібералізації в УРСР у цей період. Порівняйте їх і дайте власну оцінку.
6. Проаналізуйте тенденції та суперечності реформування економіки республіки в другій половині 1950 — першій половині 1960-х рр.
7. Визначте особливості дисидентського руху в УРСР у період його зародження.
8. Укажіть характерні риси «шістдесятництва» як явища культурного й суспільного життя тогочасної України.
9. У чому, на вашу думку, полягає взаємозв'язок між розвитком культури, освіти, науки і внутрішньополітичними процесами в державі? Поясніть свою думку.
10. Наведіть факти, що свідчать про вплив процесів лібералізації в СРСР за доби хрущовської «відлиги» на зростання національної самосвідомості українців.
11. Проаналізуйте сутність, прояви та наслідки здійснення компартійною владою російщення в тогочасній Україні.
12. Наведіть аргументовані висновки щодо політичного, економічного і соціокультурного розвитку УРСР під союзною владою в другій половині 1950 — першій половині 1960-х рр.

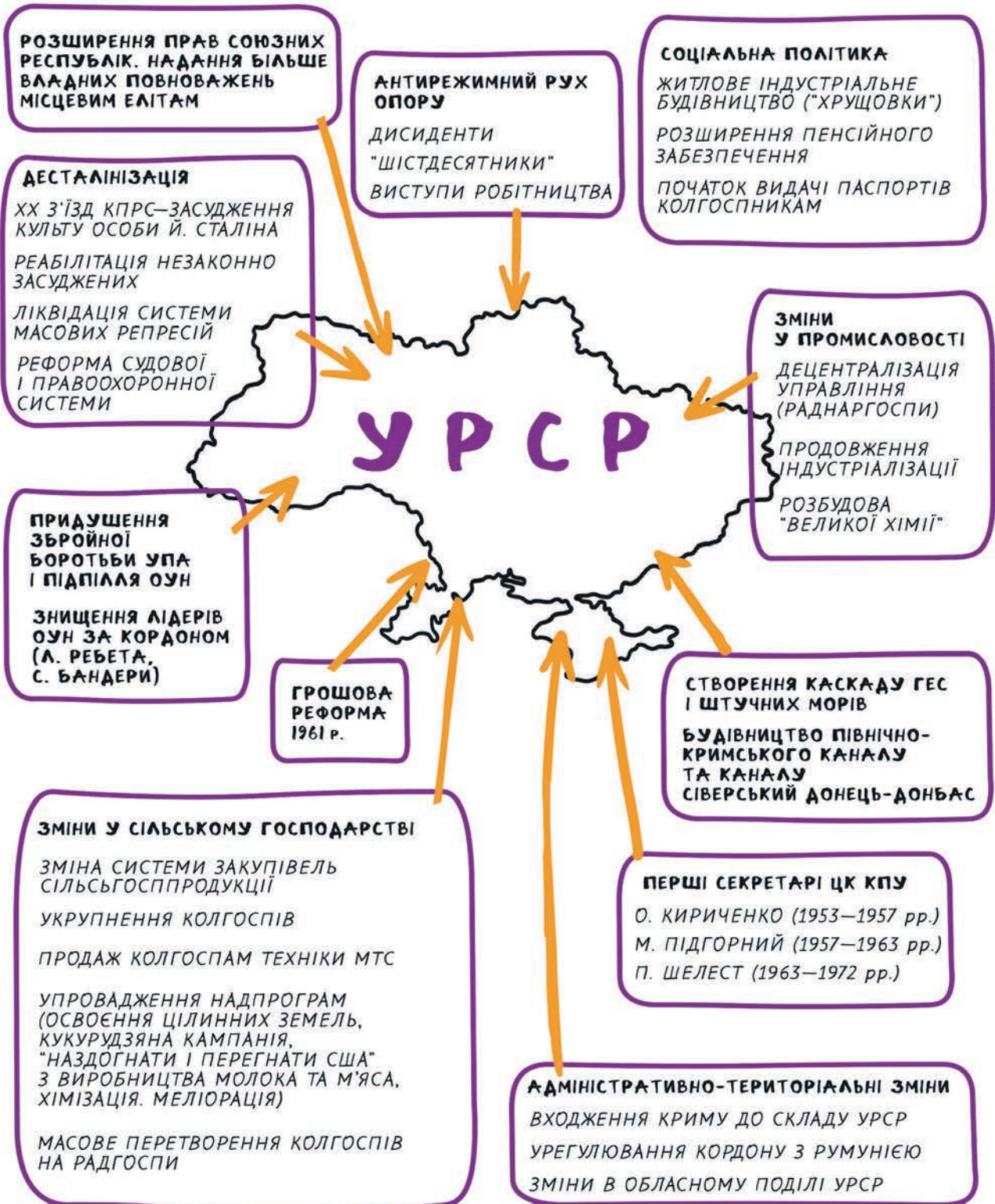
II ВАРІАНТ

Проведення узагальнення знань за допомогою методів «Кубик Блума» або «Шість капелюхів». Сценарій уроку розробляє вчитель (вчителька) за участі класу.

III ВАРІАНТ

Обговорення результатів роботи учнів та учениць над навчальними проектами до розділу.

УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

§ 11. Наростання кризових явищ тоталітарного режиму в суспільно-політичному житті СРСР

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109234

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати особливості суспільно-політичного життя УРСР за часів керівництва П. Шелеста та В. Щербицького.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке десталінізація? **2.** Які реформи та зміни в суспільстві відбулися під час десталінізації в УРСР? **3.** Які наслідки десталінізації залишилися в історії та пам'яті українського народу? **4.** Поясніть, як ви розумієте термін «застій» та вислів «кризові явища в суспільно-політичному житті». Наведіть декілька прикладів прояву кризових явищ.

? Визначте, які виклики поставали перед УРСР під час спроб побудувати комуністичне суспільство в умовах «застою».

«Застій» — назва періоду СРСР у 1965—1985 рр., за якого поглиблювалися кризові явища в усіх сферах життя. Офіційна назва цього періоду в комуністичній пропаганді — «розвинений соціалізм».

Дефіцит (товарний) — перевищення сукупного попиту над сукупною пропозицією.

1 **ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ.** У 1964—1982 рр. керівництво СРСР очолював Леонід Брежнев. Для цього періоду, що дістав назву «застій», були характерні такі основні ознаки:

- відмова влади від будь-яких реформ у суспільно-політичному житті;
- курс на збереження стабільності в державі;
- жорстоке придушення будь-яких проявів інакдумства й критики політичного курсу СРСР;
- **дефіцит** більшості товарів.

У тогочасному політичному житті влада застосовувала методи керівництва, які назвали **неосталінізм**.

УРСР продовжувала рухатися до нереальної мети — побудови комуністичного суспільства. При цьому посилювалося відставання від провідних країн Заходу. У суспільстві швидко накопичувалися проблеми.

Сформоване з противників десталінізації керівництво СРСР заперечувало необхідність лібералізації режиму. У 1967 р. компартійні ідеологи запровадили термін **«розвинений соціалізм»** — невизначений

Депутати Верховної Ради УРСР голосують за нову Конституцію. 1978 р.

? За допомогою додаткових джерел з'ясуйте, які положення Конституції 1978 р. були принципово новими порівняно з попередньою Конституцією 1937 р.

у часі період переходу до комунізму та поступового вдосконалення суспільно-політичного життя.

У 1977 р. в СРСР прийняли нову Конституцію, а наступного 1978 р. затвердили відповідну до неї Конституцію УРСР. У ній уперше закріпили панівну роль Комуністичної партії (КПРС) у політичній системі СРСР. **Стаття 6**, яка містила цю норму, стала об'єктом критики всіх опозиційних сил в Україні та за її межами. Фактично було легалізовано комуністичний тоталітаризм.

2 **ВПЛИВ ДІЯЛЬНОСТІ П. ШЕЛЕСТА НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УРСР.** У 1963—1972 рр. республіканську компартійну організацію очолював **Петро Шелест**. У своїй діяльності він доволі суперечливо поєднував вірність компартійній ідеології та радянській тоталітарній моделі розвитку з поміркованим українофільством. Так, П. Шелест придушував будь-які прояви дисидентського руху та антикомуністичні настрої в УРСР. Саме він ініціював дві великі хвилі арештів українських дисидентів у 1965 та 1972 рр. Серед затриманих були І. Світличний, В. Чорновіл, брати М. і Б. Горині, В. Стус та інші. Для того щоб перешкодити поширенню інформації про становище ув'язнених дисидентів, П. Шелест наклав заборону на їхні побачення з родичами у виправно-трудовах таборах.

До питання повернення до Криму репресованих владою кримських татар П. Шелест ставився негативно. Під час подій «Празької весни» у 1968 р., коли в Чехословаччині відбулися виступи проти сталінської тоталітарної моделі соціалізму, він сприяв введенню туди військ країн — учасників Варшавського договору для придушення протестів.

Проте період перебування П. Шелеста на посаді Першого секретаря компартійної організації республіки став, на думку багатьох істориків, добою найвищого прояву автономістських тенденцій в українському радянському керівництві. Він навіть намагався певною мірою захищати економічні інтереси УРСР, виступав за надання їй більших прав у внутрішній і зовнішній політиці, опирався політиці російщення.

За сприяння П. Шелеста з'явилися нові українськомовні газети, збільшилася кількість телевізійних програм українською мовою, нею почали дублювати фільми та дозволили видавати наукову літературу. Він захищав від звинувачень

Неосталінізм — термін, яким називали сталінізм, пристосований до пізніших, постсталінських часів у державному житті соціалістичних країн. У його основі лежали адміністративно-командна система, ідеологічний тиск, репресії, придушення опозиції (дисидентства).

«Розвинений соціалізм» — ідеологічний термін щодо невизначеного в часі періоду переходу до нового «комуністичного суспільства».

? У чому полягав вплив діяльності П. Шелеста під час його керівництва республіканською компартійною організацією на суспільно-політичне життя УРСР?

Петро Шелест. 1960-ті рр.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

У 1966 р. П. Шелест у промові на з'їзді письменників України заявив про доцільність захисту української мови: «Слід дбайливо, із повагою ставитися до нашої рідної чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, який кожний з нас і насамперед ви, письменники, повинні берегти й розвивати».

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1970 р. П. Шелест видав книгу «Україно наша Радянська». Багатьох здивувало, що керівник компартійної організації республіки писав про забуті за радянського режиму сторінки української історії. Пригадуючи своє козацьке походження, П. Шелест зазначав: «Запорозькі козаки були героїчними захисниками українського народу. Козацькі звичаї вражали весь тодішній світ. У запеклих боях із польськими й татаро-турецькими загарбниками запорозькі козаки вкрили себе невмирущою славою».

У квітні 1973 р. в журналі «Комуніст України» з'явилася нищівна критика на цю книгу. П. Шелеста звинуватили в пропаганді націоналізму. Колишньому керівнику компартійної організації приписали ідеалізацію українського козацтва й Запорозької Січі, недооцінювання ролі та значення єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, недостатню увагу до «братерської дружби» українського й російського народів. П. Шелеста відправили на пенсію за станом здоров'я. При цьому йому заборонили оселитися в Україні, і він під постійним наглядом жив у Росії. Книгу «Україно наша Радянська» вилучили з магазинів та бібліотек.

? Визначте особливості суспільно-політичного життя республіки за В. Щербицького.

Системна криза — розлад, занепад, загострення суперечностей (політичних, економічних, соціальних), що порушують стабільність певної системи та створюють передумови до її розпаду або заміни.

у націоналізмі письменників Олесея Гончара та І. Дзюбу. П. Шелест виступав за переведення діловодства в УРСР на українську мову та українізацію управлінського апарату. Так, за П. Шелеста три чверті посад у партійно-державному апараті посіли українці, а з 33 вищих посадовців вони становили 30 осіб.

У березні 1972 р. П. Шелест та підпорядковане йому керівництво республіканської компартійної організації зазнали критики за «недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до проявів націоналізму».

Новим керівником УРСР став **Володимир Щербицький**.

З вплив діяльності В. Щербицького на суспільно-політичне життя республіки. В. Щербицький розпочав свою діяльність із показової ідеологічної «чистки» партійно-державного апарату від прибічників П. Шелеста та його українофільського курсу. Провідником цієї політики став новий компартійний ідеолог Валентин Маланчук, для якого інтерес до історії України та української мови був достатньою підставою для звинувачень у націоналізмі. Новим завданням українських суспільствознавців стала «наукова розробка таких соціально-психологічних категорій, як загальнонаціональна гордість радянських людей».

Поширення уявлень про необхідність протидії так званому українському «буржуазному націоналізму» призвело до того, що в 1970-х рр. на вулицях столиці України з підозрою дивилися на людину, яка розмовляла українською мовою.

З ім'ям В. Щербицького в історії України цього періоду пов'язане посилення російщення під приводом реалізації нежиттєздатної комуністичної ідеї про «злиття націй» і переслідування українського дисидентства, що фактично знищило його. Діяльність партійно-державного апарату УРСР здійснювалася тільки російською мовою.

В. Щербицький очолював компартійну організацію республіки протягом **1972—1989 рр.** Він повністю підтримував думку союзного центру про УРСР як «другу серед рівних». Через таку відданість владі він зміг обіймати посаду найдовше.

СРСР поступово заглиблювався в **системну кризу**, що відображала приреченість радянської тоталітарної моделі розвитку.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Якою в СРСР була офіційна назва періоду «застою»?
2. Коли в УРСР ухвалили нову Конституцію, яка легалізувала комуністичний тоталітаризм? 3. Коли П. Шелест очолював ЦК КПУ? 4. Сформулюйте визначення поняття «розвинений соціалізм».
5. Наведіть ключові слова, які розкривають зміст понять «застій», «розвинений соціалізм», «неосталінізм».
6. **Завдання з хронології.** Складіть перелік подій у західних демократичних країнах, що були пов'язані зі становленням там постіндустріального інформаційного суспільства, у той час як Україна перебувала у складі охопленого системною кризою СРСР.
7. Опишіть і поясніть: 1) як П. Шелест ставився до українського націоналізму; 2) які кроки він робив для посилення української ідентичності; 3) як П. Шелест ставився до дисидентського руху; 4) що спричинило відставку П. Шелеста з посади Першого секретаря ЦК КПУ; 5) які ключові політичні події відбулися в УРСР за головування В. Щербицького; 6) які кроки він робив для посилення російщення України.
8. Доведіть, що діяльність П. Шелеста як провідника союзної влади в УРСР мала суперечливий характер.
9. Проаналізуйте діяльність В. Щербицького на посаді Першого секретаря ЦК КПУ та розкрийте її особливості.
10. Дослідіть процес реалізації політики російщення та встановіть, у чому полягав його вплив на ставлення в суспільстві до української мови й культурних символів.
11. Доведіть закономірність системної кризи СРСР як тоталітарної імперії. Укажіть, як вона проявлялася в УРСР.
12. Чи погоджуєтесь ви з тим, що з появою терміна «розвинений соціалізм» тоталітарний режим намагався замаскувати безперспективність розвитку суспільства? Поясніть свою думку.
13. Сучасний канадський історик українського походження Орест Субтельний писав: «Не підлягає сумніву, що як Шелест, так і Щербицький бачили майбутнє у світлі комуністичної ідеології та в контексті радянської системи... і кожен являв собою яскравий приклад того жорсткого контролю, що його здійснювала Москва під керівництвом КПУ...». Складіть усний або письмовий перелік фактів, що підтверджують цю характеристику.
14. Висловіть думку щодо чинників, які вплинули на формування політики П. Шелеста та В. Щербицького.
15. За додатковими джерелами проаналізуйте взаємодію між центром і республікою в контексті політичної діяльності В. Щербицького.
16. За допомогою методу «Кола Венна» проаналізуйте та визначте, що було спільного й відмінного в діяльності П. Шелеста та В. Щербицького.

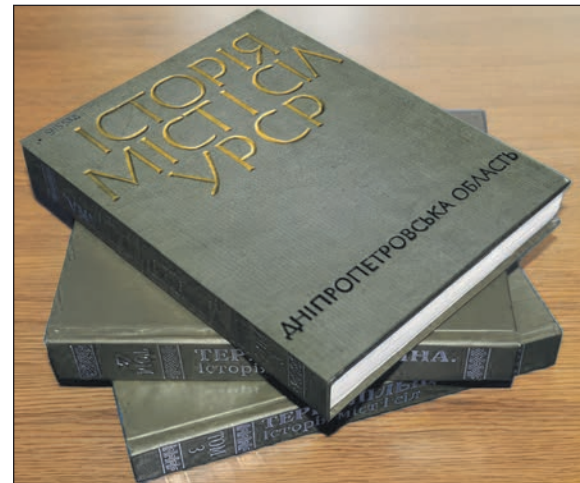
СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- прояви системної кризи комуністичного тоталітарного режиму в суспільно-політичному житті УРСР.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1978 р. — прийняття в УРСР нової Конституції, яка легалізувала комуністичний тоталітаризм.

1972—1989 рр. — посилення російщення УРСР за керівництва В. Щербицького.

Видання «Історія міст і сіл УРСР», що почало виходити друком у 1962 р. і налічувало 26 томів. Це була перша фундаментальна історична праця, кожний том якої висвітлював історію населених пунктів окремих областей УРСР (на той час — майже 40 тис. міст і сіл)

§ 12. Економічна ситуація в УРСР

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109235

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

визначити та охарактеризувати, у чому проявилися кризові явища в економіці УРСР періоду «застою».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Укажіть особливості економічного розвитку УРСР у другій половині 1950 — 1960-х рр. 2. Які чинники вплинули на темпи та структуру економічного зростання? 3. Які галузі промисловості мали пріоритетний розвиток? 4. Що передбачає екстенсивний шлях розвитку економіки? 5. Які проблеми стояли перед тогочасною українською економікою?

? З'ясуйте, які основні зміни у сфері сільського господарства та особистих господарств в УРСР відбулися за нового керівництва СРСР після відставки М. Хрущова.

Госпрозрахунок — система господарювання, за якої підприємства отримують певну самостійність, відшкодовують витрати на виробництво продукції своїми доходами, розпоряджаються прибутком, матеріально стимулюють якісну працю робітництва. За радянських часів цю систему впроваджували тричі: у 1921, 1965, 1986 рр.

1 ПЕРШІ РІШЕННЯ НОВОГО КОМПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА СРСР З ЕКОНОМІЧНИХ ПИТАНЬ.

Керівництво, що прийшло до влади після відставки М. Хрущова, відмовилося від деяких його нововведень. На початку листопада 1964 р. в УРСР укази, що обмежували розвиток особистих підсобних господарств, втратили чинність. Більшу частину землі, відібраної в населення в роки перетворень М. Хрущова, повернули колишнім власникам.

Уряд розумів, що ці заходи полегшать проблему із забезпечення міського населення продукцією тваринництва, а селянству дадуть можливість мати підробіток. Однак майже одночасно з'явився указ, згідно з яким селянам, які не належали до колгоспів, забороняли мати більше однієї корови, однієї свині та 20 бджолиних вуликів на сім'ю.

2 ЕКОНОМІЧНА РЕФОРМА В ПРОМИСЛОВІСТІ СРСР.

У вересні 1965 р. влада визначила заходи з реформування економіки. Відповідно до них було ліквідовано раднаргоспи, і в державі поверталися до вертикальної галузевої системи управління промисловістю через союзні та союзно-республіканські міністерства та відомства. Переважна частка промислового потенціалу УРСР знову повернулася в підпорядкування союзного центру. Через це Україна почала більше залежати від центру. Змінилися й методи планування, а для економічного стимулювання на підприємствах було впроваджено **госпрозрахунок**.

На початку жовтня 1965 р. розширили права підприємств у веденні господарської діяльності, а кількість обов'язкових планових показників зменшили. Основним плановим показником замість обсягу валової продукції став обсяг реалізованої продукції.

Із доходу підприємств формувалися фонди: розвитку виробництва, матеріального заохочення і житлового будівництва. Тобто влада намагалася додати до командно-адміністративної системи господарювання елементи ринкової економіки. Від діяльності підприємств вимагали прибуток, а не просто випуск продукції. Ці зміни дістали назву **«реформи О. Косигіна»** за прізвищем голови уряду СРСР. У 1970 р. реформа поширилася на 80 % українських підприємств.

Працівники шахти № 4 «Великомостівська». 1970-ті рр.

Зміни позитивно вплинули на виконання планових показників **восьмої п'ятирічки (1966—1970 рр.)**, яка стала найуспішнішою з усіх. Обсяг промислового виробництва в УРСР зріс на 50 %. Національний прибуток збільшився на 38 %. Однак загалом радянська економіка залишалася командно-адміністративною. Саме тому запроваджений на підприємствах госпрозрахунок за тоталітарного режиму став лише штучним заміником принципів функціонування ринкової економіки.

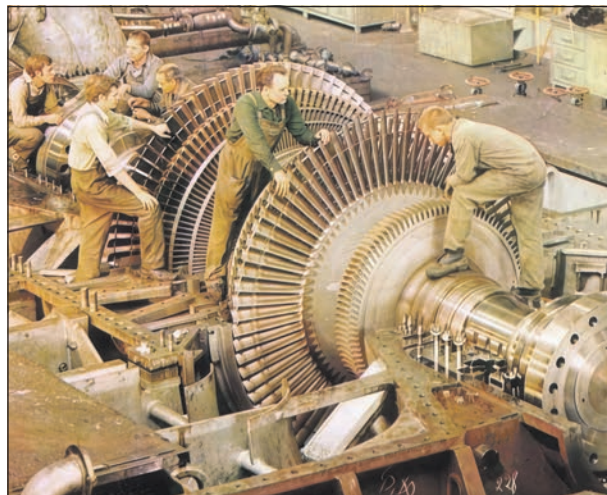
За реформою радянської планової економіки показники на наступний рік установлювали за результатами поточного року. Із часом союзні міністерства були змушені повернутися до звичних методів планування. Тобто що краще працювало підприємство, то складніші умови чекали на нього наступного року.

Наприкінці 1960-х рр. всі позитивні зрушення було зведено нанівець. Влада почала відновлювати в економіці методи, притаманні комуністичному режиму.

? Колективна робота в класі. За допомогою методу «Т-таблиця» проаналізуйте заходи економічної реформи в промисловості та зміни в сільському господарстві в 1960-х рр.

З НАРОСТАННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У ПРОМИСЛОВОСТІ.

Наприкінці 1960-х рр. економічна реформа фактично припинилася, натрапивши на опір адміністративно-командної системи управління господарством. У 1970 — на початку 1980-х рр. промисловість УРСР

Харківський турбінний завод. 1970-ті рр.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1968 р. в УРСР присадибні ділянки мали 5,2 млн сімей колгоспників, 1,8 млн сімей робітників і службовців у сільській місцевості та 2 млн сімей робітників і службовців у містах. Незважаючи на відсутність техніки, на цих ділянках (загалом вони становили 7,7 % від усіх орних площ) вирощували чверть загального обсягу споживаних в УРСР овочів, фруктів, понад половину картоплі. Ці дані свідчать про неефективність колгоспно-радгоспної системи в радянській тоталітарній моделі розвитку.

? Визначте чинники, які призвели до наростання кризових явищ у промисловості УРСР протягом 1966—1985 рр.

Радянський плакат «Будні планової економіки». Написи на плакаті: «План (за валом). Не радій, Вово... Брак не обнова!». 1965 р.

? Висловіть припущення, чому, розуміючи й висміюючи проблему, радянська влада не змогла розробити ефективні заходи з її усунення.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час спорудження гідроелектростанцій було затоплено 2,5 тис. сіл і 156 містечок (загальною площею майже 500 тис. га). Із власних домівок переселили понад 3 млн осіб.

ДніпроГЕС-2 із правого берега.
1970-ті рр.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

За доби «застою» в УРСР розпочали виробництво нових літаків, морських суден, тепловозів, тракторів, буряко- та кукурудзо-збиральних комбайнів. У машинобудуванні запроваджували нові методи виробництва. Так, станом на 1975 р. на 100 підприємствах і в 6 тис. цехів та дільниць стали до ладу нові механізовані лінії конвеєрного виробництва. На Харківському турбінному заводі було розпочато виробництво турбін потужністю 500 тис. кВт. На Дніпропетровському металургійному заводі запрацював створений українськими конструкторами прокатний стан для виробництва вагонних осей.

У 1975 р. в республіці розпочалася промислова експлуатація 26 нових нафтових і газових родовищ. Запрацювали нові тепло- та гідроелектростанції — Запорізька, Вуглегірська, Криворізька, Придніпровська, Зміївська, Бурштинська тощо. У 1980 р. дали струм два останні агрегати ДніпроГЕС-2 у Запоріжжі. Виникла нова галузь промисловості — мікробіологічна.

розвивалася переважно екстенсивним шляхом, тобто через залучення додаткової кількості сировини й робочої сили, створення нових потужностей за старими зразками. За відсутності конкуренції виробництво майже не оновлювали. Однак можливості залучати додаткову робочу силу й сировину до виробничого процесу поступово вичерпувалися, і темпи розвитку промисловості падали.

Із 1970-х рр. СРСР зосередив увагу на розвитку східних регіонів. Це знизило обсяги капіталовкладень у промисловість України й відповідно темпи зростання. Винятком була електроенергетика, де

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УРСР
У ПЕРІОД ВОСЬМОЇ—ОДИНАДЦЯТОЇ П'ЯТИРІЧОК (у %)

Показник	П'ятирічка			
	восьма (1966— 1970 рр.)	дев'ята (1971— 1975 рр.)	десята (1976— 1980 рр.)	одинадцята (1981— 1985 рр.)
Валовий суспільний продукт	6,7	5,6	3,4	3,5
Національний дохід	6,7	4,6	3,4	3,7
Капіталовкладення	6,8	6,4	2,1	3,1
Продуктивність праці	6,1	4,1	3,0	3,8
Промислова продукція	8,4	7,2	3,9	3,5
Сільськогосподарська продукція	3,2	3,0	1,6	0,5

? **Групова робота в класі.** Проаналізуйте наведені дані. Який висновок ви можете зробити про процеси, що відбувалися в економіці УРСР у цей період?

будували нові потужності, орієнтуючись на задоволення потреб інших соціалістичних країн. В УРСР збудували 40 % усіх атомних енергоблоків СРСР. При цьому атомні електростанції, без належного наукового обґрунтування, зводили в густонаселених регіонах.

В Україні зріс видобуток залізної руди. Проте поступово зменшувалися показники видобутку вугілля на Донбасі та зростала його собівартість. Однією з причин було те, що легкі для видобутку шари вугілля вичерпалися, а технічна оснащеність шахт залишалася недостатньою. Праця шахтарів ставала дедалі небезпечнішою.

Помітно зросла матеріаломісткість виробництва. Періодичні кампанії та окремі заходи з економії ресурсів не могли суттєво змінити ситуацію у промисловості, зорієнтованій на екстенсивний розвиток. Якість продукції щороку знижувалася.

Загалом показники розвитку промисловості УРСР за 1966—1985 рр., як і економічного розвитку СРСР, постійно погіршувалися. Зростання національного доходу майже не впливало на рівень життя населення. Частка промисловості групи «А» в загальному обсязі валової продукції промисловості України в 1970—1985 рр. становила 71—72 %, а групи «Б» — 28—29 %. При цьому в демократичних країнах Заходу частка галузей, що виробляли товари народного споживання, у загальному обсязі валової продукції сягала 50—60 %.

Рівненська АЕС, будівництво якої розпочали в 1970-х рр. (спочатку вона мала назву Західноукраїнська АЕС). Сучасний вигляд

? Охарактеризуйте основні причини й наслідки негативного впливу радянської тоталітарної моделі розвитку на сільське господарство УРСР у 1966—1985 рр.

Нагрудний знак «Ударник одинадцятої п'ятирічки» СРСР, яким нагороджували осіб, що досягли найвищих показників у праці. 1981 р.

Збирання лаванди на плантаціях ефіроолійного радгоспу-заводу «Сімферопольський». Кримська область. 1982 р.

4 СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО. У роки «застою» сільське господарство УРСР загалом задовольняло власні потреби й давало вагому частку у виробництві продовольчої продукції СРСР. На теренах України в цей період виробляли 60 % загальносоюзного обсягу цукру, 44 % соняшнику, 36 % плодів і ягід, 30 % овочів, 23 % м'яса, 24 % птиці, 26 % тваринного масла, 20 % сиру тощо.

Темпи приросту продукції сільського господарства постійно знижувалися. Ні виділення коштів колгоспам і радгоспам, ні списування їхніх боргів, ні пільгові ціни на споживання електроенергії не могли змінити ситуацію. Колгоспи й радгоспи, незважаючи на величезні капіталовкладення та зусилля держави, не ставали прибутковими. Це показувало неможливість покращення ситуації за умови збереження такої моделі розвитку.

На початку 1980-х рр. на одинадцять п'ятирічку в УРСР планували щороку збирати 51—52 млн т зерна і 57 млн т цукрового буряку. Проте за фактом збирали лише 39,3 млн т зерна і 53,9 млн т цукрового буряку. Не було виконано заплановані завдання й за іншими показниками.

У 1982 р. було ухвалено спеціальну **Продовольчу програму**, яка мала забезпечити зростання виробництва сільськогосподарської продукції.

Визначальними напрямками розвитку сільського господарства УРСР оголосили його електрифікацію, хімізацію, меліорацію та механізацію. Однак це теж не покращило ситуацію. Найродючішу на континенті смугу придніпровських чорноземів перетворили на дно шести штучних морів уздовж Дніпра. Меліоровані ґрунти засолонювалися або заболочувалися. Насичені хімікатами сільськогосподарські продукти ставали небезпечними для здоров'я.

Щоб задовольняти попит, влада СРСР орієнтувалася на кількісні, а не якісні показники. В УРСР у період «застою» постійно зростали посівні площі. Ступінь розораності сільськогосподарських угідь досяг 80 % (проти 25 % у США). Це спричиняло ерозію ґрунтів, від якої знижувалася родючість. Стало очевидним, що подолати кризу сільського господарства УРСР було неможливо без ліквідації колгоспно-радгоспної системи.

? **Колективна робота в класі.** За допомогою методу «SWOT-аналіз» визначте сильні й слабкі сторони, можливості та загрози розвитку промисловості й сільського господарства УРСР.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Укажіть хронологічні межі періоду «застою». 2. Реалізація якої п'ятирічки була в СРСР найуспішнішою? 3. Коли відбулася економічна реформа в промисловості СРСР? 4. У якому році була схвалена Продовольча програма? 5. Яким галузям промисловості надавали пріоритет у часи «застою»?

6. Визначте основні складові економічної реформи на початку 1960-х рр. в УРСР. 7. Наведіть факти, які підтверджують тезу, що восьма п'ятирічка була найуспішнішою з усіх. 8. Покажіть на карті атласу географічні об'єкти, згадані в параграфі. 9. Поясніть, чому командно-адміністративна система стримувала економічне зростання. 10. Визначте, які наслідки для промисловості УРСР мав перерозподіл інвестицій і капіталу в різні регіони СРСР. 11. Перелічіть чинники, які обмежували ефективність колгоспів і радгоспів. 12. Опишіть, як змінилася продуктивність сільського господарства протягом періоду «застою». 13. Сформулюйте сутність Продовольчої програми 1982 р.

14. Висловіть думку, чи можна вважати економічну реформу 1965 р. в СРСР кроком до ліквідації тоталітарної моделі розвитку. Аргументуйте свою відповідь. 15. **Парна робота в класі.** Складіть рейтинг причин, що призвели до економічного «застою». 16. Охарактеризуйте причини переважання екстенсивного шляху розвитку промисловості в СРСР. 17. Проаналізуйте основні результати Продовольчої програми 1982 р. та доведіть, що вона виявилася неефективною. 18. Чи погоджуєтесь ви з тим, що союзний центр відверто ігнорував інтереси республік і своїми перетвореннями перешкоджав їхньому розвитку? Поясніть свою думку. 19. Доберіть статистичну інформацію та створіть інфографіку, яка демонструє проблему дефіциту в період «застою». 20. **Колективна робота в класі.** Обговоріть, у чому полягала взаємозалежність суспільно-політичного та економічного життя УРСР у період загострення системної кризи СРСР. 21. Установіть, як атомна енергетика впливала на промисловий розвиток УРСР. Поясніть, чи враховували принцип екологічності під час будівництва та експлуатації атомних електростанцій. 22. Проведіть опитування представників старшого покоління за темою «Умови праці та захист прав працівників на підприємстві або в колгоспі (радгоспі) у 1970—1980-х рр.». Результати роботи презентуйте на наступних уроках.

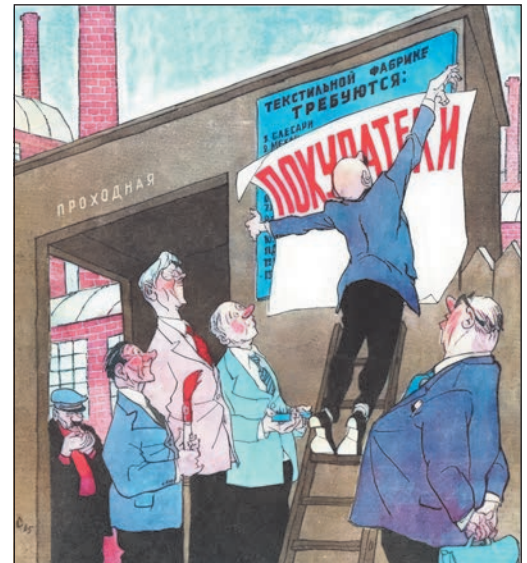
СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

■ прояви кризових явищ в економіці УРСР періоду «застою».

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1965 р. — початок економічної реформи в СРСР.

1982 р. — прийняття в СРСР Продовольчої програми.

Радянська карикатура. Напис: «Текстильній фабриці потрібні: покупці». Художник І. Семенов. 1960-ті рр.

? Поміркуйте, чому підприємству знадобилися покупці.

§ 13. Демографічні й соціальні зміни. Життєвий рівень населення

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109236

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати демографічні, соціальні зміни та життєвий рівень населення УРСР періоду «застою».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як змінювалася кількість населення в УРСР протягом 1950—1960-х рр.? Які основні чинники вплинули на ці зміни? 2. Як виглядали міграційні потоки в цей період і як вони впливали на демографічну структуру населення? 3. Якими були особливості соціальної мобільності в цей період? 4. Як змінювався рівень життя людей в умовах гноблення комуністичним режимом під час повоєнної відбудови? 5. Які нові соціальні явища виникли за обмеженої лібералізації в постсталінський період? 6. За курсом географії пригадайте значення понять «демографічна політика», «демографічний вибух», «урбанізація», «міграція», «мегаполіс».

? Визначте, у чому полягали демографічні проблеми УРСР у період системної кризи СРСР.

Депопуляція — систематичне зменшення кількості населення певної країни або регіону, що відображається в переважанні показників смертності над показниками народжуваності.

1 ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ. Упродовж 30 років (між переписами 1959 і 1989 рр.) кількість населення УРСР збільшилася із 42,3 млн до 51,7 млн осіб. За цим показником республіка посіла шосте місце в Європі після РРФСР, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. Однак приріст населення щороку зменшувався через переважання смертності над народжуваністю. Україна опинилася перед загрозою **депопуляції**. Темпи природного приросту населення в цей період порівняно з попередніми роками знизилися в 4 рази. За смертністю населення УРСР посіла третє місце серед радянських республік.

Україна була однією з небагатьох республік СРСР, де кількість осіб, що переїздили сюди на постійне проживання, перевищувала кількість осіб, які виїздили. Унаслідок цього у складі населення УРСР зменшувалася кількість українців, натомість зростала частка росіян. Водночас меншою ставала кількість єврейського населення, якому влада СРСР під тиском країн Заходу була вимушена дозволити еміграцію. Також в УРСР у цей час скорочувалася частка сільського населення. Склад сільських сімей у 1979 р. фактично зрівнявся з міським (три особи).

Небезпечні для української спільноти зміни в національному складі населення УРСР періоду системної кризи створили сприятливі умови для

ПРИРОДНИЙ ПРИРІСТ НАСЕЛЕННЯ УРСР
у 1959—1989 рр. (тис. осіб)

Роки	Загальний приріст	Приріст за національностями			
		українці	росіяни	євреї	інші
1959—1970	5258	3126	2035	-63	160
1971—1979	2248	1205	1117	-148	74
1980—1989	1862	930	884	-147	195
Усього за 30 років	9368	5261	4036	-358	429

? **Парна робота в класі.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання. 1. Які зміни відбувалися в прирості населення УРСР у зазначений період? 2. Як змінювався національний склад населення?

розгортання російщення. Зокрема, російська мова майже витіснила з повсякденного спілкування українську в південних і східних областях республіки. Однак, за даними переписів, їхні жителі все одно вважали себе українцями, хоча й послуговувалися російською мовою в побуті та на роботі.

2 ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ. Соціальна структура тогочасного суспільства УРСР також відображала кризовий стан тоталітарного режиму. Привілейоване становище належало групі керівних працівників різних рівнів, або компартійній (партійно-державній) номенклатурі. Порівняно з довоєнним періодом її кількість зросла вдвічі й досягла 6 % населення.

У період системної кризи тоталітарного режиму в промисловості УРСР зростала кількість робітництва. Передусім це було обумовлене збільшенням кількості промислових підприємств і неможливістю здійснити інтенсифікацію виробництва. Так, у 1965 р. кількість промислового робітництва становила половину від усієї кількості зайнятих у господарстві, а на 1985 р. цей показник збільшився до 60 %. У 1980-х рр. в УРСР спостерігалася нестача працівників, зокрема, через значне використання ручної праці порівняно з країнами Заходу.

Як і раніше, більшість людей, зайнятих у промисловості, працювали в галузях групи «А». Серед них переважали підприємства військово-промислового комплексу та ті, що забезпечували його всім необхідним. Галузі групи «Б», спрямовані на забезпечення потреб населення, залишалися малорозвинутими, їхньої продукції не вистачало.

За роки «застою» в УРСР суттєвих змін зазнало співвідношення між сільським і міським населенням. Оскільки із сіл виїздила переважно молодь, тут разом зі зменшенням кількості населення спостерігалася його старіння. Якщо в 1960 р. селянство становило половину населення республіки, то в 1985 р. — лише третину. Це загострило проблему нестачі трудових ресурсів в аграрному секторі.

Збирати врожай примусово відправляли жителів міст (переважно з-поміж службовців та інтелігенції). Проте некваліфікована праця не могла збільшити ефективність кризової галузі господарства.

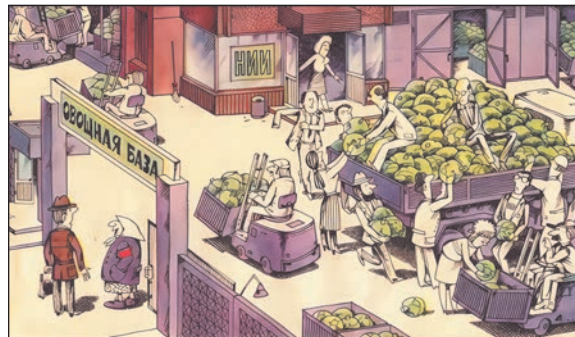
Відповідно до уявлень компартійних ідеологів про структуру суспільства інтелігенція була прошарком

? Складіть схему, яка демонструє соціальну структуру тогочасного суспільства.

Містяни збирають урожай. 1960-ті рр.

? Яке кризове явище радянської дійсності відображає фотографія?

Радянська карикатура. Написи: «Овочева база», «НДІ (науково-дослідний інститут)». Підпис під карикатурою: «Щоб шефи далеко не їздили, овочеву базу побудували навколо інституту!». Художник В. Уборевич-Боровський. 1980-ті рр.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

У середині 1960-х рр. дещо збільшили посадові оклади працівникам охорони здоров'я, освіти, житлово-комунального господарства, торгівлі й громадського харчування. У 1972 р. на 20—30 % було підвищено заробітну плату працівникам дитячих дошкільних установ, учителям, лікарям та стипендії студентству.

? Доведіть, що кризові явища в соціальній сфері впливали на становище населення.

між «свідомим» робітництвом і селянством. Їй відводили другорядну роль у системі суспільних відносин.

? **Колективна робота в класі.** За допомогою методу «ПРЕС» підготуйте аргументи, які підтверджують тезу, що соціальні та демографічні зміни в суспільстві УРСР 1950—1960-х рр. були відображенням кризового стану комуністичного режиму.

З **СТАНОВИЩЕ В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ.** Протягом 1965—1985 рр. національний дохід в УРСР зріс у 2,5 разу та досяг 96,6 млрд руб. Із цієї суми, за офіційними даними, 80 % начебто використовували на задоволення матеріальних потреб населення через суспільні фонди споживання, видатки на спорудження та утримання житла, лікарень, навчальних, спортивних, культурних закладів тощо.

Коштом суспільних фондів виплачували стипендії учням технікумів і студентам закладів вищої освіти, забезпечували пільги різним категоріям населення. Протягом 1968—1985 рр. в УРСР сума виплат із суспільних фондів збільшилася майже в 5 разів. Проте рівень життя за тоталітарного режиму був набагато нижчим, ніж у демократичних країнах Заходу.

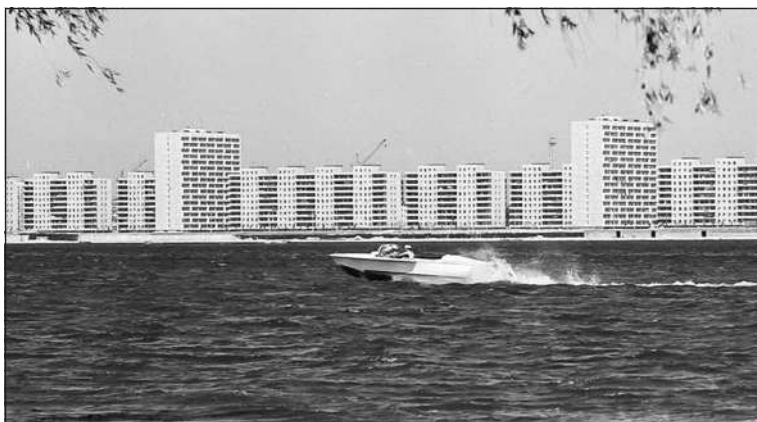
Згорання економічної реформи 1965 р. і подальше падіння темпів виробництва призвели до зменшення національного доходу. Як наслідок на задоволення матеріальних потреб населення виділяли значно менше коштів. Керівництво почало використовувати для закупівлі споживчих товарів і харчових продуктів так звані «нафтодолари» — прибутки, отримані від продажу за кордон природного газу та нафти. Однак такий крок не вирішував економічних проблем, а навпаки, сприяв їх накопиченню та ускладненню.

У роки «застою» в УРСР відбулося певне підвищення заробітної плати. Мінімальну заробітну плату збільшили із 40—50 руб. у 1965 р. до 70 руб. у 1977 р., скасували податки з неї. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зросла із 78 руб. у 1960 р. до 155 руб. у 1980 р., але це все одно не забезпечувало гідний рівень життя.

До того ж в оплаті праці з кінця 1960-х рр. спостерігалася так звана «зрівнялівка». Так, заробітна плата людей усіх професій була майже однаковою.

Мотиваційний плакат для робітників УРСР. 1970-ті рр.

Мікрорайон «Сонячний» у Дніпропетровську. 1970-ті рр.

Заселення нового будинку. Харків. 1975 р.

Доходи висококваліфікованого та малокваліфікованого робітництва мало чим різнилися. Усе це негативно впливало на зацікавленість у результатах праці, перешкоджало професійному зростанню. Із 1983 р. дещо збільшили надбавки до пенсій за неперервний стаж роботи на одному підприємстві та за віком. Однак розміри пенсій більшості населення залишалися вкрай низькими.

У 1966 р. всі колгоспи й радгоспи перевели на гарантовану грошову оплату. Загалом зросла середньомісячна оплата праці, значно скоротився розрив в оплаті праці селянства й робітництва. Реальні доходи селян могли перевищувати доходи робітників і службовців, але незадовільні побутові умови й важка фізична праця спричиняли відплив населення із сіл.

Попри заходи зі збільшення оплати праці УРСР та інші радянські республіки за цим показником значно поступалися демократичним країнам Заходу.

До середини 1980-х рр. в УРСР зберігалися високі темпи будівництва, з'явилося понад 7 млн нових квартир. Проте це житло часто мало низьку якість і зручність.

Новим явищем у радянському житловому будівництві стала поява житлових кооперативів, що будували житло коштами громадян, які до них належали.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1950—1970-х рр. в УРСР постали нові міста: Українка (Київська область), Вільногірськ (Дніпропетровська область), Нововолинськ (Волинська область), Світловодськ (Кіровоградська область), Придніпровськ (Дніпропетровська область) та інші.

Стела на честь заснування міста Вільногірськ. 12 серпня 1956 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Проявом кризових явищ у житловому будівництві, як і в інших сферах життя за радянських часів, стало постійне зниження обсягів уведення в експлуатацію нового житла. Так, якщо в 1966—1970 рр. в УРСР житлові умови поліпшили 8,9 млн осіб, то в 1981—1985 рр. — лише 7,7 млн осіб. При цьому система розподілу нового безплатного житла порушувала проголошені принципи соціальної справедливості. За тоталітарного режиму компартійно-радянська номенклатура, військові, представники міліції та органів державної безпеки мали першочергове право на житло.

? Визначте рідкісні явища радянського повсякдення цього періоду.

Радянська фабрика кольорових телевізорів. 1970-ті рр.

Із 1965 р. в УРСР почали створювати експериментально-показові села як взірць процвітання за комуністичного режиму. У наступні десять років з'явилося близько 44 таких населених пунктів. У 1970 р. керівництво УРСР оголосило про початок реалізації програм із реконструкції старих сіл. Через це зникло чимало сіл, які влада визнала «неперспективними».

Разом із тим для розв'язання житлової проблеми УРСР не мала відповідних ресурсів: на початку 1980-х рр. кожна п'ята міська сім'я стояла в черзі на поліпшення житлових умов.

4 ЖИТТЕВИЙ РІВЕНЬ НАСЕЛЕННЯ. Стан медичного обслуговування населення як один із показників рівня життя за радянських часів значно поступався демократичним країнам Заходу. В УРСР діяли 15 вищих і десятки середніх спеціальних медичних навчальних закладів. Завдяки цьому лише в 1960—1975 рр. кількість медичних працівників збільшилася приблизно в 1,5 разу, і на 300 жителів УРСР припадали один лікар і три медсестри. Щоправда, кваліфікація медичних працівників часто не відповідала тогочасному рівню розвитку медичних знань.

Набула поширення система відомчих медичних установ для компартійно-радянської номенклатури, де якість послуг і технічне забезпечення були багатого вищими.

Через системну кризу в економіці спостерігалася значна невідповідність між надходженнями до державного бюджету та видатками. Долаючи її, держава час від часу випускала в обіг нові, не забезпечені товарною масою гроші. У 1971—1985 рр. кількість грошей в обігу збільшилася втричі, а виробництво товарів народного споживання — удвічі.

Грошова маса накопичувалася в населення, а товарів не вистачало, тому в УРСР, як і в інших радянських республіках, збільшувався дефіцит товарів і послуг. Як наслідок були поширені черги. Іноді людям роками й навіть десятиліттями доводилося чекати, щоб купити меблі, автомобілі тощо.

Серед тогочасних здобутків у сфері торгівлі була поява універмагів і магазинів самообслуговування, набула поширення виїзна торгівля (обслуговування працівниками торгівлі селянства під час польових робіт). Попри дефіцит і черги населення УРСР у цей період більше, ніж раніше, використовувало побуто-

Черги та дефіцит — характерні ознаки часів «застою». Напис на фотографії (праворуч): «Чоловіче взуття». Харків. 1970-ті рр.

? Які явища радянської дійсності відображають ілюстрації? Чому асортимент продукції був малим?

ву техніку: пральні машини, пилососи, холодильники, радіоприймачі, телевізори тощо.

Слід зазначити, що проблемою стала не лише нестача вітчизняних товарів, але і їхня низька якість. Виробництво мало орієнтувалося на потреби й замовлення споживачів, оскільки за умов дефіциту все одно був попит. Також продукцію часто виготовляли не пристосовані для цього підприємства військово-промислового комплексу. До цього додавалося незначне, але постійне зростання роздрібних цін. Загалом у 1975—1985 рр. темпи зростання реальних доходів населення УРСР порівняно з попереднім десятиліттям знизилися на 10 %.

У цей період поширювалися різноманітні підприємства з надання послуг населенню: побутові комбінати, фірми побутових послуг, будинки побуту тощо. Однією з перших у СРСР стала київська фірма побутових послуг «Світанок», яка надавала послуги з вивчення іноземних мов, навчання музики, машинопису, перекладу, догляду за хворими й дітьми, пошиття одягу, ремонту квартир тощо. Так, якщо в 1960-х рр. українському населенню, за офіційними даними, надавали 60—80 видів послуг, то станом на 1975 р. — уже понад 600 видів.

Нааявність численних привілеїв для компартійно-радянської номенклатури не афішували, але всі знали про це. Українське суспільство опинилося

Інтер'єр однокімнатної квартири («гостинки»). 1980-ті рр.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

■ прояви системної кризи радянського режиму в житті населення УРСР.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1989 р. — кількість населення УРСР становила 51,7 млн осіб.

Радянська карикатура: «Що з того, що ми з тобою на різних дошках, усе одно зарплати однакові!». Написи: «Дошка пошани», «Не проходите повз! Сидоров — прогульщик». Художник В. Добровольський. 1984 р.

? На яку проблему вказував автор карикатури?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Коли в УРСР провели перепис, за яким кількістю населення досягла 51,7 млн осіб? **2.** Як називається систематичне зменшення кількості населення певної країни або регіону, що відображається в переважанні показників смертності над показниками народжуваності?

3. Опишіть демографічні проблеми УРСР, які поглибилися в період системної кризи СРСР. **4.** Поясніть, як кризові явища в економіці впливали на соціальне життя. **5.** Виділіть ключові слова до змісту поняття «депопуляція». Створіть за ним «хмару слів». **6.** Складіть перелік явищ, що характеризують феномен радянського повсякдення періоду «застою». **7.** Охарактеризуйте етносоціальні зміни в УРСР у період «застою». Із чим це було пов'язане? **8.** Поясніть, як змінювався життєвий рівень населення УРСР протягом 1970—1980-х рр.

9. Парна робота в класі. Обговоріть і доведіть, що ситуація в соціальній сфері УРСР у період «застою» унаочнювала нездатність комуністичного (тоталітарного) режиму забезпечити сталий економічний розвиток. Доберіть аргументи. **10.** Запропонуйте показники для порівняння та складіть порівняльну таблицю «Демографічні й соціальні зміни в УРСР і країнах Європи в 1970—1980-ті рр.». **11.** Дослідіть і продемонструйте у вигляді інфографіки, як змінювалися структура суспільства та рівень соціальної мобільності в цей період. **12.** Розробіть систему відкритих запитань для проведення усного історичного дослідження за темою «Стратегії виживання українського населення в період "застою"». **13. Колективна робота в класі.** За допомогою методу «Коло ідей» обговоріть, які наслідки демографічних змін для українського суспільства 1970—1980-х рр. ми відчуваємо сьогодні. **14.** Знайдіть інформацію щодо основних показників життєвого рівня населення (доходи, споживання, житлові умови) періоду «застою» та сьогодення. Результати роботи подайте у вигляді графіків. **15. Групова робота в класі.** Створіть мем, який розкриває явища радянського повсякдення.

§ 14. Дисидентський рух

1 АКТИВІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ. Наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р. після приходу до влади нового керівництва в Києві та західних областях УРСР прокотилася перша хвиля переслідувань опозиції. Були заарештовані мистецтвознавець Б. Горинь, художник О. Заливаха, літературний критик І. Світличний, літературознавець М. Косів, історик В. Мороз, педагог М. Масютко, журналіст М. Осадчий та інші.

4 вересня 1965 р. у київському кінотеатрі «Україна» відбулася прем'єра фільму режисера Сергія Параджанова «Тіні забутих предків». На початку сеансу зі своїх місць підвелися Іван Дзюба та В'ячеслав Чорновіл і повідомили аудиторії, що в Україні відбуваються арешти інакодумців. У залі виникло хвилювання, припинене зусиллями адміністрації та присутніх там працівників органів державної безпеки. Цю подію вважають першим відкритим громадським політичним протестом після доби сталінської диктатури.

У вересні—грудні 1965 р. І. Дзюба написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій негативно оцінив національну політику компартійно-радянських керівників УРСР. Так, І. Дзюба піддав критиці наявну дискримінацію українського народу в економічній, політичній, культурній, мовній та інших сферах, примарну ідею майбутнього злиття націй за комунізму, уявлення про «цивілізаторську» роль російського народу щодо народів у складі СРСР, твердження про добровільність «входження» народів до складу радянської імперії в період її виникнення та розширення.

У грудні 1965 р. І. Дзюба звернувся до П. Шелеста та В. Щербицького з листом-протестом проти переслідувань творчої інтелігенції в УРСР і долучив до нього свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». За розпорядженням П. Шелеста її поширили для ознайомлення партійної верхівки, у середовищі якої було чимало незгодних із курсом на посилення російщення в Україні.

Українські дисиденти поширювали працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» серед інакодумців шляхом «самвидаву». У 1968 р. один із таких примірників опинився на Заході, де працю вперше

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109237

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати особливості українського дисидентського руху в період системної кризи СРСР.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як розвивався опозиційний рух в УРСР у другій половині 1950-х рр.? **2.** Хто такі дисиденти? Що ви знаєте про зародження українського дисидентського руху? **3.** Яку роль відіграла хрущовська «відлига» у формуванні дисидентських ідей? **4.** Якими були особливості «шістдесятництва» як опозиційного руху? **5.** Як склалися відносини між державою та церквою в період хрущовської «відлиги»?

? У чому проявилась активізація українського національного руху 1965—1967 рр.?

▶ НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110086

Перегляньте відеоролик «Як нищили С. Параджанова за «Тіні забутих предків»» і виконайте завдання до нього.

«Самвидав» — створення та поширення відмінних від настанов офіційної ідеології творів, у яких зображували недоліки радянського суспільства. Українська інтелігенція вважала його формою реалізації гарантованої Конституціями СРСР та УРСР свободи слова й опору тоталітарному режиму.

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УРСР У ПЕРІОД СИСТЕМОЇ КРИЗИ СРСР
(друга половина 1960-х — 1985 рр.)

<p>Українські національно-визвольний і правозахисний напрями</p> <ul style="list-style-type: none"> Центри виготовлення і розповсюдження творів «самвидаву» Акти протестів-самоспалень представників українського руху (В. Макух — Київ, 1968 р.; М. Береславський — Київ, 1969 р.; О. Гірник — Канів, 1978 р.) Громадський комітет захисту Ніни Строкатої, перша правозахисна організація в УРСР (1971 р.) Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод (1976 р.) 	<p>Напрями боротьби за соціально-економічні права</p> <ul style="list-style-type: none"> Українська національна комуністична партія Партія національного прогресу Підпільний центр «Свобода» Демократичний союз соціалістів «Боротьба за громадську справедливість» Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей Протести робітників 	<p>Кримськотатарський і єврейський напрями</p> <ul style="list-style-type: none"> Нелегальні культурно-освітні центри (ульпан) для задоволення релігійних потреб єврейської спільноти та захисту від проявів антисемітизму Протест-самоспалення представника кримськотатарського руху М. Мамута (Сімферополь, 1978 р.) <p>Релігійний напрям</p> <ul style="list-style-type: none"> Регіони, охоплені рухом за відновлення Української греко-католицької церкви «Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви» (І. Тереля, 1982 р.) Розповсюдження творів релігійного «самвидаву»
---	---	--

? Визначте, яку інформацію про розгортання дисидентського руху в УРСР можна отримати за картою.

надрукували у видавництві «Сучасність» у Мюнхені (Німеччина).

Праці дисидентів, які були надруковані на Заході, дістали назву «тамвидав». Так у європейських демократичних країнах змогли переконатися в існуванні в Україні високоосвіченої антикомуністичної опозиції, що мала власну ідеологію.

На думку деяких дослідників, праця І. Дзюби стала однією з ідейних основ подальшого розгортання українського національно-визвольного руху.

Схожий суспільний резонанс у тогочасній Україні та за кордоном здобула стаття історика Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» (1966 р.), у якій автор проаналізував українсько-московський договір 1654 р. та його наслідки. Історик довів на фактах невідповідність нав'язаного в 1947 р. тогочасним керівництвом терміна «возз'єднання» фактичному змісту боротьби Б. Хмельницького проти польського панування в середині XVII ст. Статтю заборонили до друку, але вона поширювалася «самвидавом». У 1972 р. стаття потрапила за кордон і була видана в Канаді без відома автора. Після цього компартійна влада позбавила М. Брайчевського місця роботи, і впродовж наступних шести років він не міг працювати за фахом.

Серед українських дисидентів і за кордоном набула популярності перша «самвидавська» стаття молодого українського журналіста В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?», оприлюднена в 1966 р. Через рік він видав документальну збірку «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”)». Обидві праці звертали увагу на неправомірність арештів та засуджень українських дисидентів у 1965—1966 рр. Примірник збірки він переправив за кордон, а уривки з неї передавали радіостанції «Свобода» та «Голос Америки». Також її надрукували в періодичних виданнях Канади, США, Німеччини. У Парижі збірку «Лихо з розуму» видали окремою книгою, за яку В. Чорновіл отримав міжнародну журналістську премію.

Проте в Україні В. Чорновіл зазнав покарання. У листопаді 1967 р. його засудили до трьох років ув'язнення за антирадянську діяльність (потім за амністією термін ув'язнення скоротили вдвічі). Вчені вважають, що В. Чорновіл започаткував **правозахисний рух в УРСР**, спрямований проти порушень тоталітарним режимом прав і свобод людини.

2 РОЗГОРТАННЯ ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ. Навесні 1968 р. група представників творчої інтелігенції, робітництва та студентства звернулася з листом до керівництва країни, у якому йшлося, що закриті політичні процеси, організовані для розправи над інакодумцями, порушують права людини, гарантовані Конституцією. Зокрема, автори листа звертали

Фотографії зі слідчої справи КДБ:

- 1) Іван Дзюба; 2) Василь Стус;
- 3) В'ячеслав Чорновіл. 1970-ті рр.

? Як інтелігенція реагувала на переслідування інакодумців і які дії вчиняла влада?

Правозахисний рух в УРСР у 1960—1980-х рр. — складова частина

дисидентських рухів. Діяльність правозахисного руху передусім була спрямована на захист прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР (свободи слова, друку, демонстрацій, віросповідання тощо).

▶ НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110102
Перегляньте відеоролик «Чому В. Путін боїться В. Чорновола і М. Плахотнюка» і виконайте завдання до нього.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Твори українського «самвидаву», дисидентська й правозахисна література та творчість українських письменників, заборонених в УРСР, стали доступними в багатьох демократичних країнах Заходу завдяки видавництву «Смолоскип», заснованому українськими емігрантами в 1967 р. у місті Балтимор (США). У 1968—1990 рр. воно видавало збірки поезій Ліни Костенко, О. Теліги, М. Руденка, О. Бердника, прозові твори Олеся Гончара, Б. Антоненка-Давидовича, М. Осадчого, М. Хвильового, дослідження й документи В. Мороза, В. Стуса, Є. Сверстюка, «самвидавський» журнал «Український вісник», документи Української Гельсінської групи, брошури українською та англійською мовами про українських політв'язнів. Після 1991 р. видавництво «Смолоскип» перенесло свою діяльність до України. У ньому вийшли серії книг «Розстріляне відродження», «Лауреати "Смолоскипа"» та «Вони повертаються». Із 1993 р. щороку проводили «Літературний конкурс видавництва "Смолоскип"» для молодих авторів. У 2010 р. вийшов друком енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960—1990».

увагу на відверте порушення процесуальних норм під час суду над В. Чорноволом, проти якого не виставили жодного свідка. Вони висловлювали стурбованість фактичним відновленням практики репресій інакодумців в Україні. Лист-звернення підписали 139 осіб (зокрема, І. Дзюба, В. Шевчук, М. Вінграновський, І. Драч, Ліна Костенко, В. Стус, І. Світличний, Є. Сверстюк, А. Горська, С. Параджанов). Завдяки цьому та іншим протестам удалося призупинити першу хвилю переслідувань української опозиції.

Проте цькування компартійною владою інакодумців не припинилися. Улітку 1969 р. виключили з Компартії та звільнили зі служби майора радянської армії Генріха Алтуняна. Його звинуватили в зустрічах із дисидентами, читанні «самвидаву», підписанні листів на захист заарештованого генерала П. Григоренка тощо. Київський вчений-кібернетик Леонід Плющ разом із Г. Алтуняном увійшли до першої в СРСР легальної, не контрольованої владою громадської організації — Ініціативної групи захисту прав людини в УРСР, яка звернулася до ООН із листом про порушення прав людини в Україні. На початку 1970-х рр. Л. Плюща заарештували й відправили на примусове лікування.

Наприкінці 1960-х рр. в Україні розгорнули кампанію переслідування І. Дзюби за український «буржуазний націоналізм». Від нього вимагали визнати ці погляди помилковими. У 1972 р. після кількох років цькувань І. Дзюбу виключили зі Спілки письменників України.

У січні 1970 р. у Львові почали видавати «самвидавський» журнал «Український вісник». Його засновником і першим редактором став В. Чорновіл (у 1969 р. звільнений за амністією). До березня 1972 р. вийшли шість номерів журналу. У підготовці журналу брали участь В. Мороз, В. Стус, Н. Світлична, Я. Кендзьор, М. Косів, Ю. Шухевич та інші. Його примірники передавали на Захід, де їх друкували видавництва української діаспори в США, Німеччині, Великій Британії, Канаді тощо. В УРСР «Український вісник» поширювали нелегально «самвидавом».

У 1975 р. дисидент Степан Хмара розпочав видання власного варіанта «Українського вісника», який критикував колоніальну політику СРСР.

У серпні 1987 р. в умовах «перебудови» в СРСР видання «Українського вісника» як першого в Укра-

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

5 листопада 1968 р. у Києві колишній політв'язень Василь Макух здійснив акт самоспалення, протестуючи проти колонізації і російщення України та проти радянського вторгнення в Чехословаччину. «Геть колонізаторів! Хай живе вільна Україна» — із цими словами чоловік підпалив себе та попрямував центральною вулицею столиці. Перехожі від несподіванки й жаху німіли чи розбігалися. А він біг, допоки не впав на бруківку. Від отриманих опіків В. Макух помер у лікарні.

Це був перший у Новітній історії Європи акт самопожертви проти національного гноблення. Такий шлях мученицького протесту згодом обрали Ян Палах у Чехословаччині, Ілля Ріпс у Латвії, Ромас Каланта в Литві, кримський татарин Муса Мамут. 21 січня 1978 р., у 60-ту річницю проголошення УНР, український дисидент Олекса Гірник спалив себе на Чернечій горі в Каневі на могилі Тараса Шевченка в ім'я захисту української мови.

їні опозиційного до тоталітарного режиму легального літературно-художнього та суспільно-політичного журналу відновили.

У липні 1971 р. відповідно до вказівок із союзного центру в УРСР вийшла постанова «Про заходи щодо протидії нелегальному поширенню антирадянських та інших політично шкідливих творів». Нею органи державної безпеки зобов'язали виявляти тих, хто виготовляв і розповсюджував «самвидав», перекривати канали його вивезення за кордон і надходження звідти антирадянської літератури. Першими в 1972 р. під час операції «Блок» заарештували В. Стуса, Л. Плюща, В. Чорновола, Є. Сверстюка, С. Параджанова, І. Світличного, С. Глузмана, В. Марченка та інших. Набули поширення «чорні списки» українських письменників і перекладачів, праці яких не підлягали публікації. Розпочалися кампанії «чисток» від інакодумців у видавництвах, творчих спілках, інститутах Академії наук УРСР, закладах вищої освіти тощо. Переглядали репертуари театрів, експозиції музеїв. За деякими даними, у 1960—

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1972 р. органи радянської державної безпеки здійснили операцію «Блок». Під час неї в Києві та Львові було заарештовано щонайменше 20 осіб, звинувачених в українському «буржуазному націоналізмі». Приводом до арештів було затримання кур'єра українських емігрантських організацій Ярослава Добоша та його зустрічі з окремими дисидентами. Це започаткувало хвилю жорстоких репресій, унаслідок яких до кінця 1972 р. заарештували 100 осіб, а до 1974 р. — 193 особи.

Василь Макух. 1950-ті рр.

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Василь Макух народився на Львівщині. За часів Другої світової війни він вступив до лав УПА, у військовій розвідці якої діяв під псевдонімом Микола. У 1946 р. В. Макух потрапив до НКВС і був засуджений на десять років каторжних робіт у Сибіру. У 1955 р. його звільнили з ув'язнення та вислали на спецпоселення. Там він познайомився з Лідією Запарою, що була засуджена за «співробітництво з німецькими окупантами» (перебувала на примусових роботах у Німеччині). Вони одружилися та переїхали до Дніпропетровська. Повертатися на захід України В. Макух заборонили.

Ювілейна монета на честь генерала П. Григоренка. 2007 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Український дисидентський і правозахисний рухи розвивалися поряд з іншими опозиційними режиму національними рухами. Так, українські дисиденти й правозахисники в цей період діяли разом з єврейськими опозиціонерами компартійної диктатурі. Перші контакти між представниками української та єврейської дисидентських спільнот відбулися в 1960-х рр., а в 1970 р. розпочалося повноцінне співробітництво. Колишній член Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод Йосиф Зісельс згадував, що в єврейській спільноті

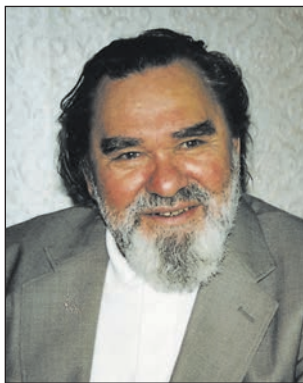
з'являлося «дедалі більше розуміння того, що в умовах імперії національні рухи мають спільного ворога — комуністичну імперію».

Наприкінці 1960 — на початку 1970-х рр. у єврейському, як і інших антиімперських національних рухах СРСР, була вибудована ідеологічна структура. Виокремилися дисиденти, які зосередилися на критиці імперського режиму за порушення ним прав людини, та сіоністи, які прагнули безперешкодно виїхати із СРСР до Ізраїлю й там будувати свою державу.

1972 рр. загальна кількість учасників дисидентського й правозахисного рухів в Україні становила близько 1 тис. осіб.

Репресії 1970-х рр. завдали удару українському опозиційному руху, але не змогли його зупинити.

? Охарактеризуйте основні досягнення та невдачі Української Гельсінської групи.

Микола Руденко.
1980-ті рр.

3 УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ГРУПИ СПРИЯННЯ ВИКОНАННЮ ГЕЛЬСІНСЬКИХ УГОД.

У 1975 р. СРСР підписав Гельсінський Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі, та зобов'язався не переслідувати громадян за політичні переконання. Спираючись на цю норму, правозахисники в СРСР почали легально відстоювати право на інакодумство.

У травні 1976 р. в Москві було утворено Групу сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР, а 9 листопада 1976 р. в УРСР виникла Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Українська Гельсінська група (УГГ). Її очолив письменник М. Руденко, а членами-засновниками були О. Бердник, О. Тихий, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, М. Маринович, О. Мешко, М. Матусевич, П. Григоренко, Н. Строката. Головною метою УГГ вважала ознайомлення країн — учасників Гельсінських угод і світової громадськості з фактами порушень на теренах України Загальної декларації прав людини. Крім цього, у документах завданнями групи проголошували:

- стежити за виконанням владою гуманітарних статей Гельсінських угод;
- сприяти ознайомленню громадян УРСР з міжнародними стандартами з прав людини;
- домагатися, щоб на міжнародних конференціях з обговорення Гельсінських угод була присутня українська делегація;

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Українська Гельсінська група (УГГ) — об'єднання діячів українського правозахисного руху, створене в УРСР 9 листопада 1976 р.

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

Із Декларації Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (листопад 1976 р.)

...Українська група сприяння ставить за мету:

- 1) Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини, домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж Особою і Державою.
- 2) Виходячи з переконань, що мир між народами не можна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акта Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.
- 3) Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватися підсумки виконання Гельсін-

ських угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

4) З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування в Україні представників закордонної преси, створення незалежних прес-агентств тощо.

Своїм головним завданням Група вважає ознайомлення урядів країн-учасників і світової громадськості з фактами порушень на теренах України Загальної декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою...

? **Парна робота в класі.** Обговоріть і сформулюйте судження про важливість і доцільність оприлюднених у документі мети й головного завдання УГГ.

- вимагати акредитування в Україні представників незалежних закордонних прес-агентств.

Декларацію та Меморандум УГГ склав М. Руденко. Усі члени групи підписали декларацію власними іменами та вказали свої адреси, підкреслюючи намір діяти суто легальними методами. Однак проти них швидко розпочали репресії. У 1977—1978 рр. затримали М. Руденка, О. Тихого, М. Мариновича, М. Матусевича, Л. Лук'яненка. Зокрема, Л. Лук'яненка як «особливо небезпечного рецидивіста» засудили до десяти років таборів і п'яти років заслання. У наступні роки було репресовано й інших членів групи.

Наприкінці 1970 — на початку 1980-х рр. відбулися чергові арешти й судові процеси, організовані режимом над українськими правозахисниками. За ґратами опинилося близько 60 осіб. Не витримавши жахливих умов утримання, у таборах померли В. Стус, В. Марченко, Ю. Литвин, О. Тихий.

Завдяки українському дисидентству суспільство переконалося в необхідності створення незалежної Української держави, де будуть забезпечені демократія, права і свободи людини.

? **Коллективна робота в класі.** Які ключові виклики й труднощі стояли перед правозахисним рухом в УРСР? Як це вплинуло на його стратегії та досягнення?

Обкладинка закордонного видання журналу «Український вісник». 1980-ті рр.

? Яку мету мало релігійне дисидентство в УРСР?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Станом на 1980 р. із 90 ув'язнених учасників українського опозиційного руху 78 осіб покарали за «віру». Серед них було двоє православних, 14 греко-католиків і 62 представники протестантизму.

Йосип Тереля. 1960-ті рр.

НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110087
Перегляньте відеоролик «Каральна психіатрія» і виконайте завдання до нього.

4 РЕЛІГІЙНЕ ДИСИДЕНТСТВО. Конституція УРСР гарантувала населенню свободу совісті. Проте в реальному житті режим цього не забезпечував. Діяльність Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), Української греко-католицької церкви (УГКЦ) та деяких інших релігійних об'єднань була заборонена. Після підписання Гельсінських угод СРСР почали звинувачувати в систематичному порушенні прав людини в релігійній сфері.

Визначальними у відносинах церкви й держави стали релігійне дисидентство та репресії режиму проти його представників. Уряд застосовував агресивну пропаганду атеїзму, забороняв релігійні публікації, закривав культові споруди, перешкоджав релігійній освіті дітей тощо.

Особливо активно боролися за свої права греко-католики. Ліквідована УГКЦ діяла в західних областях підпільно. Її називали «церквою в катакомбах». Понад 300 греко-католицьких священників на чолі з декількома єпископами таємно проводили служби для вірян. Працювали також підпільні друкарні та монастирі. Діяльністю УГКЦ з-за кордону керував Йосип Сліпий, який із 1963 р. перебував у Ватикані.

У 1982 р. правозахисник і політв'язень Йосип Тереля створив «Ініціативну групу захисту прав віруючих і церкви». До неї увійшли Г. Будзинський, А. Гнідін, С. Петраш-Січко та інші. Учасники групи направили звернення до союзного центру, де обґрунтували неканонічність рішень Львівського собору 1946 р. про ліквідацію УГКЦ. У відповідь на це Й. Терелю було заарештовано. Проте організований ним рух за відновлення УГКЦ не припинився.

Православна церква, яка мала офіційну назву Російська православна церква (РПЦ), також зазнавала обмежень, але влада дозволила їй продовжити діяльність. Чимало її священників стали агентами

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Яскравою постаттю українського релігійного дисидентства став Василь Романюк (майбутній настоятель Української православної церкви Київського патріархату **Володимир**). У 1944 р. його було засуджено за належність до ОУН. Після звільнення він вирішив присвятити життя православної церкві й здобув відповідну освіту. У 1972 р. В. Романюка заарештували за «антирадянську агітацію і пропаганду» та засудили на сім років таборів суворого режиму

і три роки заслання. Перебуваючи в засланні, він заявив про свою належність до Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Із 1979 р. В. Романюк був членом Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Через деякий час В. Романюк виїхав до Канади. У 1990 р. він повернувся до України й долучився до боротьби за створення незалежної Української православної церкви.

КДБ. На сході України поширювалася діяльність баптистських та інших протестантських напрямів.

5 КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ ПРАВОЗАХИСНИЙ РУХ. Кримськотатарський національно-визвольний рух виник у період лібералізації тоталітарного режиму під час десталінізації у місцях депортації кримських татар (Узбецька, Казахстанська, Таджикиська РСР, Марійська АРСР тощо).

У боротьбі кримських татар за повернення на батьківщину в різні роки активну участь брали Амет-Хан Султан, Абраїм Решидов, Сейтнафе Сейтвелієв, Узеїр Абдураманов, Мустафа Джемілев, Юрій Османов, Айше Сеїтмуратова, Сейдамет Меметов, Рефат Чубаров та інші.

Намагаючись протидіяти антитатарській пропаганді в СРСР, учасники руху проводили серед населення роз'яснювальну роботу, зверталися з петиціями до політичного керівництва. У відповідь влада застосовувала репресії проти учасників руху та робила незначні поступки у сфері культури.

На початку 1960-х рр. виник «Союз кримськотатарської молоді за повернення на Батьківщину». Влада заарештувала його лідерів Сеїт-Амзу Умерова та Марата Омерова, але це не зупинило рух. Головною метою учасників кримськотатарських ініціативних груп стала агітація за повернення до Криму й відновлення Кримської Автономної РСР як національної республіки. Учасники руху проводили демонстрації та направляли делегації до Москви.

У 1966 р. учасникам чергового з'їзду Комуністичної партії було вручено лист-звернення, який підписали понад 120 тис. представників кримськотатарського народу. Наступного року в Таджикистані в місті Ленінабад (зараз Худжанд) відбулися перші

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Становище кримських татар у місцях виселення було дуже важким. Ті, хто пережив депортацію, згадували, як голодні й напівголі опинилися в Узбекистані без засобів до існування. Для великих сімей виділяли маленькі будинки, решту підселяли в місцеві сім'ї. Багато переселенців помирало від голоду і хвороб. Діти жебракували, дорослі важко працювали в колгоспах. Значною стала смертність, особливо серед літніх людей, жінок і дітей. Лише в перші роки після депортації кримськотатарська спільнота втратила майже половину своєї кількості. Це засвідчило, що депортація була злочином тоталітарного режиму проти кримськотатарського народу.

? Які методи боротьби використовував кримськотатарський національно-визвольний правозахисний рух для досягнення своєї мети?

© НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110088

Перегляньте відеоролик «Реальна історія депортації кримських татар» і виконайте завдання до нього.

М. Джемілев із групою політв'язнів-кримських татар (другий ліворуч у другому ряду). Узбекистан. Вересень 1967 р.

Зустріч представників кримських татар з Амет-Ханом Султаном. 1966 р.

? За додатковими джерелами з'ясуйте, чим уславився Амет-Хан Султан.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Допомогу кримськотатарському національному руху надавали Національний центр кримських татар у США й створений при ньому фонд «Крим». Його метою було «поширювати інформацію про становище кримських татар та інших релігійно-етнічних груп населення Криму, оприлюднювати факти політичних й адміністративних репресій проти учасників кримськотатарського національного руху, сприяти збереженню та розвитку матеріальної і духовної культури Криму».

Айше Сейтмуратова.
1980-ті рр.

нелегальні збори представників кримськотатарських «ініціативних груп».

У 1967 р. влада повернула кримським татарам громадянські права й заявила про можливість прийняти певну кількість переселенців до Криму. Це спричинило протести серед кримських татар, які проживали в Узбекистані. Влада відповіла миттєво. Зібрання кримських татар було розігнано, частину активістів заарештовано. Відбулася низка судових процесів над лідерами кримськотатарського руху (зокрема, Ташкентський процес над Мустафою Джемілевім та Іллею Габаєм).

На початку 1970-х рр. багато кримських татар самочинно поверталися до Криму. Режим перешкоджав цьому репресіями. Тих, хто повернувся на півострів, часто примусово вивозили назад.

У 1978 р. на знак протесту проти повторного виселення кримський татарин Муса Мамут здійснив акт самоспалення. Однак це не зупинило репресії.

Узимку 1978—1979 рр. Кримом прокотилася хвиля обшуків, виселень, знесення будинків і фізичного насильства над кримськими татарами. Загалом було виселено 150 сімей.

15 березня 1979 р. понад 200 представників кримськотатарського народу в Москві в приймальній Верховної Ради СРСР оголосили дводенне голодування на знак протесту проти насильства й терору над кримськими татарами. Акцію придушили силовими заходами.

Посилення кримськотатарського національного руху в 1970—1980-х рр. було пов'язане з масовими міжнародними кампаніями на підтримку одного з його лідерів М. Джемілева. Вимоги звільнити його з місця ув'язнення набували форми міжнародних акцій солідарності з кримськотатарським народом.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

➡ 1. Яку подію вважають першим відкритим громадським політичним протестом після доби сталінської диктатури? 2. Укажіть автора статті «Інтернаціоналізм чи русифікація?». 3. Як називався невідконтрольний тоталітарному режиму засіб поширення позацензурної літератури в УРСР у 1960—1980-х рр.? 4. Яку назву мав журнал, заснований у 1970 р. В. Чорноволом? 5. Коли утворилася Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод?

✂ 6. Опишіть, у чому полягала головна думка статті «Інтернаціоналізм чи русифікація?». 7. Поясніть, чому статтю історика М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» компартійні ідеологи сприйняли негативно й заборонили до друку. 8. Наведіть факти, які підтверджують думку, що саме В. Чорновіл започаткував український правозахисний рух, спрямований проти порушень комуністичним (тоталітарним) режимом прав і свобод людини. 9. Поясніть, чому УГКЦ у 1950—1980-ті рр. називали «церквою в катакомбах». 10. Визначте, що об'єднувало правозахисний рух і релігійне дисидентство. 11. Охарактеризуйте ідейні течії в дисидентському русі.

💬 12. Поміркуйте, як правозахисний рух в УРСР вплинув на формування громадської свідомості щодо прав і свобод громадян та ідеї незалежності. 13. Визначте особливості й наслідки дисидентського руху в УРСР. 14. Висловіть власну думку, які методи боротьби дисидентів були найефективнішими. Чи могли дисиденти діяти радикальніше? 15. Складіть структурно-логічну схему до теми «Український дисидентський рух». 16. Запропонуйте критерії для порівняння та складіть порівняльну таблицю «Опозиційна діяльність режиму в середовищі національних меншин» (на прикладі єврейського дисидентського, сіоністського руху в УРСР та кримськотатарського руху за повернення на історичну батьківщину). 17. **Парна робота в класі.** Складіть словник термінів, пов'язаних із дисидентським рухом. 18. **Групова робота в класі.** Обговоріть і висловіть спільну відповідь на запитання. Якою мірою репресивна політика радянського режиму стимулювала дисидентський рух? 19. Доберіть інформацію та визначте особливості боротьби радянської тоталітарної влади з інакодумцями. 20. За додатковими джерелами складіть характеристику громадсько-політичної діяльності одного з діячів (на вибір): В. Макух, В. Стус, В. Чорновіл, І. Дзюба, М. Руденко, М. Джемільєв, П. Григоренко.

СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

■ дисидентський рух в УРСР у період системної кризи комуністичного тоталітаризму в СРСР.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1965, 1972 рр. — хвилі арештів дисидентів.

1970 р. — початок видання «самвидавського» правозахисного журналу «Український вісник».

Листопад 1976 р. — створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод.

Київський кінотеатр «Україна», де відбулася акція протесту. 1965 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

У 2016 р. в Україні відзначали 40-річчя заснування УГГ, вказавши, що «це була перша легальна правозахисна організація в Українській РСР, яка відіграла одну з ключових ролей у національно-визвольній боротьбі українського народу, розпочала ненасильницький, легальний і правовий шлях у здобутті Україною незалежності, становленні демократії, поваги до прав людини».

§ 15. Розвиток культури

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109238

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати особливості розвитку освіти, науки, літератури, мистецтва та спорту в УРСР у період системної кризи радянського режиму.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які події та процеси визначали системну кризу радянського режиму? **2.** Визначте основні риси політичного й суспільного життя в цей час. **3.** Які зміни у сфері освіти і науки відбулися наприкінці 1940 — на початку 1960-х рр.? **4.** Які галузі мистецтва набули розвитку в період хрущовської «відлиги»? **5.** Назвіть основні досягнення української літератури в період «відлиги». **6.** Що вам відомо за іншими навчальними дисциплінами про здобутки культури України в період системної кризи СРСР?

? Які зміни в розвитку освіти відбулися в УРСР у 1960—1980-ті рр.?

Навчання за спеціальністю «секретар-друкарка» у навчально-виробничому комбінаті. Бердичів (Житомирська область). 1970-ті рр.

? Як фотографія відображає процес навчання в навчально-виробничому комбінаті?

1 ОСВІТА. У цей період радянська влада відмовилася від запланованої 11-річної середньої освіти. У 1966—1967 рр. школи почали переводити на 10-річний термін навчання. До навчальних планів увійшли нові насичені комуністичною ідеологією предмети — «Основи Радянської держави і права» у 8 класі та «Суспільствознавство» в 10 класі. Із 1972 р. в середніх школах також запровадили обов'язкову початкову військову підготовку. Після 8 класу (неповна середня освіта) молодь продовжувала навчання або в старшій школі, або у середніх спеціальних навчальних закладах — професійно-технічних училищах і технікумах.

Перехід до обов'язкової середньої освіти в селах був складним. Зазвичай там створювали одну повну середню школу на декілька сіл, й учні та учениці змушені були долати десяток кілометрів, щоб до неї дістатися. Тому для навчання учнів сільської місцевості запровадили школи-інтернати. Для опанування робітничих і сільськогосподарських професій створювали міжшкільні навчально-виробничі комбінати, де старшокласники навчалися один день на тиждень. У 1984 р. за новою шкільною реформою знову встановили 11-річний термін навчання.

Розвиток військово-промислового комплексу СРСР потребував висококваліфікованих робітників та фахівців із вищою освітою. У 1959—1980 рр. кількість закладів професійно-технічної освіти в УРСР збільшилася майже в 1,5 разу. Значно зростає також мережа закладів вищої освіти. Загально-технічні факультети та філіали закладів вищої освіти відкривали при великих підприємствах військово-промислового комплексу. Загалом протягом 1960—1980 рр. у республіці підготували 3,8 млн фахівців із середньою спеціальною та 2,5 млн — із вищою освітою. Однак частка студентства в УРСР у цей період була значно меншою, ніж у РРФСР. При цьому якість підготовки фахівців у СРСР поступала демократичним країнам Заходу.

2 РОЗГОРТАННЯ РОСІЙЦЕННЯ. У період системної кризи тоталітарного режиму в УРСР в усіх сферах культурного життя поширювалося російщення. У 1978 р. з'явилася постанова «Про подальше вдосконалення вивчення російської мови в союзних

республіках». Наприкінці 1970-х рр. кількість українськомовних шкіл в УРСР значно зменшилася. У більшості обласних центрів їхня частка не перевищувала 28 % від загальної кількості.

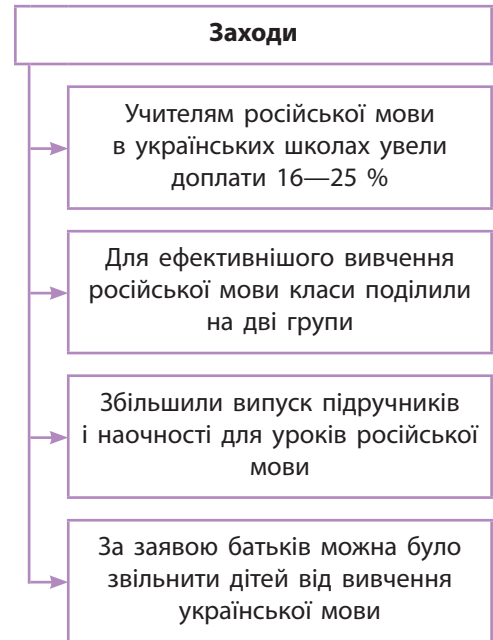
У травні 1979 р. республіки СРСР зобов'язали «запровадити вивчення російської мови в національних дошкільних закладах для дітей із п'яти років життя». Для реалізації завдання, крім примусових заходів, викладачам російської мови та літератури встановили надбавку до заробітної плати. Розширили випуск навчальної літератури російською мовою. Як наслідок на середину 1980-х рр. у Києві лише п'ята частина дітей навчалася українською мовою. У Донецькій і Кримській областях українські школи взагалі зникли.

З НАУКА. Основну роль у розвитку української науки відіграла Академія наук УРСР. Кількість науковців у її установах зростає з 3,6 тис. у 1960 р. до 15,3 тис. у 1985 р. Загалом у наукових установах республіки на початку 1980-х рр. працювало понад 200 тис. осіб. Провідною в СРСР установою зі створення автоматизованих систем, проектування електронно-обчислювальних машин став Інститут кібернетики в Києві. Упродовж 20 років його очолював академік В. Глушков, а потім академік В. Михалевич. У 1973 р. за редакцією академіка В. Глушкова видали українською мовою «Енциклопедію кібернетики». Ці дослідження тоталітарна влада вважала корисними в протистоянні з демократичним Заходом.

Теоретичні розробки українських математиків союзний центр використовував у воєнних програмах проти Заходу. Дослідження також вели у фізиці, астрономії та радіоастрономії. У 1966 р. в розпорядженні українських учених-фізиків був найбільший у Європі прискорювач електронів. У цей час також було створено унікальну плавильну установку «Ураган» для вивчення плазми й керованого термоядерного синтезу. Інститут електрозварювання, очолюваний Б. Патонем, став єдиним у СРСР всесвітньо відомим науковим центром із розробки технологій зварювання металів на землі, під водою та в космосі. Так, у жовтні 1969 р. за розробленою українськими вченими технологією на радянській космічній станції «Салют-6» відбулося неможливе в земних умовах зварювання алюмінію, титану і неіржавної сталі. Крім того, українські вчені були першими дослідниками механізму передавання генетичної інформації.

? Поміркуйте, які довгострокові наслідки політики російщення можна спостерігати зараз.

РОСІЙЩЕННЯ В УРСР

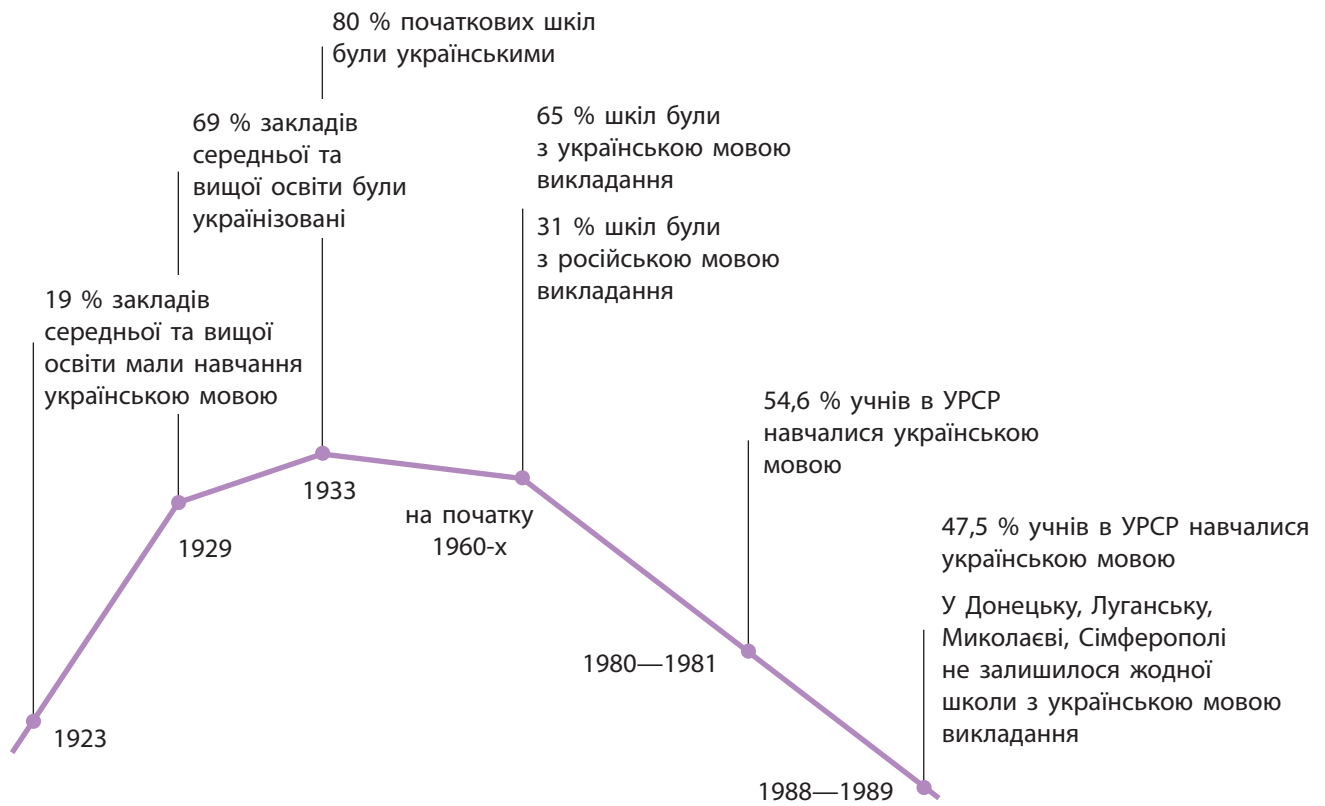

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

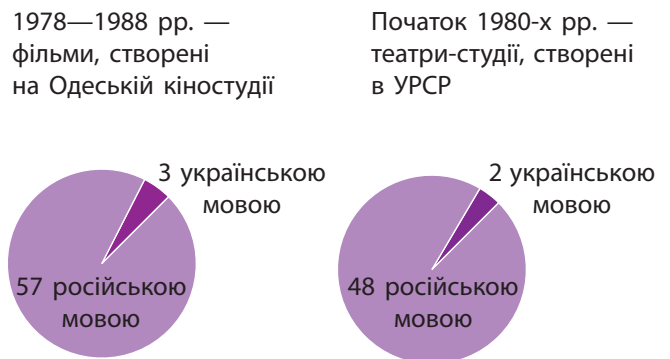
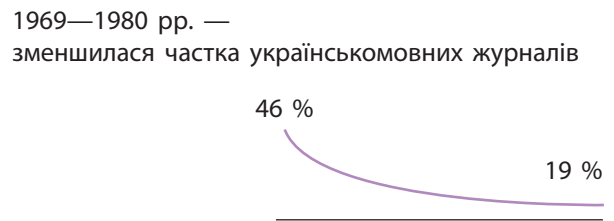
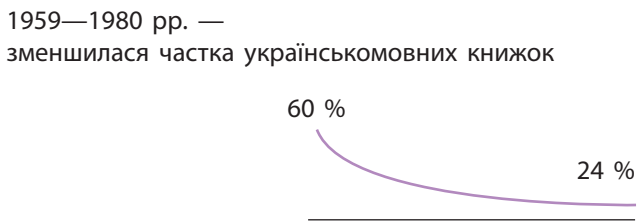
У 1980-х рр. російщення охопило засоби масової інформації. Більшість газет і книг, які видавали в УРСР, стали російськомовними. Так, серед 52,6 тис. книг в УРСР лише чверть друкували українською мовою. Російськомовні фільми захопили переважну частину кінопрокату. У цей час в УРСР налічувалося 17 тис. копій художніх фільмів російською і менш ніж 2 тис. — українською мовою.

? З'ясуйте, чому в умовах адміністративно-командної системи впровадження наукових розробок у промисловість зазнавало труднощів.

ШКОЛИ З УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ ВИКЛАДАННЯ в 1930—1980-х рр.

ПРЕСА, КІНО І ТЕАТР УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ в 1950—1980-х рр.

? Проаналізуйте схеми та зробіть висновок. Чому влада наполегливо скорочувала сферу використання української мови?

М. Амосов та інші лікарі роблять обхід у реанімації Інституту серцево-судинної хірургії. Фотографія Національного музею історії України. 1987 р.

Ан-24 — літак, створений О. Антоновим. У 1962—1979 рр. було випущено 1367 таких літаків, а в Китаї їх виробляють дотепер

Завдяки розробкам українських учених-геологів розширилися можливості освоєння корисних копалин. Уперше у світовій практиці українські вчені винайшли нові марки високотривкого чавуну, безнікелевої антикорозійної сталі та інших металів із новими якісними характеристиками. Ці та інші винаходи використовували передусім для створення озброєнь.

Науковці з 25 науково-дослідних інститутів аграрного профілю УРСР спільними зусиллями досліджували проблеми розвитку сільського господарства. Так, Миронівський інститут селекції і насінництва пшениці під керівництвом академіка В. Ремесла вивів нові сорти цієї культури.

Плідною була наукова й практична діяльність кардіохірурга М. Амосова. В очолюваній ним клініці серцевої хірургії в Києві за його особистої участі щороку проводили тисячі успішних операцій на серці.

У Києві в цей час жив і працював відомий на весь світ авіаконструктор О. Антонов.

Загалом упродовж 1970—1985 рр. здебільшого в інтересах СРСР у виробництво запровадили понад 13 тис. розробок учених Академії наук УРСР.

Складним був розвиток суспільних наук. Підготовка й видання колективами науковців багатотомних праць «Історія Української РСР», «Археологія Української РСР», «Історія українського мистецтва», «Історія української літератури», «Українська радянська енциклопедія», «Радянська енциклопедія історії

ЦІКАВІ ФАКТИ

За спогадами сучасників, О. Антонов прихильно ставився до українського національно-визвольного руху. Він надавав допомогу родині політв'язня В. Стуса, звертався до органів влади з листами на захист поетеси Ліни Костенко. У 1965 р. О. Антонов разом із 77 представниками інтелігенції підписав відкритого листа із протестом проти політичних репресій щодо української інтелігенції та обмежень використання української літератури.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

На розвиток суспільних наук негативно впливав суворий контроль компартійних органів. Так, за невідповідне до компартійних засад висвітлення історії українського козацтва звільнили з роботи О. Апанович та Я. Дзиру. Археологів М. Брайчевського та І. Шовкопляса звинувачували у згадуванні в працях прізвищ М. Грушевського, В. Кубійовича, С. Єфремова та інших заборонених владою українських учених.

Ніна Вірченко. 2000-ні рр.

? За додатковими джерелами складіть характеристику діяльності Н. Вірченко.

? Охарактеризуйте суперечності, які виникали між розвитком української літератури за часів системної кризи СРСР та посиленням цензури.

Письменник Олесь Гончар із дружиною та сином. 1964 р.

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Ніна Вірченко — репресована українська науковиця й математикinja. У 1948—1954 рр. вона відбувала термін ув'язнення у таборах ГУЛАГу за участь в «українсько-націоналістичній банді». Після повернення до України Н. Вірченко продовжила навчання в Київському державному університеті імені Т. Шевченка і в 1967 р. стала його доцентом, а потім професором. У 1991 р. вона була реабілітована владою України.

України», «Словник української мови», «Українсько-російський словник» проходили під суворим контролем влади. Помітним явищем культурного життя стало видання 26-томної історичної праці «Історія міст і сіл УРСР». Однак у всіх цих працях вимушено наводили комуністичні гасла, замовчували імена діячів, події та явища української історії.

4 ЛІТЕРАТУРА. РОЗВИТОК ОПОЗИЦІЙНИХ ТЕЧІЙ.

Українська література в період системної кризи режиму розвивалася досить динамічно, але під пильним контролем компартійних ідеологів. Це стало головною перешкодою для її повноцінного розвитку. Проте навіть у несприятливих умовах комуністичного тоталітаризму українська література збагачувалася новими високохудожніми творами.

У 1960—1980-х рр. вийшли нові твори Олесея Гончара («Циклон», «Берег любові», «Тронка», «Твоя зоря», «Чорний яр»), Михайла Стельмаха («Дума про тебе», «Правда і кривда», «Чотири броди»), Івана Білика («Меч Арея»), Григора Тютюнника («Батьківські пороги», «Крайнебо», «Деревій», «Коріння», «Зав'язь»), Василя Земляка («Зелені млини», «Лебедина зграя»). Широкої популярності набули романи й повісті з української історії Романа Федоріва, Юрія Мушкетика, Павла Загребельного, Раїси Іванченко, Романа Іваничука. До скарбниці української поезії увійшли збірки нових творів Дмитра Павличка («Таємниця твого обличчя»), Івана Драча («Корінь і крона»), Миколи Вінграновського («На срібному березі»), Петра Скунця («Розп'яття»), Ліни Костенко («Над берегами вічної ріки», «Нескореність»). Авторам доводилося долати цензурні перешкоди.

Багато представників української літератури зазнавали утисків і переслідувань. Василь Симоненко так і не зміг видати свою збірку поезій «Лебеді материнства». Вона вийшла друком лише в 1981 р. (через 18 років після смерті автора).

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

Із листа Г. Тютюнника до Олесея Гончара (1968 р.)

Дорогий Олесю Терентійовичу!
Щойно прочитав «Собор». Орлиний, соколиний роман ви написали, роман-набат! О, як засичить ота наша ретроградська гидь, узнавши сама себе, яке невдоволення Вами висловлять... У наш час, ніби тихий, ніби благий — тільки вужине шелестіння під ногами чути... і «Собор»! Здавалося б, «все мовчить, бо благоденствує» (як же телевізори під шиферними сільськими дахами, пенсії колгоспникам, колективне керівництво, патріотизм, однаковий для всіх, як віцмундир) — і «Собор»! Здавалося б, нормалізація (як же, культу не було, були «окремі помилки», генерали аплодують стоячи його імені, названому началь-

ством; керівні дами, комсомолки в 40 років, переконують письменників-початківців, що 37-й рік не такий уже й злочинний, що декому тоді справедливо «дали прикурить») — і раптом «Собор». Здавалося б, усе минулося, «пройшло без сучка й задоринки»: народ, від якого забрано й приховано історію його духу, як приховують від прийомної дитини, хто її батьки і куди вони поділися, — народ цей звик, «безмолвствує» — і раптом «Собор»!

? **Парна робота в класі.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання. 1. У чому автор листа вбачав значення роману Олесея Гончара «Собор»? 2. Як ви розумієте вислів «роман-набат»?

На початку 1968 р. вийшов друком роман Олесея Гончара «Собор», де автор виступив на захист духовності, традицій і звичаїв українського народу. Радянське керівництво УРСР упізнало себе в романі в негативній ролі та ініціювало кампанію цькування письменника. Представників української інтелігенції, що позитивно відгукнулися про роман, виключили з партії та звільнили з роботи. У 1971 р. Олесея Гончара усунули від керівництва Спілкою письменників України, а роман «Собор» до другої половини 1980-х рр. був забороненим.

У 1970 р. прихильники комуністичного режиму в Київській письменницькій організації піддали нищівній критиці твір Романа Андріяшика «Полтава», роман Івана Чендея «Березневий сніг», роман Володимира Дрозда «Катастрофа». Твори не допустили до друку, а авторів, по суті, позбавили засобів до існування.

Наприкінці 1960-х рр. збірки письменника, керівника УГГ Миколи Руденка «Всесвіт у тобі», «Сто світил», «Оновлення» заборонили одразу після виходу друком, як і попередні твори автора.

Микола Вінграновський відомий не лише письменницькою, але й режисерською та акторською діяльністю. Він працював на Кіностудії імені О. Довженка в Києві. 1960-ті рр.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1979 р. було надруковано віршований роман Ліни Костенко «Маруся Чурай», де поетеса на тлі бурхливої епохи боротьби Б. Хмельницького за звільнення українських земель від панування Речі Посполитої зобразила популярну в ті часи народну співачку Марусю Чурай. До того шість років Ліна Костенко не могла представити твір читацькій аудиторії через цензурні перешкоди. Це стало можливим лише зав-

дяки Спілці письменників України й особистому втручання її голови П. Загребельного. Збірки поезій «Княжа гора» та «Зоряний інтеграл» у ці роки поетесі видати не вдалося. Компартійні ідеологи режиму звинувачували Ліну Костенко в «художній неповноцінності» творів та ідеалізації козацьких часів. У 1987 р. роман «Маруся Чурай» здобув Державну премію УРСР у галузі літератури.

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Серг Лифар — видатний танцівник ХХ ст. українського походження. У 1922 р. у віці 17 років він разом із сім'єю емігрував до Парижа, де прожив усе життя. Проте, за його словами, «навіть чудовий, блискучий Париж не зміг примусити мене, киянина, забути про мій широкий, величавий Дніпро». Одного разу він прийшов до театру «Гранд-Опера» у вишиванці й поділився мрією повернутися до України. Під час вручення С. Лифарю ордена Почесного легіону на запитання президента Франції Ш. де Голля, чи не збирається він нарешті отримати французьке громадянство, танцівник відповів, що він українець і батьківщина його Україна. До кінця життя С. Лифар залишався особою без громадянства.

? Що визначало розвиток тогочасного українського мистецтва?

Постійних переслідувань за безкомпромісну боротьбу з тоталітарним режимом зазнавав поет Василь Стус. Збірку поезій «Зимові дерева» він зміг видати лише за кордоном. У 1990 р. за збірку «Дорога болю» В. Стуса посмертно нагородили Державною премією УРСР у галузі літератури.

5 МИСТЕЦТВО. Найбільш масовим видом тогочасного мистецтва залишалося кіно. В Україні в цей час діяло понад 30 тис. кінотеатрів і пересувних кіноустановок. Проте компартійна влада суттєво заважала розвитку українського кінематографу. Лише близько половини фільмів, які створили на українських кіностудіях у 1976—1986 рр., було знято або продубльовано українською мовою. Закордонні та зняті в інших республіках СРСР фільми українською мовою не дублювали. У кінотеатрах УРСР панувала російська мова.

Більшість українських кінофільмів у цей час створили на Кіностудії імені О. Довженка в Києві. Саме тут працювали відомі режисери Л. Биков, Ю. Ілленко, В. Івченко, М. Мащенко, К. Муратова, Л. Осика та інші. Визначним явищем в історії кінематографу цього періоду стала поява українського поетичного кіно. Цей напрям започаткували фільми С. Параджанова («Тіні забутих предків»), Ю. Ілленка («Криниця для спраглих», «Білий птах з чорною ознакою»), Л. Осики («Камінний хрест»). Однак більшість фільмів в умовах переслідування владою за невідповідність комуністичній ідеології не потрапили на загал.

Кадр із фільму «Тіні забутих предків». Режисер С. Параджанов. Головних героїв зіграли Іван Миколайчук та Лариса Кадочникова

Кадр із фільму «Білий птах з чорною ознакою». Режисер Ю. Ілленко. Сценарій І. Миколайчука, Ю. Ілленка

Поштова марка України «Гороховий звір», присвячена М. Примаченко

- ? За додатковими джерелами підготуйте опис одного з творів художниці М. Примаченко. Поясніть, чому ви обрали саме його.

У 1985 р. в Україні діяло 90 театрів, щорічно їх відвідувало близько 20 тис. осіб. Репертуар театрів перебував під жорстким компартійно-радянським контролем. Тому більшість репертуару становила радянська драматургія, а театр був засобом комуністичної пропаганди. Майже всі вистави йшли російською мовою. Так, у Києві серед семи театрів статус українського мав лише драматичний театр імені І. Франка.

Відомими акторами тогочасної театральної сцени були В. Дальський, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева, Н. Ужвій. Серед майстрів оперного мистецтва відзначалися Д. Гнатюк, М. Кондратюк, Є. Мірошніченко, Д. Петриненко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк, Г. Ципола.

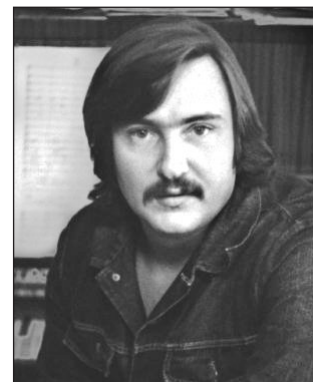
Зуміли зберегти й розвинути творчий потенціал відомі в Україні та за її межами професійні музичні колективи: Заслужена академічна хорова капела «ДУМКА», Заслужений ансамбль танцю імені П. Вірського, Заслужений державний хор імені Г. Верьовки, творче об'єднання «Трембіта», Київський камерний хор. Понад 200 митців об'єднувала в цей період Спілка композиторів України. Тогочасну українську музику збагатили А. Філіпенко, А. Штогаренко, В. Губаренко, Г. Майборода, О. Білаш, Д. Лятошинський, С. Сабадаш, І. Шамо та інші. Однак їхня творчість також перебувала під наглядом компартійних ідеологів. Так, у 1971 р. керівника

Пам'ятний знак на честь заснування Києва (пам'ятник засновникам Києва), споруджений до 1500-річчя Києва. Скульптор Василь Бородай, архітектор Микола Феценко. 1982 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Широкого визнання набула творчість відомої української народної художниці, представниці наївного мистецтва Марії Примаченко. Її твори містили зображення фантастичних чудовиськ і птахів, втілюючи образи слов'янської міфології. За рішенням ЮНЕСКО 2019 р. було визнано роком М. Примаченко.

Володимир Івасюк.
1970-ті рр.

Гравець футбольної команди «Дніпро» Олег Протасов зі «срібним бутсом». Він був нагороджений як другий бомбардир європейських чемпіонатів, що забив у сезоні 35 м'ячів. 1986 р.

? За додатковими джерелами підготуйте розповідь про футболіста О. Протасова.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Футбольний клуб «Динамо» (Київ) був 13-разовим чемпіоном СРСР. У 1975 і 1986 рр. він здобув Кубок володарів кубків європейських країн, а в 1975 р. — Суперкубок Європи. Гравців «Динамо» Олега Блохіна та Ігоря Беланова було визнано найкращими футболістами Європи й нагороджено «Золотим м'ячем». Своїм успіхом команда «Динамо» (Київ) завдячувала її багаторічному наставнику Валерію Лобановському.

? Якими стали основні досягнення тогочасного українського спорту?

етнографічного хорового ансамблю «Гомін» Л. Яценка за виконання українських колядок і купальських пісень звинуватили у спробах відродження «буржуазного націоналізму». Ансамбль було розпущено, а Л. Яценка виключили зі Спілки композиторів України.

Одним з основоположників української попмузики став В. Івасюк. Він написав 107 пісень та 53 інструментальні твори. Відомою на весь світ стала створена ним у 1970 р. пісня «Червона рута». У 2009 р. він посмертно отримав звання Героя України.

Більшість українських живописців у цей період працювали на замовлення влади. Вони створювали цикли картин «ленініани», портрети передовиків соціалістичного змагання, сцени праці в колгоспах та на промислових підприємствах тощо. Переважна частина цих творів мала незначну художню цінність і була цікавою лише як свідчення історичної епохи. Однак у цей час в українському живописі з'явилися нові високохудожні твори М. Дерегуса, А. Ерделі, А. Горської, О. Заливахи, Т. Яблонської, В. Чеканюка, Ф. Манайла та інших.

Найбільших обмежень у творчій діяльності зазнали скульптори-монументалісти, твори яких розглядали переважно як частину пропаганди. Так, у період системної кризи режиму в УРСР з'явилося близько 500 нових скульптур В. Леніна. Одним із найцікавіших митців цієї доби в Україні став скульптор і живописець І. Гончар. Він створив пам'ятники Т. Шевченку в Яготині та народній художниці К. Білокур у її рідному селі Богданівка на Київщині. Українські монументалісти здобули визнання й за межами батьківщини. Пам'ятники Т. Шевченку були споруджені в Торонто (Канада), Римі (Італія) і Нью-Йорку (США), Лесі Українці — у Саскатуні (Канада).

6 ДОСЯГНЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ СПОРТСМЕНІВ. Чимало українських спортсменів і спортсменок здобули світове визнання, виступаючи у складі збірних команд СРСР із різних видів спорту. Успішно розвивався Олімпійський рух. У складі олімпійської збірної СРСР українські спортсмени становили щонайменше 25 % у кожній команді. Неодноразово чемпіонами Європи, володарями Кубків світу і призерами Олімпійських ігор ставали важкоатлет Леонід Жаботинський, веслувальник Сергій Чухрай, гім-

настки Ірина Дерюгіна, Олександра Тимошенко, Оксана Скалдiна та інші.

Гандболістки «Спартака» (Київ), якими керував тренер Ігор Турчин, 12 разів ставали чемпіонками СРСР та 13 разів — володарками Кубка європейських чемпіонів. Значними були успіхи тренера й на рівні збірної СРСР: за його керівництва вона двічі виграла чемпіонат світу та здобула дві золоті медалі на Олімпійських іграх. За видатні досягнення в спорті І. Турчин і його команда занесені до Книги рекордів Гіннеса. Призерками на чемпіонатах Європи й світу не раз ставали гандболістки Зінаїда Турчина та Лариса Карлова.

7 **ЗДОБУТКИ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ.** Як і в попередні періоди, українська діаспора розвивала та збагачувала національну культуру.

Поет і перекладач Святослав Гординський (більшу частину життя прожив у США) створив декілька поетичних збірок і переклад «Слова о полку Ігоревім». Йому належать переклади українською мовою віршів Овідія, Горація, В. Гюго, Ш. Бодлера, Дж. Байрона, Й. Гете, Ф. Шіллера та інших. Також С. Гординський написав статтю-роздум про Т. Шевченка як художника та український іконопис.

Письменник Улас Самчук у цей час видав роман про життя українських емігрантів у Канаді «На твердій землі». Відомою представницею модернізму в українській літературі цієї доби стала художниця й письменниця Емма Андрієвська зі США. Її «Роман про людське призначення» розповідав про життя українців в еміграції. Світове визнання здобула творчість українського живописця зі США Якова Гніздовського (портрет М. Скрипника, картини «Селянський хліб», «Гладіолуси» тощо).

Значний внесок у розвиток музичної культури зробив Антон Рудницький, який жив у США. Він створив опери «Анна Ярославна», «Княгиня Ольга». Із 1968 р. при Гарвардському університеті в США працював Український науковий інститут. Вирішальна роль у розвитку цього наукового закладу належала його директору, вченому, історико-енциклопедисту Омеляну Пріцаку.

Важливим здобутком української діаспори цієї доби залишалася діяльність відродженого Наукового товариства імені Т. Шевченка. У цей час воно видавало десятитомну «Енциклопедію українознавства» (до 1989 р.). У 1979 р. виник один із наймолодших

Гладіолуси. Художник Я. Гніздовський. 1976 р.

? За додатковими джерелами ознайомтеся з іншими творами Я. Гніздовського. Висловіть думку, чому його творчість набула визнання.

? Якими були культурні здобутки української діаспори в цей період?

Наталія Полонська-Василенко. 1960-ті рр.

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

До найвідоміших жінок України ХХ ст. належить українська науковиця, архівістка, археологиня та історикиня **Наталія Полонська-Василенко**. У 1943 р., рятуючись від комуністичного режиму, вона виїхала з України до Німеччини, де працювала до кінця життя. У 1945—1972 рр. Н. Полонська-Василенко обіймала посаду декана філософського факультету Українського вільного університету в Празі та Мюнхені.

? За додатковими джерелами складіть характеристику наукової діяльності Н. Полонської-Василенко.

Історики Р. Конквест і Дж. Мейс порушили тему Голодомору в Україні й донесли до світової громадськості факт геноциду українського народу

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

12 листопада 1967 р. в Нью-Йорку відбувся Конгрес Свободи — перша масова маніфестація української єдності в церковній, громадській і політичній сферах життя. Участь у цих зборах взяли понад 1 тис. осіб із 17 країн світу. Було прийнято рішення про створення Світового конгресу вільних українців, який після проголошення незалежності України був перейменований на Світовий конгрес українців. На сьогодні він об'єднує українців у 57 країнах. У 2018 р. Конгрес набув статусу учасника міжнародної неурядової організації в Раді Європи.

наукових центрів української діаспори в Західній Європі — філіал Римського Українського католицького університету у Великій Британії. Українська діаспора докладала значних зусиль до збереження пам'яті й поширення інформації про трагедію Голодомору 1932—1933 рр. в Україні.

Історики Роберт Конквест і Джеймс Мейс у 1986 р. видали в США працю «Жнива скорботи: радянська колективізація і терор голодом». Завдяки їхнім дослідженням у світі дізналися про Голодомор на українських землях. Чимало уваги вивченню історії України приділяв директор Українського наукового інституту Гарвардського університету Роман Шпорлюк. Українознавчі проекти на Заході (як-от діяльність Українського наукового інституту Гарвардського університету та Канадського інституту українських досліджень, видання «Енциклопедії українознавства») з'являлися завдяки фінансуванню канадського мецената українського походження Петра Яцика. Загальна сума його пожертвувань на українські інституції в країнах Заходу перевищила 16 млн дол.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

➡ **1.** Перелічіть наукові відкриття українських вчених у період «застою». **2.** Коли вперше видали роман Олеса Гончара «Собор»? **3.** Із виходом якого фільму пов'язують появу українського поетичного кіно? **4.** Твори яких українських письменників вийшли друком у 1960—1980-х рр. і які теми вони порушували?

↔ **5.** Наведіть факти, які демонструють поглиблення процесу російщення освітньої сфери наприкінці 1970-х — у 1980-ті рр. **6.** Які виклики стояли перед діячами літератури в умовах тотального контролю творчості? **7.** Поясніть, яким чином театр і музика зберігали елітарний характер, ураховуючи низьке відвідування та суворий контроль. **8.** Поясніть, у чому полягають досягнення у спортивній (тренерській) діяльності В. Лобановського.

💬 **9. Парна робота в класі.** За допомогою методу «Т-таблиця» проаналізуйте наслідки реформ у галузі освіти в цей період. **10. Колективна робота в класі.** За допомогою методу «ПРЕС» висловіть ставлення до наведених проблемних завдань. 1) Керівництво комітету з кінематографії при Раді міністрів УРСР заборонило до прокату фільм Ю. Ілленка «Криниця для спраглих», пояснивши це наявністю в ньому ідейних помилок і «формальних новацій». Голова комітету звинуватив творчу молодь у захопленні асоціативним і поетичним кінематографом на шкоду реалізму. На його думку, запозичення художніх прийомів М. Антоніоні або І. Бергмана недоцільне, оскільки народжені в західному світі ніколи «не розкривали духовний світ радянської людини». Яким є ваше ставлення до цієї критики? Як ці думки впливали на розвиток українського кінематографу? 2) Поєднуючи знання з історії України та української літератури, з'ясуйте роль духовної основи й краси в житті людини, історичної пам'яті народу, добра і зла в житті за матеріалом роману «Собор» Олеса Гончара. **11.** За додатковими джерелами простежте творчий шлях та охарактеризуйте досягнення одного з видатних діячів або діячок культури України цього періоду (на вибір): І. Миколайчук, В. Лобановський, В. Івасюк, М. Амосов, О. Антонов, Олесь Гончар, М. Примаченко, С. Параджанов. **12.** За додатковими джерелами дослідіть тему «Створення образу “радянської людини”»: умови, методи, наслідки». Подайте результати роботи у вигляді тез до виступу у стилі TED. **13. Групова робота в класі.** Розробіть ментальну карту, що розкриває особливості розвитку освіти, науки та культури України в період «застою». **14.** Дослідіть культурні здобутки української діаспори та розробіть пропозиції для музейної експозиції за цією темою.

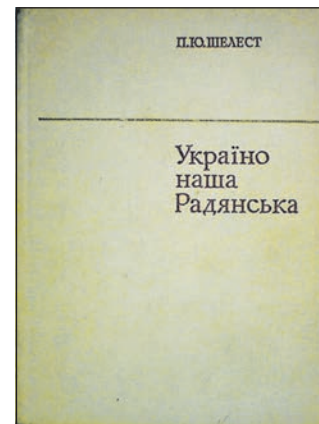
СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

■ здобутки і втрати культури України в умовах системної кризи СРСР.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1968 р. — видання роману Олеса Гончара «Собор».

1975 р. — український футбольний клуб «Динамо» (Київ) здобув Кубок володарів кубків європейських країн і Суперкубок Європи.

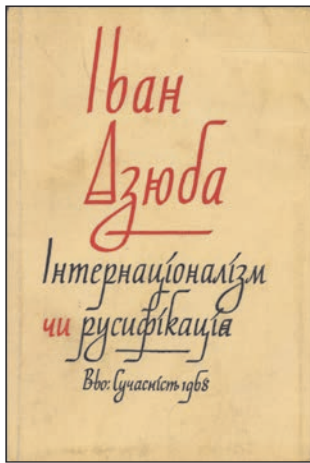

Обкладинка книги П. Шелеста «Україно наша Радянська». 1970 р.

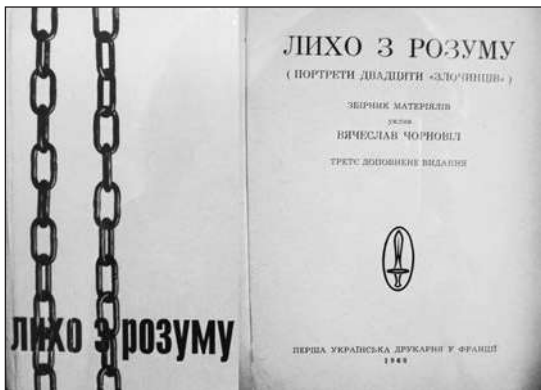

Головний корпус Інституту кібернетики імені В. Глушкова Національної Академії наук України в Києві. Сучасний вигляд

Узагальнення знань за розділом III. Україна в період загострення кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік

Обкладинка праці І. Дзюби.
Мюнхен (ФРН). 1968 р.

Збірник матеріалів «Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)». Перша українська друкарня у Франції. 1968 р.

Практичне заняття
за розділом III
rnk.com.ua/107031

Тестові завдання
для підготовки до тематичного
контролю за розділом III
rnk.com.ua/107033

I ВАРІАНТ

1. Складіть перелік подій з історії України цього періоду, які ви вважаєте найважливішими. Аргументуйте свій вибір.
2. Поясніть значення термінів і понять: «застій», дефіцит, «розвинений соціалізм», компартійно-радянська номенклатура, командно-адміністративна система, «самвидав», правозахисний рух.
3. Назвіть імена тогочасних видатних українських діячів і діячок. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України?
4. Покажіть на відповідних картах атласу: 1) місто, де було створено Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод; 2) українські міста, що стали центрами дисидентського руху; 3) основні місця поширення дисидентами «самвидавської» літератури.
5. Визначте взаємозалежність суспільно-політичного та економічного життя цього періоду.
6. Якою була сутність спроб комуністичного режиму реформувати командно-адміністративну систему управління в другій половині 1960-х рр.?
7. Проаналізуйте причини активізації, засади, особливості та наслідки діяльності представників різних течій дисидентського руху в УРСР.
8. Визначте, у чому полягали основні суперечності розвитку української культури цієї доби.

II ВАРІАНТ

Проведення узагальнення знань за допомогою методів «Кубик Блума» або «Шість капелюхів». Сценарій уроку розробляє вчитель (вчителька) за участі класу.

III ВАРІАНТ

Обговорення результатів роботи учнів та учениць над навчальними проектами до розділу.

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960 - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-х рр.

ТЕЧІЇ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ

ЗА "СОЦІАЛІЗМ
ІЗ ЛЮДСЬКИМ
ОБЛИЧЧЯМ"

НАЦІОНАЛЬНО-
ВИЗВОЛЬНА

ДЕМОКРАТИЧНА
ПРАВОЗАХИСНА

РЕЛІГІЙНА

АКЦІЇ СОЛІДАРНОСТІ З ІНШИМИ
НАРОДАМИ, ЯКІ ЗАЗНАЛИ
УТИСКІВ З БОКУ ТОТАЛІТАРНОЇ
СИСТЕМИ; ПІДТРИМКА КРИМСЬКИХ
ТАТАР У ЇХНЬОМУ ПРАГНЕННІ
ПОВЕРНУТИСЯ НА БАТЬКІВЩИНУ,
ВІДСТОЮВАННЯ ІДЕЇ
РІВНОПРАВНОСТІ НАРОДІВ

ЛИСТИ-ПРОТЕСТИ ДО КЕРІВНИХ
ОРГАНІВ УРСР І СРСР,
ВІДКРИТІ ЛИСТИ, ЗВЕРНЕННЯ
НА АДРЕСУ МІЖНАРОДНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ ТА УРЯДІВ
ДЕМОКРАТИЧНИХ КРАЇН

МЕТОДИ БОРОТЬБИ ДИСИДЕНТІВ

ІНФОРМУВАННЯ СВІТОВОЇ
ГРОМАДСЬКОСТІ ПРО
ПОРУШЕННЯ ПРАВ
ЛЮДИНИ У СРСР, УРСР

ІНДИВІДУАЛЬНІ ПРОТЕСТИ,
ВИВІШУВАННЯ
СИНЬО-ЖОВТИХ ПРАПОРІВ
ТА ІНШОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
СИМВОЛІКИ, САМОСПАЛЮВАННЯ
ТОЩО

ВИДАННЯ "САМВИДАВУ",
"ТАМВИДАВУ",
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЛИСТІВОК

СТВОРЕННЯ ПРАВОЗАХИСНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ (УКРАЇНСЬКА
ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА)

АРЕШТИ: УВ'ЯЗНЕННЯ, ЗАСЛАННЯ

- ПЕРША ХВИЛЯ АРЕШТІВ:
СЕРПЕНЬ-ВЕРЕСЕНЬ 1965 р.
(ЗААРЕШТОВАНО 25 ОСІБ)

- ДРУГА ХВИЛЯ АРЕШТІВ
(ОПЕРАЦІЯ "БЛОК"):
1970-ті рр.
(ЗААРЕШТОВАНО ПОНАД
100 ОСІБ)

- ТРЕТЯ ХВИЛЯ АРЕШТІВ:
ПОЧАТОК 1980-х рр.
(ЗААРЕШТОВАНО
БЛИЗЬКО 60 ОСІБ)

ФОРМИ І МЕТОДИ БОРОТЬБИ ВЛАДИ З ДИСИДЕНТСЬКИМ РУХОМ

ІЗОЛЯЦІЯ В ПСИХІАТРИЧНИХ
ЛІКАРНЯХ.
ПРИМУСОВЕ ЛІКУВАННЯ

ПОЗАСУДОВІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

- ЗВІЛЬНЕННЯ З РОБОТИ
- ЗАБОРОНИ НА ПРОФЕСІЙНУ
ДІЯЛЬНІСТЬ

- ВИКЛЮЧЕННЯ З ПАРТІЇ
(КПРС), ГРОМАДСЬКИХ,
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ, СПІЛОК

- ПОЗБАВЛЕННЯ
РАДЯНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА
- ОРГАНІЗАЦІЯ ГРОМАДСЬКОГО
ОСУДУ

Розділ IV ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ, ЇЇ РОЛЬ У РОЗПАДІ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

§ 16. Початок «перебудови» в СРСР і УРСР

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109239

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

визначити та охарактеризувати сутність політики «перебудови» та її наслідки в УРСР.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Який період історії СРСР називали «застоєм»? **2.** У чому проявлялася криза радянської моделі розвитку в УРСР? **3.** У чому полягали основні проблеми радянської економіки в 1970—1980-х рр.? **4.** Як екстенсивний розвиток радянської економіки вплинув на її ефективність? **5.** Які реформи намагалися провести радянські лідери для подолання економічної кризи?

? Які зміни у владі СРСР відбулися в 1982—1984 рр.?

Агітація курсу на «перебудову» в СРСР. Напис на фотографії: «Демократизація. Перебудова. Гласність». 1985 р.

1 ПЕРЕДУМОВИ «ПЕРЕБУДОВИ». Після смерті Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва цю посаду обійняв колишній керівник КДБ СРСР Юрій Андропов (1982—1984 рр.). За 15 років його перебування на чолі відомства за політичними мотивами було заарештовано близько 2 тис. осіб. Саме він ініціював створення п'ятого управління КДБ для боротьби з дисидентами, уведення радянських військ до Афганістану в 1979 р. та силове подолання кризи в Польщі в 1980 р.

Нетривале керівництво Ю. Андропова запам'яталося жорсткою спробою налагодити трудову дисципліну, посиленням контролю над виконанням планових показників, розгортанням «чисток» у партійному апараті й боротьби проти корупції, посиленням репресій проти інакодумців, значним обмеженням виїзду за кордон громадян СРСР, фактичною забороною виїзду євреїв до Ізраїлю, посиленням комуністичної пропаганди.

Після смерті Ю. Андропова його місце ненадовго посів Костянтин Черненко (1984—1985 рр.), який згорнув усі ініціативи попередника.

2 ПОЧАТОК «ПЕРЕБУДОВИ» В СРСР. У березні 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС став Михайло Горбачов. Він не хотів ліквідувати тоталітарний режим, але прагнув змін у ньому.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Гучною подією початку 1980-х рр. став арешт зятя Л. Брежнєва — заступника очільника МВС генерал-полковника Юрія Чурбанова. Це було наслідком «узбецької справи», в основі якої лежало хабарництво у верхівці влади Узбекистану. Перший секретар ЦК Комуністичної партії Узбекистану Шараф Рашидов наклав на себе руки.

В УРСР резонансною стала справа київського «Автоматторгу», керівники якого в шахрайський спосіб заробляли на «недоливах» пива, вина й газованої води з автоматів. До різних строків було засуджено понад 200 осіб, а директора «Автоматторгу» та начальника київського міського управління торгівлі — до розстрілу.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Серйозною проблемою для СРСР була війна в Афганістані, що забирала матеріальні ресурси й життя людей. У складі радянського контингенту військ в Афганістані в 1979—1989 рр. побувало 546 255 осіб (із них майже 30 % з України). Загальні втрати СРСР склали 14 453 особи (із них четверта частина — жителі УРСР). Середньодобові витрати СРСР на війну в 1984 р. становили 4,3 млн, а в 1987 р. зросли до 14,7 млн руб. Загалом утримання контингенту коштувало державі понад 30 млрд дол.

Вихід із кризи нове керівництво вбачало в «прискоренні» соціально-економічного розвитку, який планувалося досягти шляхом подвоєння економічного потенціалу й технічного переоснащення виробництва завдяки досягненням НТР. Також ішлося про викорінення негативних суспільних явищ (особливо пияцтва і розкрадання державного майна), оновлення складу партійно-державного апарату тощо. Ці питання обговорювали на Пленумі ЦК КПРС у квітні 1985 р. Було проголошено курс на «перебудову». Під таким терміном тоді розуміли лише поліпшення управління господарським механізмом, але він швидко набув ширшого змісту.

У травні 1985 р. вийшла постанова про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму, що мала налагодити трудову дисципліну. При всіх установах, організаціях, підприємствах створювали «товариства тверезості», продаж спиртних напоїв дозволяли лише в певні години та у визначених магазинах, забороняли публічні заходи з використанням спиртних напоїв.

? У чому полягала сутність політики «перебудови»?

«Перебудова» — загальна назва політичних та економічних реформ у СРСР у 1985—1991 рр. У внутрішній політиці вони передбачали «гласність» і «широку демократію», в економіці — запровадження елементів ринкових відносин, у зовнішній політиці — нормалізацію відносин із країнами Заходу.

«Гласність» — політика відкритості в діяльності державних установ і свободи інформації за часів «перебудови». Вона передбачала подання населенню ідеологічно спрямованої інформації про злочини в історії СРСР і невинних жертв цих злочинів. Також «гласність» мала створити уявлення про начебто відкритість функціонування партійно-державних органів влади, відновити довіру до них населення.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Від 1 листопада 1990 р. в готівковому обігу УРСР використовували картки споживача з відрізними купонами одноразового використання. Їх випускали до грудня 1991 р. й застосовували зі споживчою метою як додаток до радянського рубля. Покупець оплачував товари радянськими рублями й віддавав продавцеві необхідну кількість купонів. На короткий час ця система вгамувала підвищений попит.

Картка споживача в УРСР. 1991 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Антиалкогольна кампанія призвела до зменшення на 20 % обсягу збору винограду. В УРСР було знищено 60 тис. га виноградників. Збитки господарств сягнули 900 млн руб. За 1985—1987 рр. збитки від зменшення продажу алкогольних напоїв становили 13 млрд руб. Щороку бюджет УРСР через антиалкогольну кампанію втрачав 10 млрд руб. (майже третину бюджету). Через зменшення виробництва алкогольних напоїв почали ширитися самогонваріння, спекуляція горілчаними виробами.

У лютому 1986 р. відбувся XXVII з'їзд КПРС, що підтвердив курс на «прискорення». Було поставлено завдання за три наступні п'ятирічки створити виробничий потенціал на рівні поточного шляхом підвищення продуктивності праці та запровадження досягнень НТР. Крім того, влада мала намір розв'язати соціальні проблеми: забезпечення житлом, продовольством, предметами повсякденного вжитку тощо.

З'їзд також прийняв «нову редакцію» програми КПРС. У ній прибрали завдання побудови комунізму, натомість проголосили курс на вдосконалення соціалізму. Саме тоді М. Горбачов висунув два гасла «перебудови»: «гласність» та «широка демократія», які суттєво вплинули на подальший розвиток суспільних процесів. Для подолання продовольчої проблеми влада створила **Держагропром СРСР**, який мав контролювати виробництво, переробку й збереження сільськогосподарської продукції колгоспами, радгоспами, державними переробними підприємствами.

У **травні 1986 р.** ЦК КПРС прийняла постанову про посилення боротьби з нетрудовими доходами. Це завдало серйозного удару по «тіньовій» економіці СРСР, що виробляла майже 10 % внутрішнього валового продукту (ВВП) та пом'якшувала проблему тотального дефіциту.

Таким чином, перші заходи з «перебудови» не виходили за межі методів командно-адміністративного управління. Відповідно сільське господарство продовжувало занепадати. Закупівля зерна за кордоном сягнула рекордних показників: понад 40 млн т на рік. Це коштувало СРСР понад 10 млрд дол. (більше, ніж тогочасний виторг за продаж нафти).

Антиалкогольна кампанія призвела до величезних фінансових збитків та економічних проблем, зростання наркоманії, токсикоманії.

Усе це відбувалося на тлі стрімкого падіння ціни на нафту (протягом 1979—1986 рр. її вартість знизилася в 3 рази), від експорту якої СРСР отримував більше половини доходу.

Остаточно фінансові можливості держави підірвала Чорнобильська катастрофа. У 1986—1989 рр. загальна сума прямих збитків і витрат на подолання її наслідків становила понад 12,6 млрд дол. У 1988 р. дефіцит радянського бюджету дорівнював 25 %, його покривали завдяки зовнішнім запозиченням і продажу золота.

Марка СРСР, випущена як захід боротьби з пияцтвом. Напис: «Тверезість — норма життя». 1985 р.

3 ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ. ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА. На початку 1980-х рр. в Україні загострилася і екологічна ситуація. Через хижацьке ставлення до видобутку нафти й природного газу від середини 1980-х рр. в УРСР видобуток природного газу зменшився вдвічі, нафти — втричі, хоча в 1970-х рр. республіка на 100 % забезпечувала себе природним газом і на 50 % — нафтою. УРСР тепер повністю залежала від постачання енергоносіїв із родовищ РРФСР. Крім того, із 1970-х рр. на теренах України будували одразу п'ять атомних електростанцій. Метою цього будівництва був подальший експорт електроенергії до Європи й вироблення плутонію для створення ядерної зброї. Проте кожна станція мала недосконале технологічне обладнання.

Нерозважливість у сільському господарстві вела до руйнування природного середовища. Орні землі в Україні становили 81 % (за умов збитковості аграрного сектору). Потужні металургійні підприємства, гірничодобувні та хімічні комбінати споруджували за застарілими технологіями. Їхня експлуатація значно забруднювала довкілля. Особливо загрозливою екологічна ситуація була на сході України.

Серйозної шкоди довкіллю завдала аварія на Чорнобильській АЕС, що сталася в ніч проти **26 квітня 1986 р.** Спочатку влада намагалася приховати ці події. У Києві 1 травня 1986 р. було проведено щорічну святкову демонстрацію, наче нічого не сталось. Проте масштаби трагедії неможливо було зберегти в таємниці.

За наслідками забруднення аварія на Чорнобильській АЕС стала світовою катастрофою. Особливо негативно вона позначилася на країнах Європи. Довкола Чорнобильської АЕС була створена 30-кілометрова зона відчуження, із якої переселили всіх людей. За офіційними даними, в Україні до забруднених територій належать 16 областей, у тому числі столиця місто Київ.

Одним із наслідків Чорнобильської катастрофи стало розгортання в Україні анти тоталітарних рухів (екологічного, національно-визвольного). **15 грудня 2000 р.** Чорнобильську АЕС було закрито.

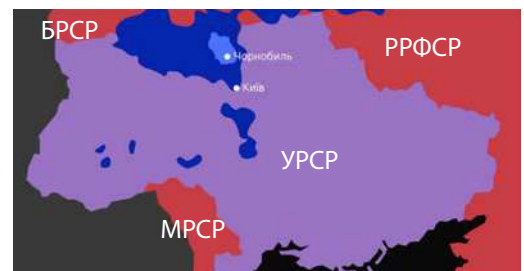
4 ПОЧАТОК ПОЛІТИЧНИХ РЕФОРМ. Поступово керівництво країни розуміло, що зміни не будуть реалізовані без політичних реформ. Тому на Пленумі ЦК КПРС у січні **1987 р.** було висунуто такі завдання: відновлення ролі рад як органів політичної

? Які чинники призвели до аварії на Чорнобильській АЕС і які наслідки це мало?

Контроль радіаційного фону навколо Чорнобильської АЕС. 1986 р.

ПЛОЩА РАДІАЦІЙНОГО ЗАБРУДНЕННЯ В УКРАЇНІ

— території радіаційного забруднення

? Висловіть думку, чому партійно-державному керівництву не вдалося обмежити інформаційний потік в умовах політики «гласності».

ЦІКАВІ ФАКТИ

Першою публікацією, яка започаткувала політику «гласності», стала стаття про життя і діяльність партійного діяча Ф. Раскольника, який у 1930-х рр. звернувся з відкритим листом до Й. Сталіна, звинувачуючи його в численних злочинах.

СВОБОДУ ПОЛІТВ'ЯЗНЯМ
 КОНЦТАБІР ВС 389/35
 ст. ВСЕСВЯТСКАЯ ЧУСОВСКОГО р. на ПЕРМСКОЙ обл. УРАЛ.
 ІВАН КАНДИБА
 ІВАН СОКУЛЬСЬКИЙ
 ВАСИЛЬ ОВСІЄНКО
 БОГДАН КЛИМЧАК

Плакат, із яким члени Українського культурологічного клубу вийшли на демонстрацію, присвячену другій річниці аварії на Чорнобильській АЕС. 1988 р.

? У чому полягали спроби запровадження елементів ринкової економіки в УРСР?

«**Цеховик**» — підпільний підприємець у СРСР, який організував виробництво дефіцитних товарів широкого споживання. Сировину для виробництва брали з неврахованих ресурсів державних підприємств, готову продукцію реалізовували через ринки або державну систему торгівлі за підробними документами.

Самофінансування — спосіб забезпечення фінансовими ресурсами потреб підприємства власними коштами від реалізації продукції.

влади; розвиток «внутрішньопартійної демократії»; демократизація економічного управління; забезпечення законності, захист суспільства від зловживань влади; підвищення соціальної активності народу та рівня участі громадян у житті суспільства; перетворення профспілок на захисників інтересів робітництва тощо. Щоправда, поняття «демократія» в радянському розумінні відрізнялося від загальнозживаного значення.

Такий курс активізував політику «гласності». Було припинене глушіння іноземних радіостанцій, які здійснювали мовлення в СРСР. Художньо-публіцистичні видання («Літературна Україна», «Жовтень», «Україна» тощо) почали розповідати суспільству правду про трагічне минуле країни.

Відбулася стрімка політизація суспільства, пробудився інтерес до історичного минулого, зросла національна самосвідомість. Розпочалися активна діяльність і розвиток неформальних організацій, які не тільки критикували владу, а й пропонували інші шляхи розвитку (докладніше ви дізнаєтеся в § 18—19).

Залишили посади декілька перших секретарів обкомів. Проте партійно-державне керівництво УРСР на чолі з В. Щербицьким зберегло свій вплив і було переважно негативно налаштоване до процесів «перебудови».

5 ПОЧАТОК ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ. Коли стало зрозуміло, що командно-адміністративна система не здатна подолати економічні негаразди, влада вирішила змінити концепцію «прискорення» та впровадити елементи ринкової економіки. Першим неспівним кроком у цьому напрямі став Закон «Про індивідуальну трудову діяльність» (листопад 1986 р.), що легалізував діяльність так званих «**цеховиків**».

У червні 1987 р. на Пленумі ЦК КПРС прийняли постанову «Про докорінну перебудову управління економікою». Було розширено самостійність підприємств, виходячи з принципів самоокупності та **самофінансування**; значно збільшили права трудових колективів підприємств і організацій; заохочували приватну ініціативу в деяких сферах. Також планували поступово відмовитися від монополії зовнішньої торгівлі й відкрити радянський ринок для іноземних інвестицій. Приватний сектор, іноземні капіталовкладення, більша інтеграція у світовий ринок мали стати стимулом розвитку й підвищити конкурентоспроможність радянських підприємств.

Нова концепція була сформульована в Законі «Про державне підприємство (об'єднання)» 1987 р., який розширював самостійність державних підприємств на основі госпрозрахунку і самофінансування. Підприємство отримало свободу планувати свою діяльність, укладаючи контракти з постачальниками й споживачами за обмеженого рівня централізованих інвестицій. Продовжувала діяти система **держприймання** продукції.

У 1988 р. було ухвалено закон «Про кооперацію в СРСР». Фактично це повністю легалізувало приватну власність. Для нормального функціонування підприємств за таких умов потрібно було також реформувати систему ціноутворення, матеріального забезпечення тощо. Проте кооперативи одразу обклали величезними податками, і їхні власники почали приховувати прибутки. До того ж держава залишалася головним замовником у промисловості, що обмежувало можливості для комерційної діяльності. Держава також зберігала за собою право визначати перелік продукції для виробництва, встановлювала ціни й розмір податків.

До початку 1989 р. в УРСР налічувалося 47 тис. кооперативів, що становило більше половини від зареєстрованих у СРСР. У 1990 р. їхня кількість зросла до 50 тис., але в 1991 р. різко зменшилася. Проте більшість кооперативів жили коштом державних підприємств або займалися перепродажем і переведенням грошей у готівку.

Появу приватного сектору супроводжувало встановлення надвисоких цін на його послуги й товари. У більшості випадків приватний сектор почав «відмивати» гроші «тіньової» економіки (легалізувати незаконні доходи) і «вимивати» ресурси (привласнювати прибутки) з державних підприємств.

У 1988 р. було офіційно визнано оренду землі на тривалий (до 50 років) термін за умови, що орендар самостійно розпоряджатиметься всією виробленою продукцією. Колгоспам надали право визначати площу індивідуальних ділянок і поголів'я худоби в особистому господарстві. Проте колгоспи залишилися під опікою районної влади, яка продовжувала планувати їхнє виробництво й поставки державі. Крім того, селянство позбавили техніки та необхідної економічної інфраструктури. Люди, які бажали взяти землю в оренду, наражалися на опір місцевої партійно-державної влади. Такі зміни лише призвели до розбалансування радянської економічної моделі.

Держприймання — система контролю якості продукції на державних підприємствах із метою покращення її якості, зменшення браку та подолання дефіциту. Проте зрештою витрати на неї перевищили вигоди, які вона давала.

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

Закон «Про кооперацію в СРСР» (26 травня 1988 р.)

...**Стаття 10.** Втручання в господарську або іншу діяльність кооперативів із боку державних органів не допускається...

...**Стаття 25.** Кооператив самостійно визначає форми і системи оплати праці членів кооперативу...

? **Колективна робота в класі.** Обговоріть і визначте, у чому полягала революційність для СРСР зазначених положень закону.

Полиці магазину. Написи на фотографії: «Шкарпеток немає», «Взуття немає». Кінець 1980 — початок 1990-х рр.

? Що спричинило зображену ситуацію?

Дефіцит поширився майже на всі товари, попит мав ажіотажний характер. Із продажу зникли групи найнеобхідніших товарів: пральний порошок, зубна паста, мило, масло, цукор тощо.

Найбільшим викликом на шляху до ринкової економіки стало ціноутворення. Раніше ціни встановлювало політичне керівництво, не враховуючи реальних умов господарської діяльності. Якби за основу брали собівартість продукції, то зросли б роздрібні ціни, а рівень життя впав. Влада прагнула зберегти авторитет, тому відкладала реформу. Проте згодом це мало катастрофічні наслідки.

СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- передумови і причини «перебудови» в СРСР;
- вплив антиалкогольної кампанії та Чорнобильської катастрофи на зміни стратегії «перебудови» в СРСР;
- легалізацію приватної власності в СРСР і наслідки цього для адміністративно-командної системи.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Квітень 1985 р. — початок «перебудови» в СРСР.

26 квітня 1986 р. — Чорнобильська катастрофа.

1987—1988 рр. — легалізація в СРСР приватної власності.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Коли розпочалася «перебудова» в СРСР? 2. Коли сталася аварія на Чорнобильській АЕС? 3. Що передбачав Закон «Про державне підприємство (об'єднання)» 1987 р.? 4. У чому полягали основні ідеї Законів «Про індивідуальну трудову діяльність» і «Про кооперацію в СРСР»?
5. Опишіть передумови запровадження політики «перебудови». 6. Складіть перелік провідних гасел політики «перебудови». 7. Визначте ключові слова, що визначають зміст понять «політика “перебудови”», «прискорення», «гласність». Складіть «хмару слів». 8. Складіть хронологічну таблицю подій і явищ періоду «перебудови». 9. Наведіть приклади подій історії України, які вперше були винесені в публічний інформаційний простір за часів політики «гласності». 10. Поясніть, чому відбулася зміна концепції «прискорення» на впровадження елементів ринкової економіки.
11. Визначте, у чому полягала суперечливість змін у політичному житті України часів «перебудови». 12. Складіть структурно-логічну схему «Чорнобильська катастрофа: передумови, позиція влади, заходи для подолання, наслідки». 13. З'ясуйте, у чому полягали проблеми ядерної безпеки УРСР. 14. Доведіть, що спроби реформ лише погіршували економічне становище в СРСР. 15. За допомогою методу усної історії дослідіть питання впливу аварії на Чорнобильській АЕС на зміни суспільної свідомості, активізацію екологічного, національно-демократичного, антиімперського рухів. Результати роботи подайте у вигляді презентації у стилі «Печа-куча». 16. **Парна робота в класі.** Дослідіть екологічні, соціально-економічні та демографічні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС. Результат роботи подайте у вигляді інфографіки. 17. **Колективна робота в класі.** Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що зміни в політиці «перебудови» ускладнювали перехід до ринкової економіки? Аргументуйте власну думку.

Арка безпеки над 4-м енергоблоком Чорнобильської АЕС. 2016 р.

§ 17. Поглиблення кризових явищ в економіці. Шахтарський страйк 1989 р. Політичні реформи

1 СТІМКЕ ПОГІРШЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНО-ГО СТАНОВИЩА. Від 1988 р. обсяги виробництва в СРСР стрімко падали (в УРСР це розпочалося в 1990 р.). Не врятувало ситуацію й те, що законодавчо було закріплено модель регульованої ринкової економіки (червень 1990 р.). Підприємства мали передавати у власність трудовим колективам. Проте ця стратегія не виправдала себе. Ситуація в економіці стрімко погіршувалася, рівень життя падав.

У 1988—1989 рр. помітно скоротилося сільськогосподарське виробництво, що позначилося на забезпеченні продовольством. Приріст промислового виробництва зупинився. У 1990 р. в СРСР стався обвал економіки.

Продуктивність праці значно відставала від темпів зростання заробітної плати. Якщо в 1987 р. на 1 % зростання продуктивності праці в промисловості УРСР припадало майже 0,5 % росту заробітної плати, то в 1988 р. — 1,5 %, а в 1989 р. — 2,2 %.

Прагнучи зменшити грошову масу, керівництво СРСР у січні—квітні 1991 р. зважилося на нову грабіжницьку грошову реформу: обмін купюр 100 та 50 руб. на нові в обмежені терміни (три дні) і за певних умов (до 1000 руб. на одну особу). Гроші, що не були обмінені, знецінювалися: 50 руб. перетворилися на 50 коп., а 100 руб. — на 1 руб. Одночасно зросли ціни у 2—10 разів. До літа 1991 р. інфляція різко підскочила й наприкінці року досягла зростання 25 % на тиждень. Відбувалося й падіння курсу рубля: так, на початку 1991 р. 1 дол. США коштував 10 руб., а наприкінці року — 110—120 руб. Підвищення цін уже не могло змінити економічну ситуацію на краще, та ще й на тлі розпаду СРСР.

Спад виробництва, неконтрольована грошова емісія і як наслідок інфляція посилювали соціальну напруженість у суспільстві, його майнове розшарування. Населення почало скуповувати іноземну валюту.

Відбувався перерозподіл власності. Так частка підприємств союзного і союзно-республіканського підпорядкування у випуску промислової продукції України зменшилася із 70 до 56 %. Окремі регіони, союзні й автономні республіки вживали різних заходів, що обмежували вивезення ресурсів за їхні межі. Було запроваджено систему карткового розподілу основних продовольчих і промислових товарів.

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109240

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати економічні проблеми та політичні зміни, що призвели до руйнування радянської моделі розвитку.

ПРИГАДАЙТЕ

1. якою була мета економічних змін, декларованих на початку «перебудови»?
2. У чому полягав зміст аграрної політики, яку здійснювали в СРСР у 1980-х рр.? Чи сприяла вона позитивним змінам?
3. Чому держава пішла на розширення самостійності підприємств? У чому це проявлялося?
4. Яке значення мало прийняття Законів «Про індивідуальну трудову діяльність» і «Про кооперацію в СРСР»?
5. Чому стратегія «прискорення» соціально-економічного життя не виправдала себе?
6. Які чинники негативно вплинули на економічний розвиток СРСР у 1985—1987 рр.?

? У який спосіб влада намагалася вирішити економічні проблеми наприкінці 1980-х рр.?

Зародження приватного підприємництва. 1990 р.

? На які ознаки початкового розвитку підприємництва вказує ілюстрація?

УРСР у 1985—1991 рр. БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

	Аварія на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 р.); території, уражені радіацією		Мітинги влітку 1988 р.		Ухвалення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.)
	Головні осередки національного відродження		Перший політичний страйк (березень 1989 р.)		Міста, з яких прибули учасники «революції на граніті» (Київ, жовтень 1990 р.)
	Неформальні громадські об'єднання 1987—1989 рр.:		Шахтарський страйк (15—30 липня 1989 р.)		Проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)
1	Український культурологічний клуб		Регіональні організації, що взяли участь в Установчих зборах Народного руху України за перебудову (8—10 вересня 1989 р.)		Відновлення Української греко-католицької церкви (Львів, 23 січня 1990 р.) і Української автокефальної церкви (Київ, 6 червня 1990 р.)
2	Журнал «Український вісник»		Місто Київ і області, де на виборах до Верховної Ради УРСР більшість здобули представники демократичних сил		Перше офіційне підняття синьо-жовтого прапора над державною установою (15 березня 1990 р.)
3	Товариство Лева		Перший з'їзд шахтарів СРСР (червень 1990 р.)		Підтримка Акта про незалежність України на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.:
4	Українська Гельсінська спілка				понад 90 % виборців
5	Товариство рідної мови імені Т. Шевченка				54—90 % виборців
6	Товариство «Меморіал»				Лідери Росії, України та Білорусії ухвалюють угоду про створення Співдружності Незалежних Держав, припинення існування СРСР (8 грудня 1991 р.)
7	Спілка незалежної української молоді				
8	Наукове товариство імені Т. Шевченка				
9	Громадські організації на підтримку «перебудови»				

? Яку інформацію про розгортання руху боротьби за незалежність України можна отримати за картою?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Громадяни СРСР, які мали можливість виїхати за кордон, масово скуповували там і завозили товари, які не виробляли в СРСР (вживані автомобілі, меблі, відео- та аудіотехніку). Популярними маршрутами були Югославія, НДР, Польща, Румунія, Туреччина, Китай. Так поступово формувався прошарок підприємців, які частково вирішували проблему дефіциту в СРСР.

Радянська карикатура. Кінець 1980-х рр.

? Що призвело до зображеної ситуації?

Громадяни, що обміняли «старі» рублі на «нові». 1991 р.

2 ШАХТАРСЬКИЙ СТРАЙК 1989 р. Погіршення соціально-економічного становища призвело до масових страйків робітництва. Започаткували їх шахтарі. Хвиля страйків поширилася на всі вугледобувні регіони СРСР.

В УРСР страйк стихійно розпочався **15 липня 1989 р.** на шахті Ясинуватська-Глибока в Макіївці (Донецька область). А вже 25 липня страйкувала більшість шахт України, на яких працювали близько 500 тис. гірників. Виступ очолили страйкові комітети (страйккоми). Було створено робітничі дружини для підтримки порядку, пікетування шахт.

Крім соціально-економічних вимог (збільшити зарплати, погасити борги та скоротити управлінський апарат шахт), гірники висували й політичні: скасування статті 6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС та створення незалежних від партійного контролю профспілок.

Розуміючи серйозність становища, партійно-державне керівництво СРСР та УРСР пішло на поступки й погодилося з більшістю вимог. 30 липня 1989 р. страйк було припинено. Одним із його наслідків стало створення страйккомами альтернативних профспілок. Відбулася масова зміна партійного та офіційного профспілкового керівництва. В УРСР з'явилася суспільна сила, яка без насильства підірвала владу комуністів і розхитала основи тоталітарної системи.

? **Колективна робота в класі.** За допомогою методу «Фішбоун» розкрийте значення шахтарського страйку 1989 р.

? Якими були головні вимоги шахтарів?

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

Зі спогадів організатора перших мітингів гірників Олександра Бойка

Поступово ставало все гірше і гірше. Не вистачало коштів людині ані на проживання, ані на навчання. Неможливо було вилікуватися без грошей. Та й купити щось у пору дефіциту було неможливо.

Зі спогадів Миколи Волинка, співголови Донецького страйккому (1989 р.)

Ми, шахтарі, перші порушили питання про те, що Компартия не має керувати. Ми тоді рішуче були налаштовані проти Союзу, за незалежну Україну. Я особисто брав участь в опечатуванні обкому КПРС Донецької області.

? **Групова робота в класі.** На які причини страйку вказували його організатори?

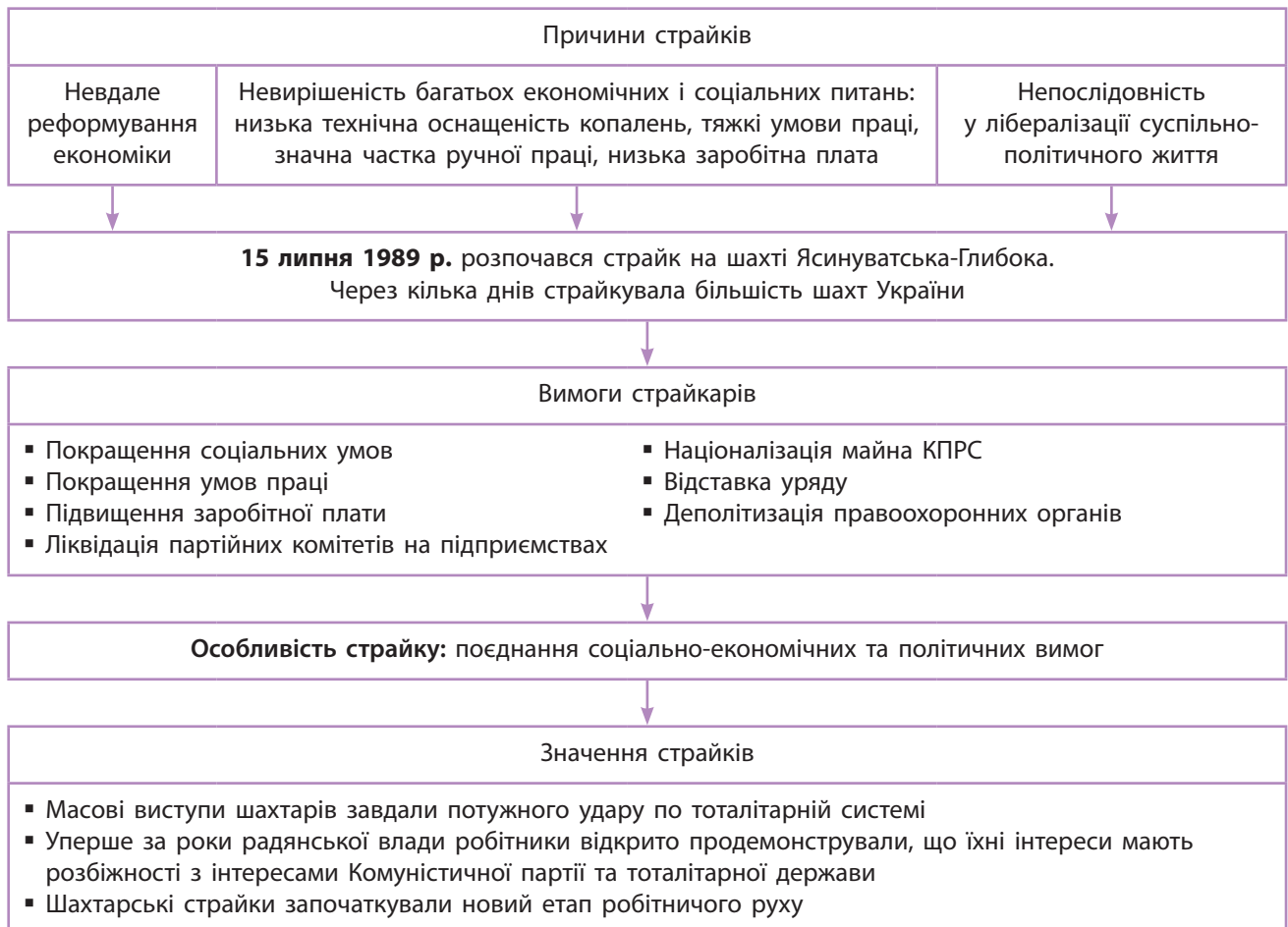
Шахтарський страйк 1989 р.

? Висловіть припущення, чому шахтарські страйки були організованими й масовими.

Мітинг із закликами до виходу України зі складу СРСР. Київ. 30 вересня 1990 р.

ШАХТАРСЬКИЙ СТРАЙК 1989 р.

Мітинг із вимогою про вилучення з Конституції СРСР статті 6 про КПРС як «керівну і спрямовуючу силу». Напис на плакаті: «Геть ст. 6 Конституції!». Лютий 1990 р.

? Чому було важливе вилучення цієї статті з Конституції СРСР?

З КОНСТИТУЦІЙНІ РЕФОРМИ СРСР. Розпочаті в процесі «перебудови» політичні перетворення поєднувалися з бажанням М. Горбачова зберегти СРСР і політичну систему на чолі з КПРС. Проте ці зміни були кроками до розвалу СРСР.

На XIX Всесоюзній конференції КПРС у **червні-липні 1988 р.** уперше за роки радянської влади постало питання про необхідність глибокого реформування політичної системи. Офіційно проголосили курс на створення правової держави, парламентаризм, розподіл влади. Було ухвалено конституційну реформу, яка встановлювала дворівневу представницьку систему — З'їзд народних депутатів СРСР та Верховної Ради СРСР, а потім і посаду президента СРСР. З'їзд мав провести конституційні, політичні, економічні й соціальні реформи, а також разом із Верховною Радою обрати президента держави.

Вибори до нових органів влади відбулися в **березні 1989 р.** Створена структура влади мала для України (як і для інших республік) нову негативну особливість. У вищому представницькому органі СРСР значно зменшилося представництво УРСР. Це свідчило про подальше ігнорування національних прав, обмеження прав республік і централізацію влади в СРСР.

І З'їзд народних депутатів СРСР відбувся у **травні-червні 1989 р.** Навесні 1990 р. М. Горбачов висунув нову мету політичних реформ: створення правової держави, яка здатна забезпечити перехід до ринкової економіки та демократичного суспільства. Серед першочергових завдань реформування політичної системи були зміцнення президентської влади в СРСР і перехід до багатопартійності. **15 березня 1990 р.** М. Горбачов був обраний президентом СРСР (як згодом виявилось, першим і останнім).

І З'їзд народних депутатів СРСР. 1989 р.

М. Горбачов на Пленумі ЦК КПРС: «Товариші, нам слід погодитися з тим, що вибори мають стати вільними». Британська карикатура. 1989 р.

? Чим можна пояснити зображену реакцію однопартійців М. Горбачова?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- наслідки впровадження ринкових механізмів економічного регулювання і приватної власності в СРСР;
- особливості шахтарського страйку 1989 р. та його вплив на подальші події в СРСР;
- спроби реалізації політичних реформ у СРСР та їхні наслідки.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Березень 1989 р. — перші альтернативні вибори в СРСР.

Травень-червень 1989 р. — I З'їзд народних депутатів СРСР.

Липень 1989 р. — страйк шахтарів.

Березень 1990 р. — III З'їзд народних депутатів СРСР, що вилучив статтю 6 Конституції СРСР про КПРС як «керівну і спрямовуючу силу».

15 березня 1990 р. — обрання М. Горбачова президентом СРСР.

1991 р. — грошова реформа в СРСР.

Запровадження нової посади і формування президентської вертикалі означало згорання, а надалі й ліквідацію партійно-радянської влади.

У березні 1990 р. III З'їзд народних депутатів СРСР змінив редакцію статті 6 Конституції СРСР 1977 р., вилучивши з неї положення про КПРС як «керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства, ядро його політичної системи». Таким чином, політичні зміни не обмежилися лише перерозподілом владних повноважень, а зруйнували монополію КПРС на владу, призвели до появи парламентської опозиції та багатопартійності. 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада УРСР також скасувала статтю 6 Конституції УРСР. Так було зруйновано головну владну вертикаль, яка з Москви контролювала УРСР. Фактично це відкрило шлях до незалежності України.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

➡ 1. Які ринкові механізми були запроваджені в 1988 р.? 2. Коли відбувся I З'їзд народних депутатів СРСР? Яким на ньому було представництво від УРСР? 3. Із якою подією пов'язане руйнування монополії КПРС на владу?

✂ 4. Складіть хронологічну таблицю подій, що відбулися впродовж 1985—1991 рр. Які події відбувалися в цей час у країнах Європи? 5. Поясніть, чому оренда землі не стала стимулом для розвитку сільського господарства. 6. Опишіть передумови, які призвели до запровадження системи карткового розподілу основних продовольчих і промислових товарів. 7. Покажіть на карті (с. 144) регіони, що стали центрами страйкового руху в СРСР. 8. Якими були результати грошової реформи в 1991 р. та як вони вплинули на рівень інфляції?

💬 9. Які чинники спричинили кризу в радянській економіці? Криза була неминучою чи її можна було уникнути? 10. Висловіть думку, чому спроби впровадження ринкових механізмів у СРСР не мали успіху. 11. Доведіть, що декларування нової мети політичних реформ М. Горбачовим ставило під сумнів його попередні наміри збереження політичної системи. 12. За додатковими джерелами складіть графіки, що демонструють темпи інфляції в 1989—1991 рр. 13. Дослідіть, якою була ціна перебування України у складі СРСР (масштаби територіальних, людських, духовних, культурних втрат). Результат роботи подайте у вигляді історичної довідки. 14. **Парна робота в класі.** Визначте та продемонструйте прикладами, у чому полягає взаємозалежність між подіями в економіці СРСР і падінням життєвого рівня населення.

§ 18—19. Зростання громадської активності. Проголошення Декларації про державний суверенітет України

1 ВПЛИВ «ГЛАСНОСТІ» НА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО.

У роки «перебудови» «гласність» стала поштовхом до боротьби за свободу, демократію і незалежність. Спілка письменників України та її центральний орган — газета «Літературна Україна» — першими стали на захист української культури, навколишнього середовища й почали висвітлювати «білі плями» в історії країни.

Широкий розголос мали виступи Олеся Гончара, Р. Братуня, І. Дзюби, І. Драча, В. Дрозда. Почали друкувати твори представників «розстріляного відродження», історичні праці М. Грушевського, М. Костомарова та інших, заборонені твори І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М. Брайтчевського «Приєднання чи возз'єднання?», твори репресованих у роки «застою» В. Стуса, Є. Сверстюка, Ігоря та Ірини Калинців та інших. Повернувся з еміграції письменник М. Руденко.

Поступово відкривалася правда про такі сторінки української історії ХХ ст., як Українська революція 1917—1921 рр., масовий штучний голод 1921—1923 рр., Голодомор 1932—1933 рр., насильницька колективізація, сталінські репресії, діяльність ОУН та збройна боротьба УПА тощо.

«Гласність» сприяла новій хвилі десталінізації. У 1988 р. реабілітували 59 тис. осіб. До України повернулися 300 політ'язнів. Зрештою була скасована цензура.

2 УСУНЕННЯ З ПОСАДИ В. ЩЕРБИЦЬКОГО.

Попри початок «перебудови» в СРСР, в УРСР продовжував панувати «застій». Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький добре усвідомлював, що зміни призведуть до втрати комуністами влади в республіці.

Проте М. Горбачов був невдоволений В. Щербицьким, який показово ігнорував заходи вищого керівництва. Тому поставало питання про відставку неляльного діяча.

28 вересня 1989 р. в Києві відбувся пленум ЦК КПУ за участі М. Горбачова. На цьому засіданні В. Щербицького було звільнено з посади першого секретаря і члена Політбюро ЦК КПУ «у зв'язку з виходом на пенсію». На його місце призначили Володимира Івашка.

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109241

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

визначити та охарактеризувати роль громадської активності у проголошенні Декларації про державний суверенітет України.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке «гласність»? 2. Які політичні зміни відбулися в СРСР і УРСР у цей період?

? Які питання історичного минулого українського суспільства викликали суспільний резонанс?

© НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110089
Перегляньте відеоролик «Війна за незалежність України. Реальна історія УНР» і виконайте завдання до нього.

Карикатура на «гласність». 1980-ті рр.

? Які сили чинили опір процесам «перебудови»?

Учасниці зібрання Товариства Лева на Великдень.
10 квітня 1988 р.

Демонстрація, присвячена Чорнобильській катастрофі. 26 квітня 1988 р.

? Опишіть процеси, що передували формуванню багатопартійності в Україні.

▶ НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110090
Перегляньте відеоролик «Реальна історія ЗУНР» і виконайте завдання до нього.

ЦІКАВІ ФАКТИ

26 квітня 1988 р. на площі Жовтневої революції (зараз Майдан Незалежності) відбулася перша в УРСР не санкціонована владою демонстрація. Близько 100 тис. осіб вийшли на вулиці, щоб висловити занепокоєння наслідками Чорнобильської катастрофи. Ця подія стала одним із перших масових протестів в УРСР.
13 червня 1988 р. у Львові перед пам'ятником Івану Франку відбулося масове нелегальне громадсько-політичне віче. На ньому близько 5 тис. осіб прагнули висловити політичні та економічні вимоги. Ця подія стала одним із перших несанкціонованих мітингів в Україні. Його результатом було створення Товариства рідної мови імені Т. Шевченка.

З НЕФОРМАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ. ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ. «Гласність» і послаблення партійно-державного контролю над суспільством сприяли появі громадських неформальних об'єднань. Неформальними їх називали на противагу формальним, що були створені або діяли під керівництвом КПРС. Одне з перших неформальних об'єднань виникло в Києві в **серпні 1987 р.** — це **Український культурологічний клуб (УКК)**. Серед його членів було чимало дисидентів і колишніх політв'язнів. Розкриття «білих плям» історії ставило членів УКК в опозицію до режиму. Зрештою під тиском влади він припинив роботу.

У жовтні 1987 р. у Львові було засноване **Товариство Лева**. Тоді ж І. Калинець, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний стали ініціаторами створення Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. Навесні 1988 р. в Київському університеті імені Т. Шевченка виникла студентська організація «Громада».

У березні 1988 р. постала перша неформальна організація республіканського масштабу — **Українська Гельсінська спілка (УГС)**. Її лідером був Л. Лук'яненко. У 1987 р. відновили видання першого в Україні легального незалежного громадсько-політичного журналу «Український вісник» за редакцією В. Чорновола. УГС стала основою створення Української республіканської партії (першої української партії).

Серед неформальних організацій слід відзначити створену в 1989 р. у Києві **Українську студентську**

Громадсько-політичне віче у Львові. 13 червня 1988 р.

спілку (УСС). У практичній діяльності поряд із вимогами поліпшення життя і побуту молоді УСС висувала й політичні вимоги. Також у різних містах України виникли **Спілки незалежної української молоді (СНУМ)**, що ставили собі за мету виховувати молодь у дусі відданості справі побудови незалежної демократичної України.

У травні 1989 р. відбувся установчий з'їзд Українського історико-просвітницького товариства «**Меморіал**». Він проголосив своєю метою викриття злочинів комуністичного режиму, правозахисну діяльність, поновлення прав політв'язнів тощо.

Уже в червні 1989 р. в Україні діяло понад 47 тис. неформальних об'єднань. Наприкінці 1988 — на початку 1989 р. їхніми зусиллями було проведено 1200 мітингів, у яких узяли участь понад 13 млн осіб. Так, «**Мітингова демократія**» стала реальною силою, дієвим механізмом, що мав вплив у суспільстві.

Зрештою було створено **Народний рух України за перебудову**, який мав об'єднати зусилля неформальних організацій у спільній боротьбі за демократизацію суспільства та права українського народу.

4 ФЕСТИВАЛЬ «ЧЕРВОНА РУТА». Активізація суспільно-політичного життя позначилася й на музиці. У 1989 р. у Чернівцях відбувся перший фестиваль національної молодіжної музики «**Червона рута**». Він здійснив революцію в українській культурі.

Нова музична хвиля здобула нечувану популярність в УРСР та серед української діаспори.

Мітинг на стадіоні «Спартак» у Житомирі. 21 січня 1990 р.

«**Мітингова демократія**» — 1) назва періоду в історії боротьби за незалежність України; 2) явище, яке стало виявом активності суспільства, реакцією на складне соціально-економічне становище, політичну нестабільність.

Учасники УГС та Українського культурологічного клубу агітують за кандидатів від некомуністичної опозиції. Кінець 1980-х рр.

? У чому полягала роль фестивалю «Червона рута» для популяризації української музики?

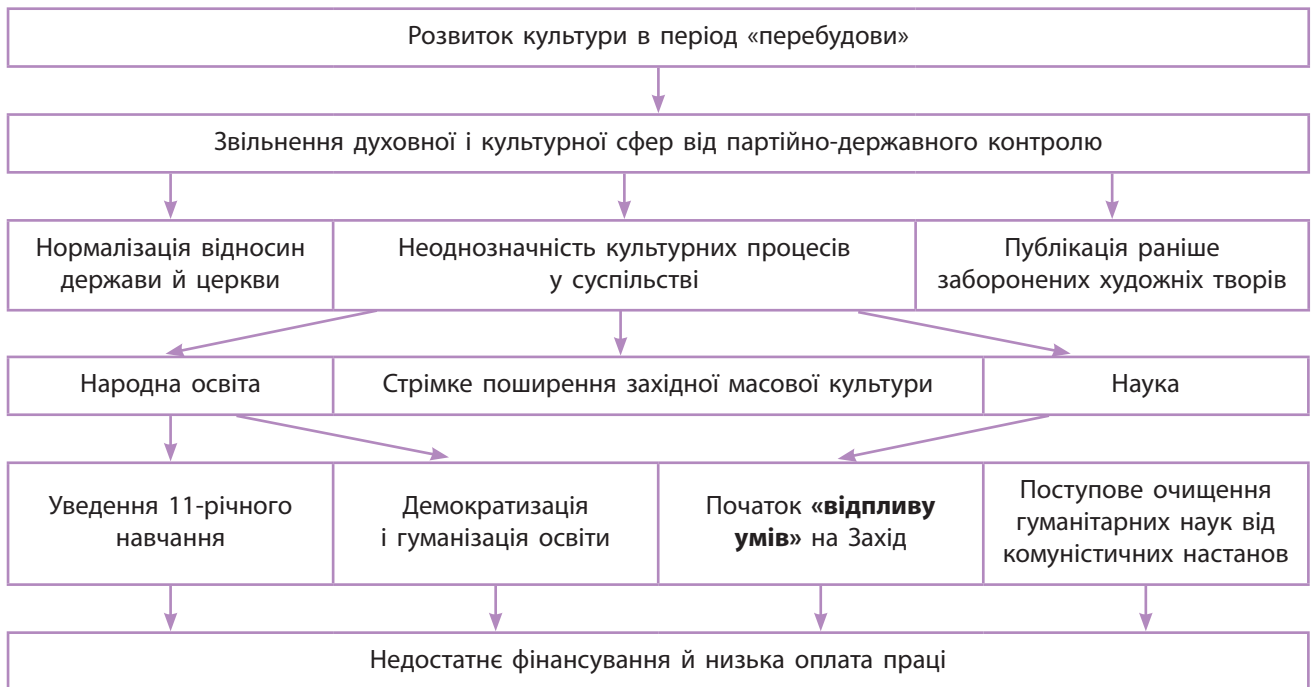
Перший фестиваль української сучасної пісні «Червона рута». Чернівці. 1989 р.

«Відплив умів» — процес масової міграції, під час якої з країни або регіону від'їздять фахівці, вчені й кваліфіковані робітники через політичні, економічні, релігійні або інші причини.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

28 жовтня 1989 р. завдяки зусиллям патріотичної української громадськості Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про мови в Українській РСР», який надав українській мові статус державної. Він закріпив позиції, які на той час виборили українська інтелігенція та національний рух.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

? Skorиставшись схемою, підготуйте презентацію, яка б відображала зазначені тенденції культурного життя.

Багато пісень, виконаних уперше на фестивалі, одразу стали хітами: пісні «Братів Гадюкіних», Се-стрички Віки, Андрія Миколайчука, Олександра Тищенка, гурту «Воплі Відоплясова», Ірини Білик, Марії Бурмаки, Тризубого Стаса та інших.

5 НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ. Уста-новчий з'їзд Народного руху України за перебудову відбувся у вересні 1989 р. в Києві. Його делегати представляли майже 280 тис. громадян України. Представники поміркованої течії (В. Яворівський, І. Драч, Д. Павличко) виступали за незалежну суверенну Україну в межах реформованої союзної федерації, лібералізацію КПРС. Натомість радикали (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь) наполягали на виході України зі складу СРСР, здобутті незалежності, утвердженні в суспільстві багатопартійності.

Ці дві позиції й окреслили питання дискусії на з'їзді. У межах пропонованих змін в Україні мали бути створені умови для вільного підприємництва, запровадження в обіг власної грошової одиниці, створення армії, флоту і служби безпеки республіки. У багатьох виступах ішлося про можливість і необхідність захоплення влади, але мирним, парламентським шляхом.

Попри розбіжності Народний рух України об'єднав національно-демократичні сили в боротьбі проти влади комуністів. Також він одразу заявив про толерантність щодо національних меншин.

З'їзд також виявив нерівномірність розвитку національно-демократичного руху в різних регіонах. У ньому домінували представники із західних областей

📺 НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110103

Перегляньте відеоролик «Реальна історія розкуркулення» і виконайте завдання до нього.

Живий ланцюг «Українська хвиля», або «Хвиля єднання». 21 січня 1990 р.

? Про що свідчила зображена акція?

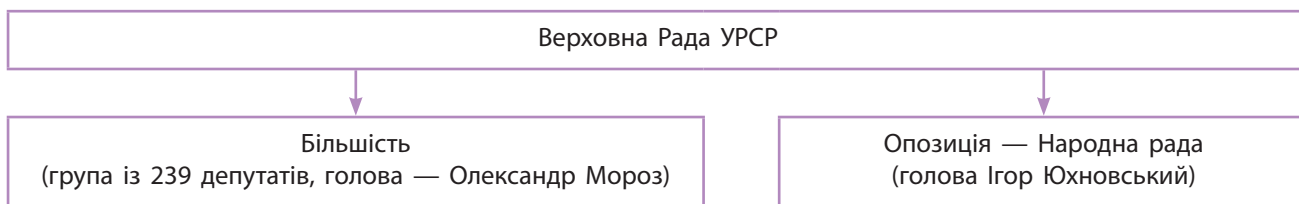
? Яким бачили майбутнє України на Установчому з'їзді Народного руху України за перебудову?

Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. Вересень 1989 р.

? Висловіть думку, якою була історична роль появи цієї організації.

ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР НА АЛЬТЕРНАТИВНІЙ ОСНОВІ (березень 1990 р.)

▶ НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110104
Перегляньте відеоролик «Голодомор» і виконайте завдання до нього.

України (до 50 %), хоча вже тоді лунали застереження, що «доля України вирішиться не в Києві й не у Львові, а на сході та півдні». Ще однією проблемою, яку віддзеркалив з'їзд, була вузькість соціальної бази Народного руху України: із 1109 делегатів 984 особи були представниками інтелігенції, вкрай мало було представників селянства й робітництва.

? Яка політична сила сформувала більшість у Верховній Раді УРСР за підсумками виборів 1990 р.? Як ви вважаєте, чому саме такими були їхні результати?

6 ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР У 1990 р. Відчутний поштовх політичному життю в Україні надало відзначення річниці Акта Злуки УНР і ЗУНР. **21 січня 1990 р.** Народний рух України організував **Живий ланцюг «Українська хвиля»**, або «Хвиля єднання». Він простягнувся від Києва до Львова та Івано-Франківська. За різними даними, в акції взяли участь від 450 тис. до 5 млн осіб. Цей захід засвідчив значну підтримку в суспільстві ідеї суверенітету України.

Засідання Верховної Ради УРСР I скликання. 1990 р.

Проте центральною подією були вибори в **березні 1990 р.** до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад народних депутатів. Вибори вперше за радянських часів були альтернативними (на 450 мандатів претендувало майже 3 тис. кандидатів). У західних областях і Києві опозиційно налаштовані кандидати здобули значну підтримку. Вперше в історії України Верховна Рада УРСР **15 травня 1990 р.** почала працювати в **парламентському режимі** (сесія тривала не один-два дні, як раніше, а 60 робочих днів).

У Верховній Раді УРСР утворилися парламентська комуністична більшість («група 239») та парламентська опозиція — **Народна рада** (125 депутатів), яка об'єднала національно-демократичні сили. Першим головою українського парламенту було обрано лідера українських комуністів В. Івашка.

? Висловіть думку, чому Декларації про державний суверенітет України не було надано статусу конституційного акта.

7 ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ. **16 липня 1990 р.** Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, якою було проголошено намір народу

Колишні політ'язні, депутати Верховної Ради після прийняття Декларації про державний суверенітет України. 16 липня 1990 р.

? Чому для зображених депутатів подія, у якій вони брали участь, була такою важливою?

України самостійно вирішувати свою долю («за» проголосувало 355 депутатів). Декларація містила такі основні положення:

- народ України становлять громадяни республіки всіх національностей;
- закріплено державний, народний, національний суверенітети, повноту й неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах; поділ державної влади на законодавчу, виконавчу, судову;
- виняткове право народу України володіти, користуватися і розпоряджатися національним багатством;
- самостійність України у вирішенні питань економіки, екології, культурного розвитку, зовнішньої і внутрішньої безпеки, міжнародних відносин;

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

В'ячеслав Чорновіл — лідер антикомуністичної опозиції. Він був засуджений чотири рази, провів близько десяти років у радянських в'язницях і таборах. До України В. Чорновіл повернувся в 1985 р., після початку «перебудови». Він став одним із провідників національно-визвольного руху, ініціатором та ідейним натхненником створення Української Гельсінської спілки (УГС). В. Чорновіл був співзасновником Народного руху України, організатором Живого ланцюга 1990 р. Його тричі обирали до Верховної Ради України (1990, 1994, 1998 рр.). Він був серед ініціаторів проголошення Декларації про державний суверенітет України й Акта проголошення незалежності України.

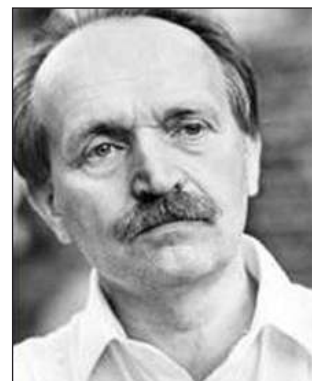

Демонстрація під стінами Верховної Ради в день ухвалення Декларації про державний суверенітет УРСР. 16 липня 1990 р.

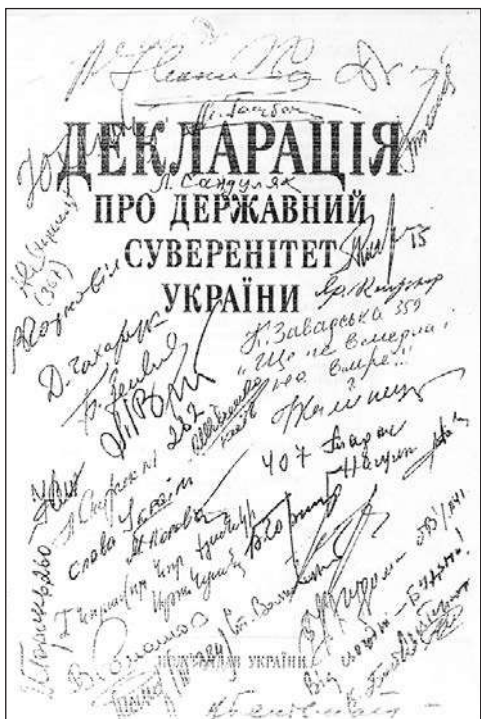
ЦІКАВІ ФАКТИ

Декларація про державний суверенітет України складалася зі вступу (преамбули) та десяти розділів:

- I. Самовизначення української нації.
- II. Народовладдя.
- III. Державна влада.
- IV. Громадянство.
- V. Територіальне верховенство.
- VI. Економічна самостійність.
- VII. Екологічна безпека.
- VIII. Культурний розвиток.
- IX. Зовнішня і внутрішня безпека.
- X. Міжнародні відносини.

В'ячеслав Чорновіл. 1990-ті рр.

Титульний аркуш Декларації про державний суверенітет України з підписами. 16 липня 1990 р.

- миролюбна зовнішня політика, постійний нейтралітет, без'ядерний статус;
- визнання верховенства загальнолюдських цінностей над класовими;
- гарантія права на вільний національно-культурний розвиток усіх національностей, що проживають на території України;
- необхідність піклуватися про задоволення національно-культурних потреб українців за межами республіки.

30 липня 1990 р. народні депутати прийняли рішення повернути в Україну для продовження служби всіх солдатів радянської армії, призваних із її території, санкціонували укладення двосторонніх угод України з іншими республіками СРСР, затвердили внесення до Конституції УРСР статті про верховенство законів України над законами СРСР. Головою Верховної Ради УРСР обрали **Леоніда Кравчука**.

3 серпня 1990 р. було ухвалено Закон «Про економічну самостійність України». Він закріпив право України самостійно визначати стратегію соціально-економічного розвитку, структуру господарства, пріоритетні напрями, методи господарської діяльності. Закон передбачав різноманітність і рівноправність форм власності, свободу підприємництва всіх юридичних і фізичних осіб, самостійне регулювання грошового обігу та захищеність внутрішнього ринку.

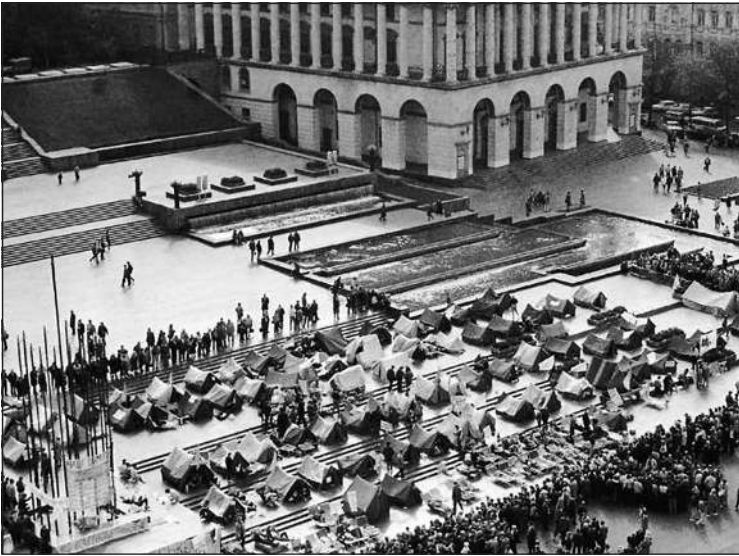
Мітинг на підтримку студентського голодування. Жовтень 1990 р.

8 ПОЛІТИЧНА КОНФРОНТАЦІЯ ВОСЕНИ 1990 р. «РЕВОЛЮЦІЯ НА ГРАНІТІ». У червні 1990 р. в Донецьку відбувся перший з'їзд шахтарів СРСР (58 % делегатів — представники України). На ньому головною причиною «застою» в економіці визнали систему господарювання та управління на чолі з КІПРС. Рішення з'їзду підтримав одноденний попереджувальний страйк 11 липня 1990 р., у якому взяли участь 256 підприємств УРСР. На мітингах висували вимоги щодо відставки чинного уряду та створення уряду національної довіри, деполітизації правоохоронних органів, виведення партійних комітетів із підприємств, націоналізації майна КІПРС.

Посилення громадської активності відбувалося на тлі руйнівних процесів усередині самої Комуністичної партії. За 1990 р. її кількісний склад зменшився на 10 %.

На початку 1990 р. в КПУ виникли осередки Демократичної платформи. Перша конференція її прихильників відбулася 1 березня 1990 р. в Києві.

? Якими були вимоги студентів, що взяли участь у голодуванні 2—17 жовтня 1990 р.?

Наметове містечко в центрі Києва під час «революції на граніті». Жовтень 1990 р.

? Поміркуйте, чому влада не наважилася на розгін акції.

Основну мету нове об'єднання вбачало в «демократизації КПУ зсередини» (перетворення КПУ на парламентську партію тощо). Проте усвідомлюючи неможливість демократизації Комуністичної партії, прихильники Демократичної платформи вийшли з неї. Частина з них у грудні 1990 р. утворила Партію демократичного відродження України (ПДВУ).

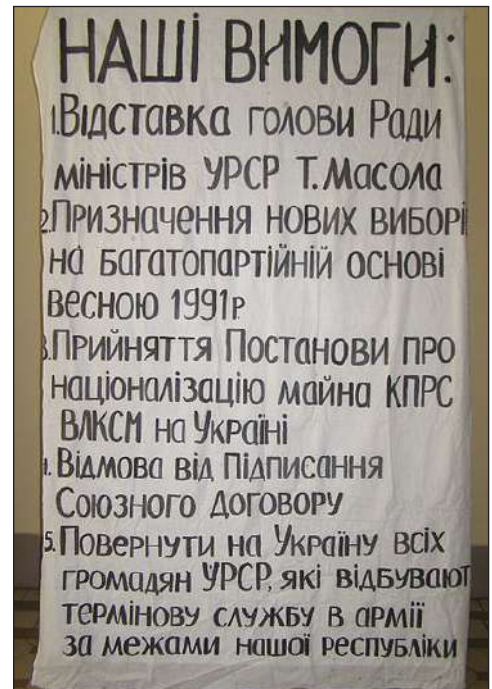
Протистояння політичних сил в УРСР наростало. **2—17 жовтня 1990 р.** в Києві на площі Жовтневої революції тривало **голодування 158 студентів** із 24 українських міст, що дістало назву **«революція на граніті»**. Її лідерами були Маркіян Іващин, Ігор Коцюруб, Олег Барков, Олесь Доній та інші.

Студенти вимагали відставки уряду, надання Декларації про державний суверенітет України конституційної сили, оголошення нових виборів до Верховної Ради на багатопартійній основі, заборони відбування військової служби громадянами України за її межами, націоналізації майна КПРС на території УРСР. Студенти домоглися відставки голови уряду України В. Масола, після чого голодування було припинене.

На II З'їзді Народного руху України (жовтень 1990 р.) гасло організації замінили на радикальніше «Від Народного руху за перебудову — до Народного руху за відродження суверенітету України».

Поетеса Ліна Костенко в таборі голодувальників. Жовтень 1990 р.

Вимоги учасників студентського голодування. Жовтень 1990 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Крім правих партій, які сповідували національно-патріотичні, національно-демократичні погляди, більшість інших партій, як правило, виникали навколо окремих народних депутатів або груп у Верховній Раді. Такі партії мали кращі стартові можливості, оскільки могли пропагувати свої погляди з трибуни Верховної Ради.

Деякі партії створювали «під лідера». Серед лідерів нових партій, крім колишніх дисидентів, з'являлося багато й тих, хто в минулому перебував у Комуністичній партії. Деякі з них переглянули свої погляди. Майже всі нові партії були не в змозі визначити свою соціальну базу, та й не мали такої. Поява окремих

партій не стільки була пов'язана з реакцією на суспільні запити, скільки стала наслідком прагнень їхніх ініціаторів «увійти» в політику. Такі партії стали скоріше організаційними утвореннями штучного характеру, тому що трималися не на політичній спільності й стабільній соціальній базі, а на єдності інших інтересів, наприклад, фінансових, професійних тощо.

Своєрідну групу становили партії, відмінності між якими можна виявити лише в назвах. На початку 1990-х рр. відбувався активний процес зміни лідерів, назв, об'єднань.

? Коли було легалізовано УГКЦ?

Молебень на Володимирській гірці з нагоди святкування 1000-ліття хрещення Русі. Київ. 1988 р.

? Чому комуністична влада пішла на широке відзначення річниці хрещення Русі?

9 РЕЛІГІЙНЕ ВІДРОДЖЕННЯ. Ключовою подією у зміні ставлення держави до церкви й релігії стало відзначення **1000-річного ювілею хрещення Русі (1988 р.)**.

Відновлення релігійного життя поставило на порядок денний питання про статус **Української греко-католицької церкви (УГКЦ)**. На початку 1989 р. проблема УГКЦ опинилася в центрі уваги. Її обговорювали на рівні ООН, Наради з безпеки та співробітництва в Європі тощо. Громадяни в СРСР, які раніше навіть не були знайомі з проблемою, почали підтримувати легалізацію УГКЦ.

Голова греко-католиків кардинал **Мирослав Любачівський** із Рима звернувся до вірян із закликом підтримати акцію на захист релігійної свободи. На цей заклик відгукнулося близько 150 тис. осіб.

Напередодні зустрічі М. Горбачова і Папи Римського у Ватикані 28 листопада 1989 р. Рада у справах релігій при Раді міністрів УРСР оприлюднила заяву про те, що греко-католики східного обряду можуть утворювати власні релігійні громади. **23 січня 1990 р.** в Преображенській церкві у Львові відбувся Собор УГКЦ, що був офіційно проголошений «актом легалізації».

Собор заявив про неканонічність Львівського собору 1946 р. і висунув вимогу про повернення майна. У цей час близько 1,5 тис. православних парафій повернулися до греко-католицизму. Навесні 1990 р. УГКЦ за рішенням Львівської міської ради отримала свою головну святиню — собор Святого Юра. У березні 1991 р. з еміграції повернувся кардинал **Мирослав Любачівський**.

Маніфестація за легалізацію
Української греко-католицької церкви.
Львів. 17 вересня 1989 р.

Успішна боротьба УГКЦ за легалізацію надихнула **Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ)**, що також була знищена радянською владою.

У серпні священник і віряни церкви Святих Петра і Павла у Львові відмовилися від підпорядкування РПЦ і стали першою автокефальною громадою в Україні. У листопаді 1989 р. у Львові на зібранні священників УАПЦ було проголошено відродження цієї церкви. У січні 1990 р. в УРСР уже налічувалося понад 200 громад УАПЦ. У червні 1990 р. на всеукраїнському Соборі було затверджено відродження УАПЦ. Собор обрав Патріархом митрополита **Мстислава** (світське ім'я Степан Скрипник). Щоб зберегти свій вплив в Україні, Собор РПЦ в січні 1990 р. об'єднав православні громади й монастирі на теренах України в окремий **екзархат** Московського патріархату, який дістав назву Українська православна церква. Московський патріарх і Священний Синод РПЦ зберегли за собою всі владні повноваження в екзархаті.

Релігійне відродження охопило також мусульманські громади (найбільше їх було на сході України та в Криму), юдеїв. З'явилися прихильники різноманітних релігій Сходу.

10 ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ У ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ.

Розгортання боротьби за державну незалежність активізувала діяльність української діаспори. Найактивнішими були діаспори в США й Канаді. Її представники в 1980-ті рр. продовжували традиційні демонстрації біля будівель посольства СРСР із вимогою звільнити українських дисидентів. Вони

Кардинал Мирослав
Любачівський. 1990-ті рр.

Митрополит Мстислав.
1990-ті рр.

Український екзархат РПЦ — церковна адміністративна одиниця Московського патріархату на теренах України.

? Сформулюйте, яку допомогу та підтримку надала українська діаспора в боротьбі за незалежність України.

Квітка Цісік.
1970-ті рр.

📺 НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110105
Перегляньте відеоролик
«Реальна історія
“розстріляного відродження”»
і виконайте завдання
до нього.

Ю. Шухевич із сином Романом. 1970 р.
Обкладинка еміграційного журналу
Співки української молоді «Авангард»
за 1980 р. У країнах Заходу цей рік
проголосили роком Ю. Шухевича

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Квітка Цісік — американська співачка українського походження, яка народилася в 1950-х рр. у сім'ї українських емігрантів. У США вона записала альбоми українських пісень «Квітка» (1980 р.) і «Два кольори» (1989 р.). Її пісні «Я люблю свою Україну» і «Одна Україна» в 1990 р. були номіновані на премію «Греммі». Квітка Цісік приїздила в Україну лише один раз, у 1983 р. Свою мрію проїхати з концертним туром незалежною Україною вона не змогла здійснити через тяжку хворобу. Також співачка не встигла записати третій альбом (із колісковими).

поширювали інформацію про політичні переслідування та утиски в СРСР, збирали кошти на підтримку демократичних сил в Україні та допомогу постраждалим від репресій.

Українська діаспора ініціювала особисте втручання президента Р. Рейгана у справу звільнення українських політв'язнів, зокрема Л. Лук'яненка та Ю. Шухевича в 1988 р. Успішними були й акції за легалізацію переслідуваних у СРСР УГКЦ та УАПЦ.

Важливими завданнями української діаспори було збереження за межами батьківщини національної культури, розвиток освіти та науки. Зокрема, напрацювання Українського наукового інституту при Гарвардському університеті стали вагомим внеском до національного відродження України в 1990-х рр.

Із розгортанням процесів «перебудови» в СРСР українська діаспора надавала значну інформаційну підтримку визвольній боротьбі. У різних країнах світу організували інформаційні кампанії, щоб розповісти світові про прагнення України здобути незалежність. Важливу роль у цьому відігравали українські служби «Голосу Америки» та «Радіо Свобода».

За сприяння української діаспори уряд Канади один із перших визнав незалежність України. За сприяння пресекретаря Дж. Буша Романа Попадюка 27 листопада 1991 р. відбулася історична зустріч політичного проводу української діаспори на чолі з керівником УККА А. Лозинським із президентом США Дж. Бушем, який досить обережно ставився до ідеї незалежності України. Це стало одним із вирішальних чинників визнання США незалежності України 26 грудня 1991 р.

Українська діаспора представляла інтереси України перед урядами своїх країн. Також в умовах погіршення економічних умов вона організувала постачання гуманітарної допомоги до України, підтримку української науки і мистецтва.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Коли було усунуто з посади першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького? **2.** Коли відбувся Установчий з'їзд Народного руху України? **3.** Що таке «група 239»? **4.** Коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України? **5.** Яку назву дістали події голодування студентів на площі Жовтневої революції? **6.** Які церкви домоглися легалізації в 1989—1990 рр.?

 7. Поясніть, у чому полягала необхідність відновлення замовчуваних сторінок історії України. **8.** Визначте ключові слова, що пояснюють зміст понять «неформальні організації», «опозиція». **9.** Наведіть приклади неформальних організацій в Україні та світі. Чому неформальні організації сприяли становленню багатопартійності? **10.** Покажіть на карті (с. 144): 1) міста, якими проходив Живий ланцюг 1990 р.; 2) області, у яких на виборах 1990 р. перемогли демократичні сили. **11.** Опишіть склад і структуру обраної Верховної Ради УРСР 1990 р.

 12. Порівняйте результати виборів 1990 р. в різних регіонах і типах місцевості України. Визначте особливості результатів голосування. **13.** Ознайомтеся з текстом Декларації про державний суверенітет України. Визначте, які основні принципи суверенітету в ній визначені. Як ці принципи відображали бажання створити незалежну державу? **14.** Охарактеризуйте, у чому полягає значення прийняття Декларації про державний суверенітет України. **15.** Наведіть аргументи щодо законності процесів розпаду СРСР та відродження національної держави України. **16. Групова робота в класі.** За додатковими джерелами обговоріть питання (на вибір). 1) У чому полягала відмінність «гласності» від свободи слова? 2) Чим була зумовлена поміркованість Народного руху України порівняно з діяльністю аналогічних рухів в інших республіках СРСР? Чому Народний рух України не повторив успіху подібних організацій, що діяли в країнах Балтії та Грузії? **17.** Дослідіть, у чому полягали роль і внесок політичних та громадських діячів у процес прийняття Декларації про державний суверенітет. Результати роботи подайте у вигляді постера. **18.** Складіть блок-схему, що демонструє основні етапи національно-визвольного руху 1987—1991 рр., та визначає їхні особливості. **19. Колективна робота в класі.** Обговоріть і визначте передумови «революції на граніті» та її вплив на відродження державної незалежності України.

СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- вплив «гласності» на активізацію суспільно-політичного життя в Україні;
- рівень згуртованості українських національно-патріотичних сил у 1989—1990 рр. та їхні основні акції;
- зміст і наслідки «революції на граніті»;
- вплив «перебудови» на культурні процеси, формування українського шоубізнесу;
- основні положення Декларації про державний суверенітет України;
- релігійне відродження в Україні та легалізацію УГКЦ;
- внесок української діаспори у відновлення державної незалежності України.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Березень 1988 р. — Українська Гельсінська спілка (УГС).

1989 р. — перший фестиваль національної музики «Червона рута».

Вересень 1989 р. — Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову.

28 жовтня 1989 р. — Закон УРСР «Про мови в Українській РСР».

1990 р. — легалізація УГКЦ.

21 січня 1990 р. — акція Живий ланцюг.

Березень 1990 р. — перші вільні вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад.

16 липня 1990 р. — Декларація про державний суверенітет України.

3 серпня 1990 р. — Закон «Про економічну самостійність Української РСР».

2—17 жовтня 1990 р. — «революція на граніті».

§ 20. Проголошення Україною незалежності

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109243

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати передумови та значення проголошення незалежності України.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які політичні та економічні проблеми були в УРСР на початку 1990-х рр.? **2.** Що таке «перебудова» та «гласність»? Як вони вплинули на українське суспільство? **3.** Якими були особливості українського дисидентського руху? **4.** Яких успіхів досяг український національний рух до початку 1991 р.?

? У чому полягали суперечності між запитаннями, які було винесено на референдум 17 березня 1991 р. та опитування населення щодо суті майбутнього єдиного державного утворення?

Стаття газети «Урядовий вісник» «Яким він буде, наш Союз? Рівноправне партнерство» (оприлюднені думки юристів та економістів). Вересень 1990 р.

1 ПРОВАЛ СПРОБ ЗБЕРЕЖЕННЯ СРСР. Влада шукала можливості зберегти СРСР. **23 листопада 1990 р.** був представлений проєкт Союзного договору, який обмежував права республік, передбачав формування органів влади СРСР зі значними повноваженнями у сфері міжнародних відносин і фінансів. Також він закріплював пріоритет союзних законів над республіканськими. Ухвалити проєкт договору намагалися через всесоюзний референдум. На референдум було винесене розлоге питання з нечітким формулюванням: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?».

Тоді Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук запропонував одночасно із всесоюзним референдумом провести в Україні опитування населення. Верховна Рада УРСР затвердила додаткове запитання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?».

У всесоюзному референдумі **17 березня 1991 р.** взяли участь 83,5 % осіб. Народ України відповів позитивно як на перше, так і на друге (додаткове) запитання (відповідно 70,2 і 80,2 %). У такий спосіб Верховна Рада УРСР здобула підтримку народу, домігшись схвалення Декларації про державний суверенітет.

Після референдуму розпочався так званий «**новоогарьовський процес**» — переговори керівників дев'яти республік, у тому числі України, із президентом СРСР М. Горбачовим про підписання Союзного договору. В останньому варіанті договору передбачалося, що союзні відомства поступляться значною кількістю повноважень, але СРСР має залишитися федерацією республік, а не співдружністю суверенних держав конфедеративного типу.

2 ПОЧАТОК ПОВЕРНЕННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР НА БАТЬКІВЩИНУ. СТВОРЕННЯ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ. Процеси «перебудови» в СРСР сприяли активності кримськотатарського національного руху. У липні 1987 р. в Москві було проведено мирну демонстрацію з вимогами відновлення прав кримських

Мітинги на підтримку та проти підписання Союзного договору. Напис на першому транспаранті: «Союзу — так! Розвалу — ні!». 1990 р.

? Які аргументи, на вашу думку, висловлювала кожна зі сторін на підтримку своїх гасел?

татар. Проте влада не збиралася йти на поступки. Тому сотні сімей, долаючи труднощі, із міст заслання самостійно переїздили до Криму. Керівництво Криму опиралося поверненню кримських татар: провокувало міжнаціональні конфлікти, поширювало неправдиву інформацію, чинило перешкоди. Так, населенню рекомендували не продавати в Криму житло, не брати кримських татар на роботу, не надавати їм земельних ділянок тощо. Зрештою влада роздала некримськотатарському населенню 150 тис. земельних ділянок для будівництва. Попри це до квітня 1989 р. у Криму вже проживало близько 40 тис. кримських татар. Цього ж року кримські татари створили **Організацію кримськотатарського національного руху (ОКНД)**, яку очолив **Рефат Чубаров**. Через дії влади ОКНД почала підтримувати самозахоплення земельних ділянок, що дало можливість переселити в Крим десятки тисяч сімей кримських татар.

У листопаді 1990 р. кримський обком КПРС порушив питання про відновлення Кримської АРСР. Цим кроком в умовах розпаду СРСР кримські комуністи намагалися зберегти вплив і владу, не допустити перетворення Криму на національну автономію кримських татар, які активно поверталися на півострів. Референдум **20 січня 1991 р.** у Криму став першим плебісцитом в історії СРСР. На загальне голосування було винесене питання «Ви за відтворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки як суб'єкта СРСР і учасника

? Які події передували відновленню Кримської АРСР?

Акція кримських татар у Москві. СРСР. 1987 р.

Національний прапор кримських татар

Демонстрація у Криму. Напис на плакаті: «Відновлення політичних прав кримських татар — шлях до ліквідації наслідків геноциду». 1990 р.

? Чому навіть після повернення до Криму кримським татарам доводилося виборювати свої права?

Союзного договору?». У референдумі взяли участь 81,37 % осіб від загальної кількості виборців, із них 93,26 % підтримали ідею автономії.

12 лютого 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки».

Реакцією кримських татар на ці події стало проведення другого в історії Криму Курултаю. Він розпочав свою роботу **26 червня 1991 р.** Курултай прийняв заяву про незаконність заснованої всупереч волі кримськотатарського народу територіальної автономії в Криму та «Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу». Шляхом таємного голосування було обрано **Меджліс кримськотатарського народу** — найвищий представницький орган кримських татар, подібний до парламенту. Його очолив **Мустафа Джемільєв**. 30 червня Меджліс ухвалив постанову про національний прапор і гімн («Я поклявся», автор Номан Челебіджихан).

Мустафа Джемільєв.
2000-ні рр.

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Мустафа Джемільєв — політичний і громадський діяч СРСР та України кримськотатарського походження, один із провідників кримськотатарського національного руху, правозахисник, учасник дисидентського руху, політв'язень. Уперше він був засуджений у травні 1966 р. за відмову служити в радянській армії. У 1969 р. він був серед засновників першої в СРСР незалежної громадянської асоціації

«Ініціативна група із захисту прав людини в СРСР», що діяла відкрито. Основною формою її діяльності були звернення до ООН, радянської влади та громадян СРСР. Проте невдовзі більшість членів групи було заарештовано.

До 2013 р. М. Джемільєв керував Меджлісом кримськотатарського народу, зараз є депутатом Верховної Ради України.

3 СПРОБА ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ В СРСР ТА УКРАЇНА.

Наміри реформувати СРСР змусили переконаних комуністів до дій. **19 серпня 1991 р.** вони здійснили спробу державного перевороту. Блокувавши і позбавивши зв'язку М. Горбачова на його кримській дачі у Форосі, група вищих посадовців оголосила про створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС, рос. ГКЧП), до якого увійшли восьтеро осіб.

ДКНС заявив про свій намір «відновити в країні порядок» і не допустити розпаду СРСР. У зв'язку із цим було призупинено діяльність політичних партій, громадських організацій та масових рухів, заборонено проведення мітингів, демонстрацій, страйків. Було встановлено контроль над засобами масової інформації, у деяких регіонах СРСР на шість місяців запроваджували надзвичайний стан. Для підтвердження своїх намірів на вулиці Москви було виведено підрозділи радянської армії.

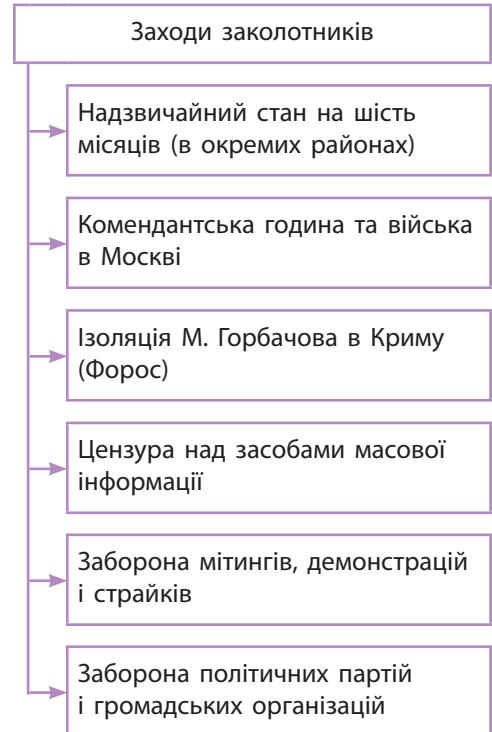
Змовники одразу зіткнулися з протидією керівництва РРФСР на чолі з президентом Росії Борисом Єльциним. На захист демократії виступили десятки тисяч жителів Москви, а також деяких інших міст СРСР. Серед захисників Білого дому в Москві були й представники України під синьо-жовтим прапором. Рішучі дії Б. Єльцина підтримала більшість урядів країн світу. До того ж армія відмовилася стріляти в народ.

Події серпня виявили реальні, а не декларативні позиції і наміри всіх політичних сил і державних органів в Україні.

? Яку роль відіграла спроба державного перевороту в СРСР у серпні 1991 р. для прийняття Акта проголошення незалежності України?

ЗАХОДИ ЗАКОЛОТНИКІВ ПІД ЧАС СПРОБИ ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ В СРСР у 1991 р.

Мітинг проти ДКНС у Києві. Серпень 1991 р.

? Чому на мітингу проти спроби перевороту основна критика була спрямована проти Комуністичної партії?

Учасники мітингу біля стін Верховної Ради підкидають догори Л. Лук'яненка після прийняття Акта проголошення незалежності України. 24 серпня 1991 р.

Генерал В. Варенников, якого заколотники відправили в Україну, заявив, що в разі непідтримки рішень ДКНС і проведення страйків та акцій непокорі будуть застосовані війська. Заручившись підтримкою Першого секретаря КПУ С. Гуренка, він намагався схилити Л. Кравчука до визнання ДКНС. Однак спроби виявилися марними. Л. Кравчук заявив, що будь-які зміни мають відбуватися на основі закону, і підстав для введення в республіці надзвичайного стану немає. Тим самим він не визнав правочинними розпорядження ДКНС на території УРСР.

Також військові та міліція на теренах України здебільшого не підтримали заколотників. Їхні дії не знайшли підтримки і в керівництві УРСР та інших союзних республік. Так, деякі місцеві ради, особливо в західних областях України, засудили заколот. Харківська міська рада кваліфікувала дії ДКНС як найтяжчий злочин. Союз офіцерів України запропонував організувати загони добровольців для захисту українського парламенту, а також закликав військових — громадян України не виконувати розпорядження ДКНС. Представники Народного руху України та новоутворених демократичних партій виступили з пропозицією засудити заколот спеціальним рішенням Верховної Ради УРСР, закликали до організації загального страйку.

Тим часом у **ніч проти 21 серпня 1991 р.** залучені ДКНС війська готувалися здійснити штурм Білого дому в Москві. Під час хаотичного маневрування бойової техніки вулицями міста загинуло троє осіб. Спецпідрозділи відмовилися продовжувати операцію. Заколот провалився.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Акт проголошення незалежності України спочатку мав називатися універсалом, проте назву змінили, щоб комуністична більшість не відмовилася голосувати через натяк на часи Центральної Ради М. Грушевського. Із цієї самої причини з проєкту Л. Лук'яненка вилучили формулювання «відновлює державність» і замінили на «проголошує незалежність». «Ми хоча й проголосили незалежність у 1991-му, але серйозно впливати на процеси не могли», — згадував Л. Лук'яненко, вказуючи, що тоді при владі залишилися ті самі комуністи.

4 ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ. Сколившись ситуацією, позачергова сесія Верховної Ради **24 серпня 1991 р.** прийняла історичний документ — **Акт проголошення незалежності України**. Зокрема, у ньому йшлося: «Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України». Через причетність КПУ до спроби державного перевороту Верховна Рада України заборонила її діяльність.

4 вересня 1991 р. над будівлею Верховної Ради підняли національний синьо-жовтий прапор, який **28 січня 1992 р.** був затверджений як Державний Прапор України. Восени 1991 р. відбулися перші офіційні візити Голови Верховної Ради України Л. Кравчука до США, Канади та Франції.

5 РЕФЕРЕНДУМ 1 грудня 1991 р. ТА ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ. 1 грудня 1991 р. було проведено **Всеукраїнський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України**. Він не залишив жодних сумнівів: **90,32 %** громадян, які взяли участь у голосування, на запитання бюлетеня «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» відповіли «Так, підтверджую».

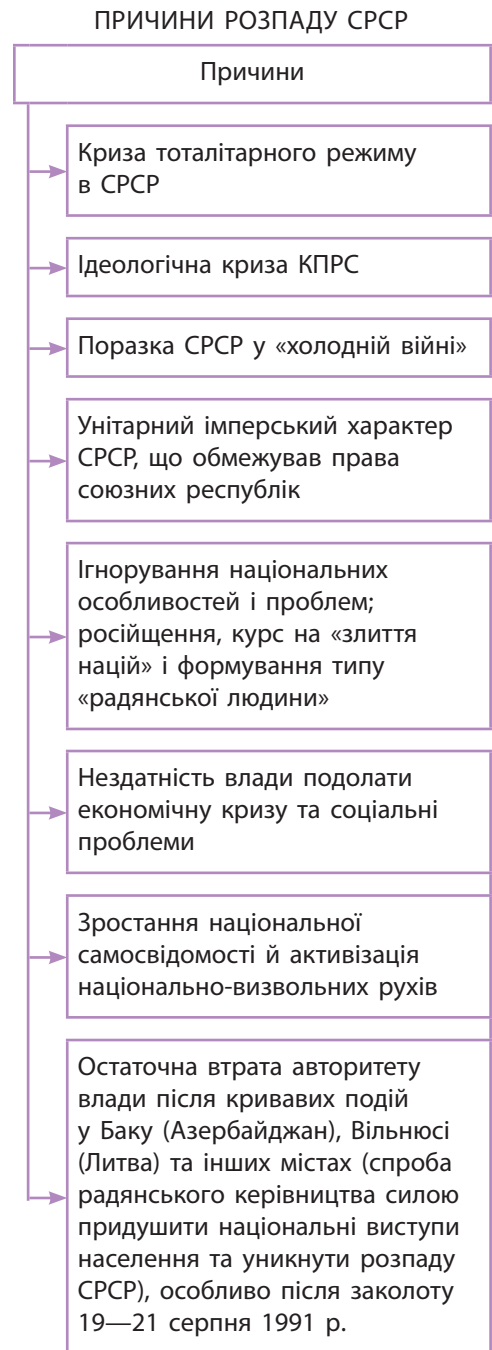
1 грудня 1991 р. також проходили вибори Президента України. Із результатом **61,6 %** голосів першим Президентом України став Голова Верховної Ради України Л. Кравчук.

Колишні політв'язні, депутати Верховної Ради після прийняття Декларації про державний суверенітет України. 16 липня 1990 р.

? Чому для зображених депутатів подія, у якій вони брали участь, була такою важливою?

? Коли було проголошено незалежність України?

? Яку роль у легітимізації Акта проголошення незалежності України відіграло проведення Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.?

Л. Кравчук на сесії Верховної Ради приймає присягу на вірність Україні. 5 грудня 1991 р. Так було закладено традицію під час присяги використовувати Конституцію, Акт проголошення незалежності України та Пересопницьке Євангеліє

Асоційоване членство — гнучкий варіант участі в певній організації, що дає змогу лише обмежено користуватися правами та обов'язками учасника й водночас не нести зобов'язань.

Громадяни України виступають за незалежність на Всеукраїнському референдумі. 1 грудня 1991 р.

8 грудня 1991 р. президенти України Л. Кравчук, Росії Б. Єльцин, Голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич підписали угоду про створення **Співдружності Незалежних Держав (СНД)**. Україна увійшла до складу СНД на правах **асоційованого членства**.

25 грудня 1991 р. М. Горбачов підписав указ про зняття із себе повноважень президента СРСР.

Так припинив існування СРСР.

6 МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ.

Одразу після референдуму почалася хвиля дипломатичного визнання України як незалежної держави. Це засвідчило, що міжнародна спільнота розглядає Україну як запоруку стабільності на теренах колишнього СРСР і гарантію незворотності демократичних процесів у Центрально-Східній Європі.

Першою незалежність України визнала Польща 2 грудня 1991 р., а потім Канада. В останні дні

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Леонід Кравчук народився на Рівненщині, навчався в Рівненському кооперативному технікумі, а згодом у Київському університеті. Він мав ступінь кандидата економічних наук, працював викладачем. За часів СРСР Л. Кравчук входив до складу КПУ та обіймав у ній керівні посади. У 1990—1991 рр. він очолював Верховну Раду України, у 1991—1994 рр. був Пре-

зидентом України, у 1994—2006 рр. — народним депутатом України. Історичною заслугою Л. Кравчука було те, що в боротьбі за незалежність України йому вдалося уникнути заворушень на початковому етапі державотворення. Проте він так і не зміг вивести економіку країни з кризи й забезпечити стабільний розвиток.

Підписання угоди про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 8 грудня 1991 р.

1991 р. Україну визнали всі держави «Великої сімки» (G7). 10 грудня 1991 р., у День прав людини, було прийнято Закон «Про дію міжнародних договорів на території України». У ньому йшлося про те, що Україна розглядає укладені й ратифіковані нею міжнародні договори як частину національного законодавства.

Визнання відбувалося й на рівні міжнародних організацій. 30 січня 1992 р. Україна стала членом Ради з безпеки та співробітництва в Європі (зараз Організація з безпеки та співробітництва в Європі), а 10 березня 1992 р. приєдналася до Північноатлантичної ради зі співробітництва (із 1998 р. — Рада євроатлантичного партнерства).

Загалом Україна уклала 35 двосторонніх міждержавних договорів і 88 міжурядових угод. Широкому визнанню незалежності України сприяла її виважена внутрішня й зовнішня політика. Вона ґрунтувалася на принципах демократії, гуманізму, забезпеченні прав людини, миролюбності, була спрямована на розвиток міжнародної співпраці в усіх сферах. 1 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Декларацію прав національностей України, яка урочисто гарантувала всім народам, національним групам і громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права та свободу релігійних переконань.

5 грудня 1991 р. Верховна Рада виступила зі Зверненням до парламентів і народів світу, у якому зазначалося, що Україна дотримуватиметься норм міжнародного права, керуючись Загальною декларацією прав людини, міжнародними пактами про права людини й іншими відповідними міжнародними документами.

? Яка подія дала поштовх міжнародному визнанню України?

«Велика сімка» (G7) — міжнародний клуб урядів семи високорозвинених країн світу (США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Канада). Лідери цих країн регулярно зустрічаються для обговорення спільних економічних проблем і намагаються узгоджувати свою політику. Єврокомісія має у G7 статус спостерігача.

Відкриття Генерального консульства Канади в Києві. Зліва направо на передньому плані: міністр закордонних справ України Анатолій Зленко, Генеральний консул Канади в Україні Нестор Гайовський, міністр закордонних справ Канади Барбара МакДугалл. 9 вересня 1991 р.

СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- спроби союзного керівництва зберегти СРСР і протидії цьому з боку влади УРСР;
- процеси, які сприяли проголошенню незалежності України.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1991 р. — створення Меджлісу кримськотатарського народу.

24 серпня 1991 р. — ухвалення Акта проголошення незалежності України.

1 грудня 1991 р. — проведення Всеукраїнського референдуму та виборів Президента України, обрання Л. Кравчука Президентом України.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

➡ **1.** Коли був прийнятий Акт проголошення державної незалежності України? **2.** Хто був автором тексту Акта проголошення державної незалежності України? **3.** Коли Л. Кравчука було обрано Президентом України? Одночасно з яким процесом це відбулося? **4.** Що таке «новоогарьовський процес»? Яку роль він відіграв у спробі державного перевороту в СРСР у серпні 1991 р.? **5.** Із якими подіями пов'язане обрання Меджлісу кримськотатарського народу? Хто став його головою? **6.** Які держави першими визнали незалежність України?

↔ **7.** Поясніть, у чому полягали спроби союзної влади зупинити процеси демократизації та розпаду СРСР. **8.** Опишіть послідовність змін у політичному житті України в 1990—1991 рр. У чому полягав їхній суперечливий характер? **9.** Чи можна стверджувати, що спроба державного перевороту в серпні 1991 р. прискорила проголошення незалежності України? Чому?

💬 **10.** Охарактеризуйте роль і місце України в загально-союзних суспільно-політичних процесах у 1991 р. **11.** Створіть плакат (постер), який пояснює сутність понять «державна незалежність», «суверенітет». **12.** Доведіть закономірність процесу розпаду СРСР як імперії та відродження національної держави України. **13.** Проаналізуйте передумови й процес відновлення Кримської АРСР. Визначте та охарактеризуйте його наслідки. **14. Групова робота в класі.** Підтвердьте фактами твердження, що проголошення незалежності продовжувало тисячолітню традицію державотворення в Україні. **15.** Вивчіть основні етапи політичної діяльності В. Чорновола, І. Юхновського, Л. Лук'яненка (на вибір). Визначте, у чому полягали та під впливом яких подій, процесів, явищ формувалися їхні світоглядні позиції. Уявіть, якби вони мали можливість у той час вести сторінку в соцмережах, який вигляд вона б мала в день прийняття Акта проголошення незалежності України. Створіть проєкт такої сторінки від імені одного з діячів. **16.** Пригадайте, якими були результати Української революції. Доведіть, що сучасна незалежна Україна є державотворчим спадкоємцем Української Народної Республіки. **17. Колективна робота в класі.** Згадуючи про події проголошення незалежності України, громадсько-політичний діяч В. Яворівський зазначав: «Ситуація була дуже гострою. Суспільство було налаштоване проти них [комуністів], тож багато комуністів проголосували за незалежність саме через страх». Чи згодні ви з такою думкою? Поясніть чому.

Демонтаж пам'ятника В. Леніну у Львові. 14 вересня 1990 р.

Узагальнення знань за розділом IV. Відновлення державної незалежності України, її роль у розпаді Союзу Радянських Соціалістичних Республік

1. Складіть перелік подій з історії України цього періоду, які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення термінів і понять: «перебудова», «гласність», «прискорення», суверенітет, системна криза, плюралізм, інфляція, неформальні організації, «революція на граніті».
3. Покажіть на відповідних картах атласу: 1) міста, де були утворені громадські неформальні об'єднання — Український культурологічний клуб, Товариство Лева, Українська Гельсінська спілка, товариство «Меморіал»; 2) населені пункти республіки, де влітку 1988 р. відбулися мітинги; 3) місто, де відбувся перший в Україні політичний мітинг; 4) головні населені пункти, через які проходила акція «Українська хвиля» (Живий ланцюг); 5) кордони незалежної України.
4. Назвіть імена тогочасних видатних українських діячів і діячок. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України цього періоду?
5. Складіть синхроністичну таблицю подій в Україні, Європі та світі у 1985—1991 рр.
6. За додатковими джерелами знайдіть і проаналізуйте різні точки зору щодо процесів «перебудови» в Україні.
7. Визначте і проаналізуйте основні чинники, особливості й тенденції розвитку українського суспільства в 1985—1991 рр. Порівняйте процеси та явища суспільного життя в УРСР та інших радянських республіках у цей період.
8. Які політичні реформи були здійснені в роки «перебудови»? Охарактеризуйте їхні результати та наслідки.
9. Якими, на вашу думку, були основні причини розпаду СРСР й утворення незалежної України? Наведіть факти, що підтверджують вашу відповідь.
10. Складіть розгорнутий план за темою «Суверенітет УРСР. Проголошення незалежності України».
11. Автори дослідження «Історія України: неупереджений погляд» В. Петровський, Л. Радченко та В. Семененко вважають, що Україна здобула самостійність шляхом «оксамитової» антикомуністичної, демократичної революції. Як ви ставитеся до цієї думки? Поясніть свою відповідь.
12. Український історик кінця ХХ — початку ХХІ ст. Ярослав Грицак зазначав: «Можу сказати, що комунізм упав напрочуд тихо. Усі думали, що він падатиме з лев'ячим ревом, гуркотом, а він впав тихо-тихо, із мишачим писком... Але склалося так, що стара еліта передала владу сама собі». Поясніть, як ви розумієте наведену думку. Чи поділяєте ви її?

Пам'ятна табличка зі словами Акта проголошення Незалежності України на постаменті Державного Прапора України, встановленого на честь 20-ї річниці Незалежності. Зміїв (Харківська область). 2011 р.

Практичне заняття за розділом IV
rnk.com.ua/107034

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV
rnk.com.ua/107036

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ ГЛАСНОСТІ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ

ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ 24 СЕРПНЯ 1991 Р.

§ 21. Державотворчі процеси в перші роки незалежності

1 ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС. Після розпаду СРСР та проголошення незалежності України перед українським народом постали такі завдання:

- формування власної суверенної держави;
- ліквідація тоталітарних політичних структур і розбудова правової демократичної держави;
- перетворення централізованої державної економіки на багатуокладну, ринкову, орієнтовану на потреби людей;
- національне відродження, покращення міжнаціональних відносин;
- установлення рівноправних зв'язків з іншими державами, долучення до **європейської інтеграції** та євроатлантичної інтеграції;
- реалізація міжнародного права.

Головним завданням перших років **державотворчого процесу** стало формування трьох основних гілок влади — законодавчої, виконавчої та судової, створення української армії та інших силових структур. Поряд із цим необхідно було створити управлінські структури на місцях, налагодити ефективну взаємодію місцевої та центральної влади.

Особливості державотворчого процесу в Україні:

- становлення держави відбувалося одночасно із формуванням української політичної нації та національної самосвідомості;
- через складне соціально-економічне становище населення розчарувалося в ідеї суверенності;
- у внутрішні справи України втручалася Росія, яка чинила опір державотворчому процесу.

2 ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ.

Єдиним законодавчим органом влади в Україні було визнано Верховну Раду УРСР (згодом — Верховна Рада України). Її склад у кількості 450 осіб було обрано в 1990 р. Депутатську більшість становили члени розпущеної в 1991 р. КПУ. Усе це негативно позначилося на державотворчому процесі. У грудні 1991 р. Верховну Раду очолив Іван Плющ.

Із перших днів незалежності Верховна Рада розгорнула активну законотворчу роботу. Було ухвалено майже 400 законів та понад 1,1 тис. різних постанов і рішень. Однак значна їхня кількість не мала прямої

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109306

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати особливості державотворчого процесу в перші роки незалежності України.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли було проголошено незалежність України? **2.** Якими були основні положення Декларації про державний суверенітет України і Акта проголошення незалежності України? **3.** Із курсу правознавства пригадайте, у чому полягає принцип поділу влади. **4.** Наведіть приклади документів, у яких одним із перших був закріплений принцип поділу влади. **4.** Які гілки влади існують в Україні? Яким документом це закріплено? **5.** Назвіть основні історичні етапи розвитку українського війська.

? Охарактеризуйте основні етапи державотворчого процесу в Україні.

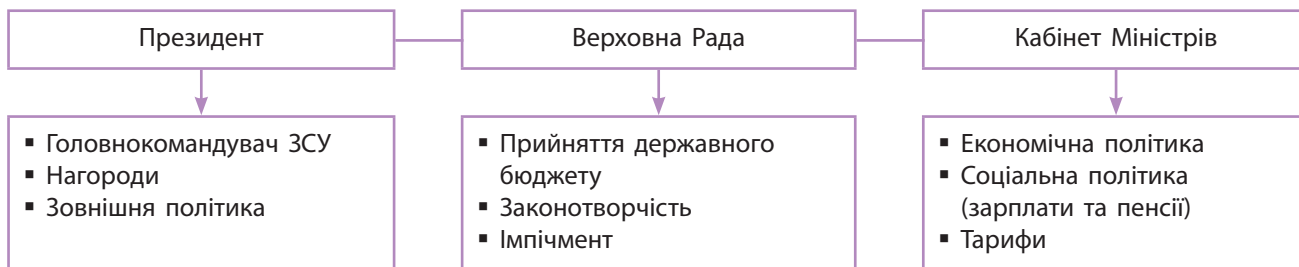
Європейська інтеграція

(євроінтеграція) — процес входження держави до європейських структур, уніфікація внутрішнього життя, законодавства, стандартів відповідно до норм у країнах Європейського Союзу (ЄС).

Державотворчий процес — формування і становлення основних інститутів влади, їхнє конституційне оформлення, визначення національних інтересів.

? Опишіть конституційний склад і структуру Верховної Ради України.

ХТО У ВЛАДІ УКРАЇНИ ЗА ЩО ВІДПОВІДАЄ

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЛИ НА ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС

Позитивні	Негативні
<ul style="list-style-type: none"> Державотворчі традиції. Мирний шлях здобуття незалежності. Підтримка населення. Демократичний вибір. Міжнародне визнання України. Підтримка з боку США та інших держав 	<ul style="list-style-type: none"> Глибока й тривала економічна криза. Відсутність кваліфікованих управлінських кадрів, корупція у владі. Тривала відсутність позитивних зрушень. Незавершеність формування української нації, національної ідеї. Втручання Росії (економічний тиск, політична дестабілізація, інформаційна війна (поширення дезінформації та пропаганди) через підконтрольні ЗМІ, соціальні мережі тощо, збройна агресія)

? Проаналізуйте наведені твердження. Чи можете ви доповнити їх?

Прапор (штандарт) Президента України

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Із 2000 р. було запроваджено нову систему відліку скликань Верховної Ради. Так, Верховну Раду України XII скликання (1990—1994 рр.) почали вважати Верховною Радою I скликання. Також на будівлі Верховної Ради радянську символіку замінили на національну.

дії, а потребувала додаткових роз'яснень, тлумачень, так званих підзаконних актів, опрацювання яких затримувалося на невизначений термін. Також значна частина рішень Верховної Ради не могла бути реалізована через відсутність коштів.

Ефективній діяльності Верховної Ради України перешкождали гостре політичне протистояння, відсутність злагодженої роботи законодавчої і виконавчої влади.

3 ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ І ВИКОНАВЧА ВЛАДА. Відповідно до чинної Конституції Президент України був главою держави (вищою посадовою особою) і главою виконавчої влади. До його обов'язків, зокрема, належало: гарантування прав і свобод громадян, запровадження в життя Конституції і Законів

? **1.** Які головні повноваження мав Президент України в 1991—1996 рр.? **2.** Який Прем'єр-міністр України дістав право видавати декрети?

М. Плав'юк передає прапор УНР Президенту України Л. Кравчуку. Фотографія Національного музею історії України

? Висловіть думку, у чому полягала важливість зображеної події.

Україні через органи державної виконавчої влади, представництво України на міжнародному рівні.

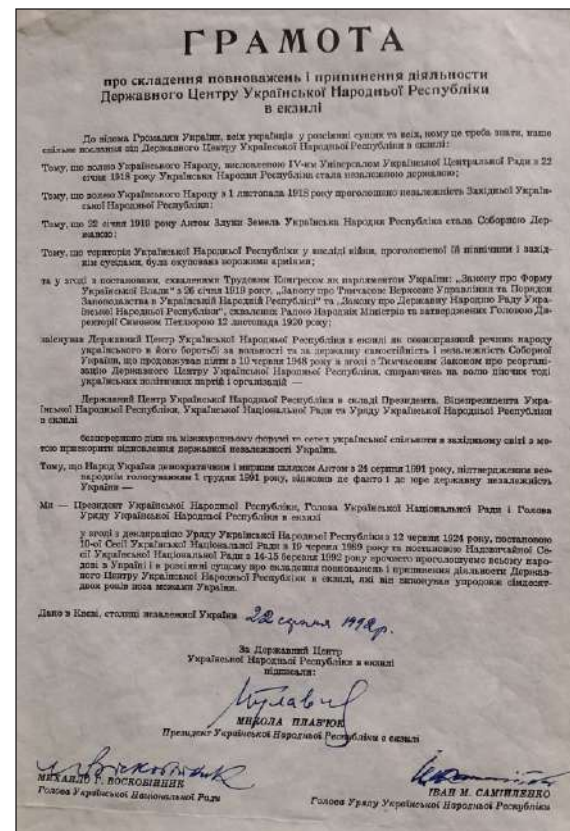
Проте Верховна Рада України не врегулювала питання взаємодії та розподілу повноважень між гілками влади, що спричинило тривалу боротьбу між представниками законодавчої та виконавчої влади.

Виконавчу владу в Україні представляв Кабінет Міністрів України, який очолював Прем'єр-міністр. У квітні 1991 р. Прем'єр-міністром України став Вітольд Фокін. 27 жовтня 1992 р. Верховна Рада України затвердила склад нового Кабінету Міністрів на чолі з народним депутатом **Леонідом Кучмою**. Однак діяльність цього уряду, як і попереднього, виявилася неефективною.

Помітним стало втручання в економічні справи Президента України Л. Кравчука. Він прагнув перебрати на себе всю виконавчу владу, зокрема безпосереднє керівництво Кабінетом Міністрів. Спалахнув черговий конфлікт у владі. У вересні 1993 р. уряд Л. Кучми пішов у відставку. Реалізацію всього обсягу виконавчої влади Верховна Рада України передала Президенту України Л. Кравчуку, а виконувати обов'язки Прем'єр-міністра призначили народного депутата Юхима Звягільського.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

24 серпня 1991 р. Президент Української Народної Республіки в екзилі Микола Плав'юк передав Президенту України Л. Кравчуку акт про припинення діяльності еміграційного уряду у зв'язку з відновленням державної незалежності, прапор уряду УНР в екзилі, печатку президента УНР в екзилі та президентський клейнод. Це означало, що проголошена Українська незалежна держава стала правонаступником УНР. М. Плав'юк був першою особою, якій Президент України надав українське громадянство.

Грамота про складання повноважень і припинення діяльності Державного центру Української Народної Республіки в екзилі. 22 серпня 1992 р.

? Охарактеризуйте основні положення Концепції оборони й розбудови Збройних Сил України (1991 р.) і Воєнної доктрини України (1993 р.).

Перший міністр оборони України генерал-полковник Костянтин Морозов. 1990-ті рр.

ЦІКАВІ ФАКТИ

На час проголошення незалежності загальна кількість військ в Україні становила майже 980 тис. осіб. Бойовий потенціал звичайного озброєння перевищував потенціал будь-якої європейської держави блоку НАТО. А ядерний потенціал був третій у світі після США та Росії. Також на території України розміщувалися підприємства радянського військово-промислового комплексу, склади з боєприпасами, запчастинами, ремонтними базами, розгалуженою інфраструктурою аеродромів, морських баз тощо.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Чорноморський флот Російської Федерації перетворився на головний дестабілізуючий чинник ситуації в Севастополі й Криму та українсько-російських відносин загалом.

4 СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ ТА ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СИЛ. 24 серпня 1991 р.

парламент прийняв постанову «Про військові формування в Україні», за якою всі війська на території нашої держави переходили в підпорядкування Верховної Ради. Також було створене Міністерство оборони України (першим міністром оборони став генерал-полковник Костянтин Морозов). У жовтні 1991 р. затвердили Концепцію оборони й розбудови Збройних Сил України. Вона проголошувала прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою.

6 грудня 1991 р. було прийнято Закон «Про Збройні Сили України». 19 жовтня 1993 р. Верховна Рада прийняла Воєнну доктрину України. Вона базувалася на тому, що Україна не вважає жодну державу своїм потенційним противником. Щоб забезпечити перехід від Збройних Сил СРСР до Збройних Сил України, було створено **Національну гвардію України**, яка проіснувала до 1999 р. У 2014 р. її відновили.

Складною проблемою стала доля Чорноморського флоту, на який претендували Україна та Росія. 3 серпня 1992 р. держави підписали угоду про принципи формування Військово-Морських сил (ВМС) України і Військово-морського флоту (ВМФ) Росії на базі Чорноморського флоту СРСР. Після переговорів 9 червня 1995 р. держави поділили флот у такий

Після розподілу кораблів Чорноморського флоту СРСР у 1992 р. корабель СКР-112 увійшов до складу ВМС України як U-132

спосіб: 18,3 % кораблів переходили під контроль України, а 81,7 % — Росії.

Військово-морські бази в Ізмаїлі, Одесі, Очакові, Керчі, Донузлаві, Балаклаві та ще десять баз морської авіації отримала Україна. Чорноморський флот на території України міг мати 338 кораблів, а також

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

Із Воєнної доктрини України (1993 р.)

Стратегічним завданням України в галузі оборони є захист її державного суверенітету і політичної незалежності, збереження територіальної цілісності та недоторканності кордонів.

Проголошуючи свою воєнну доктрину, яка має оборонний характер, Україна виходить з того, що вона не є потенційним противником жодної конкретної держави.

1. Воєнно-політичні аспекти.

1.1. Воєнно-політичні цілі України та міжнародні пріоритети в галузі забезпечення національної безпеки.

Головною метою воєнної політики України є гарантування національної безпеки України від зовнішньої воєнної загрози, відвернення війни, підтримання міжнародного миру і безпеки. Україна будує свої відносини з іншими державами на основі принципів рівноправності, взаємоповаги, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи та інших загально визнаних принципів і норм міжнародного права...

Здійснюючи свій зовнішньополітичний і воєнно-політичний курс згідно з національними інтересами, Україна:

- не висуває територіальних претензій до інших держав і не визнає жодних територіальних претензій до себе;
- суворо дотримується принципу недоторканності існуючих державних кордонів;
- поважає державний суверенітет та політичну незалежність інших держав...

? Спираючись на документ, охарактеризуйте основні принципи Воєнної доктрини України.

НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110091

Перегляньте відеоролик «Ось чому в нас немає Чорноморського флоту» і виконайте завдання до нього.

Підписання угоди про поділ Чорноморського флоту. 28 травня 1997 р.

? Чому Росія пішла на підписання цієї угоди?

ЦІКАВІ ФАКТИ

3 вересня 1993 р. Україна та Росія уклали чотири угоди (так звані Масандрівські угоди). Вони врегулювали питання вивезення та утилізації ядерної зброї з України. В обмін Україна отримувала ядерне паливо для електростанцій.

Емблема Національної гвардії України

Будівля Конституційного Суду України в Києві. Сучасний вигляд

22 військові літаки. Кількість особового складу встановлювали до 25 тис. осіб. У використанні Росії залишилися 16 командних пунктів (із 80), 11 об'єктів зв'язку (із 39), п'ять об'єктів забезпечення ракетно-артилерійською та мінно-торпедною зброєю.

Конституція України 1996 р. забороняла базування на території держави будь-яких іноземних військових формувань. Проте **28 травня 1997 р.** Україна і Росія узгодили умови перебування російського Чорноморського флоту в Севастополі терміном на 20 років.

? Висловіть припущення, чому судова і правоохоронна системи в Україні формувалися зі значними труднощами.

5 РОЗБУДОВА СУДОВОЇ СИСТЕМИ Й ПРАВООХОРОНИХ ОРГАНІВ. Розбудова судової системи відбувалася повільно. Упродовж 1992—1996 рр. парламент так і не ухвалив концепцію судово-правової реформи, не був сформований і Конституційний Суд України.

Виникла потреба в перегляді й підготовці Цивільного, Трудового, Адміністративного та інших кодексів України. Однак через розбіжності у Верховній Раді тривалий час у державі використовували кодекси радянських часів.

Важливим заходом у захисті інтересів держави стало створення 20 вересня 1991 р. правоохоронного органу — Служби національної безпеки України (згодом — **Служба безпеки України, СБУ**). У своїй роботі СБУ керується конституційними нормами та Законом «Про оперативно-розшукову діяльність». Вона підпорядкована Президенту України й підконтрольна Верховній Раді.

Відбувалося формування інших правоохоронних органів: прокуратури, міліції, нотаріату, адвокатури, митної служби, податкової служби тощо.

Обкладинка та перша сторінка внутрішнього паспорта громадянина України (бланк зразка 1993—2016 рр.)

Пам'ятник Т. Шевченку у Львові, відкритий на першу річницю незалежності України. Ліворуч від фігури поета розташована 12-метрова символічна стела «Хвиля національного відродження». 24 серпня 1992 р.

6 ВИЗНАЧЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА Й КОРДОНІВ УКРАЇНИ. 8 жовтня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про громадянство України», що визначав громадянство як невід'ємне право людини. Громадянство отримали всі особи, які проживали на території України та не були громадянами інших держав.

У країні проголосили єдине громадянство, тобто громадянин України не міг бути громадянином іншої держави. Із 1997 р. радянські паспорти почали обмінювати на українські.

Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. забезпечувала дотримання права національних меншин.

4 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про державний кордон України», який проголошував недоторканність кордонів держави, визначав порядок їх охорони та правила переходу. Були створені Прикордонні війська України.

Державний кордон України проходив відповідно до адміністративних меж УРСР у складі СРСР. Ділянки колишнього радянського західного кордону з Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною (згодом Словаччиною), Польщею стали кордоном України. 11 грудня 1991 р. для гарантування економічної безпеки держави Президент підписав Указ «Про утворення Державного митного комітету України».

7 УТВЕРДЖЕННЯ КРИМСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ. На початку 1990-х рр. в Україні виникли рухи, які пропагували ідею створення автономних або навіть самостійних територіально-політичних одиниць.

Особливо небезпечні для територіальної цілісності України події розгорнулися в 1991—1994 рр.

Інсталяція у вигляді двох гігантських риб на кордоні України та Польщі, що символізує відсутність штучних бар'єрів між країнами. Художник Ярослав Козяра. 2011 р.

▶ НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110098
Перегляньте відеоролик «Як Київ звільнив Крим у 1995 р.» і виконайте завдання до нього.

Делегати Курултаю. Сімферополь.
1991 р.

? Який характер мала автономія Криму згідно з Конституцією 1996 р.?

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

Л. Кравчук про дії української влади щодо відновлення національних прав кримських татар (кінець 1991 р.)

Ми маємо створити для кримськотатарського народу умови, й економічні також, для його переселення на історичну батьківщину. Це перше й найголовніше нині... Сьогодні потрібно вирішувати питання таким чином, щоб кримськотатарський народ, який перебуває в Криму і є сьогодні меншиною відносно населення Криму, зайняв з урахуванням історичного аналізу відповідне місце в державних владних структурах, які є сьогодні в Криму... Говорити про перетворення територіальної Кримської Автономної Республіки на національно-територіальну немає достатніх підстав.

? Поміркуйте, яке значення мали слова Л. Кравчука.

у Криму, де були розміщені важливі військові об'єкти Чорноморського флоту.

Навесні 1992 р. між Верховною Радою України та Верховною Радою Криму виникла незгода. Верховна Рада Криму прийняла Конституцію, у якій ішлося про право Республіки Крим на самостійну зовнішню політику, власні правоохоронні органи та володіння всіма ресурсами на її території. При цьому Крим нібито залишався у складі України, але з певними умовами. Остаточну нову Конституцію мав схвалити референдум.

У цей самий час уряд Російської Федерації видав постанову, що визнавала неконституційним указ про передання Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР, а Севастополь проголошувала російським містом. Своєю чергою, Верховна Рада України заявила про неконституційність цих дій. За результатами переговорів удалося накласти мораторій (заборону) на референдум і внести зміни до Конституції Криму. Проте у вересні 1993 р. Верховна Рада Криму запровадила посаду президента Криму. Ним став лідер блоку «Росія» Юрій Мешков. У квітні 1994 р. було проведено вибори і до парламенту Криму, де перемогу також здобули прихильники Росії. Під час виборів під виглядом опитування було проведено референдум і відновлено перший варіант Конституції. Ю. Мешков підпорядкував силові відомства Криму, створив президентську гвардію тощо.

У відповідь Київ надіслав на півострів підрозділи Національної гвардії України; було створено паралельні, підпорядковані Києву силові відомства. Верховна Рада України вимагала узгодження законодавства півострова з українським.

Акція кримських татар у Києві. 1992 р.

Державний Прапор України

Тим часом спалахнув конфлікт між Ю. Мешковим і парламентом. Відбувся розкол у блоку «Росія». Поміркована частина кримських політиків пішла на переговори з Києвом. Вона підтримала Л. Кучму під час виборів Президента України. Верховна Рада Криму скасувала посаду президента, а виконавчу владу в Криму передали голові уряду автономії А. Франчуку. На початку 1995 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Автономну Республіку Крим».

Після прийняття у **1996 р.** Конституції України було остаточно закріплено територіальний характер автономії Криму.

8 ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА. 28 січня 1992 р. Верховна Рада затвердила Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

19 лютого 1992 р. Верховна Рада України визнала тризуб малим Державним Гербом України. Ескіз великого Державного Герба було розроблено, але досі не затверджено.

Малий Державний Герб України

? Які державні символи були ухвалені в 1991—1992 рр.?

ЦІКАВІ ФАКТИ

У XIX ст. українці не мали власного гімну та співали замість нього «Многая літа», «Заповіт» Т. Шевченка тощо. У 1863 р. у львівському журналі «Мета» було надруковано вірш П. Чубинського «Ще не вмерла Україна», композитор М. Вербицький написав до нього музику. Пісня швидко поширилася на українських землях і за кордоном, а в 1917 р. стала гімном Української держави. За радянської доби цей гімн заборонили як націоналістичний. Тільки за часів незалежності твір (із незначними змінами) офіційно затвердили як Державний Гімн України.

НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110092
Перегляньте відеоролик «Реальна історія українського прапора» і виконайте завдання до нього.

15 січня 1992 р. Верховна Рада України визначила як Державний Гімн України музику на вірш «Ще не вмерла Україна», а 6 березня 2003 р. було прийнято Закон «Про Державний Гімн України». Згідно з ним, Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплета та приспіву твору П. Чубинського з незначними змінами.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- початок державотворчого процесу в Україні;
- проблеми, що виникли в перші роки незалежності.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

4 листопада 1991 р. — прийняття Закону «Про державний кордон України».

6 грудня 1991 р. — прийняття Закону «Про Збройні Сили України».

1992 р. — затвердження державних символів України: Прапора, Герба, Гімну.

28 травня 1997 р. — угода між Україною та Російською Федерацією про поділ Чорноморського флоту.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть етапи державотворчого процесу. **2.** Які атрибути державності запровадила Верховна Рада після проголошення незалежності України? **3.** Коли було прийнято Закон «Про Збройні Сили України»?

4. Визначте події, що відображають процеси державотворення в Україні, установіть їхню хронологічну послідовність. Які відповідні події відбувалися в цей час у вашому регіоні? **5.** Покажіть на карті атласу ділянки кордону України, які не були остаточно врегульовані в перші роки незалежності. **6.** Опишіть проблеми, що виникли під час створення ВМС України на базі Чорноморського флоту після розпаду СРСР. Як їх удалося розв'язати?

7. Охарактеризуйте історично-політичні умови формування Збройних Сил України. **8.** Розробіть блок-схему, яка розкриває питання напрямів та етапів державотворчих процесів в Україні в перші роки незалежності. **9.** Висловіть свою думку про здобутки та прорахунки державотворчого процесу перших років незалежності України. Наведіть аргументи. **10.** Чим був зумовлений сплеск сепаратистських рухів в Україні на початку 1990-х рр.? У якому регіоні України він був особливо небезпечним у період становлення держави? **11.** З'ясуйте, як базування Чорноморського флоту РФ у Севастополі вплинуло на безпеку України. Результати роботи подайте у вигляді SWOT-аналізу. **12.** Розробіть пропозиції для проведення кампанії з популяризації державної символіки України у світі. **13.** Дослідіть питання становлення та трансформації політичної влади в Автономній Республіці Крим. Результати роботи подайте у вигляді опорного конспекту (доповіді, історичної довідки тощо). **14. Парна робота в класі.** Обговоріть і складіть систему запитань для проведення дослідження за темою «Паспорт громадянина України зобов'язує...». **15. Колективна робота в класі.** У чому полягала проблема вибору форми державного устрою, що постала перед Україною після проголошення незалежності? Яка форма державного устрою, на вашу думку, є оптимальною для України? Проведіть дискусію.

Шахтарі на Майдані Незалежності в Києві. Приводом до масового страйку стало чергове підвищення цін на продукти. 1992 р.

§ 22. Україна в 1994—1999 рр.

1 ПЕРЕГРУПУВАННЯ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНИХ СИЛ.

На час проголошення незалежності в Україні діяли понад 20 політичних партій. Після подій серпня 1991 р. та заборони Комуністичної партії України (КПУ) у політичному житті України переважали партії та рухи національно-демократичного спрямування. Проте вони не сформували більшості у Верховній Раді.

Праве крило політичних сил представляли партії національного і націоналістичного напрямів. До цих партій належали Народний рух України (НРУ), Демократична партія України (ДПУ), Українська республіканська партія (УРП), Конгрес українських націоналістів (КУН), Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), Українська національна асамблея (УНА). Також до України повернулася Організація українських націоналістів (ОУН), яка раніше функціонувала за кордоном. Найвпливовішим серед партій правої орієнтації був НРУ. Він пройшов шлях від громадського об'єднання до політичної партії, яка сформувалася в 1992 р. На виборах до Верховної Ради 1994 р. представники правих партій отримали лише 47 депутатських мандатів.

Погіршення соціально-економічного становища стало підґрунтям для відновлення впливу лівих сил. Їх активізація була пов'язана зі створенням Соціалістичної партії України (СПУ) на чолі з О. Морозом. До партії увійшла більшість членів забороненої КПУ. До лівих партій належала й Селянська партія України (СелПУ), що виступала за відродження селянства як основи зміцнення держави.

У жовтні 1993 р. після тривалих дебатів у парламенті та пресі відновила діяльність КПУ. До лівих партій належала і Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ), зареєстрована у квітні 1996 р. На виборах до Верховної Ради України 1994 р. ліві партії здобули 123 мандати.

У перші роки незалежності України всі ліві партії обстоювали пріоритет державних форм господарювання, із застереженням ставилися до приватної власності, засуджували соціальне розшарування суспільства, виступали за ліквідацію безробіття тощо. У зовнішньополітичних справах ліві партії виступали за зміцнення зв'язків із країнами СНД, насамперед із Росією.

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109307

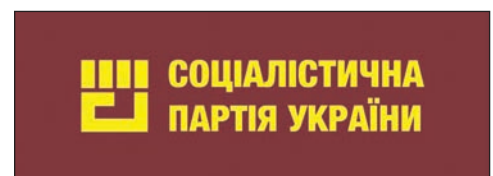
НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати особливості політичного розвитку України впродовж 1994—1999 рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Опишіть політичну систему України в радянський період. 2. Які чинники сприяли формуванню багатопартійної системи? Яку роль відіграла «перебудова» в СРСР у цьому процесі? 3. Унаслідок яких подій і коли було скасовано статтю 6 Конституції СРСР про монополію КПРС на владу? 4. Зі створення якої політичної партії почалося формування багатопартійної системи в Україні? 5. Дайте визначення поняття «політична партія». 6. Визначте історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні.

? Які політичні сили сформувалися в Україні в перші роки незалежності?

Прапор Соціалістичної партії України

1

2

3

4

Емблеми партій: 1) Народного руху України; 2) Прогресивної соціалістичної партії України; 3) Ліберальної партії України; 4) Конгресу українських націоналістів

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Найбільші політичні партії України на середину 1990-х рр.:

- Комуністична партія України (КПУ);
- Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о));
- Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»;
- Народно-демократична партія (НДП);
- Трудова партія України (ТПУ);
- Український Народний Рух (УНР);
- Соціалістична партія України (СПУ);
- Партія зелених України;
- Народний рух України (НРУ);
- Партія «Реформи і порядок»;
- Конгрес українських націоналістів;
- Селянська партія України (СелПУ);
- Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ).

? Спираючись на додаткові джерела, розподіліть зазначені партії на ліві, центристські та праві.

? Які чинники призвели до проведення позачергових президентських виборів? Хто здобув на них перемогу?

Упродовж 1991—1993 рр. майже 28 політичних партій заявили про центристську позицію. Проте всі вони були нечисленними. Серед цих партій виділялися Ліберальна партія України (ЛПУ), Партія праці України (ППУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ) і Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о)). Вони виголошували захист демократичних свобод, розвиток соціально орієнтованої ринкової економіки.

Отже, усі партії виступили за розбудову незалежної держави, але пріоритети їхньої політики різнилися. Президентський курс підтримували партії центристського спрямування. Ліві й праві сили фактично були в опозиції до президентської влади.

2 ДОСТРОКОВІ ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ТА ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ 1994 р.

27 березня 1994 р. відбулися дострокові вибори до Верховної Ради України. Було обрано 338 народних депутатів, половина з яких належали до лівих політичних партій.

Найбільше місць отримала КПУ — 96 (до них слід додати ще п'ять членів Компартії Криму), СелПУ — 18, СПУ — 14, НРУ — 20. Інші партії спромоглися провести у Верховну Раду від одного до дев'яти представників.

18 травня 1994 р. Головою Верховної Ради було обрано О. Мороза. Прем'єр-міністром став В. Масол.

Процес зміни політичної влади в Україні завершили президентські вибори, що відбулися в червні-липні 1994 р. Перемогу здобув Л. Кучма. Його переважно підтримали виборці у східних і південних областях та Автономній Республіці Крим.

Церемонія зміни влади в Україні. Л. Кравчук (праворуч) передає владу Л. Кучмі (ліворуч). 1994 р.

Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради О. Мороз підписують Конституційний договір. 1995 р.

Вибори 1994 р. підтвердили демократичний шлях розвитку України. Вона стала першою країною СНД, де зміна влади відбулася мирним, демократичним шляхом.

З КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС. КОНСТИТУЦІЯ 1996 р.
Конституційний процес в Україні, що передбачав підготовку нової Конституції, розпочався з прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р.

Після проголошення незалежності в нашій державі певний час мала чинність Конституція УРСР 1978 р. в частині, що не суперечила законам України. Після внесення змін і доповнень 17 вересня 1991 р. Верховна Рада перейменувала її на Конституцію України.

? Чому конституційний процес в Україні був тривалим і супроводжувався гострою політичною боротьбою?

? Виділіть та опишіть основні етапи конституційного процесу в Україні впродовж 1991—1996 рр.

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Леонід Кучма народився на Чернігівщині, вищу освіту здобув у Дніпропетровському університеті. Кандидат технічних наук, професор. Після закінчення університету Л. Кучма працював у Конструкторському бюро «Південне», де пройшов шлях від інженера до першого заступника генерального директора. Потім він тривалий час обіймав посаду технічного керівника космодрому Байконур. Його обирали секретарем партійного комітету заводу. У 1986—1991 рр. Л. Кучма був генеральним директором Виробничого об'єднання «Південмаш», у 1990 р. — депутатом Верховної Ради УРСР, у 1992—1993 рр. — Прем'єр-міністром України, у 1993—1994 рр. — президентом Української спілки промисловців і підприємців, у 1994—2004 рр. — Президентом України.

Леонід Кучма. 1990-ті рр.

Результати голосування за нову Конституцію. 28 червня 1996 р.

Депутати Верховної Ради після прийняття Конституції України. 1996 р.

? Чим був зумовлений піднесений настрій депутатів після ухвалення Конституції України?

? Чому була запроваджена змішана система виборів до Верховної Ради України?

Конституція України потребувала значного доопрацювання, але єдності в цьому питанні у владі не було. Із метою розв'язання суперечок 8 червня 1995 р. Верховна Рада та Президент України підписали Конституційний договір «Про основні засади, організацію та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України». Проте це лише продовжило протистояння між гілками влади на рік. Лише навесні 1996 р. було ухвалено проект Конституції та створено Тимчасову спеціальну комісію з доопрацювання проекту Конституції, до складу якої увійшли представники всіх депутатських фракцій і груп.

Після завершення роботи комісії в червні 1996 р. Верховна Рада України розпочала тривале обговорення доопрацьованого проекту Конституції. Щоб прискорити процес, Президент України призначив на вересень 1996 р. Всеукраїнський референдум із питань затвердження нової Конституції.

Нарешті **28 червня 1996 р.** Верховна Рада України прийняла Конституцію України. Наша держава отримала Основний Закон, ухвалення якого стало компромісом між різними політичними силами і гілками влади.

Конституція України як Основний Закон держави має найвищу юридичну силу, є основою для прийняття інших нормативних актів.

4 ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 1998 р.

Особливістю виборів до Верховної Ради України **1998 р.** стало те, що одну половину депутатів обирали за пропорційною системою, іншу — за мажоритарною. Запровадження **змішаної системи виборів** передбачало зміцнення партійної системи й чіткішу політичну структуру парламенту.

За результатами виборів 29 березня 1998 р. ліві партії отримали 174 місця, центристські — 108, праві — 53, інші позиціювали себе як безпартійні. Жодна політична партія не здобула явної переваги.

12 травня 1998 р. розпочала роботу Верховна Рада III скликання. Головою Верховної Ради було обрано представника блоку СПУ і СелПУ Олександра Ткаченка. Як і попередня, новообрана Верховна Рада стала в опозицію до Президента.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Назвіть політичні партії, які одними з перших виникли в незалежній Україні. **2.** Коли було обрано другого Президента України? Хто ним став? **3.** Коли прийняли Конституцію України? **4.** За якою виборчою системою відбувалися вибори до Верховної Ради України в 1998 р.? **5.** Які політичні партії отримали найбільшу кількість місць у Верховній Раді України після дострокових виборів 1994 р.?

 6. Які чинники сприяли створенню багатопартійності в Україні в 1991 р.? **7.** Поясніть, які особливості виборів 1994 р. свідчили про демократизацію та мирний перехід влади. **8.** Опишіть ідеологічні засади, цілі лівих, правих і центристських партій України. У чому полягав їхній вплив на формування державної політики? **9.** Поясніть причини проведення дострокових виборів до Верховної Ради та Президента України в 1994 р. **10.** Наведіть факти, які підтверджують або спростовують судження, що Конституція України була компромісом між Президентом і Верховною Радою України. **11.** Поясніть, у чому полягає сутність змішаної системи виборів та з якою метою вона була запроваджена в 1998 р.

 12. Знайдіть інформацію у відкритих джерелах щодо складу Верховної Ради I—III скликань. Проаналізуйте, яким було співвідношення представників правих, лівих і центристських сил. Зробіть висновки щодо змін, які відбулися. **13.** Визначте та охарактеризуйте особливості конституційного процесу в Україні. **14.** За допомогою методу «ПРЕС» обговоріть позитивні й негативні прояви політичної боротьби в 1994—1998 рр. **15.** Визначте та охарактеризуйте здобутки й прорахунки державотворчих процесів у 1999 рр. **16. Групова робота в класі.** Запропонуйте критерії для порівняння основних положень Конституції Пилипа Орлика, Конституції УНР, Конституції УСРР (1919 і 1929 рр.), Конституції УРСР (1937 і 1978 рр.), Конституції України 1996 р. Складіть таблицю. Зробіть висновки. **17.** За допомогою методу «Кубик Блума» розробіть систему запитань до теми «Електоральна географія та вподобання українців на виборах 1994 р.». **18. Парна робота в класі.** Проаналізуйте основні етапи конституційного процесу після відновлення незалежності України та визначте причини його затяжного характеру. **19. Колективна робота в класі.** Обговоріть і сформулюйте, у чому полягає історичне значення прийняття Конституції України.

СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- переформування політичних сил після проголошення незалежності України;
- сили, на які спирався Президент України;
- тривалий конституційний процес;
- особливості виборів до Верховної Ради України 1998 р.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Липень 1994 р. — обрання Л. Кучми Президентом України.

28 червня 1996 р. — ухвалення Конституції України.

1998 р. — вибори до Верховної Ради України.

Пам'ятна монета «25 років Конституції України». 2016 р.

§ 23. Політичні процеси в Україні в 1999—2005 рр. «Помаранчева революція»

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109308

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати особливості політичних процесів в Україні впродовж 1999—2005 рр., установити причини й наслідки «помаранчевої революції».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли була прийнята Конституція України? Хто, відповідно до Конституції України, є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні? 2. Що таке референдум? Із яких питань неможливе проведення референдуму в Україні? 3. Укажіть роки першого президентства Л. Кучми. 4. Охарактеризуйте загальні результати виборів до Верховної Ради України 1998 р.

? 1. Хто здобув перемогу на президентських виборах у 1999 р.? 2. Коли вперше була сформована пропрезидентська більшість у Верховній Раді України? Які політичні сили її утворили? 3. Якою була мета проведення референдуму?

Комуністів серп і молот,
принесе нам смерть і голод
Всі на
АНТИКОМУНІСТИЧНИЙ
МІТИНГ!
Всенародну підтримку
Леоніду Кучмі!

Передвиборча листівка виборів Президента України 1999 р.

? Висловіть припущення, чому комуністи зберегли сильні позиції.

1 ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ 1999 р. ФОРМУВАННЯ БІЛЬШОСТІ У ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ. ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ РЕФЕРЕНДУМ (квітень 2000 р.). 31 жовтня 1999 р. Україна знову обирала Президента. На цю посаду претендували 13 осіб, але перший тур не визначив переможця. До другого туру вийшли чинний Президент Л. Кучма та лідер КПУ Петро Симоненко. За результатами голосування Л. Кучма здобув підтримку 56 % виборців і вдруге став Президентом України.

Прем'єр-міністром України призначили голову Національного банку України (НБУ) Віктора Ющенка. Під його керівництвом до квітня 2001 р. в житті країни відбулися значні зміни. Після десяти років спаду з 2000 р. економіка нарешті почала зростати.

Прискоренню реформ сприяло формування пропрезидентської парламентської більшості з 237 депутатів. Це призвело до зміни Голови Верховної Ради України: цю посаду обійняв І. Плющ. Було прийнято низку важливих законів, зокрема нові Кримінальний і Земельний кодекси. Земельний кодекс закріпив право приватної власності на землю та змінив процес приватизації.

Із метою зміцнення президентської влади Л. Кучма ініціював проведення Всеукраїнського референдуму. Громадяни мали висловити свою думку з приводу реформи системи державного управління.

16 квітня 2000 р. понад 80 % виборців підтримали такі зміни: створення двопалатного парламенту, скорочення кількості депутатів із 450 до 300, скасування депутатської недоторканності та надання Президенту права достроково розпускати Верховну Раду.

Упровадження цих рішень потребувало змін до Конституції і виборчого закону, але з різних причин

ЦІКАВІ ФАКТИ

Із літа 1999 р. навколо виборів точилася гостра боротьба. Чотири кандидати — Є. Марчук, О. Мороз, В. Олійник та О. Ткаченко — мали намір висунути напередодні виборів єдиного кандидата, який мав би більше шансів на успіх. Однак це не вдалося здійснити. Напередодні виборів Голова Верховної Ради України О. Ткаченко зняв свою кандидатуру на користь лідера КПУ П. Симоненка.

Інавгурація Президента України Л. Кучми. 30 листопада 1999 р. Л. Кучма присягав удруге в Національному палаці мистецтв «Україна». Президент уперше отримав булаву, гербову печатку і нагрудний ланцюг. Захід відбувався у присутності понад десяти іноземних делегацій

цього не сталося. Реалізація результатів референдуму стала шляхом до зміцнення одноосібної влади Л. Кучми та встановлення авторитарного режиму в державі.

ПРЕЗИДЕНТСТВО Л. КРАВЧУКА І Л. КУЧМИ

	Л. Кравчук (1991—1994 рр.)	Л. Кучма (1994—2004 рр.)
Здобутки	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Утвердження незалежності України. Мирний вихід зі складу СРСР. ▪ Налагодження відносин із країнами світу. ▪ Згуртування суспільства. Започаткування економічних перетворень. ▪ Створення нових державних структур влади 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Здійснення приватизації. ▪ Формування приватного сектору економіки. ▪ Запровадження і зміцнення фінансово-грошової системи. ▪ Подолання економічної кризи 1990-х рр. ▪ Прийняття Конституції 1996 р. ▪ Урегулювання проблеми кордонів України. ▪ Початок реформування системи освіти
Прорахунки	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Неспроможність подолати економічну кризу. ▪ Стрімке падіння життєвого рівня населення. ▪ Фінансові махінації. ▪ Політична криза 1994 р. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Значне поширення корупції. ▪ Формування й зміцнення «тіньової» економіки. ▪ Накопичення зовнішнього боргу. ▪ Зловживання під час приватизації. ▪ Політична криза 2001 р. («касетний скандал»). ▪ Несформованість державних інтересів. Невизначеність у відносинах між Заходом і Сходом. Нерівноправні відносини з Росією. ▪ Низький рівень життя населення. Невирішеність соціальних проблем

? Зробіть висновок за матеріалом таблиці.

? Як було розв'язано політичну кризу 2001 р.?

Плакат із вимогами знайти вбивць журналіста Г. Гонгадзе. 2001 р.

? Чому вбивство опозиційного журналіста призвело до гострої політичної кризи? Висловіть припущення, хто отримав політичний зиск із цього.

2 ПОЛІТИЧНА КРИЗА (зима-весна 2001 р.). Узимку-навесні 2001 р. Україна опинилася в стані політичної кризи, яка була пов'язана з убивством опозиційного журналіста **Георгія Гонгадзе**. Під час розслідування справи проявилися негативні явища у владі. Були оприлюднені записи, начебто зроблені співробітником СБУ в президентському кабінеті, що свідчили про причетність вищих посадових осіб до цього та інших резонансних злочинів. Поточні події дістали назву **«касетний скандал»**. Опозиція (націоналістичні й ліві партії) організувала масові демонстрації та акції протесту під гаслом **«Україна без Кучми!»**, але вони не досягли мети.

У квітні 2001 р. Верховна Рада України висловила недовіру уряду В. Ющенка, і його було звільнено з посади. Прем'єр-міністром став Анатолій Кінах. До кінця весни активність опозиції пішла на спад.

3 ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 2002 р. ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ. У 2000—2001 рр. відбулося перегрупування політичних сил, формулися нові передвиборчі блоки. **Вибори 2002 р.** засвідчили перемогу опозиційних сил. Проте завдяки політичним махінаціям і залученню мажоритарних депутатів було утворено пропрезидентську більшість. Головою Верховної Ради України обрали Володимира Литви-

ВИСТУПИ ОПОЗИЦІЇ ПРОТИ ПОЛІТИКИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ Л. КУЧМИ

Назва	«Україна без Кучми!»	Створення блоку опозиційних сил «Наша Україна»	«Повстань, Україно!»
Дата	Листопад 2000 — березень 2001 р.	2002 р.	2002—2003 рр.
Привід	Убивство опозиційного журналіста Г. Гонгадзе, оприлюднення записів телефонних розмов у кабінеті Л. Кучми	Парламентські вибори	Створення пропрезидентської більшості у Верховній Раді, нівелювання перемоги опозиції на парламентських виборах 2002 р.
Заходи	Мітинги, демонстрації, що призвели до сутичок із міліцією (березень 2001 р.)	Перемога блоку на парламентських виборах за партійними списками	Мітинги, демонстрації
Результат	Об'єднання сил опозиції. Падіння авторитету Л. Кучми	Створення потужної опозиційної сили в парламенті	Об'єднання сил опозиції. Набуття досвіду, вироблення стратегії політичної боротьби за владу

? Зробіть висновок про причини тривалої політичної кризи.

1

2

Мітинги учасників акції 1) «Україна без Кучми». 6 лютого 2001 р.; 2) «Повстань, Україно!». 16 вересня 2002 р.

на (очолював пропрезидентський блок «За єдину Україну!»).

Також пропрезидентська більшість утворила перший в Україні коаліційний уряд, який очолив Віктор Янукович (грудень 2002 р.).

У 2002—2004 рр. Л. Кучма намагався реалізувати політичну реформу, що передбачала перерозподіл владних повноважень між Президентом, Прем'єр-міністром, Верховною Радою України. Пропрезидентські сили та опозиція вели гостру політичну боротьбу.

Виступ опозиції виріс у масштабну акцію протесту «Повстань, Україно!» (кінець 2002 — початок 2003 р.). Її організаторами були Соціалістична партія України, Комуністична партія і Блок Юлії Тимошенко (БЮТ). Пізніше до них приєднався блок В. Ющенка «Наша Україна». Акція сприяла згуртуванню опозиції в очікуванні президентських виборів.

4 ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ 2004 р. «ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ». На виборах Президента України 2004 р. свою кандидатуру висунув чинний Прем'єр-міністр України В. Янукович. Використовуючи службове становище, він вдався до низки популістських заходів. Зокрема, щоб здобути прихильність населення, він підвищив розмір середньої заробітної плати та пенсії за віком. Опозиційні сили згуртувалися навколо В. Ющенка.

Президентські вибори відбулися **31 жовтня 2004 р.** Голоси виборців розподілилися таким чином: В. Ющенко — 39,26 % голосів, В. Янукович — 39,11 %, О. Мороз — 5,82 %, П. Симоненко —

? Яка політична сила здобула перемогу на виборах 2002 р.?

🎬 НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110093
Перегляньте відеоролик «Хто поділив Україну на три сорти» і виконайте завдання до нього.

? Які події дістали назву «помаранчева революція»?

Популізм — політична стратегія, що обіцяє швидко й легко розв'язання складних проблем.

Майдан Незалежності в Києві під час «помаранчевої революції». У різні дні в акції протесту взяли участь від 500 тис. до 1,5 млн осіб. 21 листопада — 8 грудня 2004 р.

Мітинг прибічників В. Ющенка в Харкові. Кінець листопада 2004 р.

4,97 %, Н. Вітренко — 1,53 %, А. Кінах — 0,93 %. Оскільки жоден кандидат не набрав необхідного мінімуму голосів, Україна готувалася до другого туру.

Другий тур виборів відбувся 21 листопада 2004 р. Центральна виборча комісія (ЦВК) оприлюднила результати, за якими більшість голосів набрав В. Янукович. Проте дані **екзит-полів** засвідчили беззаперечну перемогу В. Ющенка. Водночас під час голосування було зафіксовано значні фальсифікації на користь кандидата від влади.

Увечері **21 листопада** обурені цією ситуацією люди зібралися на мітинг на центральній площі Києва Майдані Незалежності, щоб захистити свій вибір.

Наступного дня мітинг переріс у масову мирну акцію протесту, яка тривала до **8 грудня 2004 р.** Прибічники В. Ющенка використовували помаран-

Екзит-пол — опитування виборців на виході з виборчих дільниць із метою порівняння цих даних з офіційними результатами голосування.

«ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ»

Висування в кандидати на посаду Президента України (липень 2004 р.)

Ю Віктора Ющенка **Я** Віктора Януковича

Початок безстрокового мітингу в Києві на Майдані Незалежності на знак протесту проти фальсифікації результатів другого туру виборів Президента України на користь В. Януковича (22 листопада 2004 р.)

Мирні акції протесту на підтримку В. Ющенка в інших містах

Самбір Обласні та міські ради, що визнали переможцем виборів В. Ющенка

Донецьк Обласні ради, що підтримали В. Януковича

Наметові містечка на підтримку В. Януковича

Організована доставка донецьких шахтарів до Києва, щоб мітингувати за В. Януковича (26 листопада)

З'їзд Партії регіонів, спроба створення Південно-Східної Української Автономної Республіки (28 листопада)

Місцеві ради, що надіслали делегатів на з'їзд у Северодонецьку

Верховний Суд України визнає факт порушення законів у ході виборів і призначає повторне голосування (3 грудня 2004 р.)

Регіони, що підтримали В. Ющенка

Регіони, що підтримали В. Януковича

Відсоток голосів за свого кандидата:

76,4 під час туру 21 листопада

82,7 під час туру 26 грудня

Інавгурація В. Ющенка 23 січня 2005 р.

Придністровський регіон Молдови, що перебуває під контролем Росії. Збройний конфлікт 1991—1992 рр.

? Поміркуйте та поясніть ситуацію, що склалася на виборах.

чевий колір для позначення своєї участі в акції (прапори, стрічки, шарфи тощо), тому за нею закріпилася назва «помаранчева революція».

На вимогу частини депутатів відбулося позачергове засідання Верховної Ради України. Проурядові фракції та комуністи відмовилися взяти в ньому

Віктор Ющенко.
2000-ні рр.

Колона свободи. Пам'ятник
«помаранчевій революції» в місті
Дрогобич (Львівська область)

участь. На засіданні В. Ющенко ще до офіційного оголошення результатів виборів склав присягу Президента України. Проте 24 листопада ЦВК оголосила переможцем у виборах В. Януковича.

Лідери опозиції заявили про створення Комітету національного порятунку і проведення Всеукраїнського політичного страйку. Почалася розбудова наметового містечка на вулиці Хрещатик і Майдані Незалежності. Київська міська влада та жителі міста надавали допомогу протестувальникам.

Того ж дня до Києва почали з'їжджатися і прибічники В. Януковича (загалом близько 20 тис. осіб), які влаштували наметове містечко навпроти будівлі Кабінету Міністрів України.

27 листопада відбулося засідання Верховної Ради України, яка визнала факт фальсифікації виборів і фактично скасувала рішення ЦВК. Було висловлено недовіру ЦВК і засуджено застосування сили проти учасників акції протесту.

3 грудня 2004 р. Верховний Суд України визнав недійсними результати другого туру президентських виборів, оголошені ЦВК, і призначив переголосування на 26 грудня 2004 р.

Для запобігання фальсифікаціям під час переголосування було розроблено зміни до Закону «Про вибори Президента України». Ці пропозиції були поставлені на голосування у Верховній Раді України в пакеті зі змінами й доповненнями до Конституції України (політична реформа). Вони передбачали перерозподіл владних повноважень між Верховною Радою України, Президентом України і Прем'єр-міністром із вересня 2005 р. Також на голосування було подано проєкт про реформування системи місцевого самоврядування. 8 грудня 2004 р. за політичні зміни проголосувала більшість депутатів. Одразу в сесійній залі ці документи підписав Президент України Л. Кучма. Верховна Рада затвердила й новий склад ЦВК.

Після цього масові акції на Майдані Незалежності в Києві припинилися. До переголосування команда В. Януковича підійшла в новому складі та з новими гаслами. В. Янукович заявив про опозиційність до Л. Кучми.

26 грудня 2004 р. за результатами переголосування перемогу здобув В. Ющенко (51,99 %). Інавгурація Президента України відбулася 23 січня 2005 р. Прем'єр-міністром країни стала Юлія Тимошенко.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

➤ **1.** Укажіть роки другого президентства Л. Кучми. **2.** Які питання було винесено на Всеукраїнський референдум за народною ініціативою 2000 р.? **3.** Що означає вислів «касетний скандал»? Із якими подіями він пов'язаний? **4.** Які події призвели до початку політичної акції «Україна без Кучми!»? **5.** Що стало причиною внесення перших змін до Конституції України? **6.** Як назвали акції протесту українських громадян, спричинені масовими фальсифікаціями результатів голосування на президентських виборах 2004 р. на користь провладного кандидата В. Януковича?

✂ **7.** Опишіть основні державотворчі процеси в Україні, що відбулися впродовж 1999—2005 рр. **8.** Поясніть, які процеси сприяли оформленості стійкої парламентської більшості. **9.** Визначте ключові слова до поняття «помаранчева революція». Створіть «хмару слів», що розкриває її основні події. **10.** Складіть хронологічну таблицю основних подій 1999—2005 рр. в Україні. **11.** Покажіть на карті (с. 193) регіони, які підтримали на виборах 2004 р. В. Ющенко, а які — В. Януковича. Як цю особливість використовували зацікавлені політичні сили? **12.** Опишіть основні положення конституційної реформи 2004 р.

💬 **13.** Чому на виборах 1999 р. національно-демократичні сили активно підтримали Л. Кучму? Аргументуйте свою думку. **14.** Дослідіть основні етапи діяльності Л. Кучми. Охарактеризуйте суперечності його досягнень на посаді Президента України. **15.** Охарактеризуйте основні причини та наслідки «помаранчевої революції». Висловіть думку, у чому полягало її історичне значення. **16. Групова робота в класі.** Здійсніть SWOT-аналіз політичної діяльності Л. Кучми. **17.** Визначте, як зміна виборчої системи позначилася на складі Верховної Ради України. **18.** Використовуючи відкриті джерела, дослідіть, як ЗМІ висвітлювали «касетний скандал» та як це вплинуло на політичну ситуацію в Україні та суспільну думку. **19. Парна робота в класі.** Зберіть інформацію з відкритих джерел щодо агітаційних кампаній виборів Президента України 1999 і 2004 рр., виборів до Верховної Ради України 2002 р. Охарактеризуйте методи роботи з виборцями. **20. Колективна робота в класі.** Проведіть дискусію та визначте, чи можна вважати «помаранчеву революцію» революцією. **21. Колективна робота в класі.** За допомогою методу «Мозковий штурм» визначте чинники, що сприяли формуванню громадянського суспільства в Україні.

СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- другий термін президентства Л. Кучми;
- роль «помаранчевої революції» в демократизації України.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1999 р. — повторне обрання Л. Кучми на посаду Президента України.

2000 р. — Всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

Жовтень–грудень 2004 р. — «помаранчева революція», обрання В. Ющенка Президентом України.

Співачка Руслана під час «помаранчевої революції». Листопад 2004 р.

Марка Укрпошти, присвячена «помаранчевій революції». 2006 р.

§ 24. Економічний розвиток України в 1992—2005 рр.

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109309

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

визначити та охарактеризувати основні тенденції та суперечності соціально-економічного розвитку України в 1992—2005 рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які чинники впливали на економічний розвиток УРСР у роки «перебудови»? Які реформи тоді були проведені? **2.** Чому спроби впровадження ринкових механізмів в УРСР у цей період не мали успіху? **3.** Які виклики постали перед українською економікою у зв'язку з розпадом СРСР?

? Чому започаткування ринкових реформ в Україні призвело до поглиблення кризових явищ?

Лібералізація цін — процес переходу від державного регулювання цін до вільного ціноутворення, що формується на ринку під дією попиту та пропозиції.

1 ПОЧАТОК ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ. На початку 1990-х рр. Україну охопила економічна криза, яка затяглася до 1999 р. Її тривалість була зумовлена низкою чинників. Так, український уряд обрав шлях поступових ринкових реформ, відкидаючи радикальні економічні заходи. У **1992 р.** було введено в обіг **купоно-карбованець**, проголошено **лібералізацію цін** і ринкової торгівлі, за винятком цін на деякі товари. Проте уряд майже нічого не зробив для проведення приватизації і створення механізмів ринкової економіки.

Збереження державного контролю лише поглиблювало кризу, спричиняло подальше падіння виробництва. За відсутності конкуренції ціни значно зростали, а отже, погіршився життєвий рівень більшості населення. У квітні 1992 р. Україна приєдналася до **Міжнародного валютного фонду (МВФ)**, але це не вплинуло на ситуацію. Україна швидко набиравала борги.

У листопаді 1992 р. Прем'єр-міністром було призначено Л. Кучму. Його уряд розробив такі заходи: обмеження пільгових кредитів, скорочення субсидій, контроль НБУ за витратами, розгортання широкої приватизації, жорстка економія енергоносіїв тощо.

У межах земельної реформи протягом 1992—1995 рр. було приватизоване майно колективних господарств (колгоспів). Відбулося паювання 8,8 тис. колгоспів (94 % від загальної кількості), тобто їх поділили на земельні частки (паї). Власники паїв дістали право розпоряджатися ними на власний розсуд.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Основні кроки щодо виходу України з «рублевої зони»:

- 23 червня 1992 р. розпочався вихід України з «рублевої зони».
- 1 липня 1992 р. Центральний банк Росії відмежував внутрішні платежі від зовнішніх (щодо країн СНД).
- Указом Президента України Л. Кравчука «Про реформу грошової системи України» функціонування радянського рубля в грошовому обігу на території України припинялося 12 листопада 1992 р.
- 13 листопада 1992 р. в обіг було введено купоно-карбованець, який став єдиним законним платіжним засобом на території України.

СТАРТОВІ МОЖЛИВОСТІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ на 1992 р.

Позитивні чинники	Негативні чинники
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Високкокваліфікована та дешева робоча сила. ▪ Високий рівень освіти. ▪ Значний науковий потенціал, розвиток наукових досліджень. ▪ Значні природні багатства. ▪ Розвиненість транспортної мережі. ▪ Великий морський і річковий флот. ▪ Промисловість, здатна випускати значний перелік продукції, аж до ракет і космічної техніки. ▪ Значний потенціал у розвитку сільського господарства (висока природна родючість ґрунтів) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Економіка України як частина економічного комплексу колишнього СРСР. ▪ Деформація структури економіки: переважання важкої промисловості та енергетики (70 %). ▪ Відсутність у більшості галузей завершеного циклу виробництва товарів. ▪ Випуск 40 % продукції підприємствами-монополістами. ▪ Висока енергозатратність та енергозалежність. ▪ Неконкурентоспроможність більшої частини промислової продукції на світовому ринку. ▪ Першочергове задоволення потреб військово-промислового комплексу (80 % підприємств). ▪ Несформованість банківської та фінансової систем. ▪ Непристосованість до функціонування ринкової економіки. ▪ Негативні наслідки невдалих економічних реформ періоду «перебудови». ▪ Відсутність чіткої програми дій щодо реформування економіки. ▪ Хронічна криза й затратність сільського господарства

? Зробіть висновок щодо наведених у таблиці тверджень.

Після розпаду колгоспної системи почалося формування фермерських господарств. Проте вони не змогли стати головними виробниками сільськогосподарської продукції. Цю функцію здебільшого перебрав на себе великі сільськогосподарські компанії. Головною проблемою в розвитку фермерства в 1990-х рр. була відсутність матеріальних і фінансових ресурсів, недостатня підтримка з боку держави, а також нездатність багатьох людей вести самостійне господарство.

Для здійснення закупівель сільськогосподарської продукції перейшли до державно-контрактної і біржової систем (тобто відповідно до укладених контрактів за цінами на ринку).

Однак усі ці заходи на той час не рятували економічну ситуацію, управління фактично здійснювали не економічними, а адміністративними методами. Директивно встановлювали 80 % цін на товари; підприємства, що працювали на зовнішньому ринку, мали здавати 50 % валютного виторгу за фіксованим курсом, який був у 6 разів меншим за ринковий. Приватизація майже не здійснювалася (було приватизовано лише декілька сотень підприємств). Державні підприємства здебільшого припинили ро-

Купоно-карбованець. 1992 р.

Бартер — прямий обмін товарами або послугами без використання грошей.

Гіперінфляція — неконтрольоване зростання цін, що супроводжується знеціненням грошової одиниці.

Зазвичай гіперінфляцією вважають місячний рівень інфляції понад 50 %.

Пам'ятник підприємцю 1990-х рр. із так званою «кравчучкою» (візком).

Слов'янськ (Донецька область). 2006 р.

? Поясніть символізм пам'ятника. Чому візок із вантажем називали «кравчучка»?

? Якими були особливості економічного розвитку України в 1994—1999 рр.?

боту в умовах інфляції, неплатежів, розриву економічних зв'язків і відсутності налагодженої системи збуту.

У 1990—1994 рр. валовий національний продукт скоротився на 44 %, обсяг промислової продукції — на 41 %, національний дохід — на 54 %. Проте саме в цей час були закладені основи для накопичення значних капіталів в окремих осіб. Більшість із них формувалася за рахунок кредитів, субсидій і дотацій; використання **бартеру**; перепродажу енергоносіїв, закуплених під державні гарантії в Росії і Туркменістані, до країн Європи тощо.

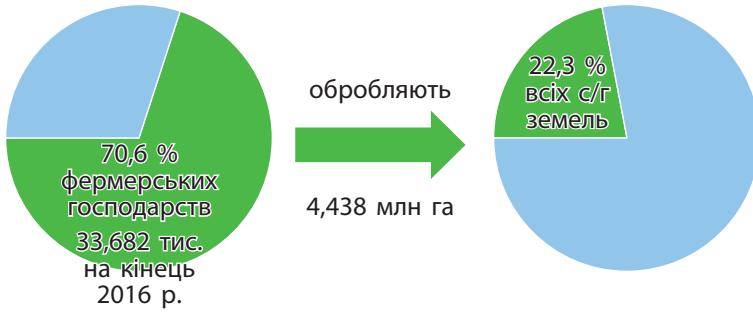
2 ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ в 1994—1999 рр. У 1994 р. Президентом України став Л. Кучма. Верховна Рада, де переважали ліві сили, схвалила 144-трильйонну емісію (випуск в обіг нових грошових знаків), яка не мала ні товарного, ні валютного забезпечення. Унаслідок цього вдвічі зріс курс долара й відповідно ціни. Населення зіткнулося з явищем **гіперінфляції**. За короткий час за межею бідності опинилися мільйони людей.

Через проблеми з розрахунками за енергоносії ускладнилися відносини України з Росією та Туркменістаном. Були створені приватні фірми, які завдяки бартерним схемам виправили ситуацію з постачанням природного газу. Крім того, українські товари стрімко втрачали російський ринок. Відповідно скорочувалися державні доходи, тому що збільшення поставок на інші ринки через неконкурентоспроможність більшості українських товарів не компенсувало втрати.

Для подолання кризи Л. Кучма вирішив відновити зв'язки з Росією та країнами СНД. Також він окреслив такі заходи: децентралізація управління,

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Національний дохід України за 1992 р. порівняно з попереднім роком становив 85 %, виробництво промислової продукції — 91 %, виробництво продукції сільського господарства — 89 %. Майже всі галузі важкої промисловості охопила криза. Найбільше падіння відбулося в транспортному й сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості через нестачу матеріалів, що надходили з колишніх радянських республік. Стрімко знижувався видобуток вугілля, нафти та природного газу. Здійснена в 1992 р. лібералізація цін за відсутності конкуренції призвела до їх зростання у 20 разів (рівень інфляції становив 2000 %).

- Всього 47,7 тис. сільсько-господарських підприємств
- 131,7 га в середньому обробляє одне фермерське господарство
- < 80 % фермерських господарств мають 500 га землі

Стан фермерського господарства України на 2016 р.

? Які висновки про розвиток фермерського господарства можна зробити з наведеної інфографіки?

широка приватизація; зовнішні та внутрішні запозичення; залучення іноземних інвестицій; земельна реформа; розвиток експортних галузей. Однак вони могли дати результати в далекій перспективі, а діяти треба було негайно.

Поряд із падінням виробництва й ВВП, реальної заробітної плати рівень інфляції був найвищим у світі (понад 10 155 %).

Становище дещо стабілізувалося в 1995 р. Рівень інфляції в Україні вдалося знизити до 181,7 % за рік. Було вповільнено спад виробництва (12,2 проти 22,9 % у 1994 р.), поживавився процес приватизації. Для приватизації держава використовувала **приватизаційні майнові сертифікати**.

Гіперінфляція: ціни зростали щодня. 1990-ті рр.

ГІПЕРІНФЛЯЦІЯ В УКРАЇНІ в 1992—1994 рр.

Причини	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Вплив лібералізації ціноутворення в Росії (стрімке зростання цін у Росії призвело до швидкого «вимивання» дешевих товарів з України). ▪ Вихід України з «рублевої зони» (друга половина 1992 р.). ▪ Стрімке зростання цін на енергоносії (протягом 1992 р. у 300 разів). Це призвело до падіння виробництва й подорожчання товарів. ▪ Страйковий рух 1992—1993 рр. (шахтарі, транспортники, учителі тощо), спричинений черговим підвищенням цін на сільськогосподарську продукцію, що змусив уряд збільшити розміри заробітної плати, яка не була економічно підкріплена. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Виділення державою значних ресурсів для підтримки агропромислового комплексу та інших галузей промисловості. ▪ Прорахунки в проведенні економічних реформ, фактичне їх призупинення в 1993 р. ▪ Недовіра населення до купоно-карбованців. ▪ Загострення політичної боротьби

? Проаналізуйте чинники, що призвели до гіперінфляції. Чи можна було її уникнути?

Приватизаційний майновий сертифікат. 1995 р.

? Яку функцію в приватизації виконував зображений документ?

Стандартні марки України через гіперінфляцію випускали без номіналу. Літера означала поштовий тариф. 1994 р.

? Поясніть, чому поштова марка не мала номіналу.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Громадяни України мали можливість реалізувати своє право на приватизацію частки державного майна за допомогою приватизаційних майнових сертифікатів. Отримати їх можна було через сертифікатні аукціони, на яких виставляли на продаж підприємства (або їхню частку).

Приватизаційний майновий сертифікат давав змогу:

- придбати акції приватизованих підприємств;
- отримати земельну ділянку;
- сплатити за житло;
- інвестувати в цінні папери.

Сертифікатну приватизацію було завершено на початку 1999 р. Проте реальну вигоду від неї дістала лише незначна частина населення. Грошова приватизація не мала результатів для більшості людей через загальне зuboжіння населення.

Як результат за 3,5 року частка державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62 %. Уже в середині 1995 р. на недержавних підприємствах України виробляли понад 40 % промислової продукції. Приватизація активно тривала і в 1996 р. Також цього року було зупинено тенденцію до зниження життєвого рівня населення. Зростання номінальної заробітної плати почало випереджати зростання цін на споживчі товари.

Опанування ситуації дало змогу провести грошову реформу. У **вересні 1996 р.** було введено повноцінну національну грошову одиницю України — **гривню**. Обмін відбувався в такому співвідношенні: 1 гривня за 100 000 купоно-карбованців. Реформа, на відміну від радянських часів, була неконфіскаційна.

До кінця 1997 р. валютний курс гривні залишався майже незмінним. Гроші відновили одну зі своїх функцій — засобу нагромадження. Однак для стабілізації грошової одиниці довелося заплатити певну

СТАНОВЛЕННЯ ГРОШОВОЇ ОДИНИЦІ В УКРАЇНІ

Рік	Подія
1990	Запровадження додатково до грошових знаків спеціальних відрізних купонів
1992	Запровадження багаторазових купоно-карбованців. Вихід із «рублевої зони»
1996	Уведення гривні — власної грошової одиниці України

Банкнота номіналом 1 гривня. 1992 р.

ціну. Так, зросла заборгованість із виплати заробітних плат, пенсій, стипендій і зовнішніх запозичень (якщо до 1993 р. Україна не мала зовнішнього боргу, то на 1999 р. його обсяг перевищив 10 млрд дол.). Спад в економіці тривав. У вересні 1998 р. до України докотилася світова фінансова криза. Почалося стрімке падіння курсу гривні. Зрештою курс зупинився на співвідношенні 1 дол. = 5 грн.

З ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ у 2000—2005 рр. У 2000 р. почалося зростання економіки України. У 2001—2005 рр. приріст офіційного ВВП був найвищим серед країн СНД.

Позитивні зрушення були зумовлені виваженою бюджетною та монетарною (цілеспрямованою грошово-кредитною) політикою, розширенням внутрішнього ринку, збільшенням інвестицій.

У 2000—2001 рр. завдяки заходам уряду В. Ющенка вдалося подолати заборгованість держави з виплати пенсій.

Для стимулювання малого бізнесу в 1998 р. було запроваджено спрощену систему оподаткування. Дрібні підприємці почали сплачувати єдиний фіксований податок. Ця система забезпечила значне зростання бюджетних надходжень. До 2004 р. було приватизовано більшість привабливих для бізнесу підприємств. У країні сформувалися великі фінансово-промислові групи.

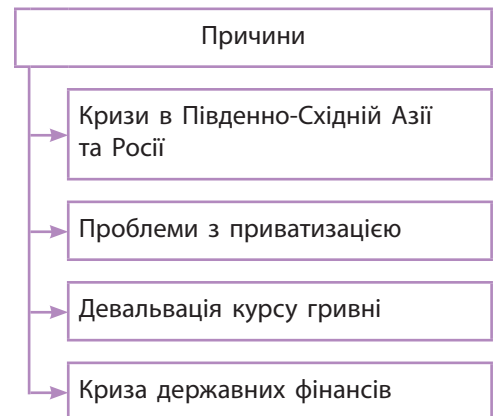
У цей період українська економіка зміцнила позиції на світовому ринку та стала значно відкритішою. Майже вдвічі зріс український експорт товарів і послуг (у 2004 р. він становив 72,3 % ВВП). Зберігалося додатне сальдо зовнішньої торгівлі.

У 2002 р. було прийнято Земельний кодекс, який закріпив приватну власність на землю. Однак до

ЦІКАВІ ФАКТИ

Назва «гривня» має давню історію. У 1918 р. у гривнях випускали кредитні білети Державного банку Української Народної Республіки. Після прийняття в 1991 р. Акта проголошення незалежності України було вирішено власну грошову одиницю назвати гривнею, зберігши назву «копійка» для розмінних монет.

КРИЗА 1998 р. в УКРАЇНІ

? Якими були здобутки економічного зростання у 2000—2005 рр.?

Акція протесту проти продажу землі. Початок 2000-х рр.

? Чим можна пояснити настрої значної частини населення проти продажу землі сільськогосподарського призначення?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- особливості здійснення ринкових реформ в Україні;
- становлення грошової системи незалежної України;
- падіння і піднесення економіки України.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1995—1999 рр. — сертифікатна приватизація.

Вересень 1996 р. — запровадження національної грошової одиниці — гривні.

2002 р. — прийняття Земельного кодексу, який закріпив приватну власність на землю.

2021 р. діяв мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення. Незважаючи на це, різними шляхами було приватизовано мільйони гектарів землі.

Особливістю розвитку сільського господарства в Україні в цей період було створення великих господарств, які виробляли продукцію на експорт (переважно зернові й технічні культури). Україна посіла вагомe місце у світовому ринку продовольства.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

➡ **1.** Який уряд започаткував у країні ринкові реформи? **2.** Коли Україна стала членом МВФ? **3.** Коли в Україні було запроваджено національну валюту? **4.** Коли закріпили приватну власність на землю?

↔ **5.** Наведіть приклади заходів і законів, що доводять утвердження ринкової економіки в Україні в 1990-х рр. **6.** Укажіть основні напрями реформування економіки України в 1991—2005 рр. **7.** Визначте ключові слова до змісту поняття «приватизація». **8.** Визначте, у чому полягали особливості здійснення приватизації в Україні. **9.** Складіть хронологію економічних реформ України.

💬 **10.** Висловіть думку, чому в перші роки незалежності України економічні зміни значно відставали від політичних. **11.** Охарактеризуйте аграрну політику України на початку 1990-х рр. і розкрийте її наслідки. **12.** Укажіть історичне значення запровадження національної валюти. **13.** Охарактеризуйте основні тенденції та суперечності соціально-економічного розвитку України в 1991—1998, 1999—2004 рр. **14.** Охарактеризуйте наслідки реформування економіки України в 1991—2004 рр. і їхній вплив на сучасний економічний розвиток країни. **15.** Розробіть сценарій відеосюжета (за бажанням зніміть) про історію становлення грошової одиниці в Україні. **16. Парна робота в класі.** Пригадайте значення поняття «інфляція». Доберіть статистичну інформацію та створіть графіки, що ілюструють явище гіперінфляції в Україні в 1992—1994 рр. **17. Колективна робота в класі.** Обговоріть проблемне питання. Чи можна вважати ефективними економічні реформи, проведені в 1990-ті — на початку 2000-х рр.?

§ 25. Суспільно-політичне та економічне життя України у 2005—2013 рр.

1 ПОЧАТОК ПЕРЕБУВАННЯ ПРИ ВЛАДІ «ПОМАРАНЧЕВИХ» ПОЛІТИЧНИХ СИЛ. Після призначення Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко уряд розпочав реалізацію таких заходів:

- наповнення державного бюджету шляхом ліквідації пільг в оподаткуванні, тінювих схем отримання доходів, припинення контрабанди;
- підвищення доходів громадян завдяки збільшенню заробітної плати, розширенню соціальних виплат тощо;
- **реприватизація** незаконно приватизованої власності;
- адміністративна реформа.

Відбулися заміна понад 13 тис. посадовців різних рівнів та арешти окремих осіб, звинувачених у корупції та інших злочинах.

Однак ці дії спричинили опір сил, інтереси яких зачіпали перетворення. Навесні 2005 р. стрімко зросли ціни на м'ясо. Поштовхом до цього стали програма уряду, спрямована на боротьбу з контрабандою, і зростання попиту після збільшення доходів громадян. Потім подорожчали нафтопродукти внаслідок стрімкого зростання світових цін на нафту й змови російських **нафтотрейдерів**, які монопольно володіли українським ринком. Виросли ціни на цукор, що призвело до наростання інфляції. Для подолання цих проблем уряд пішов на адміністративне втручання, тим самим заперечуючи проголошені принципи вільного ринку. Іноземних інвесторів відштовхнуло від України питання **реприватизації**.

Невдоволення політикою уряду почали висловлювати середні та дрібні підприємці, які найбільше підтримували «помаранчеву революцію». Загострилося протистояння між Ю. Тимошенко та керівником

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109310

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати особливості суспільно-політичного життя України у 2005—2013 рр. та процес наростання опору антидемократичним процесам.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були основні напрями реформування економіки України в 1991—2005 рр.? **2.** У чому полягали основні тенденції та суперечності соціально-економічного розвитку України в 1999—2004 рр.? **3.** Що призвело до «помаранчевої революції»? Назвіть її результати. **4.** Які зміни були внесені до Конституції України у 2004 р.?

? Яким було суспільно-політичне та економічне життя в Україні в цей час?

ЦІКАВІ ФАКТИ

24 жовтня 2005 р. пройшла єдина акція з програми реприватизації — аукціон із перепродажу комбінату «Криворіжсталь», який виграла індійська компанія «Міттал Стіл». Його вартість була в 6 разів більшою за ціну, сплачену попереднім власником. За комбінат «Криворіжсталь» державний бюджет отримав 24,2 млрд грн, що на 6,6 млрд грн (38 %) перевищило надходження від приватизації власності за попередні 14 років.

Реприватизація — процес, зворотний приватизації, що полягає в повторній приватизації після повернення в державну власність раніше приватизованого об'єкта.

Нафтотрейдер — особа або компанія, що займається гуртовою торгівлею нафтою.

? Укажіть привід і причини дострокових виборів до Верховної Ради України.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У передвиборчій кампанії 2006 р. Партія регіонів виступала суто як опозиція, а у 2007 р. просувала себе як партія, що відповідає за уряд. Вона повторювала тези про єдність із Росією та відмову від зближення з НАТО. Політична сила на чолі з Ю. Тимошенко теж підтримувала ці ідеї.

Передвиборча агітація різних партій та блоків на виборах 2007 р.

Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України Петром Порошенком. Зрештою Президент відправив їх у відставку. На парламентські вибори колишні «помаранчеві» сили пішли різними командами.

2 ЗРОСТАННЯ ПОПУЛЯРНІСТІ ОПОЗИЦІЙНИХ СИЛ. ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 2006, 2007 рр. На тлі негараздів зросла популярність «антипомаранчевих» (фактично проросійських) сил: Партії регіонів, КПУ та інших, які використовували помилки влади. До того ж В. Ющенко в обмін на підтримку в парламенті кандидатури Ю. Єханурова на посаду Прем'єр-міністра фактично зняв з Партії регіонів звинувачення в причетності до фальсифікації виборів 2004 р.

Ще одним чинником звинувачень «помаранчевої» влади стали результати переговорів з Росією щодо природного газу. Ціна на нього зросла майже вдвічі, а схема постачання була заплутаною та непрозорою.

У парламентських виборах 2006 р., що вперше відбулися за пропорційною системою, взяли участь 45 партій і блоків. Найбільше голосів набрали Партія регіонів (32,14 %), Блок Юлії Тимошенко (22,29 %), «Наша Україна» (14 %), СПУ (5,6 %), КПУ (3,6 %).

Парламентська кампанія фактично стала продовженням президентських виборів 2004 р., а перемогу Партії регіонів розглядали як реванш за попередню поразку. Проте набраної кількості голосів Партії регіонів було недостатньо для формування самостійної парламентської більшості.

На бік «антипомаранчевих» сил перейшла СПУ. **6 липня 2006 р.** її лідера О. Мороза було обрано Головою Верховної Ради України. До того ж набули чинності поправки до Конституції України, які значно обмежили обсяг повноважень Президента України.

У такій ситуації Президент України В. Ющенко **2 квітня 2007 р.** видав Указ «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України і призначення дострокових виборів на 27 травня 2007 р.», але більшість депутатів Верховної Ради, Прем'єр-міністр В. Янукович і Кабінет Міністрів не визнали його.

Було призначено позачергові вибори на 30 вересня 2007 р. За результатами голосування 3%-й бар'єр подолали п'ять партій і блоків: Партія регіонів (34,37 %), БЮТ (30,71 %), «Наша Україна — На-

Скасування депутатської недоторканності — головне гасло блоку «Наша Україна — Народна Самооборона» на виборах до Верховної Ради України у 2007 р.

родна Самооборона» (14,15 %), КПУ (5,39 %), Блок Литвина (3,96 %). СПУ набрала 2,86 % і до парламенту не потрапила.

У новому складі Верховної Ради України БЮТ і блок «Наша Україна — Народна Самооборона» утворили парламентську більшість у складі 227 депутатів. Головою Верховної Ради України було обрано А. Яценюка, а Прем'єр-міністром України — Ю. Тимошенко. Однак через постійні конфлікти Президента В. Ющенка та Ю. Тимошенко у вересні 2008 р. коаліція «Наша Україна — Народна самооборона» і БЮТ розпалася. У грудні Головою Верховної Ради України було обрано В. Литвина, який також не знайшов спільної мови з Президентом.

З ВСТУП УКРАЇНИ ДО СОТ. ЕКОНОМІЧНА КРИЗА 2008—2009 рр. У 2008 р. Україна стала членом Світової організації торгівлі (СОТ). Проте одразу відчуті позитивні результати від цього важливого кроку не вдалося. Україну наздогнали наслідки світової економічної кризи 2008—2009 рр. Особливо постраждала банківська система. Україна стояла на межі дефолту. Провідні банки опинилися на межі банкрутства через неповернення валютних кредитів і були націоналізовані. Інші банки отримали чималі фінансові вливання (111 млрд грн за вересень—грудень 2008 р.) і використали їх для купівлі іноземної валюти, а не для розрахунків із боргами. Стабільність гривні вдалося утримати на рівні 1 дол. = 7—8 грн лише завдяки фінансовій допомозі МВФ. Натомість удвічі зріс зовнішній борг України.

Фінансові негаразди й зменшення експорту призвели до скорочення обсягів виробництва в усіх

Світова організація торгівлі (СОТ) — провідна міжнародна економічна організація, створена в 1948 р. До її складу станом на 2024 р. належать 164 країни. На їхню частку припадає понад 96 % обсягів світової торгівлі. Функціями цієї організації є встановлення правил міжнародної системи торгівлі й розв'язання суперечливих питань між країнами-членами.

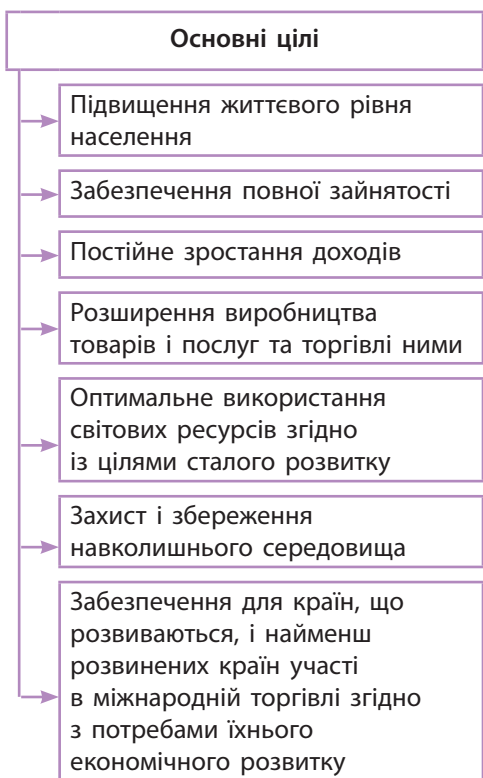
Дефолт — неспроможність юридичної особи або держави повністю або частково виконати боргові зобов'язання.

? Які чинники призвели до того, що Україна опинилася під загрозою дефолту?

Передвиборча агітація кандидатів у Президенти України на виборах 2010 р.

ЦІЛІ СВІТОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТОРГІВЛІ

? 1. Якими були результати президентських виборів 2010 р.? 2. У чому полягали особливості економічного розвитку України у 2010—2013 рр.?

секторах економіки, крім сільського господарства (завдяки рекордному врожаю 2008 р.). Загальний спад виробництва у 2009 р. становив 27 %, а ВВП — 14,5 %. Це було найбільше зниження показників серед країн Європи.

Падіння української економіки у 2009 р. показало її залежність від світового ринку.

4 ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ 2010 р. ПОЧАТОК ПРЕЗИДЕНТСТВА В. ЯНУКОВИЧА. На тлі фінансової та економічної кризи розпочалася передвиборча президентська кампанія. Вибори були призначені на **17 січня 2010 р.** Перший тур голосування не виявив переможця. У другому турі з мінімальною перевагою перемогу здобув В. Янукович (48,95 % проти 45,47 % у Ю. Тимошенко). Обрання нового Президента призвело до чергових змін у Верховній Раді. Із порушенням Конституції було створено нову пропрезидентську коаліцію кількістю 235 депутатів у складі фракцій Партії регіонів, КПУ, Блоку Литвина, позафракційних депутатів і депутатів, що погодилися увійти до коаліції на основі індивідуального членства. Коаліція сформувала уряд на чолі з Миколою Азаровим. Новий уряд та Президент змінили зовнішньополітичний курс і внутрішню політику держави.

Після приходу до влади В. Янукович та уряд М. Азарова оголосили про заходи для подолання наслідків світової економічної кризи 2008—2009 рр.: проведення податкової, пенсійної, судової та інших реформ, скорочення бюрократичного апарату, просування в бік європейської інтеграції. Наочним втіленням активної діяльності нової команди мала бути підготовка до проведення чемпіонату Європи з фут-

болу «Євро-2012». Економіка України за 2010 р. показала зростання (близько 4 %).

Однак уже перші кроки нової влади стали підставою для невдоволення в суспільстві. Україна уклала з Росією Харківські угоди, які на 25 років продовжували базування Чорноморського флоту Росії в Криму. Натомість Україна отримувала знижку на природний газ. В. Янукович заявив про реалізацію курсу на європейську інтеграцію, почалася підготовка до підписання Угоди про асоціацію з ЄС. У той самий час було ухвалено рішення про позаблоковий статус України. Такі заходи свідчили про повернення до багатовекторної зовнішньої політики часів президентства Л. Кучми.

У внутрішній політиці відбувалося поступове обмеження демократичних свобод і придушення опозиції. Із новою силою розгорнулися процеси переділу власності та корупція у владі. Фактично доходи країни були поділені між декількома фінансово-промисловими групами й вищими посадовцями. 30 вересня 2010 р. Конституційний Суд України визнав неконституційним Закон України «Про внесення змін до Конституції України» 2004 р., що закріплював

Мітинг проти ратифікації Харківських угод. 2010 р.

Донбас Арена — стадіон, побудований до «Євро-2012». Донецьк. 2009 р.

Протест українців Австралії. Напис на плакаті: «Луценку — волю!». 2012 р.

? У чому полягали спроби встановлення диктатури в Україні?

Податковий Майдан. Київ. 2010 р.

перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки, «у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття». Таким чином, без рішення Верховної Ради України В. Янукович повернув собі повноваження, які Президент України мав до «помаранчевої революції».

Щоб відвернути увагу суспільства від антидемократичних змін, було анонсовано скорочення бюрократичного апарату на 10 %, але насправді в наступні роки він лише зріс.

5 ПОДАТКОВИЙ МАЙДАН. «ЄВРО-2012». Як спротив політиці влади відбувся **Податковий Майдан. 22 листопада 2010 р.** близько 20 тис. представників малого й середнього бізнесу зібралися в Києві на Майдані Незалежності, вимагаючи від В. Януковича не ухвалювати (ветувати) новий Податковий кодекс. Почали влаштовувати наметове містечко. 30 листопада Президент наклав вето на частину статей, але люди відмовилися залишити Майдан, вимагаючи повного його відхилення. У ніч проти **3 грудня 2010 р.** представники силових і комунальних служб під приводом розчищення території для встановлення новорічної ялинки знесли наметове містечко.

У серпні-вересні 2011 р. було впроваджено **пенсійну реформу**, яка значно погіршила умови виходу на пенсію.

8 червня — 1 липня 2012 р. в Україні та Польщі відбувся чемпіонат Європи з футболу «Євро-2012». Захід було проведено на високому рівні.

Проведення заходу такого рівня сприяло патріотичному піднесенню в суспільстві й гордості за країну.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Із грудня 2010 р. тривали судові переслідування лідерки опозиції Ю. Тимошенко. 5 серпня 2011 р. її було заарештовано, а 11 жовтня суд визнав посадовицю винною в перевищенні службових повноважень і завданні матеріальних збитків компанії «Нафтогаз України» у розмірі 189,5 млн дол. Її засудили до семи років ув'язнення й зобов'язали виплатити збитки. 27 лютого 2012 р. після тривалого утримання у слідчому ізоляторі було засуджено й лідера опозиційної партії «Народна самооборона», колишнього міністра внутрішніх справ Юрія Луценка до чотирьох років ув'язнення з конфіскацією майна, позбавлено права обіймати вищі посади.

Акція на захист української мови. Харків. 2012 р.

6 МОВНИЙ МАЙДАН. ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 2012 р. На початку липня 2012 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засади державної мовної політики», який розширював сферу офіційного вживання російської мови. Це спричинило невдоволення в суспільстві. У відповідь люди зібралися на **Мовний Майдан (3 липня — 8 серпня 2012 р.)**.

Незважаючи на численні акції протесту, В. Янукович підписав закон, який передбачав можливість офіційної двомовності в регіонах із часткою носіїв іншої мови понад 10 %.

Опозиція не змогла реально протистояти владі, і за місяць акція зійшла нанівець. Проте ці дії влади активізували радикальні опозиційні сили напередодні виборів до Верховної Ради 2012 р.

Чергові вибори до Верховної Ради України відбулися **28 жовтня 2012 р.** Їх проводили за змішаною виборчою системою (половину депутатів обирали за пропорційною системою, за партійними списками, іншу половину — у мажоритарних округах). Головними суперниками на виборах були Партія регіонів, до якої приєдналася партія «Сильна Україна», та об'єднана опозиція. Попри значний інформаційний тиск, Партія регіонів за партійними списками набрала лише 30 % голосів, їхній союзник КПУ — 13,18 %. Результати опозиції були такими: ВО «Батьківщина» — 25,54 %, «УДАР» — 13,96 %, «Свобода» — 10,44 %.

У Верховній Раді України різними способами поступово утворили фракцію Партії регіонів із 207 осіб. Частково до неї увійшли особи, що спо-

? Що спровокувало Мовний Майдан?

Передвиборча агітація на виборах 2012 р.

чатку на виборах представляли опозиційні партії. У союзі з КПУ це давало фракції змогу просувати потрібні рішення.

СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- причини поразки «помаранчевих» сил і вплив цих подій на розвиток України;
- антидемократичні процеси в Україні за часів президентства В. Януковича та опір населення.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

2008 р. — вступ України до Світової організації торгівлі.

Лютий 2010 р. — обрання В. Януковича Президентом України.

22 листопада — 3 грудня 2010 р. — Податковий Майдан.

2011—2012 рр. — ув'язнення лідерів опозиції Ю. Тимошенко і Ю. Луценка.

2012 р. — проведення в Україні чемпіонату Європи з футболу.

3 липня — 8 серпня 2012 р. — Мовний Майдан.

28 жовтня 2012 р. — вибори до Верховної Ради України.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Назвіть роки президентства В. Ющенка. **2.** Які реформи передбачала передвиборча програма В. Ющенка? **3.** Коли відбулися перші вибори до Верховної Ради України за пропорційною системою? **4.** У якому році Україна вступила до Світової організації торгівлі? **5.** Хто і в якому році став четвертим Президентом України?

 6. Поясніть сутність пропорційної системи виборів. Наведіть приклади виборів до Верховної Ради України за пропорційною системою. Які результати вони мали? **7.** Дайте визначення поняття «дефолт». Наведіть приклади країн, що пережили дефолт. Які наслідки це мало? **8.** Поясніть, завдяки чому Україні у 2008—2009 рр. вдалося уникнути дефолту. **9.** На якій підставі Конституційний Суд України скасував конституційну реформу 2004 р.? Чому спроба запровадити в Україні парламентсько-президентську форму правління зазнала поразки? **10.** Що передбачали Харківські угоди? Поясніть, чому під час ратифікації Харківських угод у Верховній Раді України відбулися сутички між депутатами.

 11. Колективна робота в класі. Охарактеризуйте основні тенденції та суперечності соціально-економічного розвитку України у 2010—2013 рр. **12.** Проаналізуйте перебіг державотворчих процесів за часів президентства В. Ющенка та В. Януковича. **13.** Доведіть, що Податковий і Мовний Майдани стали свідченням формування громадянського суспільства в Україні. **14. Групова робота в класі.** Створіть критерії для порівняння Податкового та Мовного Майданів. Зробіть висновок, чому вони не досягли своєї мети. **15.** Складіть таблицю «Президентство В. Ющенка: здобутки та прорахунки». Дайте оцінку його діяльності. **16.** Напишіть есе за темою «В. Янукович: невдала «путінізація» України». **17. Парна робота в класі.** За інформацією з відкритих джерел дослідіть причини становлення «тіньової» економіки України. Створіть інфографіку, що демонструє її рівень у 2004—2013 рр.

§ 26. Етносоціальні процеси та рівень життя населення

1 ЗМІНИ У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ. СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ. Глибока економічна криза 1990—1999 рр. спричинила серйозні зрушення у складі населення України й загострення соціальних проблем. Життєвий рівень стрімко знизився, зросла кількість малозабезпечених сімей, безробітних та інших категорій населення, що потребували державної підтримки. Розміри зарплат, пенсійних виплат суттєво відставали від темпів зростання цін. Якщо до 1992 р. середня пенсія за віком дещо перевищувала розмір мінімальної заробітної плати, то в грудні 1997 р. вона становила до 40—50 % від цього показника. Із покращенням економічної ситуації розмір пенсій було збільшено, але вони все одно ледь покривали прожитковий мінімум.

Проблеми настали і в галузі охорони здоров'я. Зріс рівень серцево-судинних, онкологічних та інших захворювань. Знову набули загрозливого масштабу хвороби, які були майже викорінені (зокрема туберкульоз).

Припинення державного будівництва посилило житлову проблему. Розвал житлово-комунального господарства призвів до зростання кількості аварійного житла. Близько 13 % людей мешкали в гуртожитках, майже 3 млн сімей потребували поліпшення житлових умов. Від 1998 р. в Україні було запроваджено програму довгострокового фінансування житла. Населення отримало можливість брати кредити. Проте економічна криза 2008—2009 рр. фактично зупинила житлове будівництво. Обсяг боргів населення за кредитами перевищив державний бюджет України в декілька разів.

Усі соціальні негаразди негативно вплинули на природний приріст населення України. У 1990—2013 рр. кількість населення України скоротилася з 52 до 45 млн осіб.

Різке зниження народжуваності означало гостру кризу сім'ї як соціального інституту. Кількість розлучень перевищила кількість шлюбів. В Україні стало помітним старіння нації, тобто збільшення частки населення старшої вікової групи. Так, у цей період вона досягла 23 % (у сільській місцевості — 29 %). У той самий час стрімко знизилися показники середньої тривалості життя (для чоловіків — менше пенсійного віку).

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109311

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати демографічні та етносоціальні процеси в роки незалежності України.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Які соціальні зміни відбулися в Україні в роки «перебудови»? Із чим це було пов'язане? **2.** Які демографічні проблеми з'явилися в роки «перебудови»? **3.** Як змінився рівень життя людей у 1970—1980-ті рр.? **4.** Коли відбулася депортація кримських татар із Криму? **5.** Яку мету мав кримськотатарський дисидентський рух?

? Визначте чинники, які вплинули на скорочення кількості населення України в перші роки незалежності.

Ощадна книжка. Особисті заощадження громадян, зроблені за часів СРСР, були знецінені. До того ж усі ці фінансові ресурси в останні місяці існування СРСР перевели до Росії. Станом на 2014 р. сума заборгованості перед 12 млн вкладників становила 130 млрд грн

Частка людей старшої вікової групи в Україні на початку 2000-х рр. збільшувалася

? Що впливає на збільшення частки людей старшої вікової групи в суспільстві та які це має наслідки?

Українські заробітчани в Італії. 1990-ті рр.

? Що зумовило масову трудову еміграцію українців? Які вона мала наслідки?

ЦІКАВІ ФАКТИ

За результатами Всеукраїнського перепису населення в грудні 2001 р. загальна кількість населення держави становила 48,42 млн осіб. Населення міст налічувало 67 % від загальної кількості (його частка дещо скоротилася порівняно з 1989 р.). Перепис засвідчив значне зниження кількості окремих національних меншин: євреїв, німців, угорців, росіян. Натомість зросла кількість кримських татар, вірмен, грузинів тощо.

? Охарактеризуйте соціальну структуру сучасного українського суспільства. Які нові верстви сформувалися за роки незалежності?

На ситуацію у складі населення в цей період вплинули міграційні процеси. Україна стала відкритою в межах права для в'їзду, перебування і перебування через її територію іноземних громадян.

У перші роки незалежності до України почали повертатися колишні військовослужбовці радянської армії, репресовані радянським тоталітарним режимом люди, депортовані народи. У 1991—1996 рр. Україна прийняла 1,2 млн осіб з колишніх республік СРСР. Значна частина міграційних потоків прибула з країн, де відбувалися збройні конфлікти.

Проте водночас зросла кількість людей, що виїздили з України. Переважно вони стали трудовими мігрантами (найбільше їх було в Росії, Польщі, Італії, Іспанії, Чехії, Греції, Португалії тощо).

Економічна криза призвела й до зміни структури зайнятості населення. Упродовж 1992—2010 рр. в Україні значно зменшилася кількість населення, зайнятого у сфері матеріального виробництва (промисловість, сільське господарство). Проте це відбулося не завдяки розширенню сфери послуг, а через спад економіки.

2 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ. Перехід до ринкової економічної системи, реформування соціальної політики спричинили зміни в соціальній структурі українського суспільства. Помітним стало значне майнове розшарування (розрив між середніми доходами громадян).

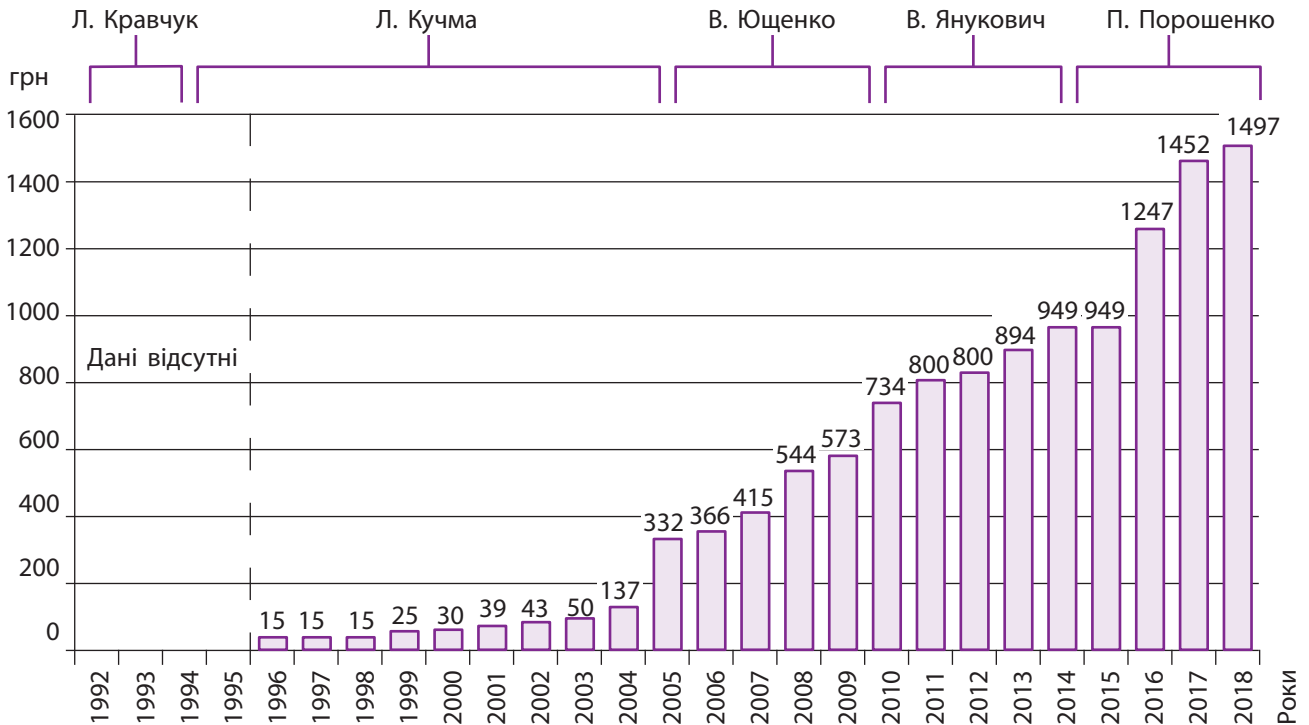

Безробіття стало повсякденним явищем у 1990 — на початку 2000-х рр.

? Групова робота в класі. Використовуючи інформацію з відкритих джерел, створіть графіки, що демонструють динаміку рівня зайнятості населення та безробіття впродовж 1991—2011 рр. за статтю, місцем проживання, віковими групами. Поясніть зміни, що відбулися. Спрогнозуйте, як ситуація має розвиватися в наступні періоди.

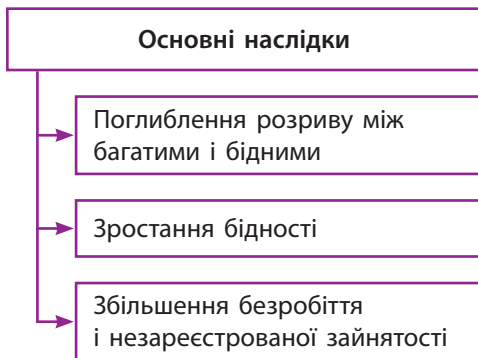
Повсякденним явищем стало безробіття, хоча офіційна статистика показувала невисокі показники. Насправді ж поширювалося приховане безробіття: люди числилися працівниками на підприємствах, але через прості виробництва не отримували реальної

РОЗМІР МІНІМАЛЬНОЇ ПЕНСІЇ В УКРАЇНІ в 1992—2018 рр.

? Проаналізуйте діаграму. Чи можна говорити про покращення становища пенсіонерів на підставі наведених даних? Яких даних вам не вистачає, щоб зробити висновок?

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНІ

? **1.** У чому полягають основні принципи етнонаціональної політики в Україні? **2.** Із якими проблемами зіткнулися кримські татари після повернення на історичну батьківщину?

заробітної плати. За даними про доходи, витрати й реальне споживання більшість населення в цей період споживала набагато більше, ніж заробляла. Це свідчило про зростання незареєстрованої зайнятості. Для багатьох людей неофіційна робота стала єдиним джерелом доходів і засобом виживання.

З **МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ. ПОВЕРНЕННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР НА ІСТОРИЧНУ БАТЬКІВЩИНУ.** Загалом в Україні проживає близько 130 національностей, народностей та інших етнічних груп.

У листопаді 1991 р. Верховна Рада прийняла Декларацію прав національностей України.

Згідно із цим документом, держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на території України, рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права, збереження їх традиційного розселення. Держава бере на себе обов’язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур, забороняє дискримінацію громадян за національною ознакою.

Помітну роль у розвитку міжнаціональних відносин в Україні відіграють національно-культурні товариства. Із їхньої ініціативи було створено національні культурні центри, театри, музеї, школи, факультативи з вивчення рідної мови та історії тощо.

До України змогли повернутися депортовані в сталінські часи народи: болгари, вірмени, греки. Проте найбільш масовим було повернення на історичну батьківщину корінного населення Кримського

Фестиваль мистецтв національно-культурних товариств «Єдина родина — моя Україна». Кривий Ріг. 2015 р.

Кримськотатарське село Ходжа-Сала. 1990-ті рр.

півострова — кримських татар. Із 1992 р. процес облаштування кримських татар фінансували коштом державного бюджету України.

За часів президентства Л. Кучми політика щодо кримських татар переважно обмежувалася розв'язанням соціально-економічних проблем і частковим задоволенням культурних потреб. Натомість більшість політико-правових питань часто залишалася поза увагою.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Які зміни відбулися в кількісному та національному складі населення України між 1981 і 2001 рр.?

2. Назвіть політичні та соціально-економічні чинники, що впливали на демографічні зміни в Україні в перші роки незалежності. **3.** Які нові верстви суспільства сформувалися за роки незалежності? **4.** Коли була прийнята Декларація прав національностей України?

 5. Поясніть, які зміни відбулися в динаміці міграційних процесів за часів незалежності України. **6.** Назвіть явища, що свідчать про соціальне розшарування українського суспільства. **7.** Які етносоціальні виклики виникли в Україні в перші роки незалежності?

 8. Колективна робота в класі. Охарактеризуйте демографічні зміни в Україні, що відбулися в перші роки незалежності. **9.** Порівняйте структуру населення України в 1990-ті рр. з попередніми періодами. Зробіть висновок щодо змін, які відбулися. **10.** Дослідіть, що таке середній клас. Висловіть власну думку, чому лише 1 % українців вважають себе належними до нього. **11. Парна робота в класі.** Проаналізуйте політику України щодо національних меншин. Висловіть думку, чому за часів незалежності в Україні не відбулося серйозних міжетнічних конфліктів. **12.** Визначте, які виклики стояли перед кримськими татарами під час повернення до Криму. **13.** Дослідіть, у чому полягає роль засобів масової інформації у формуванні етнічних стереотипів. Який вплив це мало на міжетнічні відносини? Результати роботи подайте у вигляді презентації. **14.** За додатковими джерелами з'ясуйте, що таке соціальна стратифікація. Складіть схему соціальної структури українського суспільства. **15.** Створіть презентацію за темою «Складний і довгий шлях до дому: долі кримських татар від депортації до повернення на батьківщину».

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1999 р. було ухвалено політичне рішення про своєрідну легалізацію Меджлісу: створення при Президентові України Ради представників кримськотатарського народу. До її складу увійшли всі члени Меджлісу. Основними завданнями Ради було визначено участь у реалізації заходів щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних, культурних та інших проблем, пов'язаних із поверненням кримських татар на батьківщину.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- чинники, що визначали рівень життя населення;
- етносоціальні процеси в Україні за роки незалежності;
- повернення кримських татар на батьківщину та проблеми, з якими вони зіткнулися.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1 листопада 1991 р. — прийняття Декларації прав національностей України.

М. Джемілев і Президент України Л. Кучма в Бахчисараї (Автономна Республіка Крим). 10 листопада 2000 р.

§ 27. Зовнішня політика та міжнародні зв'язки України в 1992—2013 рр.

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109312

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати зовнішньополітичну діяльність України в період становлення державності; визначати її здобутки і невдачі.

ПРИГАДАЙТЕ

1. У якому році Україна стала членом ООН? 2. Які зовнішньополітичні акції здійснювала УРСР? 3. Чи могла УРСР проводити незалежну зовнішню політику? Чому? 4. Коли було проголошено незалежність України? 5. Спрогнозуйте, які завдання зовнішньополітичної діяльності постали перед Україною після проголошення незалежності.

? Охарактеризуйте основні положення Будапештського меморандуму.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Україна успадкувала від СРСР 176 ракетних шахтно-пускових установок для міжконтинентальних балістичних ракет і понад 100 стратегічних бомбардувальників (Ту-160, Ту-95, Ту-22). Зберігалось близько 4155 ядерних боезарядів. Для порівняння: Франція мала 300, Велика Британія — 215 ядерних боезарядів.

▶ НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110097
Перегляньте відеоролик «Хто віддав нашу ядерну зброю» і виконайте завдання до нього.

1 МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ. НАБУТТЯ БЕЗ'ЯДЕРНОГО СТАТУСУ. Після проголошення незалежності Україна вперше стала рівноправним суб'єктом міжнародних відносин. Однією з перших міждержавних угод став Договір про основи добросусідства і співробітництва між Україною та Угорською Республікою від 6 грудня 1991 р. Міжнародне визнання було пов'язане з набуттям Україною без'ядерного статусу, про який ішлося в Декларації про державний суверенітет.

У 1992 р. Україна приєдналася до Договору про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1), який був підписаний між СРСР і США 31 липня 1991 р. Він передбачав скорочення кількості стратегічних носіїв (ядерних ракет і бомбардувальників) до 2200 одиниць із кожної сторони, ліквідацію багатозарядних балістичних ракет із дальністю понад 5500 км. Також зменшувалася кількість ядерних боезарядів до 6400 одиниць. 18 листопада 1992 р. Україна ратифікувала СНО-1 і фактично успадкувала третій за потужністю ядерний потенціал.

У січні 1994 р. було підписано угоду між Україною, Росією та США, згідно з якою Україна зобов'язалася протягом семи років вивезти до Росії для розкомплектування всі ядерні боезаряди. У грудні 1994 р. в Будапешті лідери України, Росії, США та Великої Британії підписали Меморандум про гарантії безпеки України, який мав захистити нашу державу у зв'язку з відмовою від ядерної зброї. Як компенсацію за ліквідацію ядерної зброї Україні було виплачено 375 млн дол. Згодом до угоди приєдналися Франція та Китай. Проте цей документ не зміг запобігти збройній агресії Росії через відсутність дієвого механізму його реалізації.

У 2010 р. Україна погодилася позбутися запасів плутонію, необхідного для створення ядерної зброї.

2 ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ. У Постанові 1993 р. «Основні напрями зовнішньої політики України» було вперше визначено зовнішньополітичний курс держави та його засади.

Україна виступає рівноправним учасником міжнародного співробітництва, активно сприяє зміцнен-

ню миру й безпеки у світі, безпосередньо бере участь у роботі європейських структур. Україна визнає пріоритет норм міжнародного права, дотримується їх у міждержавних відносинах.

У міжнародних відносинах державу представляє Президент. Він здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України, приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє голів дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях тощо.

Кабінет Міністрів України організує і забезпечує зовнішньоекономічну діяльність України, митну справу.

Зовнішню політику України здійснює Міністерство закордонних справ. У Верховній Раді, Кабінеті Міністрів, апараті Президента й органах місцевої влади є комітети, відомства, працівники, які виконують консультативно-радницькі функції з питань здійснення зовнішньої політики, налагодження зовнішньополітичних та економічних зв'язків.

Україна має активні політичні й економічні зв'язки з більшістю країн світу. У відносинах із сусідніми країнами головними завданнями визначено вирішення територіальних суперечок, налагодження двостороннього і багатостороннього співробітництва в усіх сферах. Зв'язки України з Польщею, Ізраїлем, США, Німеччиною та іншими державами побудовані на принципах «стратегічного партнерства».

3 СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ З ООН І НАТО. Після здобуття незалежності Україна розпочала новий етап своєї міжнародної діяльності, активно взаємодіючи з ООН та іншими світовими організаціями. У 1997 р. міністр закордонних справ України Геннадій Удовенко був обраний головою Генеральної Асамблеї ООН, що засвідчило вагомий роль нашої держави. Україна також ініціювала проведення Саміту тисячоліття, демонструючи готовність брати участь у розв'язанні глобальних проблем. У 2000—2001 рр. Україна вперше стала непостійним членом Ради Безпеки ООН.

Відмова від ядерної зброї відкрила для України можливість установити тісніші відносини з Північноатлантичним альянсом (НАТО). У 1994 р. Україна приєдналася до програми «Партнерство заради

? На яких принципах була побудована зовнішня політика України в перші роки незалежності?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

У перші роки незалежності було висунуто такі принципи зовнішньої політики України:

- багатовекторність;
- прогнозованість і стабільність;
- збереження позаблокового статусу;
- зміцнення міжнародного миру.

У статті 18 Конституції України зазначено: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва із членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права».

? 1. У чому полягає значення участі України в миротворчих місіях ООН? 2. Які перешкоди на шляху до приєднання до НАТО Україні поки що не вдалося подолати?

МИРОТВОРЧІ МІСІЇ УКРАЇНИ

Роки	Країна
1992—1995	Югославія
1993	Грузія
1994—2000	Таджикистан
1995—1999	Боснія і Герцеговина
1995—1999	Македонія
1996—1998, 1996—2002	Хорватія
1996—1999	Ангола
1997	Гватемала
1998—2001, 1999—2003	Косово
1999—2005	Грузія
2000 —2022	Демократична Республіка Конго
2000—2006	Ліван
2000—2001	Афганістан
2001—2005	Сьєрра-Леоне
2003	Кувейт
2003—2018	Ліберія
2004—2008	Ефіопія та Еритрея
2005—2011	Південний Судан
2005—2008	Ірак
2007—2014	Афганістан
2008—2009	Грузія
2011—2017	Кот-д'Івуар
2019—2022	Малі

У 1993 р. Збройні Сили України провели самостійну гуманітарну операцію в горах Сванетії у Грузії, рятуючи населення від етнічних чисток. Загалом протягом жовтня 1993 р. на 17 вертольотах було виконано 291 виліт і перевезено тонни вантажів, доправлено в безпечні райони 7643 людини

миру», що стало першим кроком до співпраці. У 1996 р. було затверджено індивідуальну програму відносин між Україною і НАТО. На Яворівському полігоні у Львівській області та в акваторії Чорного моря проходили спільні навчання військових підрозділів. У 1997 р. в Мадриді (Іспанія) була підписана Хартія про особливе партнерство, у якій Північноатлантичний альянс підтвердив підтримку суверенітету і територіальної цілісності України та готовність прийняти до свого складу нових учасників. Президент України Л. Кучма в 1998 р. підписав державну програму співробітництва з НАТО, згодом у Києві було відкрито офіс його представництва. Україна розглядала Північноатлантичний альянс як найефективнішу структуру колективної безпеки в Європі, хоча не схвалила його дії в Югославії.

У 2002 р. Україна офіційно заявила про бажання вступити до НАТО. Було схвалено План дій Україна—НАТО, на основі якого почали розробляти річні Цільові плани. У 2004 р. прийняли закон, що дозволяв вільний доступ сил НАТО на територію України. Однак напередодні президентських виборів 2004 р. Л. Кучма видав указ, у якому зазначалося, що вступ до НАТО не є метою країни. Він підкреслив лише необхідність «суттєвого поглиблення відносин із НАТО та ЄС як гарантами безпеки і стабільності в Європі».

© НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110094
 Перегляньте відеоролик «Як українські миротворці рятували тисячі мирних мешканців Жепи» і виконайте завдання до нього.

Проводи українських військових для участі в миротворчій операції в Іраку. 2003 р.

? Якою була мета участі українців в операції в Іраку?

Після «помаранчевої революції» новий Президент В. Ющенко відновив курс на вступ до Північноатлантичного альянсу, закріпивши це у Военній доктрині України. Попри докладені зусилля на Бухарестському саміті 2008 р. Україна не отримала Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ), хоча й була підтверджена її євроатлантична перспектива.

У 2010 р. Президент В. Янукович несподівано оголосив про позаблоковий статус України й відмову від вступу до НАТО.

4 УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ. У листопаді 1995 р. Україна зробила важливий крок на шляху до європейської інтеграції, ставши членом Ради Європи. Приєднання до цієї організації сприяло розвитку правової сфери та захисту прав людини в Україні за європейськими стандартами. Одним із важливих рішень було скасування смертної кари.

У 1998 р. набула чинності Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Союзом (ЄС) та його державами-членами.

У липні 2002 р. відбувся саміт Україна—ЄС, де обговорювали перспективи надання Україні статусу держави з ринковою економікою та асоційованого члена ЄС. Проте на той час наша країна ще не відповідала всім необхідним стандартам. Натомість у 2003 р. Україна здобула статус країни — сусіда ЄС

ЦІКАВІ ФАКТИ

Україна відіграла вагомую роль у врегулюванні конфлікту на Балканах у 1990-х рр. Українські військові підрозділи брали активну участь у понад 25 миротворчих операціях ООН (Хорватія, Боснія і Герцеговина, Ліван, Косово (колишня Югославія), Сьєрра-Леоне, Демократична Республіка Конго, Малі тощо). Також представники України перебували у складі місій ООН в інших конфліктонебезпечних зонах планети. У 2022 р. Україна призупинила участь у миротворчих операціях через широкомасштабне вторгнення Росії.

? Якими були здобутки України на шляху до європейської інтеграції? Коли Україна стала членом Ради Європи та СОТ?

Президент України Л. Кучма та Генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана під час підписання Хартії про особливе партнерство. Мадрид (Іспанія). 1997 р.

Бухарестський саміт 2008 р. Україна не отримала ПДЧ здебільшого через протидію Німеччини (канцлерка А. Меркель) і Франції (президент Н. Саркозі)

Причини, чому Україні не було надано ПДЧ у 2008 р.

Протидія з боку Росії

Розбіжності серед країн НАТО (особливо виступали проти Німеччина та Франція)

Необхідність проведення Україною низки реформ для відповідності стандартам НАТО

Безвізовий режим — статус, що дозволяє вільно перетинати кордони між державами без попереднього отримання дозволу (візи).

? У яких регіональних інтеграційних проєктах брала або бере участь Україна?

і домовилася про спрощення візового режиму з деякими країнами-членами.

У лютому 2005 р. було підписано трирічний План дій, спрямований на прискорення євроінтеграції України. Цей важливий документ передбачав реалізацію 270 невідкладних заходів: вступ до СОТ, демократизація системи управління, забезпечення верховенства права, стимулювання інвестицій.

У грудні 2005 р. ЄС визнав Україну країною з ринковою економікою. У квітні 2006 р. тривала підготовка переговорів щодо асоційованого членства України в ЄС і запровадження **безвізового режиму**. У листопаді 2010 р. було домовлено про введення в Україні біометричних закордонних паспортів, посилення охорони східних кордонів тощо. Європарламент дозволив Україні подати заявку на членство в ЄС.

Проте саме в цей час керівництво держави на чолі з Президентом В. Януковичем відмовилося від курсу на євроінтеграцію.

5 РЕГІОНАЛЬНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО. ВІДНОСИНИ ЗІ США. Із перших років незалежності Україна брала участь у регіональному співробітництві, тобто в діяльності організацій, що об'єднують країни окремих регіонів континенту. Із 1991 р. Україна була асоційованим членом СНД (у 2014 р. вона оголосила про вихід з організації, а у 2018 р. фактично припинила участь у ній). У 1996 р. утворилося об'єднання Грузії, України, Азербайджану і Молдови (ГУАМ).

Святкування Дня Європи в Україні. 2003 р.

Президенти України й США В. Ющенко та Дж. Буш. 2005 р.

Погіршення відносин із Заходом на початку 2000-х рр. хитнуло зовнішню політику України в бік Росії. У лютому 2003 р. керівники Росії, України, Білорусі, Казахстану заявили про намір створити Єдиний економічний простір (ЄЕП). Відповідну угоду було підписано у вересні 2003 р. в Ялті, але реалізувати її не вдалося.

Після проголошення незалежності України США надавали нашій державі суттєву технічну й фінансову допомогу, хоча відносини розвивалися нерівномірно. Спочатку США цікавили питання ліквідації ядерної зброї та недопущення її поширення у світі, також вони гостро реагували на недемократичні дії української влади. Під час другого терміну президентства Л. Кучми відносини зі США погіршилися. Україну звинуватили в постачанні зброї Іраку в обхід міжнародних санкцій («кольчужний скандал»). Щоб відновити довіру США, українське керівництво на чолі з Л. Кучмою у 2003 р. направило військовий кон-

ЦІКАВІ ФАКТИ

У квітні 2005 р. Президент України В. Ющенко відвідав США. Він став другим східноєвропейським політиком (після президента Чехії Вацлава Гавела), який виступив перед двома палатами Конгресу. У своїй промові В. Ющенко наголошував, що вступ України до ЄС і НАТО «зміцнить стабільність у всьому стратегічно важливому для США регіоні — від Варшави до Тбілісі й Баку». Промову, що тривала близько 35 хвилин, кілька разів переривали оплесками.

Президенти Молдови, Азербайджану, України та Грузії Володимир Воронін, Ільхам Алієв, Віктор Ющенко і Міхаїл Саакашвілі під час третього саміту ГУАМ у Києві. 23 травня 2006 р.

Знак на потрійному стику кордонів України, Польщі й Словаччини

Відкриття школи з українською та словацькою мовами навчання. Ужгород. 2011 р.

Виступ українського ансамблю бандуристів у Семипалатинську (Казахстан)

тингент до Кувейту, а згодом до Іраку. Проте це призвело до втягування українських військових у збройне протистояння і відповідно до втрат. У 2005 р. військовий контингент було виведено з Іраку.

Після «помаранчевої революції» на початку квітня 2005 р. В. Ющенко відвідав США. Відтоді відносини між країнами вийшли на новий рівень.

У лютому 2006 р. після дев'яти років напружених переговорів США нарешті надали Україні статус країни з ринковою економікою.

Із приходом до влади В. Януковича відносини України зі США знову погіршилися.

6 ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ ІЗ СУСІДНІМИ ДЕРЖАВАМИ.

Україна має спільний кордон із Росією, Білоруссю, Польщею, Угорщиною, Словаччиною, Румунією та Молдовою. Не дивно, що на території цих держав проживає чимало українців, а в Україні — представників сусідніх народів.

Відносини України з Угорщиною та Словаччиною розвивалися рівномірно. Країни були зацікавлені у співробітництві й партнерстві.

Важливе значення для реалізації західного напрямку зовнішньої політики України мали її відносини з Польщею. 2 грудня 1991 р. Польща першою визнала Україну як незалежну державу. У 1992 р. між країнами був підписаний Договір про добросусідство, дружні відносини й співробітництво. Україна й Польща визнали одне одного стратегічними партнерами. Були знайдені шляхи порозуміння

? Як склалися відносини України із сусідніми державами?

Бійці литовсько-польсько-української бригади імені Великого гетьмана Костянтина Острозького на навчаннях. 2000-ні рр.

у важких історичних питаннях (операція «Вісла», Волинська трагедія тощо).

Певний час зі значними труднощами розвивався переговорний процес між Україною та Румунією. Окремі політичні сили в Румунії намагалися висунути до України територіальні претензії (Північна Буковина, Південна Бессарабія, острів Зміїний). Урешті-решт удалося досягти згоди, і в **червні 1997 р.** Україна та Румунія підписали Договір про відносини добросусідства і співробітництва. У **2009 р.** в Міжнародному суді було розв'язане питання про поділ шельфу між державами в районі острова Зміїний.

Задовільним був стан відносин між Україною та Молдовою, хоча тривалий час залишалися невирішеними деякі територіальні питання. Україна передала Молдові частину своєї території для створення порту на річці Дунай. У 2001 р. держави остаточно узгодили кордони, уклавши відповідний договір.

Відносини між Україною і Росією розвивалися складно. Після гострих конфліктів початку 1990-х рр. **31 травня 1997 р.** Україна та Росія підписали політичний договір про дружбу, співробітництво і партнерство. Документ юридично закріпив зобов'язання Росії поважати незалежність України і став правовою базою, на якій мали ґрунтуватися двосторонні відносини. Після приходу до влади в Росії Володимира Путіна відносини між Україною та Росією стрімко погіршилися. Російське керівництво розглядало Україну як зону свого впливу і прагнуло встановити над нею повний контроль. Договір не став перешкодою для збройної агресії Росії проти України. **1 квітня 2019 р.** Україна відмовилася продовжувати чинність цього договору.

Острів Зміїний на карті

Острів Зміїний

? Коли і як було розв'язано проблему розмежування територіальних вод між Україною та Румунією біля острова Зміїний?

Президент Росії Б. Єльцин і Президент України Л. Кучма під час підписання договору між державами. 31 травня 1997 р.

? **1.** Чому цей договір не став перешкодою для агресії Росії проти України? **2.** У липні 1997 р. Україна уклала з НАТО Хартію про особливе партнерство. Чи можна стверджувати, що для України цей крок став утіленням багатовекторності в зовнішній політиці?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Крім кордонів на суходолі, Україна має морський кордон із Болгарією, Туреччиною, Грузією. Відносини із цими державами побудовані на принципах добросусідства.

? **1.** На чію користь було розв'язано конфлікт навколо острова Тузла? **2.** У чому полягали суперечності російсько-українських відносин у 1991—2011 рр.?

Український (лемківський) фестиваль у Польщі. 2008 р.

У 1990-х рр. Україна встановила добросусідські відносини з Білоруссю. Було досягнуто домовленостей про державний кордон. Проте відносини ускладнює належність Білорусі до союзної держави з Росією та диктаторський режим на чолі з Олександром Лукашенком.

7 КОНФЛІКТ НАВКОЛО ОСТРОВА ТУЗЛА. ГІБРИДНА ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ. У вересні 2003 р. в Керченській протоці від території Росії (Краснодарський край) почали будівництво греблі в напрямку українського острова Тузла, щоб з'єднати острів із російським берегом. Проте Росія заявляла, що будівельні роботи тривають із метою укріплення берегової лінії. На острові було посилено охорону державного кордону України. Країни опинилися на межі збройного конфлікту. Через місяць Росія припинила будівництво за 102 м від українських територіальних вод і за 900 м від Тузли. Із метою мирного врегулювання конфлікту керівники держав уклали договір, що розмежовував територію Керченської протоки й визначав статус Азовського моря. Україна відстояла своє право на острів Тузла, але Азовське море було визнане внутрішніми водами двох держав і кордон установили тільки по дну моря.

Острів Тузла

Після обрання Президентом України В. Ющенка Росія розгорнула цілеспрямовану політику для встановлення контролю над Україною в усіх сферах.

В економіці Росія намагалася підпорядкувати провідні підприємства й цілі галузі, особливо газо-транспортну систему України, у політиці сприяла приходу до влади в Україні проросійських сил. У міжнародних відносинах російське керівництво прагнуло ізолювати Україну та втягнути її в сумнівні інтеграційні проекти. Частиною цих заходів була інформаційна політика (контроль над засобами масової інформації, нав'язування російської масової культури тощо). Російська православна церква активно просувала ідеї «русского міра» (детальніше про це ви прочитаєте в §29). Для ослаблення української економіки Росія спровокувала газові конфлікти у 2005—2006 і 2008—2009 рр. та торговельні війни.

Серйозне напруження в українсько-російських відносинах виникло в серпні 2008 р. під час агресії Росії проти Грузії. Україна намагалася надати Грузії посильну допомогу.

Ще один конфлікт із Росією у 2008 р. виник у Криму. Українська влада прагнула впорядкувати перебування російського Чорноморського флоту на півострові й узяти під свій контроль об'єкти навігації на узбережжі Чорного моря, які незаконно утримувала Росія. Проте внутрішні суперечки серед українських політиків і прихід до влади проросійських сил не дали можливості підготувати засоби протидії Росії в майбутньому. За роки президентства В. Януковича Збройні Сили України були максимально ослаблені. Під російський контроль потрапили СБУ, розвідка, міліція. Увесь цей комплекс заходів і наступні дії Росії стали складовими **гібридної війни проти України**.

Острів Тузла на карті

Український прикордонник на острові Тузла. 2003 р.

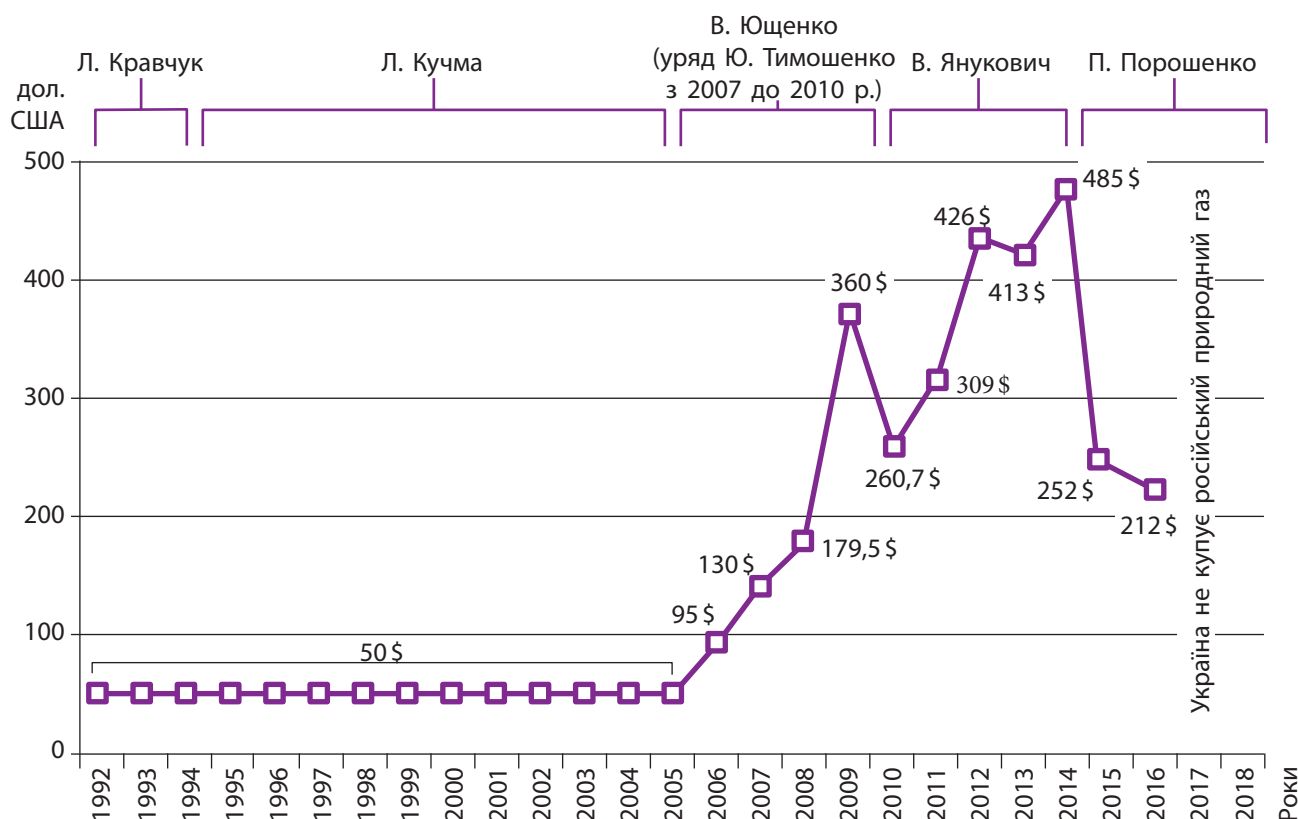
? Про що свідчив спалах конфлікту на острові Тузла?

Гібридна війна — дії однієї держави проти іншої з метою зробити її внутрішньо вразливою для здійснення агресії.

ГАЗОВІ КОНФЛІКТИ МІЖ РОСІЄЮ ТА УКРАЇНОЮ

Мета Росії	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Підірвати авторитет України як країни-транзитера. ▪ Заволодіти газотранспортною системою та газосховищами України. ▪ Переконати Європу, що для досягнення стабільності в газовій сфері потрібні російські газопроводи й збереження лідерства Росії як постачальника енергоресурсів
Основний зміст	
2005—2006 рр.	2008—2009 рр.
<ul style="list-style-type: none"> ▪ У відповідь на відмову України сплачувати ринкову ціну за природний газ Росія припинила його постачання до України. ▪ 4 січня 2005 р. — договір між компаніями «Газпром» (Росія) та «Нафтогаз України» на п'ять років. ▪ Посередником стала компанія «РосУкрЕнерго». ▪ Ціна на природний газ на перше півріччя 2005 р. склала 95 дол. за 1 м³ 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Січень 2009 р. — «Газпром» припинив постачання природного газу в Україну. Головна вимога — сплата боргів за листопад-грудень 2008 р. ▪ Робота газотранспортної системи України в реверсному (зворотному) режимі, щоб забезпечити природним газом населення сходу й півдня. ▪ Підписання нового договору з Росією на 2009—2019 рр. ▪ Ліквідація компанії-посередника «РосУкрЕнерго». ▪ Середньорічна ціна природного газу для України становила 228,8 дол. за 1 м³
Результат	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Похитнулися позиції Росії як надійного постачальника природного газу. ▪ Було знайдено альтернативні джерела постачання природного газу до Європи. ▪ Україна зарекомендувала себе надійним партнером у постачанні природного газу до Європи. ▪ Вдалося зберегти українську газотранспортну систему

ЦІНИ НА РОСІЙСЬКИЙ ПРИРОДНИЙ ГАЗ ДЛЯ УКРАЇНИ,
дол. США за 1 тис. м³

? Коли Росія почала використовувати природний газ як зброю проти України?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Яка країна першою визнала Україну як незалежну державу? **2.** У якому році Україна офіційно відмовилася від ядерної зброї? Коли Україна реально набула без'ядерного статусу? **3.** Які держави підписали Будапештський меморандум, що надавав гарантії безпеки Україні? **4.** Який документ складав політико-правову основу багатовекторності зовнішньої політики України? Коли він був ухвалений? **5.** Із яким Президентом України асоціюють розквіт багатовекторності в зовнішній політиці України? **6.** Із якими державами Україна мала територіальні суперечки в 1991—2011 рр.? **7.** Коли проголосили курс на євроатлантичну інтеграцію України?

 8. Наведіть приклади подій зовнішньополітичної діяльності України 1991—2011 рр., які свідчать про її багатовекторність. **9.** Поясніть, як ви розумієте слова дипломата Володимира Василенка, одного з авторів Декларації про державний суверенітет: «Обіцянка стати без'ядерною державою мала колосальне значення для досягнення незалежності». **10.** Поясніть мету участі України в миротворчих місіях ООН. Покажіть на карті атласу країни, у яких українські підрозділи здійснювали миротворчі місії ООН. **11.** Складіть хронологію російсько-українських відносин упродовж 1992—2011 рр. У чому проявлялися основні суперечності? **12.** У чому полягала криза навколо острова Тузла? Яким чином її вдалося подолати?

 13. Зробіть SWOT-аналіз наслідків підписання Україною Будапештського меморандуму. У чому полягає їх суперечливість? **14.** Створіть ментальну карту, що розкриває питання багатовекторності зовнішньої політики України в перші роки незалежності. **15.** Охарактеризуйте головні засади зовнішньої політики України, які були викладені в Постанові Верховної Ради «Основні напрями зовнішньої політики України». **16.** Дослідіть позиції різних політичних сил в Україні щодо членства в НАТО в 1991—2011 рр. та охарактеризуйте їхній вплив на загальну національну стратегію із цього питання. Яким чином питання щодо членства в НАТО впливали на внутрішньополітичні процеси в Україні? **17.** Дослідіть, як глобальні та регіональні події впливали на формування зовнішньополітичного курсу України в контексті співпраці з ЄС. **18.** За допомогою методу «Діаграма Венна» визначте спільне й відмінне в зовнішній політиці Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенка. **19. Колективна робота в класі.** Проведіть дискусію. 1) Чим були зумовлені неодноразові зміни пріоритетів зовнішньополітичного курсу України? 2) Чи був закономірним вибір євроінтеграційного шляху розвитку України?

СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- основні етапи зовнішньої політики України в 1991—2013 рр.;
- здобутки і втрати України на шляху до інтеграції в ЄС і НАТО;
- загострення відносин із Росією, яка розв'язала гібридну війну проти України.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1994 р. — Україна стала учасником програми НАТО «Партнерство заради миру».

1994 р. — підписання Будапештського меморандуму.

1995 р. — входження України до Ради Європи.

2003 р. — Україна отримала статус країни — сусіда ЄС.

29 вересня — 2 грудня 2003 р. — криза навколо острова Тузла.

2005—2006, 2008—2009 рр. — «газові війни» Росії проти України.

Зала засідань Ради Європи у Страсбурзі (Франція)

§ 28. Культурне та релігійне життя

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109313

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати особливості розвитку освіти, науки, спорту, культури та релігійного життя незалежної України.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про мови в Українській РСР»?
2. Який вплив мали процеси «перебудови» в СРСР на відродження української культури й поживлення суспільно-культурного життя?
3. Які жанри мистецтва набули розвитку в цей час?
4. Які проблеми розвитку культури виникли в цей період?

? У чому полягала державна підтримка української культури в 1991—2013 рр.?

Обкладинка журналу «Київська старовина». 2007 р.

1 ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ. ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ. Проголошення незалежності України дало новий імпульс розвитку національної культури. Відбулося утвердження орієнтації на загальновізантані цінності світової культури. У літературно-мистецькому житті утвердився плюралізм, що змінив притаманне тоталітарній системі однотипне заідеологізоване художнє відображення дійсності.

У лютому 1992 р. Міністерство культури України підготувало програму розвитку національної культури, яка відходила від тоталітарного минулого і ставала на шлях гуманістичних загальнолюдських цінностей. Було створено Комітет Національної премії імені Т. Шевченка. До його складу увійшли відомі діячі української культури.

В Україні було відкрито 29 нових державних музеїв. Постали нові історико-культурні заповідники в Батурині (Чернігівська область), Глухові (Сумська область), Дубні (Рівненська область), Збаражі (Тернопільська область), Корсунь-Шевченківському (Черкаська область) тощо.

Було відновлено випуск журналів «Київська старовина», «Літературно-науковий вісник». Із 1992 р. в Україні виходив щомісячний журнал незалежної думки «Сучасність». З'явилися нові періодичні видання. Широку видавничу діяльність розпочало Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові. Київське видавництво «Глобус» взялося за перевидання в Україні «Енциклопедії українознавства», підготовленої представниками української діаспори. Було відкрито нові видавництва.

Значної популярності набули Всеукраїнський фестиваль сучасної пісні й популярної музики «Червона рута», «Країна мрій», «Таврійські ігри», народні свята-конкурси «Лесині джерела», «Сорочинський ярмарок», міжнародні фестивали українського фольклору «Берегиня», авторської пісні «Золоті ворота» тощо.

У 1996 р. виник Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара. Держава взяла під охорону понад 160 тис. давніх пам'яток історії та культури України, державними заповідниками оголошили 49 об'єктів історико-архітектурної спадщини.

ОСНОВНІ ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Чинники внутрішнього розвитку	Історичні чинники	Зовнішні чинники
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Економічна модель розвитку, стан економіки. ▪ Зміни в соціальній структурі населення. ▪ Зміни в державній структурі. ▪ Політичний режим 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Менталітет населення. ▪ Особливості розвитку культури в радянський період. ▪ Система духовних цінностей, на яких виховували сучасне покоління 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Вплив загальносвітових культурних процесів. ▪ Вестернізація масової культури (набуття системи цінностей західної цивілізації). ▪ Вплив російської культури та пропаганди

? Які чинники найбільше впливали на прояви негативних рис у розвитку української культури?

РИСИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Позитивні	Негативні
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Подолання самоізоляваності культури. ▪ Відновлення історичної пам'яті народу. ▪ Відновлення і поширення релігійної культури. ▪ Звільнення від догматів і стереотипів радянських часів. ▪ Поява нових жанрів, типів, напрямів мистецтва і загалом культури. ▪ Повернення емігрантської культури на батьківщину, зв'язок із діаспорою 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Залежність культурного розвитку від запитів ринку, комерціалізація культури. ▪ Згортання до мінімуму державного фінансування культури. ▪ Звуження сфери діяльності установ культури. ▪ Поширення і засилля масової культури. ▪ Цілеспрямована експансія російської культури

Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» в Батурині (Чернігівська область). Сучасний вигляд

Кадр із фільму «Той, хто пройшов крізь вогонь». 2012 р. Режисер Михайло Ілленко

Афіша фільму «Хайтарма». 2013 р. Режисер Ахтем Сеїтаблаєв

Диглосія — функціонування двох мов в одному суспільстві, але в різних сферах: наприклад, у політиці, освіті, науці, у публічному вжитку — одна мова, а в побуті й фольклорних виступах — інша. Тому одну мову сприймають як престижнішу, вищу, а іншу — як менш престижну, нижчу.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Проривом у дублюванні фільмів українською мовою для кінопрокату став мультфільм «Тачки» (2006 р.). В Україні його було продемонстровано у двох версіях — українською та російською. Цікаво, що українську версію переглянуло на 15 % більше глядачів. Фільм Михайла Ілленка «Той хто пройшов крізь вогонь» (2012 р.) був першим українським фільмом, що мав повноцінний прокат у кінотеатрах. А фільми «Хайтарма» Ахтема Сеїтаблаєва і «Вічне повернення» Кіри Муратової навіть здобули нагороди за кордоном.

? Із чим пов'язані труднощі розвитку науки в Україні?

Було відновлено Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври та інші зруйновані храми.

Проте на культурний розвиток України негативно впливало радянське минуле. Особливо це проявлялося в **диглосії**. Люди відчували інтерес до історії України та української мови, але російська мова й надалі переважала в багатьох сферах.

У музиці з'явилися яскраві українськомовні виконавці: Катя Chilly, Юрко Юрченко, Віктор Павлік, Ірина Білик, Олександр Пономарьов, Руслана, гурти «Воплі Відоплясова», «Скрябін», «Океан Ельзи», «ТНМК», «Друга ріка», «ДахаБраха» та інші. Попри це мовою шоубізнесу здебільшого залишалася російська. До України тривалий час завозили книги з Росії. Так само безперешкодно транслювали кіно російського виробництва, російські телеканали, а іноземні фільми дублювали російською мовою або купували вже дубльовані в Росії.

Після «помаранчевої революції» відбулися деякі зрушення, передусім у сфері медіа. Встановили квоти у 50 % на мовлення та музику українською мовою в ефірі всіх теле- і радіостанцій. У 2006—2008 рр. вийшла низка урядових постанов, які зобов'язали дублювати і (або) субтитрувати всі іноземні фільми українською мовою.

2 НАУКА. Провідним науковим центром незалежної України залишалася Національна академія наук України. Окремі науково-дослідні інститути через низький рівень фінансування втратили половину

ЦІКАВІ ФАКТИ

19 листопада — 5 грудня 1997 р. відбувся політ на американському космічному кораблі «Колумбія» у складі екіпажу із семи осіб (чотири американці, два японці та українець). Українець Леонід Каденюк як біолог вивчав вплив невагомості на ріст рослин та інші процеси.

Леонід Каденюк. 1997 р.

співробітників (на початок 1990-х рр. в Україні налічувалося 220 тис. вчених). Попри труднощі деякі вчені продовжили працювати й досягли вагомих результатів. Робота Національної академії наук України вийшла на новий рівень, зросла кількість фундаментальних досліджень. Були створені Міністерство освіти і науки України, Академія наук вищої школи, Українська академія аграрних наук, Академія медичних наук, Академія мистецтв, Академія правових наук тощо. Відновило діяльність Наукове товариство імені Т. Шевченка. Стала тіснішою співпраця з українською діаспорою. Значну увагу почали приділяти вивченню української історії, релігії, народознавства.

Україна має велику базу з виробництва ракет-носіїв, супутників і різноманітного космічного обладнання та здійснює дослідження космічного простору. Від 1992 р. працює Національне космічне агентство (від 2010 р. — Державне космічне агентство України).

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Леонід Каденюк — льотчик-випробувач, космонавт, генерал-майор авіації, перший космонавт незалежної України, народний депутат України, Народний Посол України, Герой України, Президент Аерокосмічного товариства України.

Платформа проекту «Морський старт»

Запуск української ракети-носія «Зеніт». 20 квітня 2009 р.

Логотип Болонського процесу

? Які ключові реформи були здійснені в системі освіти України?

У 1999—2014 рр. активно впроваджували міжнародну програму «Морський старт». За цей час було здійснено 36 запусків української ракети-носія «Зеніт-3SL» (32 з них успішно). Загалом до 2014 р. відбулося понад 70 пусків українських ракетноносіїв і понад 150 супутників.

Практичне значення мають розробки українських вчених і конструкторів для створення та діяльності міжнародної космічної станції. У космічній галузі українські фахівці тісно співпрацюють із вченими США, Франції, Італії, Бразилії тощо.

3 РОЗВИТОК ОСВІТИ. На початковому етапі незалежності в Україні було відкрито або поновлено школи з українською мовою навчання, організовано українські класи у школах із російською мовою навчання. З'явилася велика кількість ліцеїв, коледжів та гімназій. Значно більше уваги почали приділяти вивченню української історії, народознавства, помітні зрушення відбулися у викладанні інших суспільних наук. Закон України від 13 квітня 1999 р. визначив перехід із вересня 2000 р. на 12-річний термін навчання (проте у 2010 р. знову повернулися до 11-річної системи навчання). У школах України було запроваджено 12-бальну систему оцінювання знань.

Важливим заходом з реформування середньої освіти стала комп'ютеризація шкіл.

Зараз понад 90 % шкіл України здійснюють навчання українською мовою. Водночас національні меншини в місцях свого компактного проживання мають можливість навчатися рідною мовою.

У 2007 р. було запроваджене обов'язкове зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО) для абітурієнтів. Це відіграло значну роль у боротьбі з корупцією під час

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Позитивні	Негативні
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Поступове утвердження у сфері освіти української мови. ▪ Демократизація навчального процесу. ▪ Зв'язок освіти з національною історією, культурою і традиціями. ▪ Поява різних видів і форм власності навчальних закладів. ▪ Орієнтація реформування освіти на європейські зразки з урахуванням національної специфіки 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Обмеженість державного фінансування освітніх закладів. ▪ Недостатня матеріально-технічна база. ▪ Падіння соціального престижу педагогічної діяльності й дефіцит кадрів. ▪ Помилки в реформуванні освіти

? Зробіть висновок із наведених у таблиці тверджень.

вступу до закладів вищої освіти. Вступні кампанії провадили державною мовою, іспит з української мови став обов'язковим.

У 1990-ті рр. було зроблено перші суттєві кроки щодо реформування професійно-технічної і вищої освіти. Від підготовки спеціалістів через заочну та вечірню форми навчання поступово переходили на ступеневу підготовку: кваліфікований робітник, молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр. Поряд із державними почали створювати приватні навчальні заклади. Україна долучилася до Болонського процесу — створення єдиного навчального простору в Європі.

4 ОСНОВНІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ. У розвитку літератури відбулася докорінна переоцінка суспільних ідеалів. Набула поширення художня публіцистика. Багато письменників заглибилися в політику. Деякі з них поєднували творчість із політичною або громадською діяльністю (І. Дзюба, І. Драч, Р. Іваничук, Д. Павличко, Є. Сверстюк, В. Яворівський та інші).

Історичну прозу збагатили нові романи Павла Загребельного, Раїси Іванченко, Юрія Мушкетика. У літературу увійшло нове покоління письменників: Іван Андрусак, Юрій Андрухович, Софія Андрухович, Люко Дашвар, Любко Дереш, Оксана Забужко, Сергій Жадан, Максим Кідрук, В'ячеслав Медвідь, Іларіон Павлюк, Володимир Цибулько.

Відбувся розквіт театрального мистецтва. Його новаторами стали режисери Роман Віктюк, Сергій Данченко, Станіслав Мойсеев, Борис Шарварко.

Набуло розвитку й українське образотворче мистецтво. За роки незалежності було організовано декілька сотень виставок провідних українських митців (Іван Марчук, Анатолій Криволап, Олександр Ройтбург, Петро Смиковський, Ілля Чичкан та інші).

Музичне і хореографічне мистецтво України продовжувало активно розвиватися. Провідними українськими колективами були Національний заслужений академічний ансамбль танцю України імені Павла Вірського, Національний заслужений академічний український народний хор України імені Григорія Верьовки тощо. Діяли дві студії художніх фільмів (у Києві та Одесі), студія хронікально-документальних фільмів, Національна кінематика України, Студія анімаційних фільмів.

? Які напрями культури набули найбільшого розвитку в незалежній Україні?

Обкладинка книги О. Забужко «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій». 2007 р.

Найвизначніші пам'ятки нашої держави було внесено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО: ансамблі Софійського собору та Києво-Печерської лаври в Києві (1), ансамбль історичного центру Львова (2), резиденція митрополитів Буковини і Далмації (3), дерев'яні церкви Карпат, Херсонес Таврійський (4), історичний центр Одеси

МЕДАЛІ НА ЛІТНІХ ОЛІМПІЙСЬКИХ ІГРАХ

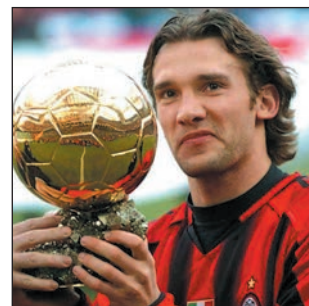
Ігри	Золото	Срібло	Бронза	Загалом	Місце
1996 р., Атланта	9	2	12	23	9
2000 р., Сідней	3	10	10	23	21
2004 р., Афіни	8	5	9	22	13
2008 р., Пекін	7	4	11	22	11
2012 р., Лондон	6	4	10	20	14
2016 р., Ріо-де-Жанейро	2	5	4	11	31
2021 р., Токіо	1	5	12	19	44
2024 р., Париж	3	5	4	12	22
Усього	39	40	72	152	

Оксана Баюл здобула перше олімпійське золото України. 1994 р.

МЕДАЛІ НА ЗИМОВИХ ОЛІМПІЙСЬКИХ ІГРАХ

Ігри	Золото	Срібло	Бронза	Загалом	Місце
1994 р., Ліллегаммер	1	0	1	2	13
1998 р., Нагано	0	1	0	1	18
2002 р., Солт-Лейк-Сіті	0	0	0	0	—
2006 р., Турин	0	0	2	2	25
2010 р., Ванкувер	0	0	0	0	—
2014 р., Сочі	1	1	0	2	20
2018 р., Пхьончхан	1	0	0	1	21
2022 р., Пекін	0	1	0	1	25
Усього	3	3	3	9	

Андрій Шевченко, володар «Золотого м'яча» 2004 р.

? Участь у яких Олімпійських іграх була для українських спортсменів найуспішнішою?

Своєрідною візитною карткою України став спорт. У 1990 р. було створено Національний олімпійський комітет України, який невдовзі здобув визнання Міжнародного олімпійського комітету. Відтоді Україна активно бере участь в Олімпійських іграх, демонструючи високий рівень спортивної майстерності.

У фігурному катанні світ захопився талантом Оксани Баюл, у біатлоні блискучі результати показала Олена Зубрилова. У спортивній і художній гімнастиці вразили своїми виступами Олена Вітриченко, Лілія Подкопаєва та Олег Верняєв. У боксі міжнародне визнання здобули брати Володимир і Валерій Сидоренки, у греко-римській боротьбі — Жан Беленюк, у плаванні — Денис Силантьєв. У футболі світову славу Україні приніс Андрій Шевченко.

Олександр Усик. 2000-ні рр.

Брати Володимир і Віталій Клички здобули всі престижні пояси за перемоги у важкій вазі. 2000-ні рр.

Національною легендою України є український професійний боксер Олександр Усик: багаторазовий Чемпіон України, Чемпіон Європи, Чемпіон світу, Олімпійський чемпіон, Переможець Світових ігор серед військовослужбовців, Абсолютний чемпіон світу в першій важкій вазі й важкій вазі.

Також Україна має сильну паралімпійську збірну команду. Від 1996 р. понад 100 українських спортсменів здобули золоті медалі на Паралімпійських іграх (серед них Оксана Шишкова, Максим Яровий та інші).

? Якою була головна причина розколу в православ'ї? Які релігійні конфесії залишаються в сучасній Україні?

5 РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ. Після проголошення незалежності церковне життя в Україні поживалося: зросла кількість релігійних громад, почали будувати храми, відновлювали монастирі, духовні навчальні заклади, недільні школи. Проте виникла криза в православ'ї України, яке функціонувало на платформі Російської православної церкви (РПЦ). Собор православної церкви в Києві проголосив автокефальність (незалежність) і визнав себе Українською православною церквою (УПЦ). Московський патріархат виступив категорично проти окремої незалежної УПЦ.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Близькими до православ'я є давньосхідні церкви. У Ніжині (Чернігівська область) діє церква асирійських християн — послідовників несторіанства — течії, заснованої у Візантії в 428 р. н. е. Патріархом Несторієм. Також представлена Вірменська апостольська церква (16 парафій у великих містах, де є значна вірменська громада).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Відносини з релігійними громадами, особами, які належать до різних конфесій, у країні регулюють Конституція України (стаття 35 про право на свободу світогляду і віросповідання) і Закон «Про свободу совісті та релігійних організацій» від 23 квітня 1991 р., який підтверджує, що ніхто не може нав'язувати обов'язкові переконання і світогляд. У Законі закріплено рівноправність громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1993—1995 рр. Патріархом УПЦ КП був колишній політичний в'язень, український правозахисник Володимир (світське ім'я Василь Романюк). Він докладав значних зусиль до розвитку церкви, речно відстоював права вірян. Проте передчасна смерть перервала його діяльність.

На похорон Патріарха Володимира в Києві зібралося багато людей. За традицією Київських митрополитів ховали на території Софійського собору або Києво-Печерської лаври. Проте влада не дозволила поховати його на території Софійського собору, як планувалося. Бійці спецпідрозділу міліції «Беркут» і внутрішніх військ МВС вдалися до силового розгону траурної процесії. Зрештою тіло Патріарха поховали просто на тротуарі біля входу в головну браму собору.

? Як ви вважаєте, чому Патріарха УПЦ КП Володимира не дозволили поховати за церковною традицією?

РПЦ організувала проведення наради частини українських єпископів у Харкові, яку оголосили Собором. Настоятелем Православної церкви в Україні призначили єпископа Ростовського й Новочеркаського, а керувати справами Московської патріархії поставили Володимира (світське ім'я Віктор Сабодан), який на Соборі навіть не був присутній. Митрополит Філарет (світське ім'я Михайло Денисенко) не визнав цього рішення й утворив Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП). У червні 1992 р. відбувся об'єднавчий Собор УПЦ КП та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), яка діяла паралельно. Патріархом УПЦ КП (так її почали називати після об'єднання) обрали Мстислава (світське ім'я Степан Скрипник), а його заступником — Філарета. Проте єдина УПЦ КП тоді не склалася. Після смерті Мстислава розкол поглибився.

У 2000 р. на Архієрейському Соборі РПЦ було уточнено статус УПЦ МП, але автономії Українська церква так і не здобула.

У 2007—2008 рр. керівництво УПЦ МП здійснило ряд кроків, спрямованих на закріплення та розширення самостійності від РПЦ. Однак ці дії зіткнулися зі спротивом промосковських сил. У 2014 р. митрополитом УПЦ МП став єпископ Онуфрій (світське ім'я Орест Березовський), відомий своєю прихильністю до позицій Московського патріархату.

Розкол і негаразди у православних церквах призвели до скорочення прихильників православ'я.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

УПЦ МП активно втручалася в політичне життя країни під час виборів Президента України 2004 та 2010 рр. на боці кандидата в Президенти В. Януковича. Вона влаштовувала хресні ходи, поширювала політичну літературу, священники церкви брали участь в агітації серед вірян. Активну роль священники УПЦ МП відіграли в організації агресії Росії проти України у 2014 р.

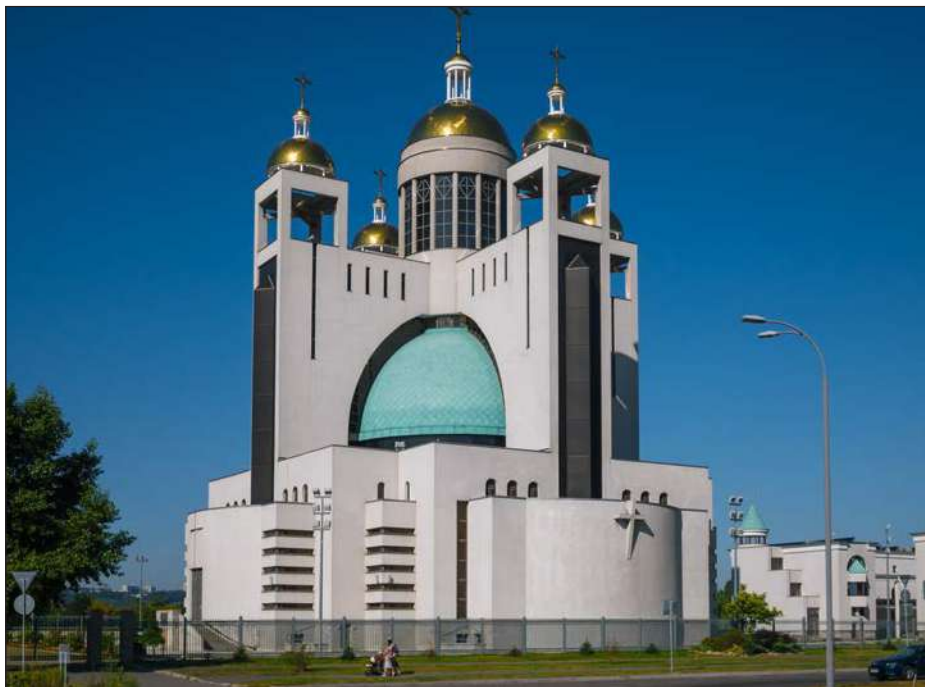
ЦІКАВІ ФАКТИ

Визначною подією релігійного життя став візит в Україну Папи Римського Іоанна Павла II. Він наголошував, що Україна має виразне європейське покликання, підкріплене християнськими коренями культури, і тому ці корені мають допомогти зміцнити національну єдність і далі розвивати незалежну Україну. Це стало закликком до порозуміння та процесів єднання.

Папа Римський Іоанн Павло II в Україні. 2001 р.

Патріарший собор
Воскресіння Христового
в Києві — головний
собор УГКЦ. Сучасний
вигляд

Любомир Гузар. Близько
2006 р.

Святослав (Шевчук) —
глава УГКЦ від 2011 р.

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Любомир Гузар — український релігійний діяч, Патріарх УГКЦ. У 21-річному віці його висвятили на священника у Стемфордській єпархії (США). Незабаром він переїхав до Рима, де став помічником глави УГКЦ Йосипа Сліпого. У 1977 р. Любомира Гузара висвятили на єпископа й через рік призначили настоятелем монастиря Святого Теодора. Після здобуття незалежності України він повернувся на Батьківщину. У 2001 р. Синод єпископів УГКЦ обрав Любомира Гузара архієпископом. Одним із його головних завдань на чолі церкви було її відродження та поширення на східні терени України. Церква здобула визнання як загальноукраїнська. Любомир Гузар став одним із перших провідників Євромайдану 2013 р.

Найбільшою неправославною християнською організацією в Україні залишається Українська греко-католицька церква (УГКЦ), що особливо поширена в західних областях України. Чимало послідовників має Римсько-католицька церква в Україні.

Найбільші серед протестантських церков — Німецька євангелічно-лютеранська церква України, Українська лютеранська церква, Закарпатська реформаторська церква, що об'єднує прихильників кальвінізму. Євангельські християни (Собор незалежних євангельських церков України) представлені двома найбільшими місіями — «Нове життя» і «Світло на Сході». Вони здійснюють переважно місіонерську і благодійну діяльність. Близькими до них є баптистські церкви: Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів, Братство

незалежних церков та місій євангельських християн-баптистів тощо. Має популярність п'ятдесятництво — напрям у протестантизмі, що виник у ХХ ст.

Нехристиянські конфесії представлені прихильниками юдаїзму та ісламу. Найбільші мусульманські громади зосереджені у Криму, до них належать переважно кримські татари.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Які видатні пам'ятки нашої держави внесено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО? **2.** Хто став першим космонавтом незалежної України? **3.** Яка подія дала поштовх відродженню релігійного життя в Україні? **4.** Які події в історії незалежної України вплинули на розвиток культури? **5.** Укажіть спортивні досягнення України за роки незалежності.

 6. Наведіть приклади державних заходів, які сприяли відродженню української культури. **7.** Складіть перелік мистецьких і спортивних досягнень, що сприяли обізнаності світу про Україну. Поясніть свій вибір. **8.** Якими були основні напрями реформування системи освіти? Поясніть, чому виникла необхідність змін. **9.** Опишіть зрушення, що відбулися в суспільній свідомості після проголошення незалежності України.

 10. Охарактеризуйте основні тенденції, позитивні та негативні риси розвитку української культури незалежної України. **11.** Визначте причини міжконфесійних конфліктів у незалежній Україні. **12.** Охарактеризуйте особливості розвитку та досягнення музичного мистецтва в незалежній Україні. **13.** Сформулюйте твердження щодо змін, які відбулися в культурному житті України за роки незалежності. **14. Групова робота в класі.** Розробіть проєкт за темою «Фольк: хто і як зберігає народну музику в Україні». **15.** За інформацією з відкритих джерел складіть власний перелік видатних представників української культури незалежної України. Підготуйте інформаційне повідомлення про одного з них. **16. Парна робота в класі.** Дослідіть особливості розвитку та досягнення кіномистецтва незалежної України. Створіть сценарій відеорепортажу за темою «Українське кіно: від становлення до світового визнання». **17. Колективна робота в класі.** Проведіть дискусію за проблемним питанням «Яким має бути баланс між загальнолюдським і національним у розвитку української культури?».

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- здобутки і втрати української культури за роки незалежності;
- реформування української освіти, науки, пристосування їх до глобальних викликів;
- успіхи українських спортсменів;
- релігійну ситуацію, яка склалася в 1990 — на початку 2000-х рр.

Запуск української ракети-носія «Дніпро». 2000-ні рр.

Узагальнення знань за розділом V. Розвиток України як незалежної держави

Плакат, присвячений співробітництву ЄС та України

Символіка чемпіонату Європи з футболу 2012 р.

Практичне заняття
за розділом V
rnk.com.ua/107037

Тестові завдання
для підготовки до тематичного
контролю за розділом V
rnk.com.ua/107039

1. Складіть перелік подій у незалежній Україні, які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: незалежність, ринкова економіка, приватизація, гіперінфляція, багатовекторність, інтеграція, «помаранчева революція».
3. Визначте здобутки і прорахунки політики президентів України: Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко.
4. У чому полягає суперечливість процесу розбудови незалежної держави в Україні? Як це пов'язане з особливостями політичного й економічного життя?
5. Покажіть на відповідних картах атласу: 1) адміністративно-територіальний устрій України; 2) країни, що мають спільний кордон з Україною; 3) території, які призвели до гострих конфліктів України із сусідніми державами; 4) співвідношення політичних сил в Україні під час президентських та парламентських виборів.
6. Складіть розповідь про соціально-економічне становище, повсякденне життя, настрої в суспільстві за роки незалежності. Охарактеризуйте основні чинники, особливості й тенденції розвитку українського суспільства кінця ХХ — початку ХХІ ст.
7. Якими були основні напрями зовнішньої політики України в умовах загальноєвропейських та світових процесів інтеграції?
8. Порівняйте шляхи і прояви процесів духовного й національного відродження українського народу в період «перебудови» й на початку розвитку Української держави.
9. Чому Україні не вдалося стати членом ЄС або НАТО в час, коли більшість країн Східної Європи входили до складу цих організацій?
10. Чим була зумовлена активна участь України в миротворчих місіях ООН?
11. Чому процеси модернізації України відбувалися вкрай повільно?
12. Що зумовило неспроможність України у 2005—2010 рр. здійснити поворот у зовнішній політиці в бік Заходу?

ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС

– ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ, ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ, ВИЗНАЧЕННЯ ЇХ ФУНКЦІЙ

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ДАТА	ПОДІЯ
16 ЛИПНЯ 1990 р.	ПРИЙНЯТТЯ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УРСР
3 СЕРПНЯ 1990 р.	ПРИЙНЯТТЯ ЗАКОНУ ПРО ЕКОНОМІЧНУ САМОСТІЙНІСТЬ УРСР
24 СЕРПНЯ 1991 р.	ПРИЙНЯТТЯ АКТА ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ
1 ГРУДНЯ 1991 р.	ПІДТВЕРДЖЕННЯ АКТА ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ НА ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ РЕФЕРЕНДУМІ
28 ЧЕРВНЯ 1996 р.	ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

НАБУТТЯ БЕЗ'ЯДЕРНОГО СТАТУСУ

ПРИЧИНИ
- ДОСВІД ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ (1986 р.)
- ТИСК З БОКУ США ТА РОСІЇ
- ВІДСУТНІСТЬ ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ В ЯДЕРНОМУ ПИТАННІ
- ЕКОНОМІЧНА НЕСПРОМОЖНІСТЬ УКРАЇНИ УТРИМУВАТИ ЯДЕРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ, УСПАДКОВАНИЙ ВІД СРСР

24 ЖОВТНЯ 1991 р.	ЗАЯВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ПРО БЕЗ'ЯДЕРНИЙ СТАТУС УКРАЇНИ
ТРАВЕНЬ 1992 р.	ЗАВЕРШЕННЯ ВИВЕЗЕННЯ ТАКТИЧНОЇ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В РОСІЮ
5 ГРУДНЯ 1994 р.	БУДАПЕШТСЬКИЙ МЕМОРАНДУМ ПРО ГАРАНТІЇ БЕЗПЕКИ У ЗВ'ЯЗКУ З ПРИЄДНАННЯМ УКРАЇНИ ДО ДОГОВОРУ ПРО НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ
1996 р.	ЗАВЕРШЕННЯ ВИВЕЗЕННЯ З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ЯДЕРНИХ БОЄПРИПАСІВ
2010 р.	ВИВЕЗЕННЯ З УКРАЇНИ ЗАПАСІВ ПЛУТОНІЮ

§ 29. Революція Гідності

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109314

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

довести закономірність геополітичного вибору України на утвердження євроінтеграційного курсу; охарактеризувати передумови та значення Революції Гідності.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли відбулася «помаранчева революція» та якими були її результати? 2. Як процес формування громадянського суспільства в незалежній Україні вплинув на зрушення в суспільній свідомості? 3. Які події зовнішньополітичної діяльності України доводять її вибір курсу на євроатлантичну інтеграцію? 4. Які конфлікти виникали між Росією та Україною у 2000-х рр.?

? Охарактеризуйте зміст доктрини «руського міра».

Реімперіалізація — процес відновлення імперії.

Доктрина «руського міра» — ідеологічна політика, яку використовує Російська Федерація для виправдання збройної агресії, підтримання сепаратизму, поширення свого впливу на інші країни тощо. Росія вважає себе центром єдиного культурно-цивілізаційного простору, до якого зараховує й інші країни, населені народами, що мають історичні та культурні зв'язки з Росією.

1 УКРАЇНА В ІМПЕРСЬКІЙ ДОКТРИНІ «РУССКОГО МІРА». Після розпаду СРСР керівництво Російської Федерації прагнуло закріпити за собою статус провідного гравця на міжнародній арені та пострадянському просторі. Експансіонізм, прихований за ідеєю особливої цивілізаційної місії Росії, став наріжним каменем її політики. Вона передбачала не лише поглиблену інтеграцію в межах різноманітних проєктів (Митний союз, Єдиний економічний простір Росії, Білорусі та Казахстану, Євразійський економічний союз тощо), а і **реімперіалізацію** на теренах колишнього СРСР. Як ідеологічну основу курсу було використано доктрину «руського міра».

До широкого вжитку термін «руський мір» увів В. Путін наприкінці 2006 — на початку 2007 р. У 2009 р. до просування цієї доктрини активно долучилася Російська православна церква (РПЦ).

На думку керівництва Росії, Україна є частиною російського простору, а не незалежною державою. «Русський мір» впроваджували в українське суспільство різними способами: перш за все через мову, освіту, культуру, релігію, ЗМІ. Із цією метою просували ідеї юридичного закріплення в Україні російської мови як офіційної, її поширення в усі сфери життя. Питання мови було тісно пов'язане з освітою.

Одним із засобів російщення стали телебачення та радіо України. На українському телебаченні активно демонстрували російські телесеріали. Вони нав'язували російську версію історичних і сучасних політичних подій, створювали в українському

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Доктрина «руського міра» бере початок від часів становлення Московського царства, коли було сформовано ідею «Москва — третій Рим». У XIX ст. цією ідеєю виправдовували експансію Російської імперії. У XX ст. доктрину «руського міра» використав радянський режим, щоб обґрунтувати панування СРСР над іншими країнами. У сучасній Росії вона є одним з основних елементів російської державної ідеології. Російський уряд просуває її в країнах пострадянського простору для поширення свого впливу в регіоні.

суспільстві позитивні образи російських військово-службовців і співробітників спецслужб, правоохоронних органів тощо. Водночас деякі російські телесеріали й художні фільми формували образ українця як «зрадника», зятятого націоналіста або ж просто примітивної людини з кумедною вимовою.

Таку саму експансію «русскій мір» розгорнув і у книговидаванні та книгорозповсюдженні. Якщо врахувати обсяг «тіньового» книжкового ринку, то частка російської продукції становила 90 %.

Україна була важливим сегментом ринку російської популярної музики, великою аудиторією для російських естрадних виконавців. Також окремі українські виконавці активно співпрацювали з російськими продюсерами.

Одним із напрямів експансії російської культури в Україну було стирання української культурної та історичної пам'яті через формування позитивного образу імперського минулого. Так, у 2007 р. в Одесі, а у 2008 р. в Севастополі було відновлено пам'ятники імператриці Катерині II. По містах України рясніли пам'ятники й назви вулиць на честь діячів російської культури, комуністичного руху, більшовицького лідера В. Леніна.

«Русскій мір» активно впроваджували через просування російського бачення пам'яті про Другу світову війну, замовчування ролі СРСР у причетності до її розв'язання. Також приховували або виправдовували злочини сталінізму, применшували масштаби жертв радянських репресій або ж стверджували про їхню доцільність. Нав'язували культ сили та зброї.

2 ЄВРОМАЙДАН. РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ. В. Янукович посилив диктатуру. Відбувалися фактичне розграбування державного бюджету, переділ влади наближеними до нього особами. Інтересами країни поступалися на користь Росії, яка наполегливо прагнула відновити свій вплив на теренах колишнього СРСР. Розвиток України фактично зупинився, корупція сягнула небачених масштабів.

У березні 2013 р. опозиційні сили започаткували акцію протесту «**Вставай, Україно!**». Проте бажаного результату вона не дала.

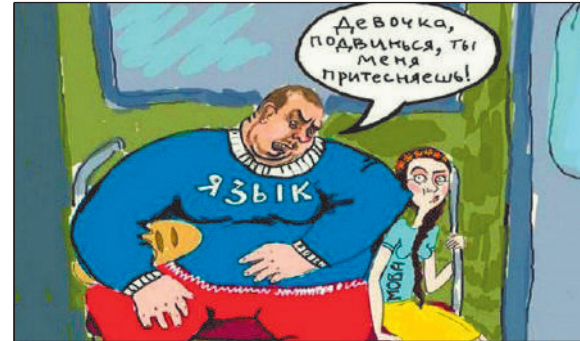
21 листопада 2013 р. Кабінет Міністрів України призупинив процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, фактично відмовившись від курсу на європейську інтеграцію

📺 НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

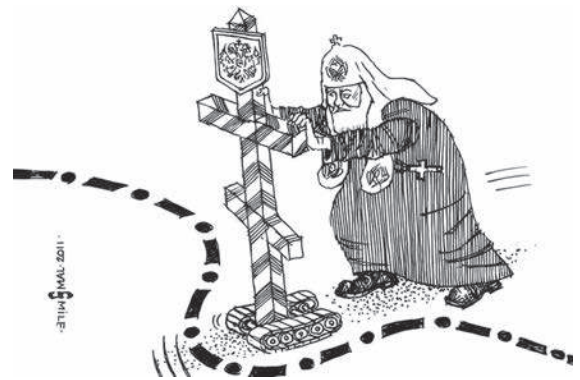

rnk.com.ua/110095

Перегляньте відеоролик «З чого почалася російсько-українська війна» і виконайте завдання до нього.

Карикатура. Написи: «Мова», «Дівчинко, посунься, ти мене утискаєш!». 2000-ні рр.

Карикатура на поширення «русского міра». 2000-ні рр.

? Що намагалися показати автори карикатур?

? Чому події листопада 2013 — лютого 2014 р. дістали назву Революція Гідності?

Акція «Вставай, Україно!» в Полтаві. Квітень 2013 р.

«Марш мільйона». 8 грудня 2013 р.

? Чим можна пояснити масовість акції протесту?

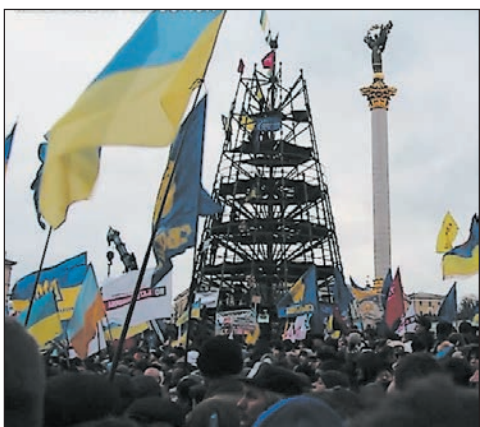
Євромайдан — масштабні акції протесту кінця 2013 — початку 2014 р. Поштовхом до протестів стала відмова уряду від європейського курсу, який українці пов'язували з реформуванням країни й поліпшенням рівня життя. Спроба уряду силою розігнати Євромайдан призвела до Революції Гідності, результатом якої стало усунення В. Януковича від влади.

України. На знак протесту і для висловлення своєї волі ввечері цього ж дня люди, переважно студентство, зібралися на Майдані Незалежності в Києві. Такі ж акції відбулися в інших містах України. Згодом вони дістали загальну назву **Євромайдан**. Однак В. Янукович на саміті Східного партнерства у Вільнюсі (Литва) відмовився підписати підготовлену Угоду про асоціацію з ЄС. А вранці 30 листопада підрозділ міліції спеціального призначення «Беркут» на Майдані Незалежності жорстоко розігнав людей, які виступали проти такого рішення. Понад 50 осіб було поранено.

У відповідь 1 грудня 2013 р. в Києві зібралося перше **віче** (під час протестів його проводили щонеділі опівдні) за участі від 700 тис. до 1,5 млн осіб. Люди вимагали відставки Кабінету Міністрів і розслідування подій 30 листопада 2013 р. Щоб дискредитувати народний виступ, влада спровокувала сутичку біля будівлі Адміністрації Президента, яка дала привід застосувати силу до учасників протесту. Бійці «Беркуту» знову вчинили жорстоке побиття, але це не зупинило людей. У центрі міста з'явився новий Майдан. Протестувальники вимагали усунення влади, проведення реформ і відновлення курсу на євроінтеграцію.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Після розгону мирної демонстрації 30 листопада 2013 р. із застосуванням сили влада виправдовувала свої дії заявою, що протести не дозволяли встановити новорічну ялинку на час зимових свят. Згодом ця ялинка, прикрашена плакатами й гаслами, стала одним із символів Євромайдану.

Недовстановлена новорічна ялинка на Майдані Незалежності. Грудень 2013 р.

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ ТА ПОЧАТОК РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

	Початок протестного Євромайдану в Києві (21 листопада 2013 р.)		Захоплення Слов'янська (12 квітня) диверсійним загонем російських найманців, керованих спецслужбами Російської Федерації
	Обласні державні адміністрації, що перебували під контролем прихильників Євромайдану станом на 28 січня 2014 р.		Межа території, яку прагнула взяти під контроль Росія
	Обласні центри, де тривало протистояння прихильників Євромайдану і влади		Території, де на виборах Президента України 25 травня 2014 р. більшість виборців віддали голоси за П. Порошенка
	«Кривавий четвер» у Києві 20 лютого 2014 р.		Райони, де через російську агресію президентські вибори не відбулися
	Початок агресії Росії проти України (20—27 лютого)		Концентрація російських військ на кордоні з Україною (квітень—серпень 2014 р.)
	Самоусунення В. Януковича з посади Президента України (22 лютого)		Межа районів проведення Антитерористичної операції (з 14 квітня 2014 р., з 30 квітня 2018 р. — Операція об'єднаних сил)
	Проросійські мітинги		Лінія російсько-українського протистояння на Донбасі восени 2014 р.
	Проголошення за підтримки російських диверсійних груп так званих Донецької (7 квітня), Харківської (7 квітня), Луганської (27 квітня) «народних республік»		
	Придушення проросійських виступів у Харкові (8 квітня) та Одесі (2 травня)		

- ?** 1. Де відбувалися ключові події Революції Гідності? 2. Який регіон України першим зазнав російської збройної агресії? 3. Коли російські найманці розпочали бойові дії на сході України?

Однак влада не дослухалася до вимог народу. Тоді 8 грудня на Майдані під час мітингу, який назвали «маршем мільйона», було прийнято рішення блокувати Урядовий квартал. Цього самого дня у Києві зруйнували пам'ятник В. Леніну. Це започаткувало процес, що дістав назву «ленінопад» (до кінця року в Україні було знесено понад 500 пам'ятників).

🎬 НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110099
 Перегляньте відеоролик «Що приховують у Кремлі про День Перемоги» і виконайте завдання до нього.

Світлове шоу під час концерту гурту
«Океан Ельзи». 14 грудня 2013 р.

▶ НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110095
Перегляньте відеоролик
«Ось чому історію в Росії
пишуть спецслужби»
і виконайте завдання
до нього.

У ніч проти 11 грудня 2013 р. кілька тисяч бійців «Беркуту» та внутрішніх військ напали на протестувальників на Майдані Незалежності й жорстоко побили. Уперше за багато століть кілька годин били дзвони Михайлівського монастиря, скликаючи людей на допомогу. До 5-ї години ранку на Майдан вийшли понад 15 тис. осіб. Зрештою силовики були змушені відступити.

Для протидії Майдану влада організувала **Антимайдан**, який зібрався на площі біля будівлі Верховної Ради та в Маріїнському парку. На Антимайдан масово звозили прихильників Партії регіонів зі східних і південних областей країни. Такі самі Антимайдани відбулися в інших містах України.

Ситуація знову загострилася після прийняття 16 січня 2014 р. десяти **«диктаторських законів»**, які значно обмежували права людей (блокування вебсайтів, покарання за встановлення наметів та звукового обладнання для мітингів, заборона носіння шоломів під час мітингів, перереєстрація організацій, які отримували фінансування з-за кордону тощо). Фактично в Україні узаконювали авторитарний диктаторський режим.

19 січня 2014 р. кілька сотень людей намагалися прорватися до будівлі Верховної Ради через блокпости підрозділів міліції. «Беркут» відповів світло-шумовими гранатами, сльозогінним газом, гумовими кулями та водометами (хоча використання водометів за мінусової температури заборонене міжнародними конвенціями). Найрадикальніше налаштовані протестувальники застосували палиці, каміння, «коктейлі Молотова», палили автомобільні шини. У ніч

Євромайдан у Харкові.
14 грудня 2013 р.

проти 21 січня влада організувала підпали автомобілів і напади на учасників демонстрацій. У відповідь жителі Києва почали формувати загони «Самооборони Майдану».

22 січня 2014 р. правоохоронні органи застосували щодо протестувальників вогнепальну зброю. Загинули активісти Майдану вірменин Сергій Нігоян, білорус Михайло Жизневський, українець Юрій Вербицький (був викрадений і потім знайдений мертвим). Також цього дня в сутичках дістали поранення понад 90 осіб. Для захисту загони «Самооборони Майдану» використовували шоломи, щити, палиці.

Протягом 22—27 січня прихильники Майдану встановили контроль над державними адміністраціями Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької, Хмельницької, Волинської, Рівненської, Чернігівської та Полтавської областей. На півдні й сході цього зробити не вдалося. У Черкасах було схоплено й ув'язнено 56 осіб. Розгін Євромайдану силовими засобами відбувся і в інших містах.

Події січня засвідчили, що влада не прагне мирного розв'язання ситуації.

Уранці 18 лютого протестувальники розпочали ходу до Верховної Ради України, де депутати мали розглянути зміни до Конституції України щодо обмеження повноважень Президента. Відмова реєструвати цей документ призвела до зіткнень і розстрілу Майдану. Силовики відтіснили людей до Майдану Незалежності, загинуло понад 20 осіб. Однак протистояння не припинилося та тривало вночі й протягом наступного дня. Силовики застосували бронетранспортери й водомети. Згорів Будинок профспілок.

Переговори лідерів опозиції з В. Януковичем не дали результатів. Уранці 20 лютого протестувальники зайняли Український дім, Жовтневий палац та відтіснили силовиків до Урядового кварталу. Наступ озброєних палицями й щитами людей проти вогнепальної зброї остаточно переломив хід подій на користь Євромайдану.

Було скликано позачергове засідання парламенту. Верховна Рада ухвалила постанову «Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей». У ній дії силовиків визнали незаконними, заборонялося застосування сили проти протестувальників надалі.

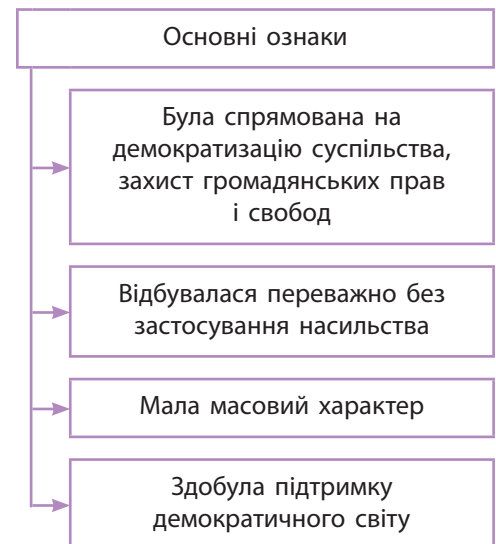
21 лютого лідери опозиції підписали з В. Януковичем угоду про врегулювання кризи в Україні.

Сергій Нігоян на Майдані. Січень 2014 р.

Революція Гідності — масовий громадянський протест, спричинений незаконними (антиконституційними) діями влади та спрямований на захист демократичних прав і свобод, припинення диктатури й відновлення конституційного правопорядку.

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ

Будинок профспілок у Києві під час пожежі.
19 лютого 2014 р.

Сутички в центрі Києва. 19 лютого 2014 р.

? Чому стала можливою така ситуація в центрі європейської столиці?

Протягом 48 годин передбачалося відновити дію Конституції України в редакції 2004 р. та сформувати коаліційний уряд. До вересня 2014 р. мали здійснити конституційну реформу; до грудня 2014 р. провести позачергові президентські вибори; прийняти нове виборче законодавство та обрати новий склад ЦВК; під наглядом Ради Європи розслідувати випадки насильства. Також влада та опозиція відмовилися від силових дій. Угоду засвідчили підписи представників зовнішньополітичних відомств Польщі, Німеччини, Франції (представник Росії відмовився поставити підпис). Того самого дня Верховна Рада ухвалила постанову про відновлення легітимного конституційного ладу (у редакції 2004 р.). Це означало, що буде сформовано новий уряд, а В. Янукович більше не може визначати склад уряду.

Увечері відбувся мітинг. Лідери «Самооборони Майдану» вимагали негайної відставки Президента. Уночі В. Янукович виїхав до Харкова, де мав відбутися з'їзд депутатів усіх рівнів південно-східних областей України, АР Крим і міста Севастополя. Проте не знайшовши там підтримки, він утік до Росії. Україну залишили й інші представники його режиму.

22 лютого 2014 р. Верховна Рада України підтримала постанову про звільнення В. Януковича з посади Президента України через його самоусунення від виконання обов'язків. Позачергові вибори Президента України було призначено на 25 травня 2014 р. Головою Верховної Ради України обрали **Олександра Турчинова**. Наступного дня на нього

Знесення пам'ятника В. Леніну в Бердичеві (Житомирська область).
22 лютого 2014 р.

? Висловіть припущення, чому для усвідомлення згубності комуністичної ідеології та злочинів комуністичного режиму українському суспільству знадобився тривалий час.

також поклали виконання обов'язків Президента України. 27 лютого 2014 р. Верховна Рада України призначила лідера фракції «Батьківщина» Арсенія Яценюка на посаду Прем'єр-міністра України. Був утворений новий уряд.

Події листопада 2013 — лютого 2014 р. дістали назву **Революція Гідності**, а 107 осіб, що загинули в боротьбі проти диктатури, назвали **Небесною Сотнею**. Усім їм було посмертно присвоєно звання Героя України. Загальна кількість постраждалих під час подій Революції Гідності склала близько 3 тис. осіб.

3 УГОДА ПРО АСОЦІАЦІЮ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄС. Курс України на євроінтеграцію був свідомим вибором громадян і ключовою вимогою Революції Гідності. Українська влада оголосила перспективу членства в ЄС стратегічним орієнтиром перетворень в Україні.

Угода про асоціацію між Україною та ЄС стала можливою після поступової зміни відносин від 1997 р. Це наслідок активної участі України в європейській політиці сусідства, до якої вона долучилася у 2003 р., та участі з 2008 р. у «Східному партнерстві» — політиці ЄС щодо країн-сусідів (Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Грузії, Молдови та України).

У вересні 2007 р. розпочалися переговори щодо Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Метою цього документа мали стати створення поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, посилення співробітництва в політичній та економічній сферах, доступ українських підприємців до внутрішнього ринку ЄС, а також адаптація українського законодавства до правової бази ЄС.

30 березня 2012 р. Україна попередньо підписала текст Угоди про асоціацію з ЄС і перш за все її економічну частину. 21 березня 2014 р. відбулося підписання політичної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а **27 червня 2014 р.** — повного тексту **Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони.** 16 вересня 2014 р. Угоду ратифікували Верховна Рада України і Європейський парламент.

1 вересня 2017 р. Угода про асоціацію між Україною та ЄС набула повної юридичної сили після її ратифікації парламентами всіх держав-членів ЄС.

Квіти, викладені Інститутською вулицею, на вшанування загиблих Героїв Євромайдану. 24 лютого 2014 р.

Алея Героїв Небесної Сотні в Києві

? Коли було укладено Угоду про асоціацію між Україною та ЄС?

ID-картка громадянина (громадянки) України — документ, що приходить на зміну паспортам старого зразка

СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- зміст імперської доктрини «руського міра»;
- причини, перебіг і зміст подій Євромайдану та Революції Гідності.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Листопад 2013 — лютий 2014 р. — Революція Гідності, повалення режиму В. Януковича.

2014 р. — підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Із якими подіями пов'язаний початок Євромайдану? 2. Укажіть хронологічні межі Революції Гідності. 3. Коли Угода про асоціацію між Україною та ЄС набула повної юридичної сили?
4. Складіть таблицю хронології подій Революції Гідності. 5. Наведіть перелік ключових слів, які розкривають та ілюструють зміст понять «реімперіалізація», «руський мір», «Євромайдан», «Революція Гідності», «Небесна Сотня». 6. Опишіть зміст прийнятих 16 січня 2014 р. «диктаторських законів». Як на них відреагувало суспільство? 7. Покажіть на карті (с. 245) основні події Революції Гідності. 8. Назвіть особливості Революції Гідності. Проілюструйте їх прикладами. 9. Поясніть, чому Угоду про асоціацію між Україною та ЄС називають цивілізаційним вибором України.
10. Визначте політичні, економічні, інформаційні та інші засоби тиску на Україну в контексті відродження прагнень Російської Федерації здійснити реімперіалізацію на теренах колишнього СРСР. Які наслідки це мало для України? 11. Охарактеризуйте передумови та значення Революції Гідності. 12. Доведіть, що перемога Революції Гідності стала свідченням сформованості громадянського суспільства України. 13. **Групова робота в класі.** Поміркуйте, чому в Україні були прихильники «руського міра». Поясніть свою думку. 14. Висловіть думку, які цінності захищали прихильники Майдану. Яких поглядів дотримувалися прихильники Антимайдану? 15. **Парна робота в класі.** Доведіть, що Росія активно використовує історичну пам'ять про СРСР і Другу світову війну для здійснення політики реімперіалізації. 16. **Колективна робота в класі.** Юристи вважають Революцію Гідності яскравим проявом реалізації українським народом власного «права на революцію (повстання)». Наведіть аргументи на підтвердження або спростування такої думки. 17. Дослідіть історичні витоки доктрини «руського міра». Доведіть, що вона стала ідеологічною основою реімперіалізації. Проілюструйте відповідь конкретними прикладами. 18. Висловіть думку, чому вшанування пам'яті героїв Небесної Сотні є проявом консолідації нації в питаннях підтримки євроінтеграційного курсу країни та цінності дотримання прав і свобод людини.

Марка Укрпошти «Пам'яті героїв Небесної Сотні». Художник К. Лавро. 2015 р.

§ 30. Початок війни Росії проти України

1 ПОЧАТОК РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ. ОКУПАЦІЯ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ КРИМУ. Першим об'єктом збройної агресії став Крим. Операція із захоплення Кримського півострова розпочалася **20 лютого 2014 р.** Цю дату вважають початком **російсько-української війни.**

26 лютого перед будівлею Верховної Ради Автономної Республіки Крим (АРК) відбулася акція сепаратистів, але вона була нівельована проукраїнським мітингом, ключову роль у якому відіграли кримські татари. Саме **26 лютого** відзначають як **День спротиву російській окупації Криму.**

У ніч проти 27 лютого парламент та уряд АРК захопили спецпідрозділи російських військ, над будівлею парламенту підняли прапор Російської Федерації. Того ж дня російські військовослужбовці захопили установи засобів масової інформації, зв'язку, аеропорт у Сімферополі, аеродром Бельбек у Севастополі, поромну переправу в Керчі. Невдовзі Чорноморський флот Російської Федерації заблокував військово-морські частини, де перебували кораблі Військово-морських сил України, а російські спецпідрозділи разом із незаконними збройними формуваннями, які називали себе «Самооборона Криму», блокували українські військові частини.

Після майже місячної облоги й силових дій російських військ військові об'єкти України в Криму були захоплені.

16 березня 2014 р. був проведений незаконний референдум щодо статусу АРК та міста Севастополя. Його бойкотувала більшість населення Криму, у тому числі кримські татари.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Розпочинаючи війну, російське керівництво ставило собі за мету знищення України як незалежної держави та відновлення Росії в межах кордонів СРСР і сфери його впливу (реімперіалізація). У 2003 р. Росія спровокувала конфлікт навколо лінії розмежування кордону двох держав біля острова Тузла в Керченській протоці. Цілеспрямовану підготовку до розв'язування війни Росія розпочала у 2007 р. Дії Росії проти України можна охарактеризувати як гібридну війну. Першим відкритим актом збройної агресії Російської Федерації стала окупація Криму. 24 лютого 2022 р. російські війська розпочали широкомасштабне вторгнення в Україну.

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109315

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати події російсько-української війни у 2014—2019 рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке гібридна війна? **2.** Що таке окупація? За курсом всесвітньої історії наведіть приклад окупації території після другої половини ХХ ст. **3.** Якими були причини й результати конфлікту навколо острова Тузла?

? Чому стала можливою окупація Кримського півострова?

Російсько-українська війна — бойові дії, які розпочала Росія проти України в лютому 2014 р.

Мітинг кримських татар під стінами Верховної Ради Автономної Республіки Крим. 26 лютого 2014 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Українські військові намагалися чинити опір російській окупації Криму. Так, на аеродромі Бельбек українські військові на чолі з полковником Юлієм Мамчуром без зброї розблокували військову частину. Морські піхотинці у Феодосії та моряки корабля «Черкаси» вчинили силовий спротив нападникам. Частина курсантів військово-морського ліцею в Севастополі відмовилася складати присягу на вірність Росії, а екіпажі морської авіації України змогли перегнати свої літаки з Криму до Миколаєва. Завдяки стійкості українських військових вдалося повернути частину техніки і майна армії та флоту України.

Команда корабля «Черкаси», яка найдовше чинила спротив російським загарбникам серед заблокованих кораблів ВМС України на озері Донузлав. Український прапор майорів на кораблі до 25 березня 2014 р.

18 березня 2014 р. В. Путін оголосив про прийняття АР Крим та міста Севастополя до складу Росії. Так Росія порушила міжнародне право та низку міжнародних договорів. США та країни ЄС засудили дії Росії і запровадили санкції щодо російського бізнесу й високопосадовців, заморозивши їхні закордонні активи та наклавши візові обмеження.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН визначає агресію як застосування збройних сил державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави, або будь-яким іншим чином, несумісним зі Статутом ООН. Агресивну війну названо злочином проти міжнародного миру.

Крім того, ця резолюція встановлює розширений порівняно з попередньою Конвенцією щодо визначення агресії 1933 р. перелік діянь, які є агресією:

- вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, що є наслідком такого вторгнення чи нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини;
- бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;
- блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави;
- напад збройними силами держави на суходільні, морські чи повітряні сили або морські чи повітряні флоти іншої держави;

- застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території іншої держави згідно з угодою з державою, яка їх приймає, шляхом порушення умов, передбачених цією угодою, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди;
- дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, надана нею в розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави;
- заслання державою чи від імені держави озброєних банд, угруповань та регулярних сил або найманців, що здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави тощо.

? За додатковими джерелами ознайомтеся із Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 3314 (XXIX) (Визначення агресії), Римським статутом Міжнародного кримінального суду та Статутом ООН (Розділ VII. Дії щодо загрози миру, порушень миру та актів агресії). Доведіть, що характер російсько-української війни для України — справедливий, визвольний, а для Росії — несправедливий, загарбницький.

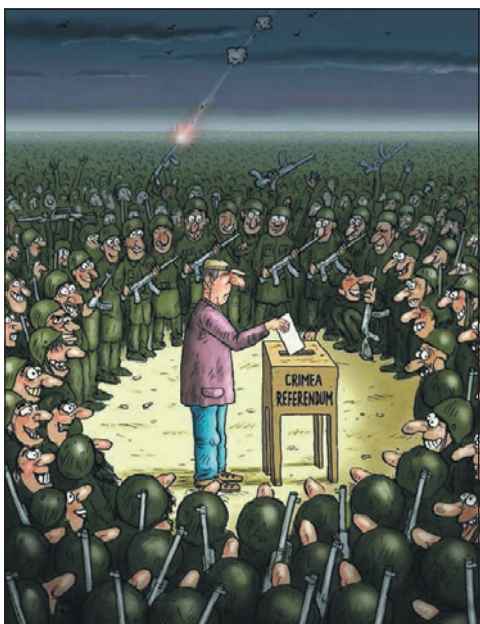
КРИМ у 1991—2021 рр.

? Виокремте на карті події, пов'язані з розв'язуванням Росією війни проти України.

Курсанти Севастопольського військово-морського ліцею виконують гімн України. Березень 2014 р.

Карикатура на незаконний референдум у Криму. 2014 р.

? На чому наголошує автор карикатури?

? Якими були хронологічні межі здійснення Антитерористичної операції (АТО)?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Злочин агресії є одним з основних злочинів у міжнародному кримінальному праві поряд із геноцидом, злочинами проти людяності та воєнними злочинами. У 1946 р. Міжнародний військовий трибунал визначив агресію вищим міжнародним злочином. У 2010 р. до Римського статуту Міжнародного кримінального суду було внесено остаточне визначення поняття. Так, злочин агресії — це планування, підготовка, ініціювання або здійснення акту агресії, який є грубим порушенням Статуту ООН особою, яка здійснює керівництво або контроль за політичними й воєнними діями держави.

? За додатковими джерелами здійсніть мінідослідження та підготуйте презентацію про злочин агресії.

2 ПОЧАТОК АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ (АТО) НА СХОДІ УКРАЇНИ. Після подій у Криму російські спецслужби спровокували проросійські виступи в інших регіонах України. Починаючи з 1 березня 2014 р. в Донецьку, Луганську, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні та Одесі відбулися спроби проголосити «народні республіки».

Найбільшого загострення ситуація набула у квітні-травні. Сепаратистський виступ у Харкові та інших містах зупинили українські правоохоронці та активісти. В Одесі не вийшло вчасно блокувати провокаторів. 2 травня сталася трагедія з багатьма жертвами.

12 квітня 2014 р. російський спецпідрозділ захопив відділ міліції у Слов'янську, потім — у Краматорську. Подібні збройні акції почали ширитися регіоном.

До кінця квітня Донецьк, Луганськ, Горлівка, Краматорськ, Слов'янськ, Лисичанськ, Маріуполь і загалом половина території й населення Луганської та Донецької областей опинилися під контролем незаконних збройних формувань, організованих Російською Федерацією.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про територіальну цілісність України. За підтримку документа проголосували 100 держав. 2 липня того самого року Парламентська Асамблея ОБСЄ визнала дії Росії «військовою агресією, неспровокованою і заснованою на абсолютно безпідставних припущеннях і приводах». Вона заявила про тверду підтримку суверенітету, політичної незалежності, єдності й територіальної цілісності України.

Українські підрозділи рухаються до кордону з Росією. 2014 р.

Український блокпост біля Слов'янська. 2014 р.

13 квітня 2014 р. Рада національної безпеки і оборони (РНБО) України оголосила про початок **Анти-терористичної операції (АТО)** на Донбасі.

Генеральна прокуратура України 17 травня визнала утворення на тимчасово окупованих територіях у Донецькій і Луганській областях **терористичними організаціями**.

Почали терміново формувати батальйони добровольців у складі Міністерства внутрішніх справ і Збройних Сил України (ЗСУ). Загалом було створено близько 30 батальйонів (1-й та 2-й батальйони Національної гвардії, «Айдар», «Азов», «Донбас», «Дніпро-1», «Київська Русь», «Київ-1», обласні територіальні батальйони тощо). Політичні партії та організації теж створювали добровольчі батальйони, або **добробати** («ДУК “Правий сектор”», «ОУН», «Карпатська Січ», «Свята Марія» та інші). З осені 2014 р. всі добробати були розпущені або перейшли до складу ЗСУ, Міністерства внутрішніх справ, Національної гвардії України.

📺 **НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ**

rnk.com.ua/110096
 Перегляньте відеоролик «Як з 1991 до 2014 р. знищували нашу армію» і виконайте завдання до нього.

Добробат (добровольчий батальйон) — військові, поліцейні та парамілітарні формування на добровільній основі. Добробати створювали від 2014 р. у відповідь на російську агресію з метою захисту територіальної цілісності та суверенітету України.

КІЛЬКІСТЬ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЗСУ в 1991—2018 рр. (тис. осіб)

Шеврони добровольчих батальйонів, створених у 2014 р.

? Яку роль відіграли добровольчі батальйони на початку російсько-української війни?

? Про що свідчить перемога П. Порошенка в першому турі президентських виборів?

Тим часом загальна кількість особового складу створених Росією незаконних збройних формувань на сході України перевищила 15 тис. осіб із російськими кадровими військовими. Вони мали танки, артилерію і реактивні системи залпового вогню («Град»).

3 ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ 2014 р. МИРНИЙ ПЛАН П. ПОРОШЕНКА. Після самоусунення В. Януковича від влади єдиним вищим легітимним органом влади залишилася Верховна Рада України.

Нагальною необхідністю стало проведення в Україні президентських виборів. Вони відбулися **25 травня 2014 р.** Перемогу на виборах здобув Петро Порошенко (54,7 % голосів).

Він запропонував план щодо відновлення миру, який підтримали провідні міжнародні організації та лідери держав. Також протягом 20—30 червня діяло одностороннє припинення вогню з боку українських військових. Зрештою бойові дії відновилися.

4 БОЙОВІ ДІЇ ВЛІТКУ 2014 р. МІНСЬКІ ДОМОВЛЕНОСТІ 2014 р. Протягом одного тижня наступом у північно-східному напрямку на території Донецької області українські війська пробрили «коридор» до селища Ізварине (Луганська область) уздовж кордону протяжністю близько 100 км і завширшки 10—20 км. Провести таку ж операцію на Луганщині не вдалося.

14 червня 2014 р. поблизу Луганського аеропорту російські найманці збили український військово-

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

План П. Порошенка щодо відновлення миру передбачав такі заходи:

- гарантії безпеки для всіх учасників переговорів;
- звільнення від кримінальної відповідальності тих, хто склав зброю і не здійснив тяжких злочинів;
- звільнення заручників;
- створення 10-кілометрової буферної зони на українсько-російському кордоні;
- виведення незаконних збройних формувань з території України;
- гарантований коридор для виходу російських найманців;
- роззброєння;
- створення у структурі Міністерства внутрішніх справ України підрозділу для ведення спільного патрулювання;

- звільнення незаконно захоплених адміністративних будівель у Донецькій і Луганській областях;
- відновлення діяльності місцевих органів влади;
- поновлення центрального теле- і радіомовлення в Донецькій та Луганській областях;
- децентралізація влади (шляхом обрання виконкомів), захист російської мови, проєкт змін до Конституції України;
- узгодження кандидатур губернаторів до виборів із представниками Донбасу (за умови погодження єдиної кандидатури, за умови розбіжностей — рішення приймає Президент України);
- дострокові місцеві й парламентські вибори;
- програма створення робочих місць у регіоні;
- відновлення об'єктів промисловості та соціальної інфраструктури.

Обстріл українських позицій із реактивної системи залпового вогню «Град» із боку російського кордону. Липень 2014 р.

Одне з місць падіння уламків літака Boeing 777, збитого російськими військами неподалік села Грабове (Донецька область). 17 липня 2014 р.

транспортний літак Іл-76. Загинули 49 десантників і члени екіпажу. Ця катастрофа зірвала плани України щодо накопичення сил для операції на кордоні. На цьому наступ військ України зупинився, а досягнутий раніше результат втратив значення, оскільки в руках незаконних збройних формувань залишилася ділянка кордону з Росією у 120 км. Через неї надходило підкріплення у вигляді російських найманців, зброї та боеприпасів, а згодом і регулярних військових підрозділів. До того ж затиснуті у вузькому «коридорі» українські військові опинилися під систематичним артилерійським обстрілом гармат і реактивних систем «Град» із боку російського кордону.

У ніч проти 11 липня 2014 р. зазнав обстрілу базовий табір українських військ під Зеленопіллям. Загинуло 37 солдатів і офіцерів. Згоріла велика кількість техніки. Це було перше безпосереднє масоване застосування регулярних військ Російської Федерації проти ЗСУ. Згодом артилерійський обстріл українських підрозділів із території Росії став постійним.

Дещо успішнішими були дії українських військових на центральному напрямку. Повільно просуваючись із заходу на схід, вони до середини липня звільнили Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ (зараз Бахмут), Дзержинськ (зараз Торецьк), Дебальцеве. На півдні було звільнено стратегічно важливе місто Маріуполь. Цього вдалося досягти без активних вуличних боїв, руйнувань і жертв серед мирного

? Визначте підсумки бойових дій у 2014 р.

Понівечений прапор 93-ї механізованої бригади, знайдений у машині, яку було обстріляно під Іловайськом 29 серпня 2014 р.

Українські бійці на Савур-Могилі. 8 серпня 2014 р.

? Підготуйте повідомлення про перебіг боїв за височину, що тривали з червня до кінця серпня 2014 р.

Батальйон «Донбас» у боях під Іловайськом. Серпень 2014 р.

Марко Паславський.
2014 р.

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Марко Паславський (позивний «Франко») — американець українського походження. Проживаючи в США, він зробив кар'єру військового. Залишивши військову службу, М. Паславський оселився в Україні, де вів успішну підприємницьку діяльність. У листопаді 2013 р. він став волонтером на Майдані, а у 2014 р. добровольцем пішов воювати на схід України й загинув у боях за Іловайськ. М. Паславський посмертно був нагороджений відзнакою «Народний Герой України».

населення. На початок липня все узбережжя Азовського моря та 100-кілометрова ділянка суходільного кордону на північ від нього повернулися під контроль України.

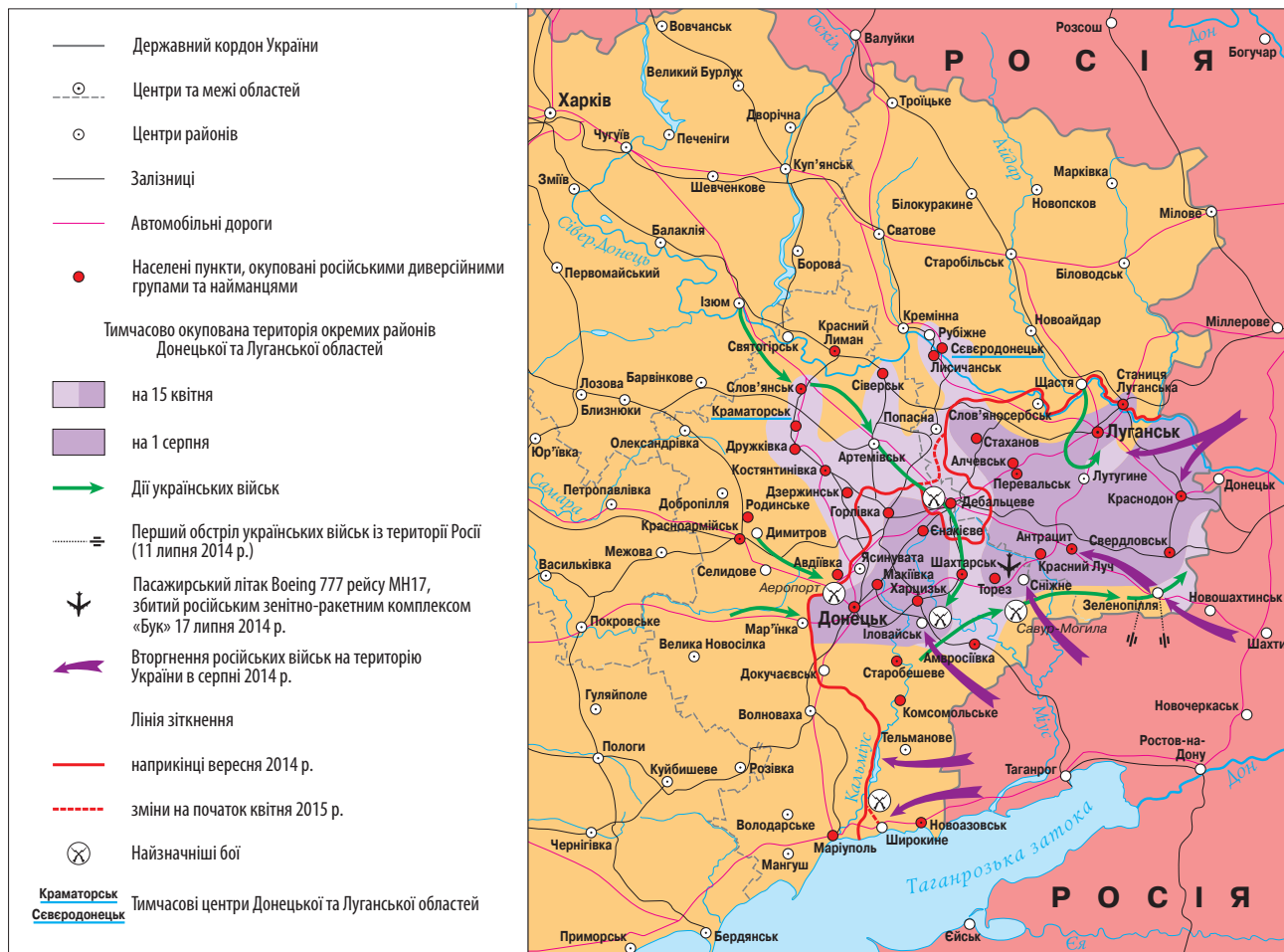
17 липня 2014 р. над територією Донецької області російським зенітно-ракетним комплексом «Бук» було збито пасажирський літак Boeing 777 компанії «Малайзійські авіалінії» рейсу MH17. Унаслідок цього злочину загинули всі пасажери та екіпаж літака (загалом 298 осіб, із них 80 дітей). Попри низку доказів Росія заперечувала свою причетність. США й країни Заходу посилювали санкції проти Росії.

Новий етап наступу української армії розпочався в серпні. Потужним танковим ударом вдалося пробити 40-кілометровий «коридор» від Дебальцевого до Тореза. Одночасно зустрічним ударом від кордону на північний захід ЗСУ відтіснили противника до лінії Іловайськ—Шахтарськ.

Важливим здобутком українських військ стало повернення контролю над курганом Савур-Могिला. Із цієї височини можна було стежити за пересуванням підрозділів, припасів із території Росії. Втрати окупаційних військ значно зросли. Щоб не дати можливість незаконним збройним формуванням отримувати постачання з Росії, українські війська розгорнули наступ на Красний Луч (зараз Хрустальний).

Станом на ранок 24 серпня донецьке угруповання противника було відрізано від луганського, тобто від ліній постачання з території Росії. На півночі українські війська звільнили Лисичанськ, Первомайськ

БОЙОВІ ДІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ у 2014—2015 рр.

(зараз Сокологірськ), Лутугине, Станицю Луганську та оточили Луганськ. Контрольована окупаційними військами територія зменшилася до однієї п'ятої від площі Луганської та Донецької областей.

Основне ударне угруповання російських регулярних військ перетнуло кордон у районі Амвросіївки й за потужної артилерійської підтримки почало наступ у західному напрямку — на Кутейникове—Старобешеве.

25—26 серпня 2014 р. російські війська просунулися на 35—40 км від кордону. У районі міст Іловайськ і Кутейникове вони оточили українські частини (у пастці опинилися підрозділи п'яти добробатів й окремі частини регулярних військ). 29 серпня колону українських військ, яка за домовленостями з Росією виходила з оточення безпечним гуманітарним коридором, було розстріляно. Загину-

? Простежте перебіг бойових дій на сході України у 2014—2015 рр.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Крім прямої збройної агресії, Росія чинила й економічний тиск на Україну. Була розв'язана торговельна війна. 16 липня 2014 р. припинилося постачання природного газу в Україну. Проте завдяки допомозі країн ЄС та США Україні вдалося організувати постачання природного газу з Європи. Згодом Україна взагалі відмовилася від російського природного газу. З окупованих територій України до Росії вивозили промислові об'єкти й сировину.

Квітка соняшника стала символом скорботи за загиблими героями на Донбасі. Соняшникові поля тоді набули червоно-чорного забарвлення. 5 серпня 2020 р. Кабінет Міністрів України офіційно визначив соняшник символом Дня пам'яті захисників України

? Чому квітка соняшника була обрана символом пам'яті захисників України, що загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність держави?

? Охарактеризуйте умови Мінських домовленостей. Коли було офіційно завершено проведення АТО?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Від початку збройної агресії Росія заперечувала присутність своїх військ в Україні. Під виглядом «гуманітарних конвоїв» відбувалося постачання незаконним збройним формуванням і російським найманцям зброї, боєприпасів і спорядження. Українські війська регулярно зазнавали обстрілів й атак.

ло понад 400 українських військових. Загалом втрати українських військ за п'ять днів боїв у районі Амвросіївки та Іловайська становили майже половину від втрат за весь час боїв.

Одночасно із цим окупаційні війська почали наступ уздовж узбережжя Азовського моря на Маріуполь, але були зупинені зусиллями добробату «Азов» та інших підрозділів ЗСУ.

На Луганщині українські війська також зазнавали атак. Перший натиск було зупинено зі значними втратами для росіян, але надалі українські війська були змушені зняти облогу Луганська. Вони залишили зруйнований аеропорт міста й відступили на північ, за річку Сіверський Донець, зосередивши свої сили біля стратегічно важливого міста Щастя. Загалом за десять днів контрольована російськими військами територія збільшилася вдвічі.

Попри вимушений відступ українська армія не була розгромлена. Втрати окупаційних військ у 5 разів перевищували українські.

У цій ситуації **5 вересня 2014 р.** в Мінську Україна та Росія, а також представники незаконних збройних формувань підписали угоду про тимчасове перемир'я та припинення вогню, а **19 вересня** — про розмежування сторін і відведення важкого озброєння з лінії зіткнення. Проте окупаційні війська не дотримувалися домовленостей.

5 АКТИВІЗАЦІЯ БОЙОВИХ ДІЙ. МІНСЬКІ ДОМОВЛЕНОСТІ 2015 р. На початку січня 2015 р. збройне протистояння знову загострилося. Українські підрозділи з 9 грудня 2014 р. в односторонньому порядку дотримувалися «режиму тиші». Скориставшись цим, окупаційні війська зайняли вигідні позиції для атак у районі Бахмутської траси, Донецького аеропорту, Дебальцевого. Загалом вони захопили нову територію площею понад 500 км².

У середині січня перемир'я було остаточно зірвано, і російські війська розгорнули зимовий наступ із метою захоплення всієї території Донецької і Луганської областей. Також вони прагнули примусити Україну погодитися на вимоги Росії: федералізацію України, відновлення Україною фінансування соціальної сфери на території Донецької і Луганської областей, відмову України від євроінтеграції.

Спочатку основні бої точилися в районі Донецького аеропорту. Російські війська й незаконні збройні формування зруйнували башту аеропорту та захо-

пили старий і половину нового терміналу. Українські підрозділи не змогли закріпитися на околиці Донецька. 22 січня російські диверсанти змогли зсередини підірвати новий термінал. Українські бійці залишили позиції в аеропорту. Проте вони зберегли вогневий контроль над аеропортом і закріпилися на західній його околиці та вздовж злітної смуги (селища Піски, Водяне, Опитне). У боях за аеропорт, що тривали з травня 2014 р., російські сили втратили близько 800 бійців і сотні одиниць техніки. Українські втрати склали близько 250 осіб.

У той самий час російські війська завдали танкового удару в напрямку Лисичанська на Бахмутській трасі. Однак цей наступ був зупинений із великими втратами для них.

27 січня — 18 лютого 2015 р. основні бої розгорнулися навколо Дебальцевого. Тут росіяни кинули в бій усі свої боездатні частини, намагаючись оточити українські війська. Українські підрозділи відбили танкові атаки, завдавши противнику відчутних втрат.

Під час зимового наступу російські війська здійснили нові злочини проти українського цивільного населення. 24 січня було завдано ракетного удару по житлових кварталах Маріуполя, а 10 лютого — Краматорська, жертвами яких стали сотні мирних жителів. Верховна Рада України звернулася до міжнародної спільноти щодо визнання Російської Федерації державою-агресором.

Руїни Донецького аеропорту. 2015 р.

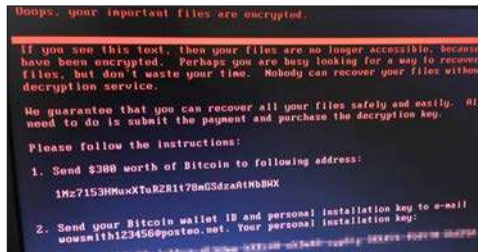
? За додатковими джерелами сформулюйте історичне значення подій навколо Донецького аеропорту.

ЦІКАВІ ФАКТИ

За українськими бійцями ЗСУ і добровольчих формувань, які брали участь в обороні Донецького аеропорту, закріпилася назва **«кіборги»** (кіборг — біологічний організм, що містить механічні або електронні компоненти). Так їх уперше назвав російський найманець, який намагався пояснити, чому його підрозділи довго не могли захопити аеропорт.

ЦІКАВІ ФАКТИ

«Нормандською четвіркою» назвали дипломатичну групу представників чотирьох країн: України, Росії, Німеччини й Франції щодо врегулювання ситуації на сході України. Уперше вони зустрілися 6 червня 2014 р. в Нормандії, що на півночі Франції. Через назву місця зустрічі її формат дістав назву «нормандський» (діяв до 2018 р.)

Екран комп'ютера після ураження вірусом Petya.A. 2017 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Війна проти України велася і в кіберпросторі. У 2017 р. Росія здійснила найбільшу хакерську атаку на об'єкти промисловості та державні установи України, запустивши вірус Petya.A.

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

3 інтерв'ю одного із захисників Донецького аеропорту

У сам аеропорт вони [волонтери] не могли прорватися, але привозили допомогу на український блокпост у Піски. Вони везли їжу, предмети гігієни, одяг і взуття, тепловізори, приціли та інше спорядження. Усе це нам передавали від простих українців. Ми знали, що про нас пам'ятають, відчували підтримку народу.

? 1. Чим волонтери забезпечували військових? 2. Чи можна стверджувати, що волонтерська допомога піднімала їхній моральний дух?

10 лютого українські війська перейшли в наступ і звільнили чотири населені пункти, просунувшись у східному напрямку на 10—20 км і забезпечивши нову лінію оборони Маріуполя. Основні бої йшли поблизу села Широкине.

11—12 лютого 2015 р. у Мінську відбулися нові переговори лідерів України, Росії, Німеччини та Франції, яких назвали «Нормандською четвіркою». Було укладено нову угоду, що передбачала припинення вогню з 15 лютого й низку заходів, які конкретизували процес реалізації угод, підписаних у вересні 2014 р. Країни Заходу запровадили чергові санкції проти Росії.

Незважаючи на нові домовленості, регулярні російські підрозділи й найманці посилили натиск на Дебальцевській дузі. Їм удалося прорватися до траси, якою здійснювали забезпечення українських з'єднань на виступі. Виникла загроза оточення українських військ кількістю понад 2 тис. бійців.

Зрештою наприкінці лютого українське командування провело вдалу операцію, вивівши свої частини з оточення. Окупанти втратили близько 3,5 тис. солдатів і понад 100 одиниць бойової техніки. Українські втрати склали близько 200 осіб загиблими. Становище на фронті тимчасово стабілізувалося. Проте не вщухали позиційні бої біля міста Щастя, сіл Піски й Широкине та на інших ділянках.

Чергове загострення ситуації на фронті відбулося влітку 2015 р. Найнебезпечнішим був наступ російських військ 3 червня на Мар'їнку, але його вдалося зупинити.

По всій довжині фронту (350 км) було створено три лінії оборони з фортифікаційними спорудами. Стрімко зростає збройний потенціал ЗСУ завдяки як власному виробництву, так і міжнародній допомозі.

Звільнені за умовами обміну українці.
28 грудня 2017 р.

США погодилися надати Україні «летальну» (смертоносна) зброю, переважно гранатомети. Зрештою бойові дії набули позиційного характеру. Також чинником стримування була спеціальна моніторингова місія Організації з безпеки та співробітництва в Європі, що діяла на лінії розмежування відповідно до Мінських домовленостей.

17 березня 2015 р. Верховна Рада України визначила окремі райони Донецької і Луганської областей **тимчасово окупованими територіями України**.

30 квітня 2018 р. П. Порошенко оголосив про завершення АТО на сході України та початок **Операції об'єднаних сил (ООС)**. Це свідчило про те, що керівництво бойовими підрозділами переходило від СБУ до командувача Об'єднаних сил (тобто до ЗСУ). Якщо АТО переважно виконувала функцію стримування, то метою ООС було звільнити територію України від російських окупаційних військ і захищати територіальну цілісність країни.

Під час бойових дій не припинялися переговори контактної групи в Мінську. Вдалося звільнити більшість полонених і заручників, переважно завдяки тиску світової громадськості.

Тимчасово окупована територія

України — територія України (сухопутна територія, внутрішні морські води й територіальне море України, повітряний простір над територіями), захоплена збройними силами Російської Федерації та керованими нею незаконними збройними формуваннями.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Війна Росії проти України забрала життя багатьох людей, призвела до втрат в економічній та фінансовій сферах; 7 % території України було окуповано (Кримський півострів та окремі райони Донецької і Луганської областей). Кількість жертв на 2018 р. перевищила 4 тис. осіб. Близько 1,5 млн людей вимушено залишили свої домівки. Було втрачено 15 % ВВП та 25 % промислового потенціалу країни (у тому числі 80 % родовищ при-

родного газу та 10 % портової інфраструктури). Інфляція у 2014 р. склала 25 %, а у 2015 р. зросла до 43,3 %. Прямі іноземні інвестиції впали до рівня історичного мінімуму. Дефіцит бюджету зріс до 14 %. На початку 2015 р. золото-валютні резерви зменшилися майже втричі — до 5,6 млрд дол. Гривня знецінилася, стрімко сягнувши п'ятикратного падіння вартості. Ситуацію вдалося стабілізувати за два роки. У 2018 р. ВВП зріс на 3,5 %.

Плакат, який відображає волонтерську діяльність

? Яку роль волонтерський рух відіграв у зміцненні обороноздатності України?

Логотип одного з волонтерських фондів, що постав у 2014 р.

Волонтерський рух — добровільна благодійна суспільно корисна діяльність окремих осіб або організацій із реалізації певних проєктів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Основним напрямом діяльності волонтерів у 2014 р. стала допомога українській армії та пораненим. За оцінками дослідників, у 2014 р. систематично займалися волонтерством 14,5 тис. осіб і понад 2,5 тис. організацій. Третина жителів України надавали фінансові ресурси, а ще чверть передавала допомогу через волонтерські організації.

Волонтерка на Майдані. 2014 р.

? Що спонукало людей до активної волонтерської діяльності?

6 ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ. УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА. Волонтерський рух виник стихійно з початком агресії Росії проти України в Криму і на Донбасі. Поступово він набув організаційних форм і став чинником стримування агресії, реформування українського війська та державних інституцій, становлення громадянського суспільства.

У листопаді 2014 р. близько 30 волонтерських груп об'єдналися в громадську організацію «Асоціація народних волонтерів України». Була створена Рада волонтерів при Міністерстві оборони України, а трьох волонтерів призначили заступниками міністра.

Активну позицію в допомозі Україні посіли й організації української діаспори. Вони чинили вплив на уряди країн світу, спонукали до запровадження санкцій проти Росії, допомагали Україні в лікуванні поранених бійців, налагодженні гуманітарної допомоги біженцям тощо.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Коли розпочалася операція Росії із захоплення Кримського півострова? 2. Назвіть хронологічні межі Антитерористичної операції на сході України, оборони Донецького аеропорту, трагедії біля міста Іловайськ.
3. Коли відбулося перше безпосереднє масоване застосування регулярних військ Російської Федерації проти ЗСУ?
4. Наведіть факти, що підтверджують гібридний характер російсько-української війни. 5. Поясніть, чому Російська Федерація використовувала практику проведення незаконних референдумів під час захоплення

українських територій. **6.** Сформулюйте зміст Мінських домовленостей. Поясніть, чому, крім представників української і російської сторін, їх підписали представники окупаційних адміністрацій. **7.** Складіть перелік ключових слів, що пояснюють зміст понять «гібридна війна», «російсько-українська війна», «злочин агресії». Проілюструйте ці поняття історичними фактами. **8.** У чому полягає героїзм добробатів і «кіборгів»? **9.** Покажіть на карті (с. 259) тимчасово окуповані території України станом на березень 2015 р., основні регіони й місця бойових дій російсько-української війни 2014—2019 рр. **10.** Складіть хронологію основних подій АТО та ООС. **11.** Висловіть обґрунтоване судження щодо ролі волонтерського руху в боротьбі з Росією.

12. Проаналізуйте внутрішнє становище України в лютому 2014 р., стан її Збройних Сил. Зробіть висновки, чому стала можливою окупація Кримського півострова. **13.** Охарактеризуйте причини й передумови окупації частин Луганської та Донецької областей. **14.** Визначте та охарактеризуйте роль добровольчих батальйонів у стриманні російської агресії в глиб України навесні 2014 р. **15.** Охарактеризуйте перебіг бойових дій на Донбасі у 2014—2015 рр. Зробіть висновки щодо причин успіхів і невдач ЗСУ. **16.** Доведіть, що збиття пасажирського літака Boeing 777 рейсу MH17 є порушенням Росією норм міжнародного гуманітарного права. **17. Групова робота в класі.** Дослідіть питання міжнародної підтримки України в умовах війни. Висловіть думку, у чому полягала роль «Нормандської четвірки». **18. Колективна робота в класі.** Проведіть дискусію за темою «Мінські домовленості: за і проти». **19.** Підготуйте історичну довідку за темами (на вибір): 1) «Добровольчий і волонтерський рухи в перші роки російської агресії»; 2) «Оборона Донецького й Луганського аеропортів»; 3) «Іловайська трагедія»; 4) «Бої за Дебальцеве».

Український військовий на позиції під час першого бою за Донецький аеропорт, що відбувся 26 травня 2014 р. Незаконні збройні формування, організовані РФ на Донбасі, втратили майже половину бойовиків із 220 осіб, що намагалися захопити аеропорт. Бійці ЗСУ не втратили жодного зі 130 військовослужбовців, що брали участь у бою. Проте це був лише початок 242-денної оборони Донецького аеропорту

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- початок російсько-української війни;
- Мінські домовленості.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

20 лютого 2014 р. — початок російсько-української війни.

Березень 2014 р. — окупація Росією Автономної Республіки Крим.

Квітень 2014 — квітень 2018 р. — Антитерористична операція (АТО) на сході України.

26 травня 2014 — 22 січня 2015 р. — оборона Донецького аеропорту.

Травень 2014 р. — обрання П. Порошенка Президентом України.

Серпень 2014 р. — бої під Іловайськом.

Вересень 2014, лютий 2015 рр. — Мінські домовленості щодо врегулювання воєнної ситуації на сході України.

27 січня — 18 лютого 2015 р. — бої за Дебальцевський виступ.

30 квітня 2018 р. — початок Операції об'єднаних сил (ООС) на сході України.

§ 31. Внутрішньополітичне становище України у 2014—2019 рр.

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109242

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати внутрішнє становище та зовнішньополітичну діяльність України в умовах російсько-української війни у 2014—2019 рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які події Революції Гідності відбулися 18—20 лютого 2014 р.? 2. У чому полягає роль громадянського суспільства України в перемозі «помаранчевої революції» та Революції Гідності? 3. Коли почалася війна Росії проти України? 4. Які території Росія загарбала у 2014—2015 рр.?

? 1. Якими були підсумки дострокових виборів до Верховної Ради України 2014 р.? 2. У чому проявився процес декомунізації? Коли в Україні його було законодавчо закріплено?

Люстрація — заборона високопосадовцям, які скомпрометували себе співпрацею зі злочинним режимом, упродовж певного часу або довічно працювати на державній службі.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Механізми боротьби з корупцією в Україні впроваджували зі значними труднощами. Загальмувалися судова реформа й реформа прокуратури. Усе це на тлі зниження життєвого рівня населення призвело до падіння довіри до уряду.

1 ДОСТРОКОВІ ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 2014 р. ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМ. 25 серпня 2014 р. Президент України П. Порошенко публічно оголосив про рішення достроково припинити повноваження Верховної Ради VII скликання. Також було запущено процес **люстрації**. 9 жовтня 2014 р. П. Порошенко підписав Закон «Про очищення влади». Фінальна версія закону обмежила право високопосадовців режиму В. Януковича обіймати посади в органах влади на п'ять і десять років (залежно від категорії). 14 жовтня було створено Національну раду з питань антикорупційної політики як консультативно-дорадчий орган при Президенті. Крім того, Верховна Рада України прийняла Закон «Про прокуратуру», який заборонив органам прокуратури втручатися в цивільне життя, чинити вплив на громадян і бізнес.

Дострокові вибори до Верховної Ради України відбулися 26 жовтня 2014 р. Їх проводили за змішаною системою (депутатів обирали за партійними списками та в мажоритарних округах). Як і під час президентських виборів, не мала змоги проголосувати більшість населення тимчасово окупованого Росією Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей. У новообраному парламенті утворилася більшість у складі 302 депутатів.

На першому засіданні Головою Верховної Ради України обрали Володимира Гройсмана, а Прем'єр-міністром — А. Яценюка. Згодом був сформований і новий уряд, до якого увійшли іноземні спеціалісти.

Уряд А. Яценюка за півтора року роботи зумів зупинити падіння економіки, наповнити державну скарбницю, забезпечити фінансування армії, реструктуризувати борг України, підписати Угоду про асоціацію з ЄС, розпочати реформи в Міністерстві внутрішніх справ України та ЗСУ для переходу на стандарти НАТО, започаткувати процес децентралізації системи управління державою (було збільшено фінансову базу місцевих органів влади) тощо. Позитивно для України було розв'язане питання про безвізовий режим із ЄС.

Перші серйозні розбіжності в коаліції проявилися під час голосування за закон про децентралізацію. У грудні 2015 р. виникла політична криза, яка

Мітинг під стінами Верховної Ради України з вимогою люстрації. Серпень 2014 р.

? Чому гасло про проведення люстрації стало актуальним лише після Революції Гідності?

Голова Верховної Ради України В. Гройсман, Президент України П. Порошенко та Прем'єр-міністр України А. Яценюк. 2015 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Рішення Президента України про дострокове проведення виборів до Верховної Ради України стало логічною та очікуваною відповіддю на один із ключових запитів українського суспільства про перезавантаження влади: згідно із соціологічними опитуваннями 80 % громадян України підтримували необхідність проведення позачергових виборів парламенту. Цим було також реалізовано одну з головних вимог Революції Гідності, оскільки вибори до парламенту є найкращим способом люстрації.

тривала майже три місяці. Зрештою відбулася зміна уряду й керівництва Верховної Ради України. Прем'єр-міністром став В. Гройсман, Головою Верховної Ради — Андрій Парубій.

Ключовою проблемою цього періоду стала боротьба з корупцією. Із цією метою за підтримки США та ЄС було створено низку антикорупційних органів. Також були започатковані реформи пенсійної системи й соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я тощо.

У цей період набув системного характеру важливий для України історичний процес, що розпочався

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Декомунізація в Україні розпочалася після розпаду СРСР, але набула системного характеру після ухвалення 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України низки законів. Метою цих заходів було позбавлення України символів комуністичного тоталітарного режиму, переосмислення його спадщини, утвердження демократичних цінностей.

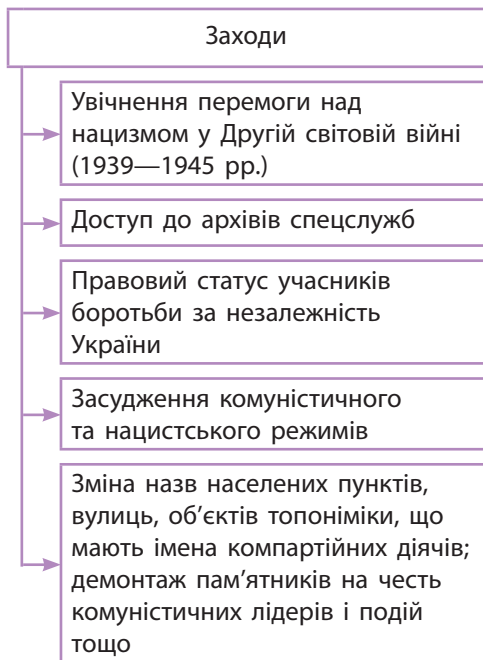
У вересні 2014 р. в Україні набула поширення так звана «смітників люстрація» — вкидання чиновників у смітники. Ці дії супроводжувалися закликами до високопосадовців «звільнити» в такий спосіб свої робочі місця.

Декомунізація — система заходів, що спрямовані на звільнення від впливу та наслідків комуністичної ідеології в усіх сферах життя країни й суспільства.

СКЛАД ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ВИБОРІВ 26 жовтня 2014 р.

Назва	Депутати, обрані в одномандатних округах	Депутати, обрані за партійними списками	Загальна кількість депутатів
Партія «Блок Петра Порошенка»	69	63	132
Самовисуванці	96	0	96
Партія «Народний фронт»	18	64	82
Об'єднання «Самопоміч»	1	32	33
Партія «Опозиційний блок»	2	27	29
Радикальна партія Олега Ляшка	0	22	22
ВО «Батьківщина»	2	17	19
ВО «Свобода»	6	6	
Партія «Сильна Україна»	1	1	
Партія «Воля»	1	1	
ВАО «Заступ»	1	1	
Партія «Правий сектор»	1	1	
Усього	198	235	413

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ

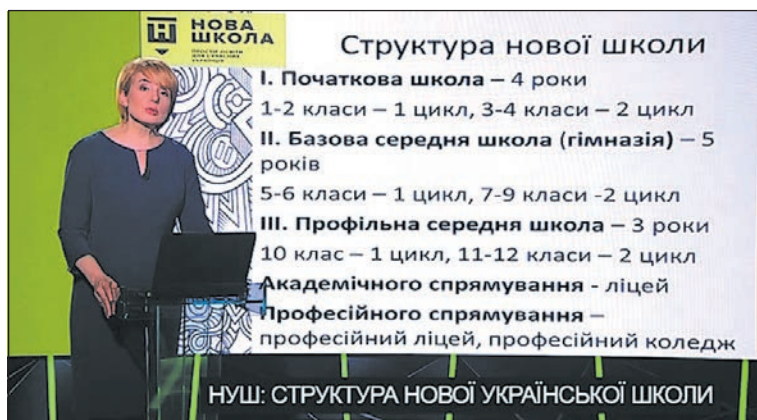
ще після розпаду СРСР і дістав назву **декомунізація**. Україна позбавлялася символів комуністичного тоталітарного режиму, активніше йшло переосмислення його спадщини, утвердження демократичних цінностей. 15 травня 2015 р. П. Порошенко підписав пакет законів, за якими комуністичний режим було прирівняно до націонал-соціалістичного (нацистського), заборонено радянську символіку та відкрито архіви радянських спецслужб. А через три місяці Міністерство юстиції України заборонило Комуністичній партії брати участь у всіх виборах і позбавило її статусу політичної партії.

Усі зміни й реформи були спрямовані на те, щоб Україна стала повноправним членом НАТО і ЄС. Цей курс був закріплений на законодавчому рівні. 7 лютого 2019 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору)».

2 ЗАКРІПЛЕННЯ СТАТУСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.

Значне погіршення становища української мови спостерігалось з 2012 р. після прийняття Закону «Про

? У чому полягає важливість законодавчого закріплення статусу української мови як державної?

Міністерка освіти і науки України Лілія Гриневич презентує проєкт НУШ. 2016 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 2016 р. були розроблені заходи з реформування освіти, що дістали назву «Нова українська школа» (НУШ).

Реформа передбачала зміну підходу до навчання:

- перехід від запам'ятовування фактів до розвитку критичного мислення;
- навчання через діяльність, досліди, проєкти, ігри тощо;
- урахування індивідуальних потреб та інтересів учнівства тощо.

засади державної мовної політики». Відтоді вперше за роки незалежності зменшилася частка школярів, які навчалися українською мовою, а книг українською мовою було надруковано менше половини від загального накладу в державі. Після Революції Гідності в лютому 2014 р. народні депутати скасували цей закон. У 2018 р. зрештою це підтвердив Конституційний Суд України.

25 квітня 2019 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Це зустріло сильний опір

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Стаття 10 Конституції України та стаття 1 Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» визначають, що державною мовою в Україні є українська. Закон регулює функціонування і застосування української мови як державної у сферах суспільного життя на всій території України. Статус державної відповідає державотворчій ролі української нації, яка історично проживає на території України, становить абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі та є однією з основ конституційного ладу в Україні.

Виставка інноваційного обладнання для НУШ. 2017 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Запровадження у 2017 р. Верховною Радою України мовних квот на радіо, телебаченні, державна підтримка кіновиробництва надали значний стимул розвитку української музики та кінематографу.

Мова — не лише засіб людського спілкування, а й визначальний чинник ідентифікації українців як нації

Переможниця «Євробачення» Джамала
(Сусана Джамаладінова). 2016 р.

Постер фільму «Кіборги». Режисер
Ахтем Сєйтаблаєв. 2017 р.

проросійських сил. Конституційний Суд України визнав закон відповідним Конституції України, а мовне питання визначив одним із головних політичних інструментів геополітичної експансії Російської Федерації. Наголошувалося, що «загроза українській мові рівносильно є загрозою національній безпеці України».

Утвердження статусу української мови як державної сприяло розвитку української культури.

У 2014—2019 рр. було засновано культурні установи, покликані підтримувати українську культуру, просувати її та поповнювати новими зразками: Український культурний фонд, Український інститут книги, Український інститут.

У 2014—2019 рр. вийшло 110 фільмів українського виробництва, більшість із них українською мовою. Фільми «Плем'я» (режисер Мирослав Слабошпицький), «Поводир» (режисер Олесь Санін), «Кіборги» (режисер Ахтем Сєйтаблаєв) та інші здобули нагороди на міжнародних фестивалях.

Українська музика стала різноманітнішою і популярнішою. З'явилося багато нових гуртів і виконавців («Без обмежень», «The Hardkiss», «Kozak System», «O.Torvald», «KAZKA», «Go_A», «Vivienne Mort», Ірина Федишин, MONATIK, DZIDZIO, Злата Огневич та інші). Важливою стала перемога співачки Джамали на Євробаченні у 2016 р.

Українську літературу збагатили нові прозові та поетичні твори, які досліджували актуальні теми українського життя (автори Юрій Іздрик, Юрій Винничук, Сергій Жадан, Тарас Прохасько, Юрій Андрухович).

Виступ гурту «Go_A» на пісенному конкурсі «Євробачення». 2021 р.

Також війна підштовхнула до глибших мистецьких роздумів творців, що працюють в інших галузях. Їхні оригінальні твори репрезентували українську культуру на світовому рівні. Це українські художники (Влада Ралко, Ілля Чичкан, Анатолій Криволап, Віктор Сидоренко, Олег Тістол, Оксана Мась, Назар Білик, Жанна Кадирова, Максим Мамсіков, Нікіта Кадан, Олександр Ройтбурд та інші), фотографи (Олександр Ладанівський, Євген Малолетка, Мстислав Чернов, Саша Самсонова, Олександр Чекменьов та інші) та скульптори (Андрій Васильченко, Леонід Козлов, Тетяна Белащук та інші).

З УТВОРЕННЯ КАНОНІЧНОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ (ПЦУ). У 2018 р. склалися умови для об'єднання всіх православних конфесій у єдину помісну Українську православну церкву. Вселенський Патріарх Варфоломій і церковний Собор визнали незаконними приєднання Київ-

Влада Ралко. 2014 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

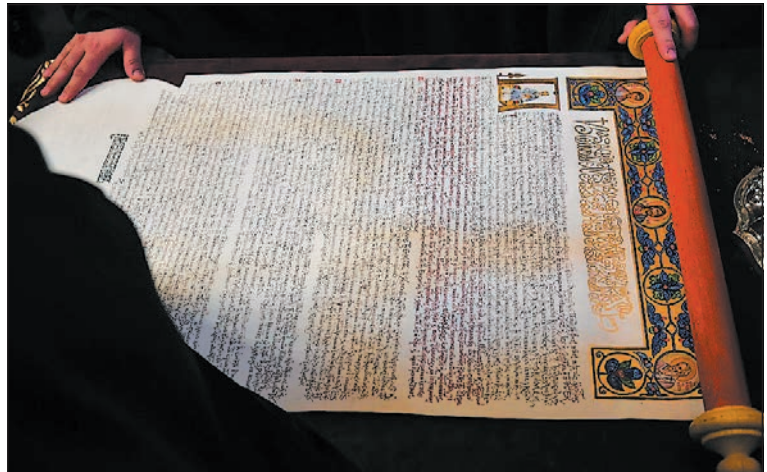
Із метою запобігання асиміляції українців 22 січня 2024 р. Президент України В. Зеленський видав Указ «Про історично населені українцями території Російської Федерації». Кабінету Міністрів України було доручено розробити план дій щодо збереження національної ідентичності українців у Росії:

- зібрати й вивчити факти про злочини проти українців на території Росії, політику російщення, політичні репресії та депортації українців;

- активізувати роботу із протидії дезінформації та пропаганді РФ щодо історії та сьогодення українців у Росії;
- розвивати взаємодію між українцями та поневоленими Росією народами;
- спільно з Національною академією наук України забезпечити підготовку й поширення матеріалів про історію українського державотворення;
- передбачити висвітлення в навчальних програмах правдивої історії етнічних українців на історично населених ними землях у межах РФ.

? Коли була утворена Православна церква України (ПЦУ)? Яке це мало значення для зміцнення української національної ідентичності?

Томос про автокефалію Православної церкви України. 7 січня 2019 р.

Томос — документ про надання автокефалії новій помісній церкві, що визначає її канонічний статус і права, включає інші важливі питання церковного життя. Автокефалія означає, що церква стає незалежною та самоврядною структурою. Вона має право обирати свого настоятеля, вирішувати внутрішні питання без втручання інших церков.

ської митрополії до Москви в 1686 р., накладання анафем на гетьмана Івана Мазепу та Патріарха УПЦ КП Філарета. Також було ухвалено рішення про надання **Томоса** Українській православної церкві.

15 грудня 2018 р. відбувся **об'єднавчий Собор**, на якому було ухвалено рішення про створення **єдиної Православної церкви України (ПЦУ)**. Митрополитом обрали **Епіфанія** (світське ім'я Сергій Думенко). **6 січня 2019 р.** він отримав Томос від Константинопольського Патріарха Варфоломія.

РПЦ заявила про розрив відносин зі Вселенським Патріархом.

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

Рішення Священного Синоду Вселенського (Константинопольського) патріархату (11 жовтня 2018 р.)

Під головуванням Його Всесвятості Вселенського Патріарха Священний Синод, зібраний на чергове засідання з 9 по 11 жовтня 2018 р., вивчив і обговорив пункти свого порядку денного. Синод ...обговорив, зокрема, церковні справи України і після детальної дискусії постановив: підтвердити раніше прийняте рішення про те, що Вселенський патріархат береться до надання автокефалії Українській церкві. Відновити ставропігію Вселенського Патріарха в Києві, одну з його численних ставропігій в Україні, які існували там завжди. Задовольнити клопотання по апеляції Філарета (Денисенка), Макарія (Малетича) та їхніх послідовників, оголошених розкольниками не з догматичних причин, відповідно до канонічної прерогативи Константинопольських Патріархів і в зв'язку з отриманням петиції від ієрархів і духовенства всіх автокефальних церков. Таким чином, вищезгадані

особи канонічно відновлені у їхньому статусі ієрархів і священнослужителів, їхні послідовники повернуті в лоно церкви. Скасувати юридичні зобов'язання синодального листа 1686 р., який був виданий в обставинах того часу і надавав право Московському Патріарху призначати митрополита Київського, обраного асамблеєю священнослужителів його єпархії, який зобов'язаний славити Вселенського Патріарха як першого в ієрархії під час кожної служби, проголошуючи й підтверджуючи свою канонічну залежність від константинопольської матері-церкви. Звернутися до всіх сторін із закликком уникати захоплення церков, монастирів та інших об'єктів, а також будь-якого іншого акту насильства і відплати в ім'я миру і християнської любові.

- ? 1. Які рішення ухвалив Священний Синод?
2. Які наслідки вони мали?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Назвіть роки президентства П. Порошенка. **2.** Що таке люстрація? Яке коло осіб підпадають під люстрацію? **3.** Що таке декомунізація? Якими були її результати? **4.** Коли була створена ПЦУ? Хто її очолив? **5.** Як називається та коли був прийнятий закон України, який законодавчо забезпечив статус української мови як державної? Із чим було пов'язане його прийняття?

 6. Поясніть, які чинники сприяли обранню П. Порошенка Президентом України вже в першому турі. **7.** Наведіть приклади економічних, політичних, судово-правових реформ, проведених упродовж 2014—2019 рр. **8.** Які історичні події передували отриманню Томаса про автокефалію ПЦУ? **9.** Визначте, що спричинило необхідність прийняття Закону «Про очищення влади». **10.** Які заходи передбачає законодавство для захисту та розвитку української мови як державної? **11.** Опишіть шлях України до підписання Угоди про асоціацію між Україною і ЄС та розв'язання питання про безвізовий режим із ЄС. Які переваги для громадян України це надало?

 12. Проаналізуйте та поясніть результати парламентських виборів 26 жовтня 2014 р. за областями України. Чому партія «Блок Петра Порошенка» не змогла отримати більшість у Верховній Раді? **13.** Створіть ментальну карту, яка характеризує особливості соціально-економічного розвитку України у 2014—2019 рр. **14.** Поясніть, у чому полягає історичне значення утворення канонічної автокефальної Православної церкви України та отримання Томаса. **15.** Проаналізуйте, як проходив процес люстрації в Україні. Поясніть, чому з'явилося явище «смітничкової люстрації» та в чому воно проявилось. **16. Групова робота в класі.** Проаналізуйте процес створення та функціонування незалежної правоохоронної структури для боротьби з корупцією. Визначте чинники, які перешкоджають подоланню корупції в Україні. **17. Парна робота в класі.** Дослідіть питання мовної політики України за часів її незалежності та реакцію на неї суспільства. Зробіть висновок про роль мови в консолідації нації в умовах збройної агресії. Результати роботи подайте у вигляді сценарію репортажу (соціальної реклами). **18. Колективна робота в класі.** Обговоріть і визначте, що свідчить про незавершеність економічних, політичних та судово-правових реформ за часів президентства П. Порошенка. **19.** Створіть інтерактивну карту, яка демонструє процес декомунізації у вашому регіоні.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- перебіг подій внутрішнього життя України у 2015—2019 рр.;
- утворення канонічної автокефальної Православної церкви України (ПЦУ).

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

2014 р. — дострокові вибори до Верховної Ради України.

6 січня 2019 р. — отримання Томаса, утворення канонічної автокефальної Православної церкви України (ПЦУ).

25 квітня 2019 р. — прийняття Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Український співак Дмитро Монатик (MONATIK) на церемонії вручення Національної премії України імені Тараса Шевченка. 2021 р.

§ 32. Україна у 2019—2021 рр.

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109316

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати політичні та соціально-економічні зміни у 2019—2021 рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які соціально-економічні зміни відбулися впродовж 2014—2019 рр.?
2. Коли розпочалася російсько-українська війна? Якими були підсумки АТО та ООС?
3. Коли було утворено канонічну автокефальну Православну церкву України?
4. У чому полягала міжнародна підтримка України в умовах російської агресії?

? Які зміни в керівництві України відбулися за результатами президентських виборів і виборів до Верховної Ради України?

Володимир Зеленський. 2019 р.

1 ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ ТА ДОСТРОКОВІ ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 2019 р. 31 березня 2019 р. відбулися вибори Президента України. У першому турі визначилися два кандидати: Володимир Зеленський (30,24 %) і Петро Порошенко (15,95 %). За результатами другого туру переміг В. Зеленський (73,22 % голосів). Інавгурація шостого Президента України відбулася **20 травня 2019 р.**

21 травня 2019 р. В. Зеленський достроково розпустив Верховну Раду України VIII скликання та призначив позачергові вибори на **21 липня 2019 р.** На них В. Зеленський закріпив свою перемогу, заручившись більшістю в парламенті.

Головою Верховної Ради України було обрано Дмитра Разумкова (2019—2021 рр.). Згодом його заступив Руслан Стефанчук (від жовтня 2021 р.). Також пропрезидентська більшість призначила на посаду Прем'єр-міністра України запропонованого Президентом Олексія Гончарука (до березня 2020 р.). Із березня 2020 р. цю посаду обіймає Денис Шмигаль.

2 ПРЕЗИДЕНТСТВО В. ЗЕЛЕНЬКОГО. РЕФОРМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ. 1 вересня 2019 р. В. Зеленський підписав Закон України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України щодо недоторкан-

РЕЗУЛЬТАТИ ВИБОРІВ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 2019 р.

Партія	Голоси (%)	Місця за списком	Місця за мажоритарними округами	Разом
«Слуга народу»	43,16	124	130	254
«Опозиційна платформа — за життя»	13,05	37	6	43
«Батьківщина»	8,18	24	2	26
«Європейська солідарність»	8,10	23	2	25
«Голос»	5,82	17	3	20
Інші партії			10	10
Самовисуванці			46	46

? Чим були зумовлені такі результати виборів?

ності народних депутатів України», а 23 вересня 2019 р. — Закон «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)», завершивши тривалі дискусії навколо цих питань.

Зрештою 19 грудня 2019 р. Верховна Рада України прийняла Виборчий кодекс України. Він передбачає пропорційну виборчу систему з відкритими списками. Згідно з документом виборці на виборах мають голосувати не тільки за партію, а за конкретного кандидата в списку партії.

Наступні значні зміни в політичному житті сталися у 2021—2022 рр. Після запровадження санкцій проти РФ у лютому 2021 р. уряд закрити три російські телеканали, які належали Тарасу Козаку та Віктору Медведчуку (куму російського президента В. Путіна). Пізніше щодо В. Медведчука висунули звинувачення в державній зраді. 12 лютого 2022 р. телеканал Євгена Мураєва теж було закрито.

У листопаді 2021 р. вийшов Закон «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)».

Важливі зміни відбулися в економічній сфері. Так, вдалося вивести на завершальну стадію земельну реформу, яка розпочалася ще в 1990 р. У 2001 р. для її поглиблення було ухвалено новий Земельний кодекс, який остаточно закріплював приватну власність на землю. Водночас було запроваджено мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення, що тривав 19 років. Проте це призвело до формування «тіньового» ринку землі, низької продуктивності фермерства, розкрадання землі через корупційні схеми та зuboжіння села. Зрештою Верховна Рада України прийняла Закон, згідно з яким для створення повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення громадяни України дістали можливість купувати ділянки, але не більше 100 га на одну особу.

Відбулася і реформа інфраструктури. Для інтеграції у світову транспортну мережу Україна потребувала змін транспортного комплексу. Це дозволило б їй досягти статусу регіонального транспортного хабу, задовольнити потреби населення в перевезеннях, покращити умови для бізнесу. Відтак у 2020 р. було розпочато програму «Велике будівництво» для створення об'єктів інфраструктури: шкіл, доріг, дитячих садків, стадіонів, центрів екстреної медичної допомоги тощо. За два роки реалізації програми Україна отримала майже 14 тис. км нових шляхів, а це

? На що були спрямовані реформи, здійснені в Україні у 2019—2021 рр.?

ЦІКАВІ ФАКТИ

В. Зеленський не був політиком, а здобув популярність завдяки численним медіапроєктам, створеним студією «Квартал 95». Серіал «Слуга народу», у якому він зіграв головну роль, дав назву політичній партії, що об'єднала його прихильників. У передвиборчій кампанії він позиціював себе як альтернативу старій політичній системі.

Олігарх — особа, яка володіє значними економічними й політичними ресурсами та використовує їх для впливу на суспільство і особистого збагачення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Після широкомасштабного російського вторгнення в Україну у 2022 р. була заборонена проросійська партія «Опозиційна платформа — за життя» (ОПЗЖ). Її фракцію в парламенті ліквідували. Проти багатьох членів колишньої ОПЗЖ порушили кримінальні справи за завдання шкоди інтересам України.

Будівництво доріг у межах реалізації програми Президента України «Велике будівництво». 2020 р.

Оновлення приймальних відділень лікарень (201) у межах реалізації програми «Велике будівництво». 2020 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

1 січня 2024 р. розпочався другий етап відкриття ринку землі. Крім фізичних осіб, право власності на земельні ділянки сільсько-господарського призначення набули й деякі юридичні особи. Загальна площа земельних ділянок, що перебувають у власності громадянина України або юридичної особи, не може перевищувати 10 тис. га.

Логотип сервісу «Дія»

ЦІКАВІ ФАКТИ

6 лютого 2020 р. було запущено єдиний сервіс державних послуг «Дія». Він відображає дані, які є в державних реєстрах про конкретну особу. «Дія» складається з вебсайту та мобільного застосунку. Застосунок містить документи й послуги, якими можна скористатися будь-де та будь-коли (від подання річної декларації для ФОП до сплати штрафів тощо).

майже 40 % доріг державного значення, і майже 500 мостів та переходів (для порівняння: від 2009 до 2019 р. в Україні збудували 10 тис. км нових шляхів). У 2021 р. майже повністю завершили проект «Дорога єдності» (траса М-30), що з'єднав схід і захід країни.

Однією з найуспішніших реформ стала цифровізація. Україна була однією з перших країн у світі, де почали впроваджувати такий підхід.

За президентства В. Зеленського було продовжено і судову реформу, започатковану у 2016 р. Із вересня 2019 р. запрацював незалежний Вищий антикорупційний суд, який виніс сотні вироків у резонансних корупційних справах. Велику роль у реформуванні відіграли іноземні експерти. Були зроблені кроки в реформуванні Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів, Конституційного суду та Окружного адміністративного суду міста Києва тощо. Судова реформа в Україні ще не завершена та потребує зусиль і злагоджених дій. Ця реформа є однією із ключових на шляху до євроінтеграції.

3 ПАНДЕМІЯ COVID-19. У 2020—2021 рр. одним з головних чинників впливу на всі процеси в Україні та світі стала пандемія гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2. Щоб запобігти масовій захворюваності та смертності в Україні, у березні 2020 р. було запроваджено санітарно-епідеміологічні заходи: карантинні зони, перевірка температури, скасування масових заходів, закриття навчальних і культурно-розважальних закладів, масове вакцинування. Також було встановлено обмеження виїзду (в'їзду) та пересування всередині країни; посилено роль державного управління в надзвичайних умовах; встановлено обмеження трудової діяльності; введено нові дистанційні форми праці та освіти.

На початку пандемії відчувалася нестача ліків і захисного обладнання для медичних працівників. Система охорони здоров'я України зазнала значного навантаження. У лютому 2021 р. було розпочато кампанію з вакцинації проти COVID-19.

За три роки коронавірусна хвороба забрала життя 112 тис. українців.

Приборкання пандемії дало змогу від 1 липня 2023 р. скасувати в Україні карантин і режим надзвичайної ситуації.

4 ПОШУК МИРНОГО ВАРІАНТА ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ.

Зовнішня політика України у 2019—2021 рр. була зосереджена на проблемах безпеки. Основними напрямками української дипломатії були опір російській агресії, збереження міжнародної допомоги та солідарності, зміцнення безпеки і розвиток країни в умовах війни.

Після виборів однією з перших мирних ініціатив була відбудова пішохідної частини мосту в Станиці Луганській, зруйнованого під час боїв у 2015 р.

Невдовзі розпочалося розведення військ, передбачене Мінськими домовленостями. Це вдалося здійснити в районах Станиці Луганської, Золотого та Петрівського. 7 вересня 2019 р. відбувся обмін полоненими й заручниками за формулою «35 на 35».

Зрештою **9 грудня 2019 р.** відбулася зустріч лідерів України, Росії, Німеччини та Франції в Парижі. Її єдиним реальним здобутком був обмін полоненими й заручниками, що відбувся 29 грудня (Україна передала 123 особи в обмін на 76 українських громадян). Проте на той час ще близько 350 громадян України (військовополонених і політичних в'язнів)

? Якими були наслідки пандемії COVID-19 для України?

Лікар робить щеплення пацієнтові під час пандемії коронавірусу. 2019 р.

? За додатковими джерелами дослідіть питання здійснення масового вакцинування в Україні під час пандемії COVID-19. Охарактеризуйте мотиви та дії людей, які виступали проти цього. Висловіть власну аргументовану думку щодо необхідності вакцинації проти небезпечних інфекційних хвороб.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Пандемія коронавірусу загальмувала економічний розвиток у країнах світу, у тому числі в Україні. Найбільше постраждали сфери туризму та рекреації, кіноіндустрія та шоубізнес, громадське харчування, роздрібна торгівля та освіта. ВВП України впав на 4,5 %, зріс рівень безробіття. Доходи населення у 2020 р. скоротилися на 8,4 %. Натомість пандемія дала поштовх розвитку онлайн-сервісів, охорони здоров'я.

Зустріч повернутих українських військовополонених і цивільних заручників під час обміну за формулою «35 на 35». 7 вересня 2019 р.

Міст у Станиці Луганській, відкритий у 2019 р.

утримували на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей та в Росії.

18 лютого 2020 р. сталося загострення бойових дій на фронті. Російські війська здійснили спробу захопити спостережні пункти українських військ. Лише через сім місяців удалося домовитися про припинення вогню. Проте реальне перемир'я тривало недовго. З осені з боку російських військ знову почалися провокації та обстріли, інтенсивність яких наростала.

На дипломатичному рівні російське керівництво категорично відмовлялося від прямого спілкування з В. Зеленським, звинувачуючи його в невиконанні Мінських домовленостей.

У 2020 р. Росія завершила формування поблизу кордонів України нових регулярних військових об'єднань, а незаконні збройні формування остаточно стали підрозділами російської армії.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Обмін за формулою «35 на 35» відбувся так: Україна відправила в РФ пропорційну кількість ув'язнених росіян і українців, зокрема підозрюваних у злочинах на Донбасі. Завдяки цьому в Україну змогли повернутися низка політв'язнів, 22 українські моряки та двоє співробітників СБУ. Росія цим обміном намагалася нівелювати рішення Міжнародного трибу-

налу ООН з морського права від 25 травня 2019 р. про негайне звільнення 24 українських військових моряків, які були незаконно затримані 25 листопада 2018 р. Також Росія повернула в розграбованому вигляді два малі броньовані артилерійські катери «Бердянськ», «Нікополь» та один рейдовий буксир «Яни Капу».

Саміт Кримської платформи. Київ.
23 серпня 2021 р.

Сприятливим чинником для України можна вважати перемогу на президентських виборах у США Джо Байдена, який був прихильником активної підтримки України в протистоянні діям Росії. Водночас зміна влади в США сприяла зміцненню євроатлантичного партнерства та відносин США та ЄС.

У 2021 р., розуміючи складність ситуації в країні, було ухвалено Закон України «Про основи національного спротиву», який передбачав створення підрозділів **територіальної оборони**.

У 2021 р. представники української влади наполегливо шукали шляхів для створення міжнародних платформ, які змогли б активніше протидіяти російській агресії. Вони наголошували, що спільний опір діям Росії надасть нового імпульсу відносинам України зі США, дозволить розширити кола підтримки для реалізації стратегічних зовнішньополітичних цілей України — членства в ЄС і НАТО. Важливим показником підтримки України стало постачання США та НАТО озброєння для ЗСУ (протитанкові ракетні комплекси Javelin, катери, безпілотники, амуніція та боеприпаси тощо).

23 серпня 2021 р. у Києві відбувся саміт Кримської платформи, у якому взяли участь представники 46 країн, НАТО, Ради Європи та ГУАМ. Ключовою темою зустрічі було повернення Криму до складу України.

Логотип Сил територіальної оборони ЗСУ

СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- перші роки президентства В. Зеленського;
- спроби дипломатичного розв'язання ситуації в Донецькій і Луганській областях.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

20 травня 2019 р. — інавгурація Президента України В. Зеленського.

21 липня 2019 р. — дострокові вибори до Верховної Ради України. Перемога партії «Слуга народу».

9 грудня 2019 р. — зустріч лідерів України, Росії, Німеччини та Франції в Парижі.

Навчання підрозділів територіальної оборони. 2021 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Коли В. Зеленського було обрано Президентом України? **2.** Коли відбулася остання зустріч лідерів держав у «нормандському форматі» щодо врегулювання ситуації на Донбасі? **3.** Які реформи було проведено в Україні впродовж 2019—2021 рр.? **4.** Які санітарно-епідеміологічні заходи було вжито в період пандемії гострої респіраторної хвороби COVID-19? У чому полягала їхня безпрецедентність?

 5. Наведіть факти, які підтверджують, що пандемія COVID-19 зачепила всі сфери життя українського суспільства. **6.** Покажіть на карті атласу території, щодо яких вели переговори в «нормандському форматі». **7.** Опишіть державотворчі процеси, що відбулися за президентства В. Зеленського у 2019—2021 рр. **8.** Які суперечності не дозволили досягти домовленостей щодо врегулювання ситуації на Донбасі під час останньої зустрічі лідерів держав у «нормандському форматі»?

 9. Охарактеризуйте основні реформи, які були проведені в Україні у 2019—2021 рр. Які результати вони мали? **10.** Оцініть, наскільки результативними були спроби пошуку мирного варіанта завершення війни з Росією. Власну думку поясніть. **11.** Охарактеризуйте позиції парламентських фракцій щодо посилення обороноздатності України напередодні 2022 р. Наведіть факти. **12. Групова робота в класі.** Дослідіть передвиборчий процес 2019 р. У чому проявилася його унікальність порівняно з попередніми кампаніями? **13. Парна робота в класі.** Створіть систему запитань до анкети для проведення усного історичного дослідження за темою «Україна напередодні російського широкомасштабного вторгнення військ очима її громадян». **14. Колективна робота в класі.** За допомогою методу «ПРЕС» проведіть обговорення проблемних питань: 1) Чи можна вважати реформи 2019—2021 рр. радикальними? Чи вони були лише продовженням попередніх змін? 2) Які чинники у 2019—2021 рр. сприяли російській агресії, а які її стримували? **15.** Розпочніть підготовку навчальних проєктів до уроку узагальнення знань за темами (на вибір): «У 1918 р. Україна здобула незалежність, у 1991 р. — відновила, сьогодні — захищає»; «Усна історія Майданів: від “революції на граніті” до Революції Гідності (електронна “Книга пам’яті”)»; «Рідний край: регіональна, локальна історія, мікроісторія в контексті загальноукраїнських подій російсько-української війни».

§ 33. Широкомасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну

1 ПОЧАТОК ШИРОКОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ. У грудні 2021 р. президент РФ В. Путін поставив ультиматум до США та НАТО не приймати до організації Україну та не надавати їй військової допомоги. Також Росія вимагала, щоб із території всіх країн-членів НАТО, які приєдналися до неї після 1997 р., забрали військових, зброю та військову техніку НАТО.

18 січня 2022 р. стало відомо, що частину угруповання російських військ, що з жовтня була зосереджена на кордонах України, перекинули до Білорусі. Для України формувався новий напрямок загрози.

26 січня 2022 р. НАТО на ультиматум В. Путіна відповіла відмовою, але запропонувала обговорити побажання Росії. Проте після поїздки президента РФ до Китаю безпосередня підготовка до широкомасштабного вторгнення в Україну увійшла в завершальну стадію. 10 лютого 2022 р. під приводом проведення військово-морських навчань було оголошено, що Росія фактично перекидає Україні Чорне та Азовське моря. Через декілька днів Росія визнала терористичні організації на території Донецької і Луганської областей незалежними державами.

Близько 4-ї години ранку **24 лютого 2022 р.** Росія розпочала широкомасштабні бойові дії з протяжністю фронту в 1,5 тис. км. Уся територія України зазнала ракетних ударів, що мали паралізувати командні центри, системи протиповітряної оборони (ППО) та авіацію України. Російські війська перетнули кордон України біля Чернігова, Сум, Чорнобиля, Харкова та адміністративну межу поблизу Херсону, увійшовши з території Росії, Білорусі й тимчасово окупова-

ЦІКАВІ ФАКТИ

Президент Володимир Зеленський, прем'єр-міністр Денис Шмигаль, голова фракції «Слуга народу» Давид Арахамія, керівник Офісу президента Андрій Єрмак і його радник Михайло Подоляк увечері 25 лютого записали відеозвернення біля будівлі Офісу президента та повідомили, що залишаються в Києві виконувати свої обов'язки.

? Висловіть думку про важливість цього кроку для стійкості України на початку широкомасштабного вторгнення Росії.

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109317

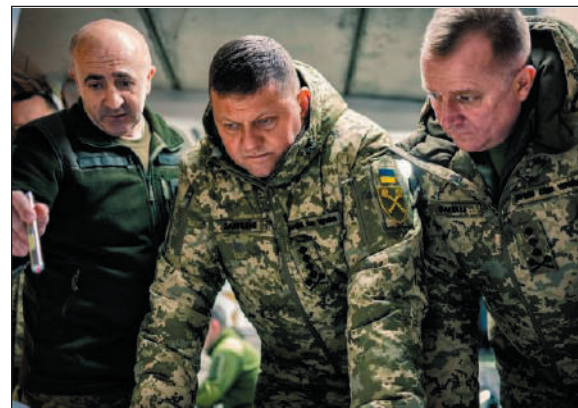
НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати причини та перебіг російсько-української війни, дії РФ проти України як злочин геноциду.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Як розпочалася війна Росії проти України? 2. Якими були підсумки ООС? 3. Хто такі біженці?

? Опишіть дії Росії, які свідчили про підготовку до широкомасштабного вторгнення в Україну.

Головнокомандувач ЗСУ (27 липня 2021 — 8 лютого 2024 р.) Валерій Залужний (у центрі) і начальник Генерального штабу Сергій Шаптала (праворуч) за оперативною роботою на передовій

? Покажіть на карті основні місця бойових дій битви за Київ російсько-української війни.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У лютому-березні 2022 р. відбулися російсько-українські переговори в Білорусі й Туреччині. Проте Москва схилила Київ до капітуляції та не погоджувалася на жодні умови, щоб знайти компроміс. Тому ці зустрічі не мали результатів.

Вулиця Вокзальна в Бучі з розбитою технікою армії РФ. 2022 р.

? Про який розмах бойових дій на підступах до Києва свідчить наведена ілюстрація?

ного Криму. Того ж дня в Україні було запроваджено воєнний стан, оголошено загальну мобілізацію. Уряд і Президент України В. Зеленський та всі державні установи продовжили працювати.

2 БИТВА ЗА КИЇВ. Російський план із захоплення Києва передбачав знищення першим ударом ППО і авіації, яка прикривала місто, висадку десантів на аеродромах Гостомеля та Василькова, блокування й захоплення міста броньованими колонами, що рухалися з Білорусі через Чорнобильську зону та з Росії через Суми й Чернігів.

Проте російський десант в аеропорту Гостомеля був розгромлений. Російська авіація зустріла опір з боку української ППО та авіації. За першу добу повітряних боїв над Києвом льотчики 40-ї бригади тактичної авіації (згодом отримали прізвисько «привид Києва») збили шість ворожих літаків. Ударів зазнали й російські колони, що розтягнулися на десятки кілометрів. Це дало змогу українським військам підтягнути на північні й західні околиці Києва артилерію та зайняти оборону вздовж річки Ірпінь.

Наступ на столицю почався і з північного сходу. Величезні сили росіян рушили всіма основними дорогами Чернігівської та Сумської областей. Ці сили мали заблокувати лівобережну частину Києва від допомоги основних військ, які розміщувалися на Донбасі. Десятки тисяч солдатів і тисячі одиниць техніки мали за кілька днів опинитися поблизу Броварів і Борисполя. Проте саме на цьому напрямку російські війська вперше отримали наземну відсіч.

Першим бій прийняв Глухів. Близько 6-ї години бійці 58-ї бригади імені Виговського заблокували просування російської колони. Саме тут стало відомо про перше застосування Україною протитанкових ракетних комплексів Javelin, якими в перший день боїв поблизу Глухова вдалося знищити 15 російських танків Т-72. Російські війська відступили від Глухова та в обхід міста рушили до Ніжина, де зустріли жорсткий спротив. Через 104 роки після відомих подій під Крутами знову відбувся бій між українськими й російськими військовими. Цього разу в бою загинуло близько 200 росіян, решта були змушені відступити. На південь від Ніжина під Прилуками ЗСУ розбили ще одну російську колону. Російський наступ на Київ через Сумську і Чернігівську області було розпорошено, а більшість ударних підрозділів відрізано від забезпечення.

Стіна зруйнованого будинку в місті Бородянка (Київська область). Вціліла кухонна шафа з півником стала символом стійкості й нескореності. Березень-квітень 2022 р.

Прем'єр-міністр Великої Британії Б. Джонсон, Президент України В. Зеленський і харківська мисткиня Лера Полянська, яка подарувала їм фігурки відомого півника з Бородянки. 2022 р.

У містах і селах поширився партизанський рух, організований місцевою територіальною обороною (теробороною).

Тим часом основний удар узяв на себе Чернігів, який атакували одразу з трьох напрямків. 1-ша окрема танкова бригада ЗСУ знищила перші дві колони РФ довкола Чернігова. Проте російські сили переважали, і бої перемістилися до околиць міста. Вони тривали протягом усього березня. Чернігів вистояв і закритим собою столицю з лівого флангу.

Російські підрозділи, що змогли вийти до околиць Броварів, виявилися нездатними для прориву до Києва. Зрештою вони були розгромлені.

Спроби росіян прорватися в столицю через Гостомель, а потім Бучу, Ірпінь і Макарів теж зазнали поразки. На початку березня російські війська намагалися зайти в місто через річку Ірпінь біля села Мощун. На прорив кинули найбоєздатніші підрозділи російських десантників. Щоб зупинити їх, довелося підірвати одну з дамб Київського водосховища. Долина річки Ірпінь заповнилася водою та стала непрохідною. Це допомогло оборонцям Києва вистояти.

Зрештою 19 березня українські сили почали тиснути росіян із захоплених територій. 30 березня Росія заявила про «планове перегрупування сил після виконання всіх завдань на київському напрямку». Насправді ж причиною відступу росіян стали важкі втрати й загроза потрапити в оточення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Оборона Чернігова, Глухова, Прилук, Ніжина, Сум та інших міст і сіл півночі України розпорошила й розбила сили росіян, що йшли на Київ. Російські підрозділи опинялися в оточенні, потрапляли в засідки, зазнавали раптових ударів. Кількість російських угруповань стрімко скорочувалася. Ключовою подією початку широкомасштабного вторгнення стала битва за Київ, що тривала 37 днів (24 лютого — 2 квітня 2022 р.). Перемогою в цій битві сили безпеки та оборони відстояли незалежність України. Наступні події стали боротьбою за відновлення територіальної цілісності України.

Президент України Володимир Зеленський, Прем'єр-міністр Денис Шмигаль, Голова Верховної Ради Руслан Стефанчук, керівник Офісу Президента України Андрій Єрмак, голова уряду Словаччини Едуард Гегер, прем'єр-міністр Словенії Роберт Голоб, прем'єр-міністр Хорватії Андрей Пленкович і президентка Молдови Мая Санду. Буча. 31 березня 2023 р. (річниця звільнення від російської окупації)

? У результаті якої операції було звільнено Харківщину?

На початку квітня 2022 р. Північна Київщина, Чернігівщина, Сумщина були очищені від російських військ підрозділами ЗСУ, територіальної оборони, Національної гвардії, прикордонників.

Після звільнення Київської області від російських військ у містах і селах було виявлено масові поховання, встановлено численні факти катувань людей російськими військовими. Найбільша кількість жертв припала на місто Буча. За час її окупації загинуло понад 420 мирних жителів.

Українська влада назвала воєнні злочини РФ геноцидом українського народу та звернулася до Міжнародного кримінального суду з проханням розслідувати ці події. Злочинні дії Росії були засуджені багатьма державами й міжнародними організаціями.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час наступу на харківському напрямку одним із перших колону бронетехніки росіян зупинив підрозділ Національної гвардії України на чолі зі старшим лейтенантом Євгенієм Громадським, який обороняв міст на в'їзді до Харкова. На допомогу долучився його батько Олег Громадський, полковник у відставці. Сім українських солдатів вступили в бій, знищивши кілька одиниць бронетехніки, реактивну систему залпового вогню (РСЗВ) та автомобіль із боєкомплектом, що загальмувало просування колони. Під час бою О. Громадський ціною свого життя забезпечив прикриття солдатів.

3 БИТВА ЗА ХАРКІВ ТРИВАЛІСТЮ 220 ДНІВ. КОНТР-НАСТУП УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬК. Уже в перші години широкомасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. російські війська опинилися на околицях Харкова. Проте сили оборони й безпеки України розбили їх на кільцевій дорозі поблизу села Циркуни. Ввечері російські війська спробували прорватися в центр Харкова, але знову зазнали невдачі. На захист міста стали тисячі добровольців. Російське командування не очікувало на такий опір. Швидкий прорив до Харкова було зірвано. 27 лютого російські підрозділи, що увірвалися до міста, були ліквідовані.

Російські військові ще кілька разів намагалися оточити Харків, зокрема через Чугуїв. Коли й ця спроба провалилася, вони почали обстрілювати міс-

Спалена російська техніка на вулицях Харкова.
27 лютого 2022 р.

Село Циркуни (Харківська область). 2022 р.

то артилерією, руйнуючи цілі райони, особливо постраждала Салтівка.

Бої на підступах до Харкова тривали до 11 вересня 2022 р., коли українські сили перейшли в контр-наступ. У результаті успішної **Балаклійсько-Куп'янської наступальної операції (6 вересня — 2 жовтня 2022 р.)** було звільнено понад 500 населених пунктів у Харківській, Донецькій і Луганській областях.

Як і під час звільнення Київщини, українські війська, що увійшли до міст Балаклія, Ізюм та інших населених пунктів, виявили місця масових поховань мирних жителів, закатованих і вбитих російськими військами.

4 БИТВА ЗА ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ. Уранці 24 лютого 2022 р. російські підрозділи, що наступали на півдні, прорвалися через село Чонгар у Херсонській області. Одночасно біля Антонівського мосту через Дніпро та біля дамби Каховської ГЕС висадився російський десант. Українські сили, що розташовувалися на лівобережній частині Херсонщини, опинилися перед загрозою оточення. Завдяки рішучим і швидким діям українське командування зберегло більшість сил та перевело їх на правий берег Дніпра. Проте облаштувати оборону по Дніпру не вдалося. На той час російські війська вже захопили Нову Каховку та швидко переправлялися на правобережжя, плануючи просунутися до Миколаєва та Одеси.

1 березня 2022 р. росіяни оточили Херсон, й останніми в нерівний бій за місто вступила

Віталій Скакун.
24 лютого 2022 р.

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Морський піхотинець **Віталій Скакун** одним із перших здобув звання Героя України після широкомасштабного вторгнення російської армії. Він загинув у перші години бойових дій, підірвавши разом із собою Генічеський міст. Ціною власного життя він уповільнив просування російських військ.

? У чому полягає роль спільних дій ЗСУ, підрозділів територіальної оборони та суспільства в захисті держави?

Населення Енергодару намагається не пропустити російські війська. Початок березня 2022 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

На початку березня 2022 р. колона російської бронетехніки підійшла до міста Енергодар, де розташовувалася найбільша атомна електростанція в Європі — Запорізька АЕС. Вона виробляла 20 % електроенергії України. На ній працювало понад 11 тис. осіб. Назустріч росіянам вийшли мирні беззбройні люди з прапорами й плакатами та декілька днів не пускали їх у місто. Однак у ніч проти 4 березня 2022 р., застосувавши силу, російська армія захопила станцію та місто.

Повернення українського прапора на острів Зміїний. 4 липня 2022 р.

? Що дала Україні ця перемога?

нечисленна тероборона. Він завершився трагедією в Бузковому парку, де загинули щонайменше 24 українські бійці.

Прорив українських військ з лівобережжя через Антонівський міст хоч і не допоміг захистити Херсон, але дозволив побудувати оборону Миколаєва, яку очолив генерал Дмитро Марченко. Миколаїв вистояв.

Російські війська спробували прорватися на правий берег Південного Бугу через мости в місті Вознесенськ (це була єдина найближча альтернативна дорога на Одесу в обхід Миколаєва). Узяття Вознесенська дало б можливість росіянам вийти до Придністровського регіону Молдови, що перебуває під контролем Росії, та відрізати південь України. 2 березня 2022 р. до Вознесенська підійшли одразу три російські колони, але протягом двох днів вони були розбиті й відкинуті. Значну роль в обороні міста відіграла місцева тероборона. Подальші наступальні дії російських підрозділів були спрямовані на Кривий Ріг і Запоріжжя, однак і тут наступ вдалося зупинити.

Дії російських військ на півдні України були тісно пов'язані з операцією з блокування Чорноморським флотом Росії українських територіальних вод у Чорному морі. Порти, торговельні й військові кораблі опинилися під нищівними ударами російських ракет. РФ замінувала шляхи слідування торговельних суден. Морський експорт продукції з України зупинився. Неможливість експорту зерна поставила під загрозу голоду мільйони людей в Африці та Азії. Так блокада стала не лише українською проблемою.

Гармата українського танку з написом «Доброго вечора, ми з України». 2022 р.

Ключові події на морі розгорнулися навколо острова Зміїний. Російські війська захопили острів, сподіваючись перетворити його на плацдарм для подальшого захоплення півдня України. Однак українські сили оборони завадили цим планам. За допомогою протикорабельних ракет, далекобійної артилерії та авіації вони завдали відчутних ударів по російському флоту.

Загалом у боях навколо острова Зміїний Росія втратила чотири морські судна (крейсер, буксир і два катери), вісім систем ППО та один вертоліт із піхотою. 4 липня 2022 р. Україна повернула контроль над ним. Невеликий острів у Чорному морі став місцем стратегічної поразки Чорноморського флоту РФ.

Прорив російських військ із Криму дав їм змогу потрапити в тил українських військ, які билися на Донбасі. 26 лютого росіяни зайшли в місто Мелітополь, а 27 лютого — у Бердянськ. Проте придушити акції протесту місцевого населення їм удалося лише в середині березня. Далі російські колони рушили на Запоріжжя, Оріхів, Гуляйполе і Маріуполь.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Влітку 2022 р. під міжнародним тиском і внаслідок поразок на морі Росія погодилася на розблокування українських портів для експорту зерна. За посередництва ООН і Туреччини для торговельних кораблів було створено безпечний коридор, але він проіснував лише рік. У липні 2023 р. російська влада скасувала домовленості. Проте на той час Україна вже знайшла спосіб самостійно налагодити свою морську торгівлю. Ключовим елементом у цьому стали морські дрони.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Вислів «Доброго вечора, ми з України» став популярним неофіційним військовим привітанням в Україні після широкомасштабного російського вторгнення у 2022 р. Зокрема, так розпочинав свої відеозвернення голова Миколаївської обласної державної адміністрації Віталій Кім. Вислів походить від пісні 2021 р., створеної гуртом PROBASS Δ HARDI з Кременчука (Полтавська область).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Російський флот зазнав значних втрат після широкомасштабного вторгнення в Україну. 24 лютого 2022 р. крейсер «Москва», фрегат «Адмірал Ессен» і патрульний корабель «Василь Биков» підійшли до острова Зміїний. Із них пролунали заклики до українських військових здатися. Зухвала фраза-відмова прикордонників стала крилатою. Пізніше, 4 квітня, фрегат «Адмірал Ессен» було підбито ракетою «Нептун» поблизу Одеси. Крейсер «Москва» потопили двома ракетами «Нептун» 13 квітня. А «Василь Биков» з нез'ясованих причин загорівся поблизу Севастополя в серпні.

Населення Херсону вітає українських військових, що звільнили місто від російської окупації. 11 листопада 2022 р.

Президент України вручає державні нагороди українським військовим, які звільняли Херсонщину. Листопад 2022 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час звільнення Херсонщини відомим стало село Чернобаївка, у якому розташовувався аеропорт Херсону. Російські війська намагалися перетворити аеропорт на головний логістичний центр на цьому напрямку. Тут концентрувалися сили, спорядження, боєприпаси тощо. Під час боїв ЗСУ 28 разів завдали успішних ударів по російських позиціях на аеродромі.

Єдиним їхнім успіхом стало блокування та захоплення Маріуполя після тривалого штурму.

Росія вирішила за кримським примусово приєднати території, які контролювала її армія. Генеральна Асамблея ООН 12 жовтня 2022 р. ухвалила резолюцію, яка засудила спробу анексії РФ окупованих територій України.

11 листопада 2022 р., після дев'яти місяців окупації, сили оборони і безпеки України звільнили Херсон. Визволення правобережної частини Херсонщини відбувалося з важкими боями. Проте українські військові змогли перерізати основні логістичні шляхи росіян через Дніпро (Антонівський міст і міст на дамбі Каховської ГЕС). Це стало головною передумовою їхнього відступу.

5 БИТВА ЗА ДОНБАС. ОБОРОНА МАРІУПОЛЯ. 24 лютого 2022 р. російські війська розпочали масовий наступ і в зоні ООС. Росія планувала оточити та знищити найбоекватніші частини українських сил на Донбасі. Створена з 2015 р. ешелонована українська оборона витримала перший удар. Росіяни вдарили

Аеродром у селі Чернобаївка (Херсонська область). На фотографії видно місця ураження російської техніки. 2022 р.

? Чому цей аеродром став символом битви за Херсон?

? Яку роль відіграла оборона Маріуполя у стабілізації лінії фронту?

Розбомблена російською авіацією будівля Маріупольського драматичного театру. 2022 р.

в тил українських підрозділів на Луганщині та змусили їх відійти з окремих позицій.

Оборона українських сил зосередилася на заході Луганщини в густонаселеному районі, де розміщувався тимчасовий обласний центр Северодонецьк (зараз Сіверськодонецьк) із прилеглими містами Лисичанськ, Рубіжне, Попасна, Гірське, Кремінна. Запеклі бої тут тривали з квітня до липня 2022 р. 18 квітня Україна втратила контроль над Кремінною, 8 травня росіяни після 66 днів боїв зайняли Попасну, 14 травня окупували Рубіжне. Під час наступу росіяни завдавали містам значних руйнувань.

У цей час важливим рубежем оборони України стала річка Сіверський Донець. Весняна повінь і руйнування дамб, мостів перетворили річку на природну перешкоду. На початку травня російські війська здійснили щонайменше дев'ять спроб форсувати Сіверський Донець. Під селищем Білогорівка 11 травня 2022 р. РФ втратила близько 80 одиниць техніки та 485 осіб. Росіянам довелося майже два місяці впритул штурмувати Северодонецьк.

24 червня російські війська захопили населені пункти Гірське і Золоте на південь від Северодонецька і Лисичанська. Це поставило українські підрозділи під загрозу оточення. Вони були змушені залишити Северодонецьк, а 3 липня — Лисичанськ. На цьому російський наступ виснажився, як і наступ на Слов'янськ, але росіяни захопили місто Лиман. Під час контрнаступу в Харківській області українські війська звільнили Лиман і розпочали звільнення

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Після широкомасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. більша частина населення Маріуполя залишилася в місті. Люди змогли виїхати переважно лише після 15 березня. Остаточна кількість загиблих від бомбардувань, обстрілів досі невідома. Трагедією стало бомбардування 16 березня росіянами приміщення місцевого театру, де переховувалося від 500 до 1200 мирних жителів.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час окупації Маріуполя, щоб забезпечити запасами оточених та евакуювати поранених, Україна організувала «повітряний міст»: 16 вертольотів здійснили сім бойових вильотів у місто, для чого їм довелося заглибитися на окуповану територію більш ніж на 100 км. Унаслідок операції було втрачено три вертольоти, але всі вони виконали своє завдання.

Завод «Азовсталь» під обстрілами російської артилерії та авіації. 2022 р.

Луганщини. У листопаді 2022 р. фронт на цій ділянці стабілізувався.

Із початку широкомасштабного вторгнення важливі події розгорнулися на півдні Донецької області, навколо Маріуполя. Захоплення цього міста російське командування вважало ключовим завданням на шляху створення Росією сухопутного коридору до Криму. Також місто завдяки металургійним комбінатам і порту було важливим економічним центром України. За наявними джерелами можна стверджувати, що Маріуполь атакували 18—22 тис. російських військ за підтримки важкої техніки, артилерії, авіації та флоту. Їм протистояли близько 5,7 тис. українських захисників («азовці», морпіхи, прикордонники, поліція, тероборона та добровольці) з обмеженою кількістю зброї та боєприпасів. Битва за Маріуполь тривала 86 днів, 82 з яких — у цілковитому оточенні.

Оборону Маріуполя взяли на себе командири полку «Азов» і морської піхоти. Командир «Азова» Денис Прокопенко («Редіс»), його заступник Святослав Паламар («Калина»), майор морпіхів Сергій Волинський («Волина») та інші. Ключовим центром оборони міста став металургійний завод «Азовсталь». Оборонці міста відтягнули на себе сили росіян і дали змогу українській армії перегрупуватися та дочекатися отримання більшої кількості зброї від Заходу.

Протягом 16—20 травня 2022 р. оборонці міста за наказом головнокомандувача вийшли з укриття для організації евакуації. Про неї було домовлено з лідерами Франції, Туреччини, Ізраїлю і Швейцарії, а також Генеральним секретарем ООН. Після виведення майже 2,5 тис. українських військових вони

Катерина Поліщук — волонтерка і парамедикіня з Тернопільщини, яка рятувала мирних жителів і захисників Маріуполя. Її голос, що піднімав бойовий дух військових, лунав у підземеллях «Азовсталі», коли на завод падали бомби і снаряди. За це дівчину прозвали «Пташка»

мали очікувати на обмін. Проте під час обмінів Росія повернула лише частину бійців.

У ніч проти 29 липня 2022 р. за наказом російського командування було здійснено сплановане вбивство українських військових, яких утримували в Оленівській колонії. Унаслідок організованого вибуху загинуло близько 60 осіб.

6 МІЖНАРОДНА ПІДТРИМКА УКРАЇНИ. ЄВРОПЕЙСЬКА ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ.

Широкомасштабне вторгнення російських військ зумовило потужну міжнародну підтримку України. Демократичні держави світу бачили в Росії загрозу стабільності міжнародних відносин, що склалися після Другої світової війни. Політику Росії під керівництвом президента В. Путіна назвали **рашизмом**.

До підтримки України залучені міжнародні організації, урядові та неурядові організації, окремі особи. Вони надають постійну військову, технічну та гуманітарну допомогу.

Після 24 лютого 2022 р. Президент України В. Зеленський прийняв у Києві сотні лідерів іноземних держав, керівників міжнародних організацій, впливових громадських і культурних діячів. Крім того, Президент та інші представники державної влади України побували з офіційними візитами в багатьох країнах. Визнанням героїзму українського народу в російсько-українській війні стало запрошення Президента України виступити з трибун законодавчих органів провідних держав, Європейського парламенту та Генеральної Асамблеї ООН.

Держави запровадили проти РФ значні санкції (станом на початок 2024 р. 13 пакетів санкцій). Вони підривають економіку Росії, обмежують її можливості для подальшої агресії. Для організації постачання військової допомоги союзники України започаткували щомісячні зустрічі міністрів оборони. На сьогодні в них узяли участь понад 50 держав. За місцем

ЦІКАВІ ФАКТИ

Від 2022 р. понад 50 країн світу завдяки «формату "Рамштайн"» надали Україні системи ППО та ракети до них, мільйони снарядів, мін, тисячі одиниць бронетехніки, у тому числі понад 800 основних бойових танків. Також сили оборони і безпеки отримали десятки тисяч протитанкових ракет і переносних зенітних комплексів, а влітку 2024 р. — літаки F-16.

- ? 1. Охарактеризуйте основні напрями міжнародної підтримки України. 2. Що свідчить про поглиблення процесів євроатлантичної інтеграції України?

Рашизм — термін, що є похідним від словосполучення «російський фашизм». Він позначає новий різновид тоталітарної ідеології, що лежить в основі політичного режиму в РФ. Рашизм пропагує переваги російського народу над іншими, особливо над народами, які перебували під владою колишньої Російської імперії (російський шовінізм). Також рашизм заснований на ідеях розширення і панування Росії на територіях, що входили до складу СРСР, шляхом прямого їх захоплення (імперіалізм).

Президентка Європейської комісії Урсула фон дер Ляен і Президент України В. Зеленський беруть участь у відкритті на Алеї сміливості в Києві символічної таблички на честь європейської лідерки. На Алеї розміщені таблички з іменами лідерів світу, які підтримували Україну проти агресії РФ (Великої Британії, Польщі, Латвії, Чехії та інших держав)

Засідання у «форматі “Рамштайн”» у Німеччині. У центрі — міністр оборони США Ллойд Остін, праворуч від нього — Міністр оборони України Олексій Резніков. 21 квітня 2023 р.

Президент України передає в Конгрес США прапор від українських захисників Бахмуту. 22 грудня 2022 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Що означає для України набуття статусу кандидата на членство ЄС:

- Офіційний старт набуття членства в ЄС. Статус кандидата офіційно запускає процес набуття Україною членства в ЄС.
- Масштабна трансформація країни. Підготовка до членства в ЄС передбачає наближення рівня життя, добробуту та правового захисту українців, як у країнах ЄС.
- Доступ до фінансування. Україні буде доступна фінансова допомога для країн, які готуються до вступу в ЄС.
- Залучення інвестицій. Країни-члени ЄС розглядатимуть інвестиції в Україну як інвестиції у зміцнення та зростання ЄС.
- Розвиток співпраці. Україна стане учасником програм та ініціатив ЄС, відкритих для країн ЄС та країн зі статусом кандидата на членство.

першого зібрання — американською авіабазою в Німеччині — вони дістали назву «формат “Рамштайн”».

Сотні пакетів військової допомоги забезпечили ЗСУ сучасною зброєю, яка дала змогу отримати технічну перевагу на полі бою.

28 лютого 2022 р. В. Зеленський звернувся до ЄС з ініціативою щодо входження України до організації за спрощеною процедурою. **23 червня 2022 р.** після виконання Україною певних умов лідери 27 країн-членів ЄС ухвалили рішення про надання Україні статусу кандидата на членство. У грудні 2023 р. розпочалися переговори щодо вступу України до ЄС.

Також тривають переговори про вступ України до НАТО. Важливими на цьому шляху стали рішення Вільнюського саміту НАТО (липень 2023 р.).

Українські артилеристи проходять підготовку на території Великої Британії. 2022—2023 рр.

7 ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ ТА БІЖЕНЦІ. ПОВСЯКДЕННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ.

Російсько-українська війна призвела до появи значної кількості **внутрішньо переміщених осіб** і біженців, особливо у 2022—2023 рр. За різними оцінками, біженцями стали понад 6 млн українців. Більшість із них опинилися в європейських державах. Найбільше українських біженців прийняли Польща, Німеччина, Чехія.

Приблизно таку саму кількість становлять і внутрішньо переміщені особи. Вони розселилися в багатьох областях України, переважно західних. Найбільше людей зосереджено у великих містах (Київ, Львів, Дніпро, Одеса тощо). Значну допомогу внутрішньо переміщеним особам надають місцеві громади, громадські організації, волонтери.

На початку березня 2022 р. стало відомо, що російська влада організувала примусове вивезення українських громадян з нещодавно окупованих територій на території, що були окуповані раніше. Згодом надійшла інформація про заходи з депортації українців до Росії та Білорусі. Ці дії є міжнародним злочином. Уже на початок жовтня 2022 р., за даними ООН, на території РФ опинилося близько 2 млн громадян України, у Білорусі — понад 15 тис. осіб.

Значне переміщення громадян України на територію Росії та Білорусі було зумовлене низкою чинників. Так, українські громадяни, що опинилися на зайнятих російською армією територіях, намагалися самостійно виїхати на підконтрольну уряду України територію, проте це не завжди вдавалося, адже Росія блокувала та обстрілювала евакуаційні коридори. Люди були змушені виїжджати через окуповані території України до Російської Федерації, а далі — у треті безпечні країни, через які, зокрема, поверталися в Україну. Гуманітарні коридори з перервами працювали з Донецької, Луганської, Сумської, Київської, Харківської та Запорізької областей. Гуманітарних коридорів із Херсонської області не було створено.

Проте більшість людей переселили примусово (тобто депортували) до **фільтраційних пунктів**.

Тим, хто пройшов фільтрацію, видавали міграційні карти та везли до Росії. Частина людей опинилась у пунктах тимчасового розміщення. Їм надавали або спеціальні статуси іноземних громадян (біженці тощо), або громадянство РФ за спрощеною процедурою.

? Спрогнозуйте наслідки для демографічної ситуації в Україні в умовах, коли мільйони її громадян стали біженцями.

Внутрішньо переміщені особи — громадяни України, іноземці або особи без громадянства, що проживають на території України, але вимушено залишили місце проживання внаслідок збройного конфлікту, тимчасової окупації, надзвичайних ситуацій тощо.

Фільтраційний пункт — *тут*: місце перевірки російськими військовими українських громадян, які мають намір виїхати з окупованих Росією територій. Метою фільтрації є виявлення проукраїнськи налаштованих осіб: активістів, волонтерів, учасників АТО/ООС, військовослужбовців ЗСУ, осіб, які володіють інформацією про воєнні дії, розташування військ тощо.

Натовп на пероні Харківського вокзалу. Березень 2022 р.

Переміщення населення в умовах російсько-української війни після 24 лютого 2022 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

17 березня 2023 р. судді Міжнародного кримінального суду в Гаазі (Нідерланди) видали ордери на арешт президента Росії В. Путіна та російської дитячої омбудсменки Марії Львової-Белової. Їх обвинувачують у вчиненні воєнних злочинів, що полягають у незаконній депортації та переміщенні українських дітей з окупованих районів України до Російської Федерації всупереч Римському статуту».

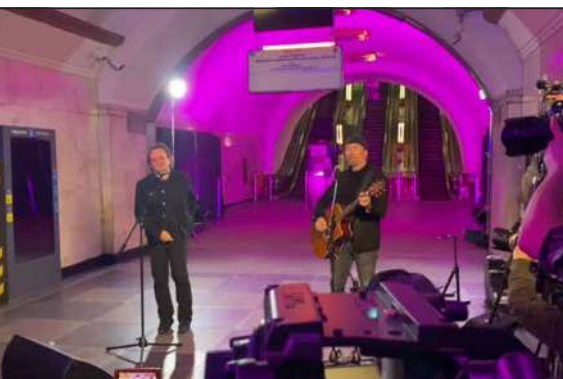
Найбільш вразливою категорією серед переміщених (депортованих, викрадених) громадян України є діти. Щодо них на території Росії застосовують заходи з ідеологічної обробки, їм змінюють прізвища та громадянство. Українські владні структури, громадські й міжнародні організації намагаються відшукати і повернути цих дітей в Україну.

Росія цілеспрямовано докладляє зусиль, щоб погіршити життя мирного населення України. За перші два роки широкомасштабного вторгнення Росія випустила по Україні 7,5 тис. ракет і майже 4 тис. ударних дронів. Вона обстрілювала українську енергосистему, нищила економічний потенціал України. Це призводило до аварійних відключень світла, а подекуди й до системних аварій.

У вкрай складних умовах українці знаходять способи боротися з холодом, відсутністю світла та продовжують працювати. Після падіння виробництва на початку широкомасштабного вторгнення до 2023 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Нашу країну підтримують іноземні митці. Світові «зірки» співпрацюють з українськими. Так, Андрій Хливинок записав пісню разом із гуртом «Pink Floyd», а «Антитіла» — з Едом Шираном. Під час вручення музичної премії «Grammy» спільний номер підготували Джон Ледженд та українська співачка Міка Ньютон. На концертах на підтримку України виступали Біллі Айліш, «Imagine Dragons», Том Оделл. Світові «зірки» музики, кіно приїздили до Львова й Києва, зустрічалися з керівниками держави, виступали з концертами (на станціях метро Києва тощо).

Боно та Едж з U-2 виступають у київському метро на станції «Хрещатик». 8 травня 2022 р.

Наслідки удару російських ракет по ДніпроГЕС. Запоріжжя. 22 березня 2024 р.

вдалося відновити зростання ВВП, було зібрано рекордний урожай зернових та іншої сільськогосподарської продукції, розгорнув роботу військово-промисловий комплекс України. Велику роль у цьому відіграла й міжнародна підтримка.

Російські бомбардування поставили на порядок денний питання про негайне зміцнення систем ППО та по можливості завдання удару по стратегічній авіації Росії. Ситуацію було значно покращено завдяки союзникам і зусиллям українських фахівців.

Також Головне управління розвідки України (ГУР) та інші підрозділи ЗСУ, СБУ вживають заходів, щоб мінімізувати можливість ракетних атак: руйнують аеродроми базування стратегічної авіації Росії, заводи з виробництва компонентів ракетного озброєння, нафтобази тощо.

29 грудня 2023 р. і 2 січня 2024 р. з території РФ по містах України було випущено понад 100 засобів повітряного ураження. 19—22 березня 2024 р. Росія завдала наймасштабнішого на той час удару по енергетичній системі України, що вивело з ладу 80 % ТЕЦ в Україні й частину ГЕС.

РФ зумисне завдає масових ударів по цивільних об'єктах України. Постійно змінюючи тактику, напрямки обстрілів, кількість ракет і безпілотників, збільшуючи тривалість атак, російська влада намагається примусити українців скоритися.

Один із класів школи, облаштованої в метро Харкова. 2024 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

В умовах широкомасштабного російського вторгнення метро в містах України (Києві, Харкові та Дніпрі), що було зручним видом транспорту, стало ще й бомбосховищем. У перші тижні в метро Києва щодня переховувалося до 20 тис. осіб. Тут відбулися десятки заходів: від пресконференції В. Зеленського до концертів українських і закордонних артистів. На великому благодійному концерті гурту «Океан Ельзи» на станції «Золоті ворота» 24 квітня 2022 р. зібрали понад 8 млн грн для дітей, що постраждали через війну. У Харкові у 2023—2024 рр. у метро було облаштовано школу.

? Сформулюйте, якою була мета культурних заходів у метро під час російсько-української війни.

? Як війна відобразилася на релігійному житті?

Митрополит ПЦУ Епіфаній в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. 7 січня 2023 р.

Капелан (військовий капелан) — священнослужитель, який здійснює богослужіння серед військових.

8 РЕЛІГІЯ ТА КУЛЬТУРА В ДОПОМОЗІ ФРОНТУ ТА УКРАЇНІ. 24 лютого 2022 р. Російська православна церква відкрито підтримала вторгнення Росії в Україну, тим самим виставивши УПЦ МП як пособника агресії.

Частина парафій УПЦ МП перейшла до ПЦУ: до кінця 2022 р. до ПЦУ перейшло 214 релігійних громад, а у 2023 р. — 63. Натомість РПЦ відібрала в УПЦ МП епархії в окупованих Криму та Ровеньках на Луганщині.

У перші місяці широкомасштабного вторгнення українська влада намагалася уникати дій, які могли розколоти суспільство. Натомість дії багатьох священників і керівництва УПЦ МП свідчили про їхню проросійську позицію, тому священники отримували підозри в державній зраді.

Напередодні 2023 р. уряд не продовжив оренду двох соборів УПЦ МП на території Києво-Печерської лаври. Митрополит ПЦУ Епіфаній 7 січня вперше провів богослужіння в Києво-Печерській лаврі.

Складною залишається релігійна ситуація на окупованих територіях України. Представники окупаційної адміністрації РФ проводять репресії за ознакою релігійної належності. Найбільших утисків зазнають священники й віряни ПЦУ, УГКЦ, протестантських церков та інших конфесій, «які є відрізно українськими за культурою». Станом на 2023 р. внаслідок російської агресії було зруйновано понад 500 релігійних споруд.

Українські церкви долучили до створення інституту капеланства.

Пошкоджений монумент Т. Шевченку на тлі руйнувань від російських обстрілів. Бородянка (Київська область). 2022 р.

Військові капелани на Марші захисників України в День Незалежності України. Київ. 24 серпня 2020 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Українські митці з початку широкомасштабного вторгнення РФ активно допомагають українським військовим і цивільним, які постраждали від російської агресії. Так, українські гурти й співаки провели низку благодійних турів за кордоном. До волонтерства долучилися і українські письменники, науковці, громадські діячі. Українські художники й театральні діячі організують благодійні аукціони, виставки, вистави тощо. Значною мірою саме культура поряд із дипломатією допомагає формувати міжнародну коаліцію на підтримку України.

? Складіть список діячів світової культури, які підтримали Україну. Висловіть думку, у чому полягає важливість такої підтримки для зміцнення духу українців у боротьбі за незалежність і територіальну цілісність.

Широкомасштабне вторгнення РФ в Україну активізувало культурні процеси в нашій державі. Письменники, музиканти, режисери, дизайнери, скульптори, художники шукають натхнення в образах сучасних героїв, бійців сил оборони, відбивають у своїх роботах силу і мужність народу, його любов до рідної землі, віру в перемогу та біль трагедії. Зросла популярність українських пісень, брендів одягу та аксесуарів, відвідуваність виставок українських художників і кількість переглядів українських фільмів.

9 РУХ ОПОРУ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ. Рух Опору на окупованих територіях виник ще у 2014 р. Значного розмаху він набув у Криму, де населення тривалий час саботувало заходи окупаційної адміністрації. Згодом згуртувалися осередки підпільного руху.

Із перших днів широкомасштабного вторгнення в Україну російська армія зіткнулася не лише із запеклим опором ЗСУ, але й з масштабним партизанським і підпільним рухом. Координацією та керівництвом Руху Опору здійснюють Сили спеціальних операцій (ССО).

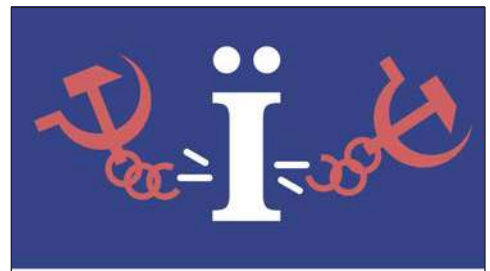
На сьогодні Рух Опору складається з таких частин. Перша — партизанська боротьба, коли цивільні люди беруть до рук зброю та здійснюють диверсії або напади на окупантів. Друга — це підпілля. Сучасні підпільники продовжують жити у своєму місті або селі, яке потрапило в окупацію. Проте разом із тим вони повідомляють інформацію українським військовим, перешкоджають роботі окупаційної адміністрації.

Кадр із документального фільму «20 днів у Маріуполі». Режисер Мстислав Чернов

ЦІКАВІ ФАКТИ

Документальний фільм «20 днів у Маріуполі» режисера Мстислава Чернова заснований на щоденних репортажах групи журналістів із міжнародного агентства «Associated Press». Фільм здобув кінопремію «Оскар» у категорії «Найкращий документальний фільм». Це перший «Оскар» в історії України.

За допомогою літери «І» наприкінці 1980-х рр. почала боротися проти радянської системи львівська інтелігенція, започаткувавши культурологічний часопис «І». І тепер українське підпілля на окупованих територіях використовує літеру «І» як знак спротиву

? Охарактеризуйте дії українського руху Опору в російсько-українській війні.

1

2

3

Приклади листівок, які поширюють на окупованих територіях. 2022 р.

? Який плакат спонукає до конкретних дій?

? Де відбувалися головні бої у 2023 р.?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Одна з найвідоміших підпільних організацій — «Атеш» (у перекладі з кримськотатарської мови — «вогонь»). Рух виник у Криму влітку 2022 р. та має на меті звільнити всі окуповані Росією українські території. У лютому 2023 р. в Мелітополі виник жіночий рух «Зла Мавка». Рух «Жовта стрічка» використовує малюнки, проукраїнські графіті, зриває та спалює російські пропагандистські плакати, прапори, символіку, чинить перешкоди заходам окупаційної адміністрації.

Третя частина Руху Опору — допоміжні сили. Вони надають партизанам і підпільникам гроші, продукти, одяг, прихисток.

Спочатку люди відкрито протестували проти російської окупації, але в міру зростання репресій Рух Опору перейшов до партизанської і підпільної діяльності.

У населених пунктах на окупованих територіях почали поширюватися патріотичні графіті та листівки, час від часу відбувалися диверсії на російських складах боєприпасів та інших об'єктах інфраструктури.

Частина громадян України, що опинилися на окупованих територіях, погодилися на **колабораційну діяльність**, тобто добровільну усвідомлену співпрацю з окупаційною адміністрацією РФ на шкоду Україні.

10 БОЙОВІ ДІЇ у 2023—2024 рр. Загалом події 2023 р. не призвели до значних змін лінії фронту.

Після поразки на правобережжі Дніпра в листопаді 2022 р. російське командування зосередило зусилля на Донбасі. Узимку 2022—2023 рр. росіяни постійно змінювали напрямки, перекидали резерви, концентрували сили. Зрештою їм вдалося прорватися в напрямку Соледару. На вістрі атаки рухалися

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

До колабораційної діяльності належать:

- публічна підтримка або заперечення агресії, заклик до проведення незаконних заходів на окупованих територіях тощо;
- допомога державі-агресору реалізувати свою політику на окупованих територіях;
- обіймання посад або виконання роботи в окупаційних адміністраціях;
- економічна співпраця з державою-агресором.

Удар по так званому «Кримському мосту»
17 липня 2023 р.

Український військовий катер наближається до однієї з бурових платформ під час рейду на «вишки Бойка» в Чорному морі. Серпень-вересень 2023 р. Фотографія ГУР Міністерства оборони України

підрозділи приватної військової компанії «Вагнер», які здобули значний бойовий досвід у Сирії, Лівії та інших державах. 25 січня 2023 р. українські військові відійшли від Соледару. Бої за це місто були частиною більш масштабної битви за Бахмут, що розпочалася ще в серпні 2022 р. Українські військові обороняли Бахмут протягом дев'яти місяців, але врешті 20 травня відійшли на його західні околиці. На той момент місто було повністю зруйноване російською артилерією та авіацією.

У червні 2023 р. українські війська зробили декілька спроб перейти в контрнаступ на півдні, але це не мало вагомих результатів.

Український контрнаступ мав розгорнутися широкою дугою від Дніпра до Вугледару. Проте це виявилось неможливим, бо за попередні місяці

ЦІКАВІ ФАКТИ

6 червня 2023 р. на початку українського контрнаступу росіяни підірвали дамбу Каховської ГЕС. Села й міста на обох берегах Дніпра нижче за течією зазнали серйозної шкоди від паводка, загинули десятки людей. У зоні підтоплення опинилися 80 населених пунктів, більшість із них на лівобережжі Херсонщини. Евакуації потребували 40 тис. осіб, 25 тис. із них — на окупованій частині території. Російська армія перешкождала евакуації постійними обстрілами. Також підірвав мав й інші негативні наслідки. Так, у Дніпро потрапило 150 т мастила, а Каховське водосховище обміліло, що створило загрозу нестачі води для охолодження Запорізької АЕС, а отже, аварією на станції. Окрім екологічної катастрофи, підірив Каховської ГЕС вплинув і на український контрнаступ на півдні: затоплення унеможливило просування військових і техніки на цій ділянці фронту.

Дрон MAGURA V5. Саме такі й подібні дрони змінили співвідношення сил у боротьбі за Чорне море на користь України. За допомогою морських дронів-камікадзе було знищено низку російських бойових кораблів і завдано удару по так званому «Кримському мосту»

? Висловіть припущення, як дрони змінили перебіг бойових дій.

Запуск оператором FPV дрона-камікадзе

Винищувач F-16 Повітряних сил України

росіяни встигли вибудувати три лінії оборони й щільно замінувати територію.

Протягом п'яти місяців сили оборони України намагалися здолати російські позиції. Найбільший успіх мали операції в районі села Роботиного: українським військам вдалося зрізати Времівський виступ та відсунути російські війська на деяких ділянках. Проте нестача техніки в сил оборони та перевага російських військ у повітрі не дали просунутися далі.

Набагато результативнішими влітку і восени 2023 р. стали активні дії на морі. Головною метою було винищити кораблі Чорноморського флоту та витіснити його з Криму для безпеки морської торгівлі України та зменшення ракетних ударів по українських містах. Операції пройшли успішно. Українці застосували нещодавно створені морські дрони власної розробки.

8 жовтня 2022 р. внаслідок підриву наповненої вибухівкою вантажівки та 17 липня 2023 р. після ударів морських дронів двічі зазнавав пошкодження незаконно збудований мостовий перехід між тимчасово окупованою АР Крим та РФ через Керченську протоку.

Зрештою всілякі залишки російського флоту перебували на території Росії (до Новоросійська) та в порти Абхазії (окупована Росією частина Грузії). Усе це суттєво зменшило обстріли України морськими крилатими ракетами «Калібр». Російські кораблі перестали з'являтися в північно-західній частині Чорного моря. Морську блокаду України було остаточно прорвано.

Головнокомандувач ЗСУ (від 8 лютого 2024 р.) Олександр Сирський під час відвідування району активних бойових дій на сході України

Зоозахисниця Анастасія Тиха, що вивела собак з інвалідністю з Ірпеня (Київська область). Цей знімок американського фотографа Крістофера Окіконе став відомим у світі. 9 березня 2022 р.

У середині жовтня українська морська піхота форсувала Дніпро в районі Херсону та відтіснила росіян із декількох позицій на окупованому лівому березі річки. Особливо запеклі бої розгорнулися біля села Кринки.

Нестача снарядів в українських військових, перевага Росії в повітрі, виснаження окремих українських підрозділів дали росіянам хибну надію, що вони зможуть узяти кількістю. Атаки активізувалися на п'яти ділянках фронту: від Куп'янська (Харківська область) до Роботиного (Запорізька область). Російська армія з величезними втратами змогла захопити Мар'їнку (кінець грудня 2023 р.), Авдіївку (середина лютого 2024 р.), Вугледар (жовтень 2024 р.) у Донецькій області.

Розуміючи нерівність умов, у яких доводиться вести боротьбу українським воїнам, Генштаб, розвідка, влада й суспільство шукають шляхи і способи підтримки. У 2024 р. удари безпілотниками по російських нафтобазах порушили доставку палива та мастильних матеріалів російським військам. Крім того, Україна розробила далекобійні дрони, здатні вражати об'єкти на відстані до 2 тис. км. Прорив кордону в Курській області й перехід ЗСУ на російську територію суттєво змінили перебіг бойових дій. Усе це крок за кроком руйнує міф про непереможність Росії та наближає українську перемогу.

Житловий будинок у Києві після російського обстрілу. 26 лютого 2022 р.

Президент України В. Зеленський спільно з іноземними гостями пройшлися в Бучі вулицю Вокзальна, де було знищено колону російської техніки. 2023 р.

СФОРМУЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- ключові події широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну;
- успіхи України на шляху до європейської і євроатлантичної інтеграцій.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

24 лютого 2022 р. — початок широкомасштабного вторгнення Росії в Україну.

24 лютого — 20 травня 2022 р. — оборона міста Маріуполь.

3 березня — 1 квітня 2022 р. — здійснення військовими РФ воєнних злочинів у місті Буча.

Червень 2022 р. — надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС.

11 листопада 2022 р. — визволення від російської окупації Херсону.

Грудень 2023 р. — ухвалення рішення про початок переговорів щодо вступу України до ЄС.

Пошкоджений логістичний центр видавництва «Ранок», що не припинило роботу. Квітень 2022 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Коли почалося широкомасштабне вторгнення Росії в Україну? **2.** Укажіть хронологічні межі оборони Києва, Харкова, Маріуполя. **3.** Визначте місця перетину українського кордону російськими військами під час широкомасштабного вторгнення. **4.** У результаті якої операції було звільнено Харківщину? **5.** Коли Україна здобула статус кандидата на членство ЄС?

 6. Покажіть на карті атласу: 1) напрямки просування російських військ під час широкомасштабного вторгнення в Україну; 2) території, які були захоплені російськими військами і які були звільнені українськими військами станом на 1 січня 2021 р.; 3) острів, що став символом поразки Чорноморського флоту Росії. **7. Завдання з хронології.** Складіть хронологію основних подій в Україні після широкомасштабного вторгнення. **8.** Дайте визначення поняття «колабораційна діяльність». Наведіть приклади видів колабораційної діяльності громадян України, які відповідно до чинного законодавства України підпадають під кримінальну відповідальність. **9.** Наведіть ключові слова, що описують зміст поняття «рашизм». Доберіть у медіапросторі політичні карикатури, що розкривають зміст рашизму. **10.** Опишіть основні напрями волонтерського руху в Україні. Яку роль він відіграє в обороні країни, підтримці вимушених переселенців тощо?

 11. Охарактеризуйте явища, що свідчать про консолідацію української політичної нації в боротьбі проти російської агресії. **12.** Охарактеризуйте дії РФ, що мають ознаки геноциду українського народу. Підтвердьте фактами заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». **13.** Дайте правову оцінку діям російських військових у Бучі, Ізюмі, Маріуполі з точки зору міжнародного гуманітарного права. Які принципи та норми було порушено? Власну думку обґрунтуйте. **14.** Проаналізуйте процес створення міжнародної коаліції держав на підтримку незалежності та обороноздатності України. Виділіть його основні етапи. Обґрунтуйте власну думку. **15.** Проаналізуйте зміст пісень про російсько-українську війну. Поясніть, чи можуть вони в майбутньому бути історичним джерелом. **16.** Візьміть інтерв'ю у своїх близьких або знайомих і дослідіть, як для них почалося широкомасштабне вторгнення, якими були їхні стратегії виживання під час бойових дій. **17. Колективна робота в класі.** За допомогою методу «ПРЕС» обговоріть і визначте, що заважає Україні стати повноправним членом ЄС і НАТО.

Узагальнення знань за розділом VI. Європейський вибір України. Російсько-українська війна

I ВАРІАНТ

1. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими для цього періоду історії України. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення термінів і понять: безвізовий режим, волонтерський рух, гібридна війна, добробат, Євромайдан, злочин агресії, люстрація, рашизм, реімперіалізація, російсько-українська війна, «руській мір», тимчасово окупована територія, Томос.
3. Кого з українських історичних діячів цього періоду ви вважаєте видатними особистостями? Поясніть свою думку.
4. Визначте передумови і значення Революції Гідності. Обґрунтуйте свою відповідь.
5. У чому, на вашу думку, полягає роль громадянського суспільства в розвитку Української держави та забезпеченні її обороноздатності?
6. Як агресія Росії вплинула на розвиток України. Наведіть аргументи.
7. Доведіть важливість для України повноправного членства в ЄС і НАТО.

II ВАРІАНТ

Проведення узагальнення знань за допомогою методів «Кубик Блума» або «Шість капелюхів». Сценарій уроку розробляє вчитель (вчителька) за участі класу.

III ВАРІАНТ

Обговорення результатів роботи учнів та учениць над навчальними проектами до розділу.

Революція Гідності. Вогняний заслін від «Беркуту». 22 січня 2014 р.

Практичне заняття
за розділом VI
rnk.com.ua/107040

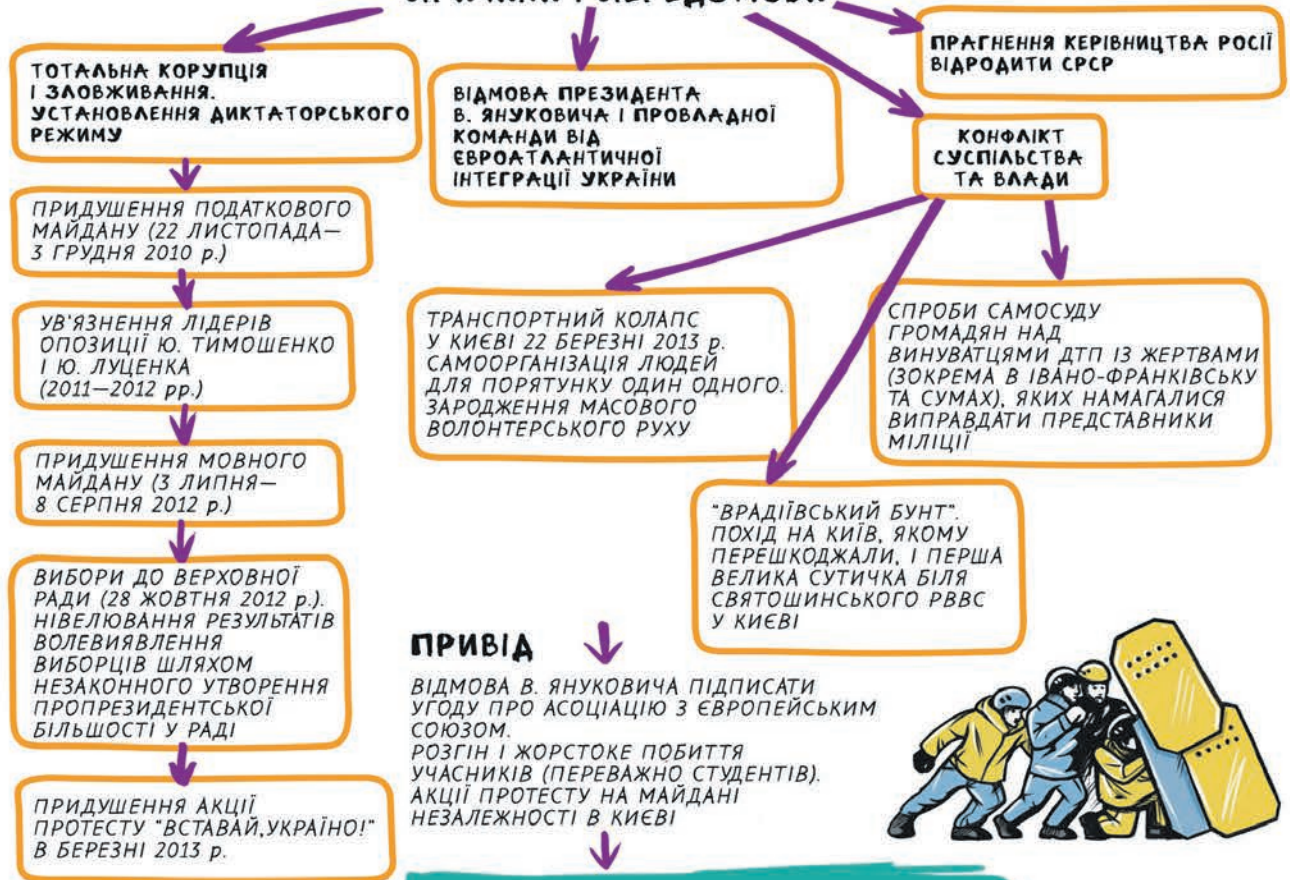
Тестові завдання
для підготовки до тематичного
контролю за розділом VI
rnk.com.ua/107042

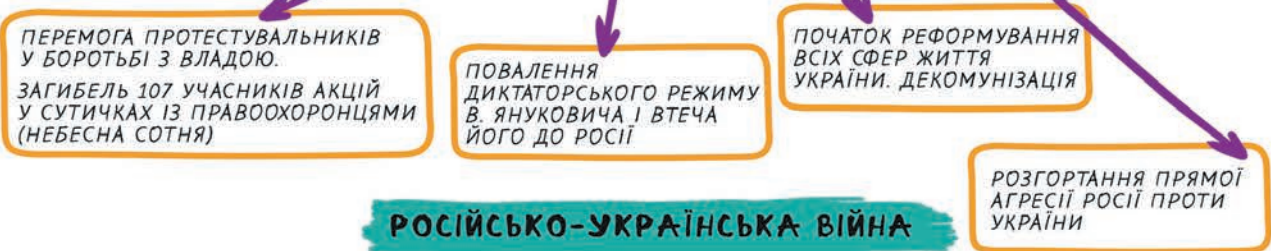
Монумент Незалежності — пам'ятник заввишки 61 м на честь десятиріччя незалежності України. Скульптор А. Куц. Київ. 2001 р.

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ 2013–2014 РР.

ПРИЧИНИ І ПЕРЕДУМОВИ

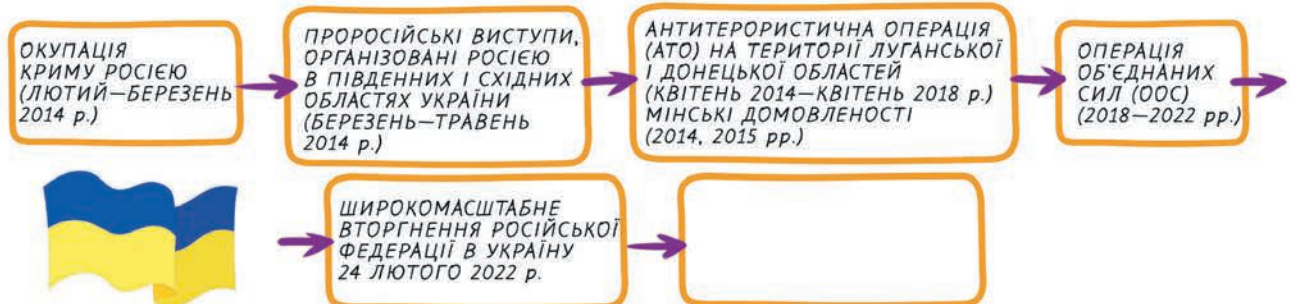

ЄВРОМАЙДАН. РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

ОСНОВНА ПРИЧИНА: ПРАГНЕННЯ РОСІЇ ЗНИЩИТИ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ ТА УКРАЇНСЬКУ НАЦІЮ

Основні дати і події

1944—1951 рр. — процес повоєнного встановлення кордонів УРСР із сусідніми державами.

1945 р. — **сьогодення** — другий період Новітньої історії України.

1945 р. — створення Української вільної академії наук.

1945—1946 рр. — «Велика блокада» підрозділів УПА в західних областях України.

1946 р. — ліквідація УГКЦ.

1946—1947 рр. — масовий штучний голод в УРСР.

1947 р. — відновлення діяльності Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ).

1947 р. — операція «Вісла».

1947 р. — операція «Захід» у західних областях України.

1948—1949 рр. — УРСР стала непостійним членом Ради Безпеки ООН.

1949 р. — відкриття в Києві Державного музею Т. Шевченка.

1949 р. — початок видання «Енциклопедії українознавства».

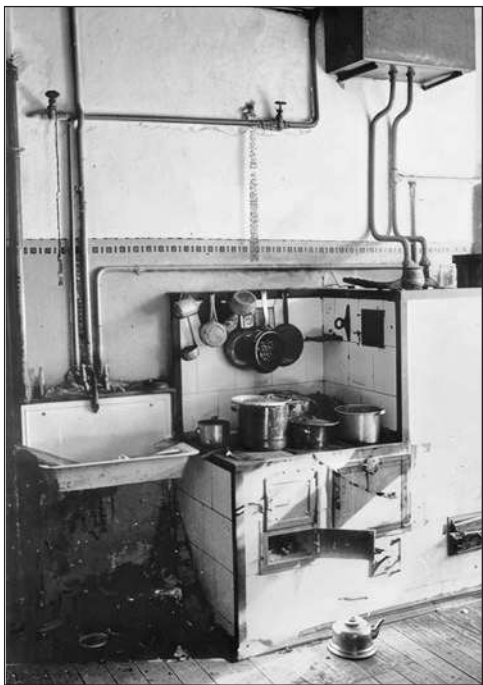
1953 р. — спорудження моста імені Б. Патона в Києві.

1953—1954 рр. — хвиля страйків і повстань у таборах ГУЛАГу.

1954 р. — входження Кримської області до складу УРСР.

Пам'ятник княгині Ользі, Апостолу Андрію, Кирилу і Мефодію в Києві. Уперше пам'ятник було встановлено в 1911 р., а в 1919—1923 рр. знесено. У 1996 р. пам'ятник був зведений заново

Кухонне начиння в київській квартирі. 1940—1950-ті рр. Фотографія Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву України

Марка пошти України, присвячена «шістдесятнику» Івану Світличному. 2019 р.

1954 р. — створення в США об'єднання українських письменників в еміграції «Слово».

1954—1963 рр. — залучення УРСР до надпрограм СРСР у сільському господарстві.

1955 р. — відкритий лист українських політичних в'язнів до ООН.

1956 р. — початок в СРСР кампанії з викриття «культу особи» Й. Сталіна.

1957—1964 рр. — запровадження системи раднаргоспів.

1959—1961 рр. — діяльність Української робітничо-селянської спілки.

1960 р. — заснування київського клубу творчої молоді «Сучасник».

1962 р. — заснування львівського клубу творчої молоді «Пролісок».

1962 р. — заснування Шевченківської премії за досягнення в літературі, журналістиці, мистецтві та архітектурі.

1965 р. — початок економічної реформи в СРСР.

1965, 1972 рр. — хвилі арештів дисидентів.

1968 р. — видання роману Олеса Гончара «Собор».

1970 р. — початок видання «самвидавського» правозахисного журналу «Український вісник».

1972—1989 рр. — посилення російщення УРСР за керівництва В. Щербицького.

1975 р. — Український футбольний клуб «Динамо» (Київ) здобув Кубок володарів кубків європейських країн і Суперкубок Європи.

Листопад 1976 р. — створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод.

1978 р. — прийняття в УРСР нової Конституції, яка легалізувала комуністичний тоталітаризм.

1982 р. — прийняття в СРСР Продовольчої програми.

Квітень 1985 р. — початок «перебудови» в СРСР.

26 квітня 1986 р. — Чорнобильська катастрофа.

1987—1988 рр. — легалізація приватної власності в СРСР.

Березень 1988 р. — Українська Гельсінська спілка (УГС).

1989 р. — кількість населення УРСР становила 51,7 млн осіб.

1989 р. — перший фестиваль національної музики «Червона рута».

Березень 1989 р. — перші альтернативні вибори в СРСР.

Травень-червень 1989 р. — I З'їзд народних депутатів СРСР.

Липень 1989 р. — страйк шахтарів.

Вересень 1989 р. — Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову.

28 жовтня 1989 р. — Закон УРСР «Про мови в Українській РСР».

1990 р. — легалізація УГКЦ.

21 січня 1990 р. — акція Живий ланцюг.

Березень 1990 р. — III З'їзд народних депутатів СРСР, що вилучив статтю 6 Конституції СРСР про КПРС як «керівну і спрямовуючу силу».

Березень 1990 р. — перші вільні вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад.

15 березня 1990 р. — обрання М. Горбачова президентом СРСР.

16 липня 1990 р. — Декларація про державний суверенітет України.

3 серпня 1990 р. — Закон «Про економічну самостійність Української РСР».

2—17 жовтня 1990 р. — «революція на граніті».

1991 р. — грошова реформа в СРСР.

1991 р. — створення Меджлісу кримськотатарського народу.

24 серпня 1991 р. — ухвалення Акта проголошення незалежності України.

1 листопада 1991 р. — прийняття Декларації прав національностей України.

7 листопада 1991 р. — прийняття Закону «Про державний кордон України».

1 грудня 1991 р. — проведення Всеукраїнського референдуму та виборів Президента України, обрання Л. Кравчука Президентом України.

6 грудня 1991 р. — прийняття Закону «Про Збройні Сили України».

1992 р. — затвердження державних символів України: Прапора, Герба, Гімну.

1994 р. — підписання Будапештського меморандуму.

1994 р. — Україна стала учасником програми НАТО «Партнерство заради миру».

Липень 1994 р. — обрання Л. Кучми Президентом України.

1995—1999 рр. — сертифікатна приватизація.

1995 р. — входження України до Ради Європи.

28 червня 1996 р. — ухвалення Конституції України.

Вересень 1996 р. — запровадження національної грошової одиниці — гривні.

Газета «Голос України» від 27 серпня 1991 р. з текстом Постанови та Акта проголошення незалежності України

Український католицький університет у Львові, заснований у 2022 р. Він став наступником Львівської богословської академії, яка була закрита радянською владою в 1945 р. і відновлена в 1994 р.

Пам'ятний камінь, закладений з нагоди відкриття Алеї ООН у Києві до 60-річчя заснування ООН. 2005 р.

28 травня 1997 р. — угода між Україною та Російською Федерацією про поділ Чорноморського флоту.

1998 р. — вибори до Верховної Ради України.

1999 р. — повторне обрання на посаду Президента України Л. Кучми.

2000 р. — Всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

2002 р. — прийняття Земельного кодексу, який закріпив приватну власність на землю.

2003 р. — Україна отримала статус країни — сусіда ЄС.

29 вересня — 2 грудня 2003 р. — криза навколо острова Тузла.

Жовтень–грудень 2004 р. — «помаранчева революція», обрання В. Ющенка Президентом України.

2005—2006, 2008—2009 рр. — «газові війни» Росії проти України.

2008 р. — вступ України до Світової організації торгівлі.

Лютий 2010 р. — обрання В. Януковича Президентом України.

22 листопада — 3 грудня 2010 р. — Податковий Майдан.

2011—2012 рр. — ув'язнення лідерів опозиції Ю. Тимошенко і Ю. Луценка.

2012 р. — проведення в Україні чемпіонату Європи з футболу.

3 липня — 8 серпня 2012 р. — Мовний Майдан.

28 жовтня 2012 р. — вибори до Верховної Ради України.

Листопад 2013 — лютий 2014 р. — Революція Гідності, повалення режиму В. Януковича.

2014 р. — дострокові вибори до Верховної Ради України.

2014 р. — підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС.

20 лютого 2014 р. — початок російсько-української війни.

Березень 2014 р. — окупація Росією Автономної Республіки Крим.

Квітень 2014 — квітень 2018 р. — Антитерористична операція на сході України.

Травень 2014 р. — обрання П. Порошенка Президентом України.

2014 р. — дострокові вибори до Верховної Ради України.

26 травня 2014 — 22 січня 2015 р. — оборона Донецького аеропорту.

Серпень 2014 р. — бої під Іловайськом.

Поштова марка України «Синій бик», присвячена М. Примаченко. 2020 р.

Вересень 2014, лютий 2015 рр. — Мінські домовленості щодо врегулювання воєнної ситуації на сході України.

27 січня — 18 лютого 2015 р. — бої за Дебальцевський виступ.

30 квітня 2018 р. — початок Операції об'єднаних сил (ООС) на сході України.

25 квітня 2019 р. — прийняття Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

20 травня 2019 р. — інавгурація Президента України В. Зеленського.

21 липня 2019 р. — дострокові вибори до Верховної Ради України. Перемога партії «Слуга народу».

6 січня 2019 р. — отримання Томоса, утворення канонічної автокефальної Православної церкви України (ПЦУ).

9 грудня 2019 р. — зустріч лідерів України, Росії, Німеччини та Франції в Парижі.

24 лютого 2022 р. — початок широкомасштабного вторгнення Росії в Україну.

24 лютого — 20 травня 2022 р. — оборона міста Маріуполь.

3 березня — 1 квітня 2022 р. — здійснення військовими РФ воєнних злочинів у місті Буча.

Червень 2022 р. — надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС.

11 листопада 2022 р. — визволення Херсону.

Грудень 2023 р. — ухвалення рішення про початок переговорів щодо вступу України до ЄС.

Розтрощений автомобіль після ракетного удару РФ по будівлі Харківської обласної державної адміністрації. Березень 2022 р.

Евакуація дітей з інтернату в Харкові співробітниками видавництва «Ранок». Березень 2022 р.

Основні терміни і поняття

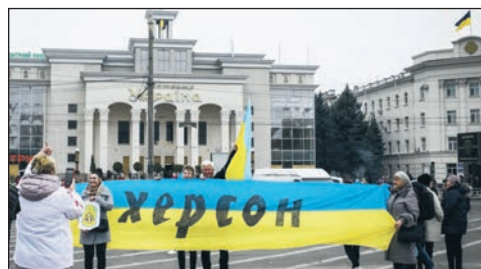
Абстракціонізм — напрям у мистецтві, прибічники якого відмовилися від наближеного до дійсності зображення форм у живописі та скульптурі.

Амністія — звільнення особи від покарання та його правових наслідків, а також зняття судимості шляхом перегляду справи.

Асоційоване членство — гнучкий варіант участі в певній організації, що дає змогу лише обмежено користуватися правами та обов'язками учасника й водночас не нести зобов'язань.

Атеїзм — світогляд, для якого характерна відсутність віри в існування богів або будь-яких надприродних істот, що можуть впливати на розвиток світу та життя людей.

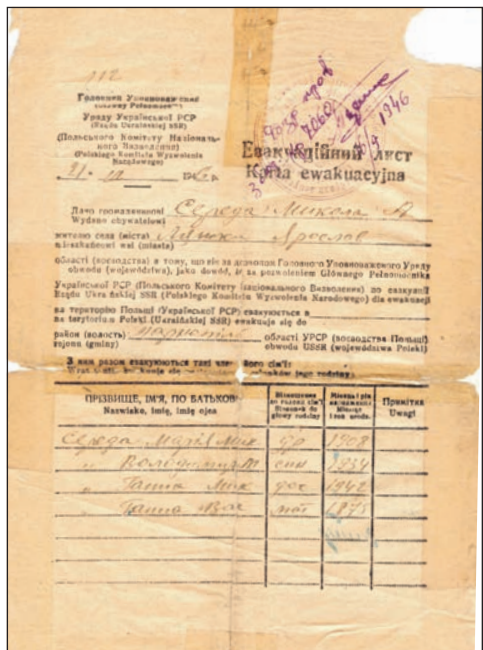
Бартер — пряий обмін товарами або послугами без використання грошей.

У центрі Херсону люди радіють звільненню міста з-під російської окупації. 12 листопада 2022 р.

Відбудова Києва. 1940-ві рр.

Евакуаційний лист про переселення з Польщі до УРСР. 1946 р.

Безвізовий режим — статус, що дозволяє вільно перетинати кордони між державами без попереднього отримання дозволу (візи).

Біженці — особи, які залишили країни свого попереднього місця проживання через дії нацистського або інших режимів.

«Буржуазний націоналізм» — термін, який використовували в СРСР щодо національно свідомих представників пригноблених радянських республік та інших держав.

«Велика блокада» — каральна акція влади СРСР у західних областях УРСР з 1945 до весни 1946 р., під час якої війська блокували райони дій УПА з метою не допустити зриву перших повоєнних виборів до радянських органів влади українським збройним опором.

«Велика сімка» (G7) — міжнародний клуб урядів семи високорозвинених країн світу (США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Канада). Лідери цих країн регулярно зустрічаються для обговорення спільних економічних проблем і намагаються узгоджувати свою політику. Єврокомісія має у G7 статус спостерігача.

«Відлига» — неофіційна назва періоду в історії СРСР після смерті Й. Сталіна (походить від однойменної повісті І. Еренбурга).

«Відплив умів» — процес масової міграції, під час якої з країни або регіону від'їздять фахівці, вчені й кваліфіковані робітники через політичні, економічні, релігійні або інші причини.

Внутрішньо переміщені особи — громадяни України, іноземці або особи без громадянства, що проживають на території України, але вимушено залишили місце проживання внаслідок збройного конфлікту, тимчасової окупації, надзвичайних ситуацій тощо.

Волонтерський рух — добровільна благодійна суспільно корисна діяльність окремих осіб або організацій із реалізації певних проєктів.

Воєнний злочин — свідоме грубе порушення законів і звичаїв війни.

Відбудова — термін, застосований керівництвом СРСР для визначення заходів його політики з відновлення зруйнованого господарства.

Військово-промисловий комплекс — сукупність підприємств та організацій країни, які виготовляють озброєння і військову техніку для потреб власних збройних сил та на експорт.

«Гласність» — політика відкритості в діяльності державних установ і свободи інформації за часів «перебудови». Вона передбачала подання населенню ідеологічно спрямованої інформації про злочини в історії СРСР і невинних жертв цих злочинів. Також «гласність» мала створити уявлення про

начебто відкритість функціонування партійно-державних органів влади, відновити довіру до них населення.

Глобальні проблеми людства — комплекс проблем і ситуацій, що зачіпають життєві інтереси всього населення світу, для подолання яких необхідні колективні зусилля світової громадськості (екологічні проблеми, гонка озброєнь, епідемії тощо).

Голод 1946—1947 рр. — масовий штучний голод, організований керівництвом Комуністичної партії та урядом СРСР; масова загибель людей від голоду на території УРСР, спричинена зумисними діями сталінського режиму (надмірне вилучення хлібних запасів), наслідками розрухи сільського господарства від тривалих бойових дій, посухою.

Госпрозрахунок — система господарювання, за якої підприємства отримують певну самостійність, відшкодовують витрати на виробництво продукції своїми доходами, розпоряджаються прибутком, матеріально стимулюють якісну працю робітництва. За радянських часів цю систему впроваджували тричі: у 1921, 1965, 1986 рр.

ГУЛАГ (ГУТАБ) — Головне управління виправно-трудова таборів, трудових поселень і місць утримання, що існувало в СРСР у 1934—1956 рр.

Гібридна війна — дії однієї держави проти іншої з метою зробити її внутрішньо вразливою для здійснення агресії.

Гіперінфляція — неконтрольоване зростання цін, що супроводжується знеціненням грошової одиниці. Зазвичай гіперінфляцією вважають місячний рівень інфляції понад 50 %.

Девальвація (від латинської мови: *de* — префікс, що означає рух униз, *valeo* — «маю значення») — офіційне зменшення золотого вмісту грошової одиниці або зниження курсу національної валюти щодо золота, срібла, певної іноземної валюти. За сучасних умов цей термін вживають для ситуацій значного зниження курсу національної валюти щодо «твердих» валют (зазвичай долар США, євро тощо).

Декомунізація — система заходів, що спрямовані на звільнення від впливу та наслідків комуністичної ідеології в усіх сферах життя країни й суспільства.

Депопуляція — систематичне зменшення кількості населення певної країни або регіону, що відображається в переважанні показників смертності над показниками народжуваності.

Депортація — примусове виселення з місць постійного проживання особи, групи осіб або народу.

«**Держава добробуту**» — різновид соціальної держави; термін, яким узагальнено характеризують політику держави щодо розвитку соціальних програм для забезпечення добробуту громадян.

Радянський пропагандистський плакат. Напис на плакаті: «Добре працювати — хліб уродить!». 1947 р.

МТС на радянській поштовій марці. Напис: «Машинно-тракторні станції — вирішальна сила в розвитку зернового господарства». 1956 р.

Частина гірської тролейбусної траси
Сімферополь—Алушта—Ялта.
3 листопада 1959 р.

Черга за хлібом. Одеса. 1963 р.

Державний антисемітизм — політика дискримінації щодо єврейського населення, яка полягала в обмеженні його політичних і громадянських прав.

Державотворчий процес — формування і становлення основних інститутів влади, їхнє конституційне оформлення, визначення національних інтересів.

Держприймання — система контролю якості продукції на державних підприємствах із метою покращення її якості, зменшення браку та подолання дефіциту. Проте зрештою витрати на неї перевищили вигоди, які вона давала.

Десталінізація — обмежений і непослідовний процес усунення радянською владою деяких проявів сталінського режиму в СРСР після смерті Й. Сталіна.

Дефолт — неспроможність юридичної особи або держави повністю або частково виконати боргові зобов'язання.

Дефіцит (товарний) — перевищення сукупного попиту над сукупною пропозицією.

Децентралізація — система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління; скасування або послаблення централізації.

Диглосія — функціонування двох мов в одному суспільстві, але в різних сферах: наприклад, у політиці, освіті, науці, у публічному вжитку — одна мова, а в побуті й фольклорних виступах — інша. Тому одну мову сприймають як престижнішу, вищу, а іншу — як менш престижну, нижчу.

Дисидент (у перекладі з латинської мови — «незгодний») — за часів СРСР особа, яка відкрито піддавала сумніву й критикувала офіційну комуністичну ідеологію та політику.

Дисидентський рух в УРСР — рух опору тоталітарному режиму в СРСР, що виник на українських землях у період хрущовської «відлиги».

Добробат (добровольчий батальйон) — військові, поліцейні та парамілітарні формування на добровільній основі. Добробати створювали від 2014 р. у відповідь на російську агресію з метою захисту територіальної цілісності та суверенітету України.

Доктрина «руського міра» — ідеологічна політика, яку використовує Російська Федерація для виправдання збройної агресії, підтримання сепаратизму, поширення свого впливу на інші країни тощо. Росія вважає себе центром єдиного культурно-цивілізаційного простору, до якого зараховує й інші країни, населені народами, що мають історичні та культурні зв'язки з Росією.

Євромайдан — масштабні акції протесту кінця 2013 — початку 2014 р. Поштовхом до протестів стала відмова уряду від європейського курсу, який українці пов'язували із реформуванням країни й поліпшенням рівня життя. Спроба уряду силою розігнати Євромайдан призвело до Революції

Гідності, результатом якої стало усунення В. Януковича від влади.

Європейська інтеграція (євроінтеграція) — процес входження держави до європейських структур, уніфікація внутрішнього життя, законодавства, стандартів відповідно до норм у країнах Європейського Союзу (ЄС).

Екзит-пол — опитування виборців на виході з виборчих дільниць із метою порівняння цих даних з офіційними результатами голосування.

Екстенсивний шлях розвитку — спосіб збільшення обсягів виробництва продукції завдяки залученню більших ресурсів без якісних змін в організації виробництва.

Етнічна чистка — політика, спрямована на насильницьке вигнання з певної території осіб іншої етнічної групи. Етнічна чистка може відбуватися в різних формах: масове переселення етнічних груп, примус до еміграції, депортація, геноцид.

«Ждановщина» — радянська політика в культурно-ідеологічній сфері, основи якої сформулював компартійний діяч А. Жданов у 1946 р.

«Застій» — назва періоду СРСР у 1965—1985 рр., за якого поглиблювалися кризові явища в усіх сферах розвитку. Офіційна назва цього періоду в комуністичній пропаганді — «розвинений соціалізм».

Злочини проти людства — злочини, що спричиняють деградацію людської особистості (за визначенням у пояснювальній записці до Римського статуту Міжнародного кримінального суду). До них належать масові вбивства та знищення людей, тортури, політичне, расове або релігійне переслідування тощо.

Капелан (військовий капелан) — священнослужитель, який здійснює богослужіння серед військових.

Командно-адміністративна система — спосіб організації суспільних відносин, характерний для радянської системи управління. Ознаки: суворий централізм господарського життя на базі державної власності, використання позаекономічних ідеологічних методів управління та панування партійно-державної бюрократії за відсутності свободи й демократії.

Компартійна (партійно-державна) номенклатура — привілейована верхівка, еліта, відносно закрита соціальна група в країнах із комуністичним і тоталітарним режимами. У науковий обіг цей термін запровадив югославський опозиціонер, критик комуністичного режиму, письменник і дисидент Мілован Джилас.

Конституція — політичний нормативно-правовий акт держави, що закріплює основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, права та обов'язки громадян.

Радянські поштові марки, присвячені розбудові хімічної промисловості і хімізації сільського господарства. Написи: «Велика хімія — сільському господарству», «Хімоккомбінати — народному господарству». 1964 р.

Працівники науково-дослідної лабораторії Львівського політехнічного інституту. 1960-ті рр.

«Тамвидав». Лист В. Чорновола до П. Шелеста. 1968 р.

Космополітизм — у радянському розумінні: ідеологія, яка проповідує байдуже ставлення до свого народу, батьківщини, відмову від національних традицій і культур, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет; у сучасному розумінні: ідеологія, яка надає першість загальнолюдським цінностям над національними.

«**Культ особи**» — перебільшення заслуг людини, яка посідає найвище місце в суспільній, релігійній або політичній ієрархії та відіграє роль її лідера.

Лібералізація цін — процес переходу від державного регулювання цін до вільного ціноутворення, що формується на ринку під дією попиту та пропозиції.

Лібералізація — у широкому розумінні: пом'якшення державного контролю над різними сферами суспільного життя: політикою, економікою, пресою тощо.

«**Лисенківщина**» — політична кампанія в СРСР, пов'язана із запереченням генетики як науки, переслідуванням учених-генетиків і тимчасовою заборонаю відповідних досліджень.

Люстрація — заборона високопосадовцям, які скомпрометували себе співпрацею зі злочинним режимом, упродовж певного часу або довічно працювати на державній службі.

«**Мітингова демократія**» — 1) назва періоду в історії боротьби за незалежність України; 2) явище, яке стало виявом активності суспільства, реакцією на складне соціально-економічне становище, політичну нестабільність.

Науково-технічна революція (НТР) — якісний стрибок у розвитку продуктивних сил, перебудова технічних основ матеріального виробництва на базі перетворення науки на провідний чинник виробництва, за результатами якого відбувається перетворення індустріального суспільства на постіндустріальне.

Нафтотрейдер — особа або компанія, що займається гуртовою торгівлею нафтою.

Неосталінізм — термін, яким називали сталінізм, пристосований до пізніших, постсталінських часів у державному житті соціалістичних країн. У його основі лежали адміністративно-командна система, ідеологічний тиск, репресії, придушення опозиції (дисидентів).

«**Обмін населенням**» — взаємне переселення на територію іншої держави представників певних груп населення відповідно до міждержавних домовленостей.

Олігарх — особа, яка володіє значними економічними й політичними ресурсами та використовує їх для впливу на суспільство і особистого збагачення.

Операція «Вісла» — військово-адміністративна операція, здійснена в 1947 р. внаслідок узгоджених дій керівництва

Рекламний буклет фірми «Світанок». Написи: «Ласкаво просимо!», «Комплексні приймальні пункти». 1977 р.

Польщі, СРСР і Чехословаччини, що полягала в депортації українців із їхніх етнічних земель до західних і північних польських земель, що до 1945 р. належали Німеччині.

Операція «Захід» — депортація населення західних областей УРСР (за винятком Закарпаття), здійснена 21 жовтня (подекуди тривала до 26 жовтня) 1947 р. з метою послаблення українського визвольного руху.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) — міжнародна організація, створена для підтримання миру й безпеки у світі та розвитку співробітництва між державами.

Переміщені особи — особи, які заходами нацистського режиму були вислані з країн свого попереднього місця проживання через расові, релігійні й політичні причини або вивезені з метою використання їх як дешевої робочої сили.

«Перебудова» — загальна назва політичних та економічних реформ у СРСР у 1985—1991 рр. У внутрішній політиці вони передбачали «гласність» і «широку демократію», в економіці — запровадження елементів ринкових відносин, у зовнішній політиці — нормалізацію відносин із країнами Заходу.

Політична громадянська нація — спільнота, до якої належать громадяни різного етнічного походження, що разом реалізують колективні національні інтереси, прагнення через спільні політичні цінності (демократія, верховенство права, рівність перед законом), інституції (державні органи, релігійні організації, ЗМІ) та різноманітні структури самоорганізації (політичні партії, профспілки, громадські організації).

Популізм — політична стратегія, що обіцяє швидке й легке розв'язання складних проблем.

Постіндустріальне (інформаційне) суспільство — суспільство, в економіці якого переважає інноваційний напрям розвитку (постійне технічне вдосконалення) із високопродуктивною промисловістю, пріоритетністю сфер інформаційного обміну та надання різноманітних послуг населенню.

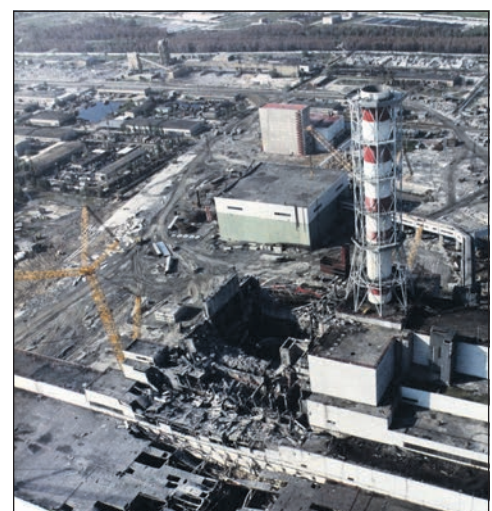
Правозахисний рух в УРСР у 1960—1980-х рр. — складова частини дисидентських рухів. Діяльність правозахисного руху передусім була спрямована на захист прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР (свободи слова, друку, демонстрацій, віросповідання тощо).

Ради народного господарства (раднаргоспи) — державні органи територіального планування та управління промисловістю УРСР і СРСР, що функціонували в 1957—1964 рр.

Рашизм — термін, що є похідним від словосполучення «російський фашизм». Він позначає новий різновид тоталітарної ідеології, що лежить в основі політичного режиму в РФ. Рашизм пропагує переваги російського народу над

Сторінка газети «Радянська Україна», 1976 р. Лише чверть газет у тогочасній Україні були українськомовними

Зруйнований 4-й енергоблок Чорнобильської АЕС унаслідок аварії. 1986 р.

Виступ активіста на загальних зборах працівників шахти Донецька. 1991 р.

Пам'ятник героям Небесної Сотні в місті Блумінгдейл (США). Скульптор Є. Прокопов, архітектор О. Бараник. 2015 р.

іншими, особливо над народами, які перебували під владою колишньої Російської імперії (російський шовінізм). Також рашизм заснований на ідеях розширення і панування Росії на територіях, що входили до складу СРСР, шляхом прямого їх захоплення (імперіалізм).

Реабілітація — заходи з відновлення справедливості та історичної правди тощо для осіб, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності (як за життя, так і після їхньої смерті).

Революція Гідності — масовий громадянський протест, спричинений незаконними (антиконституційними) діями влади та спрямований на захист демократичних прав і свобод, припинення диктатури й відновлення конституційного правопорядку.

Репатріація — повернення на батьківщину з поновленням громадянських прав військовополонених і цивільних осіб, які під час війни опинилися в інших державах і перебували там тривалий час.

Реприватизація — процес, зворотний приватизації, що полягає в повторній приватизації після повернення в державну власність раніше приватизованого об'єкта.

Реімперіалізація — процес відновлення імперії.

«**Розвинений соціалізм**» — ідеологічний термін щодо невизначеного в часі періоду переходу до нового «комуністичного суспільства».

Російсько-українська війна — бойові дії, які розпочала Росія проти України в лютому 2014 р.

Російщення — державна політика Російської імперії, а потім СРСР щодо підпорядкованих їй (йому) неросійських народів для забезпечення їхньої лояльності та асиміляції.

«**Самвидав**» — створення та поширення відмінних від настанов офіційної ідеології творів, у яких зображували недоліки радянського суспільства. Українська інтелігенція вважала його формою реалізації гарантованої Конституціями СРСР та УРСР свободи слова й опору тоталітарному режиму.

Самофінансування — спосіб забезпечення фінансовими ресурсами потреб підприємства власними коштами від реалізації продукції.

Світова організація торгівлі (СОТ) — провідна міжнародна економічна організація, створена в 1948 р. До її складу станом на 2024 р. належать 164 країни. На їх частку припадає понад 96 % обсягів світової торгівлі. Функціями цієї організації є встановлення правил міжнародної системи торгівлі й розв'язання суперечливих питань між країнами-членами.

Системна криза — розлад, занепад, загострення суперечностей (політичних, економічних, соціальних), що порушують стабільність певної системи та створюють передумови до її розпаду або заміни.

Спецпоселення — місце примусового утримання окремих категорій населення та представників народів, які радянська влада вважала політично небезпечними або ворожими. В основі режиму спецпоселення було насильницьке переселення з місць проживання до спеціально визначених місцевостей із подальшою забороною залишати їх під загрозою кримінального покарання та обмеження в громадянських правах.

Тимчасово окупована територія України — територія України (сухопутна територія, внутрішні морські води й територіальне море України, повітряний простір над територіями), захоплена збройними силами Російської Федерації та керованими нею незаконними збройними формуваннями.

Томос — документ про надання автокефалії новій помісній церкві, що визначає її канонічний статус і права, включає інші важливі питання церковного життя. Автокефалія означає, що церква стає незалежною та самоврядною структурою. Вона має право обирати свого настоятеля, вирішувати внутрішні питання без втручання інших церков.

Тоталітарна імперія — різновид антидемократичної держави, у якій влада здійснює повний (тотальний) контроль над усіма сферами розвитку суспільства та життя людини.

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Українська Гельсінська група (УГГ) — об'єднання діячів українського правозахисного руху, створене в УРСР 9 листопада 1976 р.

Український екзархат РПЦ — церковна адміністративна одиниця Московського патріархату на теренах України.

«Цеховик» — підпільний підприємець у СРСР, який організував виробництво дефіцитних товарів широкого споживання. Сировину для виробництва брали з неврахованих ресурсів державних підприємств, готову продукцію реалізовували через ринки або державну систему торгівлі за підробними документами.

«Шістдесятники» — покоління української інтелігенції, яке заявило про себе в другій половині 1950-х рр. на хвилі політичного послаблення в СРСР, відомого як «відлига».

Формалізм — напрям у літературі та мистецтві, який визнає пріоритетність зовнішньої форми над змістом творчості.

Фільтраційний пункт — *тут*: місце перевірки російськими військовими українських громадян, які мають намір виїхати з окупованих Росією територій. Метою фільтрації є виявлення проукраїнськи налаштованих осіб: активістів, волонтерів, учасників АТО/ООС, військовослужбовців ЗСУ, осіб, які володіють інформацією про воєнні дії, розташування військ тощо.

DP-табори — тимчасові табори для переміщених осіб.

Літера «К» в окупованому Маріуполі. Вересень 2022 р.

Бахмут — місце найзапекліших боїв 2023 р.

Бранденбурзькі ворота в кольорах українського прапора під час акції солідарності в Берліні (Німеччина). 24 лютого 2022 р.

Пам'ятник Кирилу і Мефодію в Києві, захищений мішками з піском. Березень 2022 р.

Відбудована вулиця Вокзальна в Бучі. Вересень 2023 р.

Передмова.....	3
§ 1. Повторення. Вступ.....	4

Розділ I УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 2. Установлення кордонів УРСР із сусідніми державами та її зовнішньополітична діяльність.....	9
§ 3. Внутрішньополітична та економічна ситуація в УРСР.....	17
§ 4. Політика радянізації («советізації») та репресії західних областей УРСР.....	28
§ 5. Культура України в повоєнний період.....	40
Практичне заняття за розділом I.....	50
Узагальнення знань за розділом I.....	50
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I.....	50

Розділ II УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

§ 6. УРСР на початку десталінізації.....	52
§ 7. Суспільно-політичне життя в УРСР.....	58
§ 8. Розвиток економіки та зміни в соціальній сфері.....	63
§ 9. Національно-визвольний рух. «Шістдесятництво».....	73
§ 10. Культура та духовне життя в УРСР.....	81
Практичне заняття за розділом II.....	92
Узагальнення знань за розділом II.....	92
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II.....	92

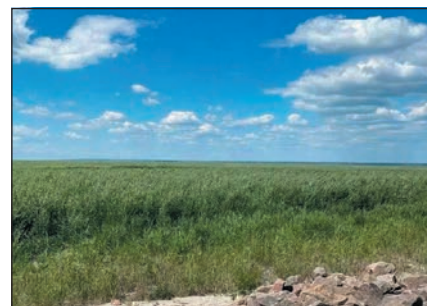
Розділ III УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

§ 11. Наростання кризових явищ тоталітарного режиму в суспільно-політичному житті СРСР.....	94
§ 12. Економічна ситуація в УРСР.....	98
§ 13. Демографічні й соціальні зміни. Життєвий рівень населення.....	104
§ 14. Дисидентський рух.....	111
§ 15. Розвиток культури.....	122
Практичне заняття за розділом III.....	134
Узагальнення знань за розділом III.....	134
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III.....	134

Розділ IV ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ, ЇЇ РОЛЬ У РОЗПАДІ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

§ 16. Початок «перебудови» в СРСР і УРСР.....	136
---	-----

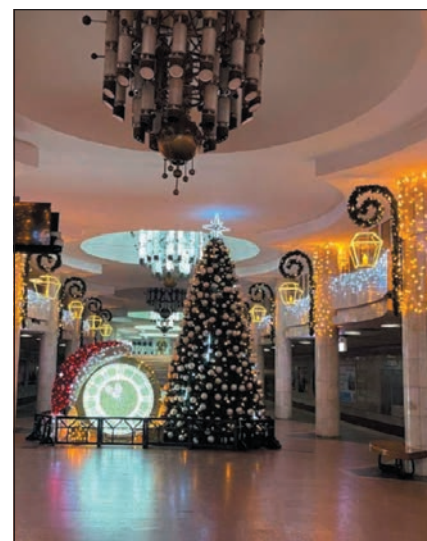
§ 17. Поглиблення кризових явищ в економіці. Шахтарський страйк 1989 р. Політичні реформи	143
§ 18—19. Зростання громадської активності. Проголошення Декларації про державний суверенітет України	149
§ 20. Проголошення Україною незалежності.....	162
Практичне заняття за розділом IV	171
Узагальнення знань за розділом IV	171
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV.....	171

Колишне дно Каховського водосховища заростає молодим лісом. Літо 2024 р.

Розділ V РОЗВИТОК УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

§ 21. Державотворчі процеси в перші роки незалежності	173
§ 22. Україна в 1994—1999 рр.....	183
§ 23. Політичні процеси в Україні в 1999—2005 рр. «Помаранчева революція».....	188
§ 24. Економічний розвиток України в 1992—2005 рр.....	196
§ 25. Суспільно-політичне та економічне життя України у 2005—2013 рр.	203
§ 26. Етносоціальні процеси та рівень життя населення	211
§ 27. Зовнішня політика та міжнародні зв'язки України в 1992—2013 рр.	216
§ 28. Культурне та релігійне життя.....	228
Практичне заняття за розділом V	240
Узагальнення знань за розділом V	240
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V	240

Новорічна ялинка на станції метро «Університет» у Харкові. Грудень 2024 р.

Розділ VI ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

§ 29. Революція Гідності	242
§ 30. Початок війни Росії проти України	251
§ 31. Внутрішньополітичне становище України у 2014—2019 рр.	266
§ 32. Україна у 2019—2021 рр.....	274
§ 33. Широкомасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну.....	281
Практичне заняття за розділом VI.....	303
Узагальнення знань за розділом VI	303
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VI.....	303

ДОДАТКИ

Основні дати і події	305
Основні терміни і поняття.....	309

Плани-схеми та характеристики різних форм роботи з підручником
rnk.com.ua/109318

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня/учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович
СИРЦОВА Ольга Миколаївна
ГАЛІМОВ Акім Альфадович

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)»

Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Провідні редакторки *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*
Редакторка *С. С. Павлюченко*
Технічний редактор *А. В. Пліско*
Художнє оформлення *В. І. Труфена, Т. В. Задорожної*
Коректорка *Н. В. Красна*

Підписано до друку 19.12.2024. Формат 84 × 108/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 33,60. Обл.-вид. арк. 28,90.
Наклад 18628 пр. Зам. 5312-2024.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Космічна, 21а, Харків, 61145; вул. Деревлянська, 13, к. 3316, Київ, 04119.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7548 від 16.12.2021.
E-mail: office@ranok.com.ua

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5340 від 15.05.2017.
Тел. +38 (057) 712-20-00. E-mail: sale@triada.kharkov.ua

НАВЧАЛЬНІ ФІЛЬМИ

Розділ IV. Відновлення державної незалежності України, її роль у розпаді СРСР

rnk.com.ua/109556

«Війна за незалежність України.
Реальна історія УНР»

rnk.com.ua/109557

«Реальна історія ЗУНР»

rnk.com.ua/109558

«Реальна історія розкуркулення»

rnk.com.ua/109559

«Голодомор»

rnk.com.ua/109560

«Реальна історія “розстріляного відродження”»

Розділ V. Розвиток України як незалежної держави

rnk.com.ua/109561

«Хто віддав нашу ядерну зброю»

rnk.com.ua/109562

«Ось чому в нас немає
Чорноморського флоту»

rnk.com.ua/109905

«Як Київ звільнив Крим у 1995 р.»

rnk.com.ua/109563

«Реальна історія
українського прапора»

rnk.com.ua/109899

«Хто поділив Україну на три сорти»

rnk.com.ua/109900

«Як українські миротворці врятували
тисячі мирних мешканців Жепи»

Розділ VI. Європейський вибір України. Російсько-українська війна

rnk.com.ua/109902

«Що приховують у Кремлі
про День перемоги»

rnk.com.ua/109901

«З чого почалася російсько-
українська війна»

rnk.com.ua/109903

«Ось чому історію в Росії пишуть
спецслужби»

rnk.com.ua/109904

«Як з 1991 до 2014 р.
знищували нашу армію»

11

Історія України

Профільний рівень

Особливості підручника:

- авторський виклад матеріалу дасть змогу зануритися в події творення незалежної України
- уривки з історичних джерел створять цілісний образ періоду та дозволять відчувати себе учасником подій
- сюжетні ілюстрації та цікаві завдання до них розвиватимуть уміння давати власну оцінку сучасним подіям

Інтерактивний електронний додаток дозволить:

- здійснити онлайн-тестування до кожного розділу
- ознайомитися з додатковим матеріалом, пов'язаним зі змістом параграфів
- переглянути цікаві навчальні фільми

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

ISBN 978-617-09-9319-9

9 786170 993199

Інтерактивний
електронний додаток до
підручника доступний
за QR-кодом
або посиланням
rnk.com.ua/106272